

451.26

ด 17 - 1

ค 1

1.3

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ค.ศ. 1868 - 1910) : ผู้นำการปกครองหัวเมืองไทย

ตั้งแต่วันที่ พ.ศ. 2444 - 2456

2.1

ปริญญานิพนธ์

ของ

ครูณี แก้วม่าง

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

สุขุมวิท 23 พระโขนง กรุงเทพฯ 11 โทร. 3921575, 3915058

28 ส.ย. 2526

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้า

ปริญญามหาบัณฑิต

กุมภาพันธ์ 2526

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

151718

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิสิตและคณะกรรมการสอบได้พิจารณาปฏิญานพนธ์
ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

คณะกรรมการที่ปรึกษา

๑๗-ธันวาคม ๒๕๖๒ ประธาน
ดร. อดิสร อดิสร กรรมการ

คณะกรรมการสอบ

๑๗-ธันวาคม ๒๕๖๒ ประธาน
ดร. อดิสร อดิสร กรรมการ
ดร. อดิสร อดิสร กรรมการ

ประกาศขอบคุณ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยได้รับคำแนะนำและความช่วยเหลือต่าง ๆ อย่างดียิ่ง จากผู้ช่วยศาสตราจารย์คุณวรุณบุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา คุณสันติศักดิ์ ศักดิ์ศรี และ รองศาสตราจารย์ หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณทุกท่านเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ขอกราบนับผลการด้วยความเคารพอย่างสูง แก่พระมหาคณิศร (เจียร เหมจาโร) วัชรราชพิชิตนิคมหาสภาราม พระราชาคณะปลัดของสมเด็จพระสังฆราชของคณะปัจจุบัน

ขอกราบขอบพระคุณ DATUK KHAW BIAN CHENG (คอเปียนเจ็ง ณ ระนอง) คุณวิลาศ รัตนะทิลก ณ ภูเก็ต คุณสุทธิ ของการากุล และคุณจินตพล ชวรมรักษ์ ที่เชื้อเพื่อที่พักอาศัยที่เมืองปีนัง เมืองตรัง ช่วยค้นหาอุปถัมภ์ต่าง ๆ ในอดีตของตระกูล ณ ระนอง มาให้ ตลอดจนให้ความกระจ่างในข้อมูลบางเรื่องของตระกูล ณ ระนอง สายพระยารัษฎาฯ

ขอขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ณรงค์ พ่วงพิศ ผู้ช่วยศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์ ที่ช่วยให้คำปรึกษาและตรวจแก้ปริญญานิพนธ์จนสำเร็จเรียบร้อยดียิ่ง ขอขอบคุณ กร.ชาติชาย พณานานนท์ ที่ช่วยแปลบทความภาษาอังกฤษให้ ขอขอบคุณ คุณพนัสสิน สุนทรนนท์ คุณปลอบ เศวตกุลย์ อาจารย์อมร สาครินทร์ คุณอรุณ สุนทรนนท์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์วิชัย ทับเที่ยง รองศาสตราจารย์ กร.ประเสริฐ วิทยารัฐ และบรรดาผู้ให้ข้อมูลในการสัมภาษณ์ทุกท่านที่ช่วยอธิบายให้ความรู้ ข้อมูลต่าง ๆ ที่แปลกใหม่ไปจากข้อมูลในเอกสารต่าง ๆ ทำให้การศึกษาระดับทอกลองถิ่นของผู้วิจัยประสบความสำเร็จในก้านความสมบูรณ์ของเนื้อหามากขึ้น

ขอขอบพระคุณอาจารย์วิภาวี ประพันธ์โยธิน กร.วิศิษฎ์ ชุมวรฐายี ผู้บังคับบัญชาที่เข้าใจและเห็นความสำคัญของการศึกษาหาความรู้เพิ่มเติม คอยให้กำลังใจ แนะนำให้ผู้วิจัยเกิดความคิดริเริ่ม และมีความกระตือรือร้นที่จะศึกษาหาความรู้ทางวิชาการให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้นตลอดเวลา

ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร หอสมุดแห่งชาติ และหอสมุดกลางของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร หอสมุดกลางของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ให้ความสะดวกในการค้นคว้าเอกสาร ขอขอบคุณคุณวิไลลักษณ์ แกงไชยวัฒน์ คุณอัจฉรา แก้วสุนนท์ และเพื่อนทุก ๆ คน ที่ให้กำลังใจและช่วยเหลือเป็นอย่างดี

ขอขอบคุณ "คุณสุชสันต์ แก้วม่วง" และขอใจ สรุติษฐ์ สุริศร สุพรรณ ที่ช่วยเป็นกำลังใจให้เล่าเรียนจนสำเร็จผล

ท้ายสุดถ้าหากความดีของปณิธานพันธบับนี้จะมียุบ้างก็ขอมอบให้มารดา คือ คุณปอเอียง แซ่โซว และน้องสาว คุณวรรณนิภา วัฒนอุคมศิลป์ ผู้ให้การสนับสนุนทางกำลังใจ และเป็นกำลังใจแก่ผู้วิจัยมาตลอดเวลานับตั้งแต่แรกเริ่มเรียนเพียงเพื่อจะเห็นความสำเร็จในการศึกษาของผู้วิจัย

ครูฉี แก้วม่วง

สารบัญ

บทที่

หน้า

บทนำ ก

1	การศึกษาและประสบการณ์เดิมที่มีผลต่อแนวความคิดและบทบาททางการปกครอง การเศรษฐกิจของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง).....	1
	ภูมิหลัง ชาติกำเนิด การอบรมเลี้ยงดูและการศึกษา	1
	ความสัมพันธ์ภายในครอบครัว เครือญาติและฐานะทางสังคมของตระกูล ณ ระนอง	11
	ผลงานและความก้าวหน้าในตำแหน่งหน้าที่ราชการ	21
2	สภาพแวดล้อมที่มีผลต่อฐานะและความสำคัญของหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก	
	พ.ศ. 2425 - 2456	24
	ภัยจากการขยายอิทธิพลครอบคลุมดินแดนต่าง ๆ ในเอเชียโดยประเทศมหาอำนาจ	24
	นโยบายทางเศรษฐกิจของรัฐบาลที่มีผลต่อหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก	40
	นโยบายทางการปกครองจากกรุงเทพฯ ที่มีผลต่อการทำงานของกลุ่มผู้นำ	
	การปกครองท้องถิ่น	51
	ที่มาและพื้นฐานอำนาจของกลุ่มผู้นำเมืองนครศรีธรรมราช	61
	กลุ่มผู้นำการปกครองเมืองระนอง	63
	กลุ่มผู้นำการปกครองเมืองภูเก็ต	73

3 ผลงานและโครงการต่าง ๆ ของพระยาวิภูษณประเทศิฐในฐานะข้าหลวง	
เทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต	114
ผลงานของพระยาวิภูษณ ที่เกี่ยวข้องกับกิจการเหมืองแร่คิงก	128
แหล่งเงินทุน	130
แรงงานในกิจการเหมืองแร่	136
แหล่งแร่ แหล่งน้ำ และพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมเหมืองแร่	143
นายเหมืองผู้ประกอบการกิจการเหมืองแร่	145
ผลงานพระยาวิภูษณในด้านการเกษตรกรรม	156
ผลงานพระยาวิภูษณในด้านการค้าขาย	170
ผลงานทางด้านการศึกษา	177
ผลงานของพระยาวิภูษณในการส่งเสริมการคมนาคม และการสาธารณสุข	
ต่าง ๆ	178
การจัดการคมนาคมสื่อสาร	181
การสุขาภิบาล	187
ผลงานของพระยาวิภูษณในด้านการปกครอง	190
ผลงานและโครงการที่ยังทำไม่สำเร็จ	
กรณีเงินค่าทดแทน	201
โครงการทำเรือภูเก็ตที่ปากน้ำทุ่งคา	207
โครงการสร้างทางรถไฟ	207

4	วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างพระรัชฎากับบุคคลทุกระดับชั้น	215
	ความสัมพันธ์กับผู้บังคับบัญชาพระยารัชฎา	217
	สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ	229
	ความสัมพันธ์กับชาวต่างประเทศ	232
	ความสัมพันธ์กับชาวจีน	237
	โฉมหน้าใหม่ของนายเหมืองเงินกรมการ เมืองจีน	242
	ความสัมพันธ์กับผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาผู้ร่วมงานและราษฎร	251
5	บทสรุป	253
	บรรณานุกรม	259
	ภาคผนวก	293

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ

หน้า

1	Southeast China, showing location of emigrant-area maps	71
2	Teochiu, Hakka, and Hokkien emigrant areas	3
3	พระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดี (คอซู้เจียง) พระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดี (คอซิมก๊อง) และพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมปี่)	13
4	อวชัฎของพระยาคำรงสุริยา (คอซู้เจียง) และอวชัฎของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมปี่) ที่เมืองระนอง	20
5	ที่ทำการของห้างโกหงวน เมืองปีนัง	67
6	ที่ตั้งปัจจุบันของห้างโกหงวน	69
7	สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ	71
8	พระยาอนุภูลศยามกิจอุปนิเทศสยามรัฐ (ตันกิมเจ็ง)	98
9	สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระยารัษฎา และข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ	109
10	แหล่งฝากเงิน กู้เงิน รับส่งแลกเปลี่ยนเงินตราของนายเหมืองที่ธนาคารชาร์เตอร์ แบงค์ และธนาคารแบงค์ฮ่องกง เชียงไฮ้ สาขาปีนัง	131
11	ภาพต้นยางพาราต้นแรก ๆ ของเมืองไทย ที่อำเภอกันตัง จังหวัดตรัง	157
12	พระยาสุนทรราชา (นกยูง วิเศษกุล)	167
13	ภาพเรือกลไฟโดยสารระหว่างปีนังกับหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก	173
14	ท่าเรือเมืองปีนังในปัจจุบัน	175
15	เส้นทางคมนาคมจากเมืองตรังไปเมืองนครศรีธรรมราช	180

16	เรือเทพกษัตรี	203
17	ลายเซ็นชื่อเป็นภาษาจีนของพระยารัษฎา	222
18	บ้านจักรพงษ์ และเข็มกลัดเพชร "เสาวภา"	225
19	สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ กับข้าราชการใน ท้องถิ่นเมื่อคราวเสด็จประพาสหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก	230
20	ศาสตราจารย์อิวจิน ปี. กันแลป, คี.คิ.	233
21	ลายเซ็นชื่อและลายมือเป็นภาษาไทยของพระยารัษฎา	241
22	พระอรามสาครเขต (ตันเพ็กฮวก คันไทย)	245
23	ครอบครัวของหลวงศักดิ์ศรีสมบัติ (คอซิมจุ้ว)	297
24	ศิลาจารึกเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของพระยาคำรงสุจริต (คอซู้เจียง) ที่เมืองระนอง	301
25-27	ภาพพิธีแห่ศพพระยารัษฎา ที่เมืองป็นัง	343-345
28	DATCK KHAW BIAN CHENG	347
29-31	ภาพผู้วิจัยกับผู้ให้ข้อมูลและคำสัมภาษณ์	347-351
32-35	ภาพอาคารบ้านเรือนที่สร้างเลียนแบบจากเมืองป็นังไค้แก อาคารบ้านเรือนที่ตรัง ตะกั่วป่า พังงา ภูเก็ต ระนอง	358-360
36	ท่อระบายน้ำในเมืองป็นัง	361
37	โรงพยาบาลทับเที่ยง พ.ศ. 2454	362

บัญชีตาราง

ตาราง

หน้า

- 1 เปรียบเทียบยอดเงินประมูลเดิมกับยอดเงินประมูลที่ถูกปรับใหม่ 84
- 2 เปรียบเทียบยอดเงินประมูลของเมืองภูเก็ตทั้ง 3 ครั้ง โดยพระยา
 รักษา 92
- 3 ตำแหน่งหน้าข้าราชการและกิจจวรค่าของห้างโกหรงวนในกลุ่มผู้นำการปกครอง
 เมืองระนอง 110
- 4 ระยะเวลาการปฏิบัติราชการของผู้บัญชาการของพระยารักษา เฉพาะ
 ที่ทำหน้าที่โดยทรงในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก 127

พระยารัตนาธิเบศร์ (คอซิมบี้ ๗ ระนอง)

พ.ศ. 2400 - 2456

จากการที่พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ได้เคยแสดงความ
สามารถในการทำนุบำรุงเมืองกระบี่ (พ.ศ. 2427 - พ.ศ. 2433) และเมืองตรัง
(พ.ศ. 2433 - 2444) ให้มีความเจริญรุดหน้าอย่างรวดเร็วในหลาย ๆ ด้านได้
สำเร็จ เช่น การย้ายที่ตั้งเมืองใหม่มาอยู่ในทำเลที่เหมาะสมของแต่ละเมือง การรักษา
ความปลอดภัยจากโจรผู้ร้าย การส่งเสริมอาชีพของแต่ละท้องถิ่นให้ก้าวหน้า ทำให้
ราษฎรมีความเป็นอยู่ดีขึ้น และทำให้รัฐบาลมีรายได้จากภาษีอากรของเมืองกระบี่
เมืองตรัง เพิ่มขึ้น ฯลฯ จากผลงานที่ผ่านมาเป็นที่พอพระราชมติของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้น เมื่อตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตว่างลงในปี
พ.ศ. 2444 พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) จึงได้รับการแต่งตั้งให้
เป็นสมุหเทศาภิบาล เป็นระยะเวลา 12 ปี ซึ่งก่อนหน้าที่จะมาปกครองมณฑลภูเก็ต
ปรากฏว่า พระราชอาณาจักรสยามกำลังถูกคุกคามโดยจักรวรรดินิยมยุโรป คือ ฝรั่งเศส
และอังกฤษ ส่วนเยอรมันและรัสเซียก็กำลังสนใจประเทศไทยเช่นกัน สำหรับ
ดินแดนทางภาคใต้ของพระราชอาณาจักรเป็นที่สนใจของอังกฤษมาตั้งแต่ พ.ศ. 2420
อันเป็นปีที่อังกฤษสามารถยึดครองรัฐต่าง ๆ ในแหลมมลายู* อีก 8 ปีต่อมาอังกฤษได้
อาณานิคมเพิ่มขึ้นอีกแห่งหนึ่ง คือ ดินแดนพม่าทั้งหมด** ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้อาจเกิด

*ได้แก่พื้นที่ส่วนใหญ่ของมาเลเซียปัจจุบัน ดูรายละเอียดใน สายจิตต์
เหมินทร์ "การเสียรัฐไทรบุรี กลันตัน ตรังกานูและปูลิสของไทยให้แก่อังกฤษ ในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" หน้า 167 - 170

**อังกฤษได้พม่าทั้งหมดเมื่อ พ.ศ. 2428 โดยสามารถยึดครองแคว้นตะนาวศรี
ได้แก่เมือง หนองบัว หนองคาย ตะนาวศรี เป็นต้น เมื่อ พ.ศ. 2396...อ้างอิงจากเฟรค กับลิ
วริส เขียน อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ และเอกวิทย์ ณ ถลาง แปล การขับตัวเข้าสู่ยุคใหม่
ของสยามและพม่า หน้า 17

ข้อพิพาทเมืองเประกับเมืองรามันห์¹ ซึ่งเกี่ยวข้องกับดินแดนหนึ่งของไทยในหัวเมืองมลายูกับรัฐบาลสหราชอาณาจักร (Straits Settlements) ของอังกฤษ ซึ่งมิใช่ที่เด่นชัดเป็นครั้งแรกในการที่จะเข้ามาถ่วงดุลในหัวเมืองมลายูของไทย² ทำให้ความมั่นคงในการรักษาเอกราชของหัวเมืองมลายูของไทย และดินแดนชายฝั่งทะเลตะวันตกของไทยล่อแหลมต่อการถูกยึดครองโดยอังกฤษ ที่มีอาณานิคมปิดล้อมทั้งคั่นเหนือและคั่นใต้ของดินแดนชายฝั่งทะเลตะวันตกของไทย ครั้นต่อมา พ.ศ. 2438 อังกฤษได้เปลี่ยนท่าทีจากนโยบาย "ไม่แทรกแซง" (non-intervention) ในแหลมมลายู³ มาเป็นความต้องการที่จะเข้าควบคุมแหลมมลายูมากขึ้น เนื่องจากไม่ไว้วางใจในท่าทีของฝรั่งเศสที่สนใจสำรวจขุดคลองกระเพื่อมชุกคลองตัดผ่านแหลมมลายูในส่วนของไทยครอบครองแบบเกี่ยวกับการขุดคลองสุเอซ กรณีที่ฝรั่งเศสบีบบังคับให้รัฐบาลไทยยินยอมตามคำเรียกร้องเกี่ยวกับสิทธิเหนืออาณาเขตฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และเกาะต่าง ๆ

¹ ฎรายละเอียดยใน สกรรจ จันทรักษ์ "ปัญหาการปกครองมณฑลไทรบุรี ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2440 - 2452 หน้า 159 - 179

² กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.22 ง/4 จ.ศ. 1242 สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ฯ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

³ Chandran Jeshurun, "Lord Lansdowne and the Anti-German at the Foreign Office: Their Role in the Making of the Anglo-Siamese Agreement of 1902," Journal of Southeast Asian Studies, 3 (September 1972) p. 229 - 246

ให้กับฝรั่งเศส กรณีที่มียุทธกิจของเยอรมันสนใจหัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทย โดยให้เข้ามามีบทบาททางการค้าจนมีผลประโยชน์อย่างมากในการขนส่งสินค้าและรับผู้โดยสาร* การขอสัมปทานสร้างทางรถไฟในไทยซึ่งเป็นกิจการที่อังกฤษมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะผูกขาดการสร้างทางรถไฟในไทยอยู่แล้ว¹ อังกฤษจึงไม่พอใจเยอรมันที่เสนอตัวเข้ามาเป็นคู่แข่งที่สำคัญ จากการที่เยอรมันนี้เคยติดต่อไทยเพื่อขอเช่าดินแดนส่วนหนึ่งเพื่อใช้เป็นสถานีเก็บเชื้อเพลิงค้ำมหาสมุทรอินเดียตอนใต้² จากท่าที่ของมหาอำนาจยุโรปทั้ง 2 ประเทศ คือ ฝรั่งเศส และ เยอรมันนี้ ที่ติดต่อขอเข้ามาดำเนินธุรกิจบนดินแดนดินไทยแถบหัวเมืองฝั่งตะวันตกโดยการขูดคลองกระและทั้งสถานีการค้าเป็นหลักสำคัญนั้น เป็นแรงกระตุ้นให้อังกฤษเปลี่ยนแปลงนโยบายใหม่เป็นการทำวิธีเข้าควบคุมแหลมมลายูในส่วนที่เป็นของไทยมากขึ้น โดยมีที่ท้าวว่าจะเข้าแทรกแซงและดำเนินนโยบายพิทักษ์ผลประโยชน์ของอังกฤษตั้งแต่แคว้นตะนาวศรีในเขตพม่า ครอบคลุมหัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทย จนถึงรัฐปะหังในเขตหัวเมืองมลายู โดยที่อังกฤษอ้างว่าไทยไม่สนใจจะทำนุบำรุงและปกครองให้ราษฎรได้อยู่ดีกินดีอย่างปลอดภัยและสงบสุข ไม่ปล่อยให้ล่าหลังอย่างเช่นที่เป็นอยู่ อันง่ายต่อการแทรกแซงของมหาอำนาจอื่น

*ชาวเยอรมันได้ตั้งบริษัทเกี่ยวกับการเดินเรือขนส่งสินค้าเลียบฝั่งทะเลตะวันตก และรับส่งผู้โดยสาร ทำการขนส่งชาวจีนอพยพมาเป็นกรรมกรเหมืองแร่ ภายหลังได้เลิกกิจการบริษัทที่ดำเนินการ ต่อมามักจะเป็นบริษัทของคนอังกฤษ

¹กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช.5.5/24 การต่อหาสร้างรถไฟจากเพชรบุรีไปแหลมมลายู (28 กุมภาพันธ์ 124 - 21 กรกฎาคม 125) สนใจ ไพโรจน์ธีระวิรัช "บทบาทของประเทศไทยมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว" หน้า 17 - 25

²กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร B.P.P. 2/15, Siam Commercial Report.

ดังนั้นรัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ จึงเพิ่งเล็งไปถึงหัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทย
 เห็นว่า จำเป็นต้องพัฒนาหัวเมืองแถบนี้ให้เจริญทันสมัยเพื่อให้ราษฎรมีความเป็นอยู่ที่ไม่
 แตกต่างไปจากราษฎรในหัวเมืองมลายูที่อังกฤษปกครองอยู่ ต้องการแก้ปัญหาต่าง ๆ เพื่อ
 ป้องกันมิให้อังกฤษถือเป็นข้ออ้างเข้ารุกราน หรือทำการยุยงคนในท้องถิ่น แต่มีปัญหว่า
 รัฐบาลจะเลือกใครดีที่เป็นคนมีความสามารถ รู้จักสภาพแวดล้อมของท้องถิ่นเป็นอย่างดี
 และเข้าใจในปัญหาที่เกิดขึ้น อีกประการหนึ่งคือรัฐบาลขาดงบประมาณที่จะมาแก้ไขปัญห
 และปรับปรุงท้องถิ่น เนื่องจากกำลังอยู่ในระหว่างการปฏิรูปบ้านต่าง ๆ ภายในประเทศ
 ถึงแม้ว่าหัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทย ซึ่งต่อมารวมเป็นมณฑลภูเก็ต เป็นแหล่งที่ทำ
 รายได้มหาศาลให้แก่รัฐบาล แต่เงินรายได้ที่ถูกส่งไปให้กรุงเทพฯ ส่วนใหญ่ถูกนำไปใช้ใน
 โครงการต่าง ๆ ที่ไม่เกี่ยวกับมณฑลภูเก็ต เพราะฉะนั้นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าของ
 รัฐบาลกลางคือ การสรรหาผู้ที่มีความสามารถในการปกครอง รู้จักทางในการหารายได้จาก
 ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่น มีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีสามารถติดต่อสมาคมกับต่างชาติที่เข้า
 มาแสวงหาผลประโยชน์ โดยเฉพาะอังกฤษ เข้าใจปัญหาต่าง ๆ ของมณฑลภูเก็ตดีพอ
 และควรเป็นผู้ที่มีอำนาจอิทธิพลสนับสนุนทั้งในส่วนตัว ครอบครัว และจากข้าราชการ
 พ่อค้ากับราษฎร จึงจะสามารถดำเนินงานในตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตไปได้ดี
 ปรากฏว่า ขณะนั้นรัฐบาลสรรหาผู้ที่เหมาะสมในการดำรงตำแหน่งดังกล่าวจากส่วนกลาง
 มาปกครองหัวเมืองที่กำลังตกอยู่ในสภาวะแวดล้อมที่ล่อแหลมต่ออันตรายอันเกิดจากลัทธิ
 จักรวรรดินิยมไม่ได้ จึงพิจารณาจากข้าราชการในท้องถิ่นบรรดาที่เป็นผู้สำเร็จราชการ
 เมืองต่าง ๆ ปรากฏว่า พระยาวิษณุานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ได้รับการ
 พิจารณาจากราชการที่ 5 และเสนามาติกระทรวงมหาดไทย* โปรดให้เป็นผู้ที่เหมาะสม
 ในตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล เพราะเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองตรังที่มีผลงานดีเด่น
 มีตำแหน่งและบรรดาศักดิ์เหนือกว่าผู้สำเร็จราชการเมืองอื่น ๆ ถึงแม้ว่าจะมีผลหลักการ

* กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (พระยศในขณะนั้น)

ของระบบการปกครองแบบเทศาภิบาลที่มุ่งแต่งตั้งข้าราชการจากส่วนกลางออกมาดูแลปกครองท้องถิ่น แต่พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) กลับเป็นคนในท้องถิ่นเสียเอง โอกาสที่จะเป็นตัวแทนของรัฐบาลกลางย่อมจะหย่อนไปบ้าง อย่างไรก็ตามพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ก็มีคุณสมบัติที่สำคัญคือ เป็นผู้ที่มีอำนาจและอิทธิพลสูงในท้องถิ่นของมณฑลภูเก็ต คือมาจากตระกูล ณ ระนอง อีกทั้งยังบังคับบัญชาในส่วนกลางและออกบัญชาบังคับบัญชาในท้องถิ่นสนับสนุนพระยารัษฎานุประดิษฐ์ จึงได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่เป็นผู้นำการปกครองในหัวเมืองไทยฝ่ายตะวันตก พ.ศ. 2444 - พ.ศ. 2456 โดยให้นโยบายในการทำนุบำรุงท้องถิ่นให้มาก เพื่อให้มีความเจริญก้าวหน้าทัดเทียมกับหัวเมืองมลายูในเขตปกครองของอังกฤษ¹ เพราะถ้าดินแดนแถบนี้ของไทยล้าหลัง เศรษฐกิจตกต่ำ จะทำให้อังกฤษฉวยโอกาสเข้าแทรกแซงและยึดครองไปในที่สุด นโยบายทางเศรษฐกิจของมณฑลภูเก็ตจึงเปลี่ยนแปลงไปจากการที่มุ่งแต่ชักชวนผลประโยชน์ด้วยการเก็บภาษีอากรส่งเข้ากรุงเทพฯ เกือบทั้งหมด เหลือส่วนแบ่งกลับคืนมาพัฒนาบ้านเมืองในมณฑลภูเก็ตเพียงเล็กน้อย ทำให้สภาพบ้านเมืองทรุดโทรมและไม่เจริญเท่าที่ควร มาเป็นการส่งเงินจำนวนที่มากกว่าเดิมกลับมาส่งเสริมบำรุงท้องถิ่น ดังนั้น เมื่อพระยารัษฎานุประดิษฐ์เข้าบริหารงานและทำนุบำรุงบ้านเมืองต่าง ๆ เงินรายได้ส่วนหนึ่งที่มีปริมาณมากกว่างบประมาณปีก่อน ๆ ของมณฑลภูเก็ตได้กลับคืนมาสร้างบ้านทำนุบำรุงเมืองโดยเลียนแบบอย่างจากอังกฤษที่มีทั้ง สิงคโปร์ เป็นแนวทาง เช่น อาคารสถานที่ บ้านเรือน ถนน การสาธารณสุขต่าง ๆ เป็นต้น พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) สามารถทำได้สำเร็จเป็น

¹ Tej Bunnag, "The Provincial Administration of Siam from 1892 to 1915 : A Study of The Creation, The Growth, The Achievements and The Implications for Modern Siam, of The Ministry of The Interior under Prince Damrong Rachanuphap." (Thesis for The Degree of Philosophy at The University of Oxford, 1968). p. 36 - 37

ส่วนใหญ่ มณฑลภูเก็ตเจริญก้าวหน้าขึ้นมากมายในสมัยนี้ ถ้าท่านไม่ถ่วงถึงแก่นิจกรรมเสียก่อน มณฑลภูเก็ตคงจะเจริญรุ่งเรืองในทุก ๆ ด้านยิ่งกว่านี้และหัวเมืองอื่นที่อยู่นอกเหนือไปจากมณฑลภูเก็ตคงจะมีโอกาสได้รับการแนะนำแนวทางในการทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญเยี่ยงมณฑลภูเก็ต โดยดูจากแบบอย่างหรือพระยารัษฎานุประดิษฐ์เข้าไปแนะนำ มณฑลภูเก็ตคงจะเปลี่ยนโฉมหน้าทางเศรษฐกิจที่ก้าวไกลไปจากนี้อีกรูปแบบหนึ่ง เพราะกิจการเหมืองแร่ที่บุก การทำสวนยางพารา กาลังก้าวหน้า มีผลผลิตออกมามากขึ้น อีกประการหนึ่ง ปรากฏว่า ก่อนหน้าที่ท่านจะถึงแก่นิจกรรม 1 ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ท่านเป็นองคมนตรี และเคยโปรดฯ ให้เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ แต่ท่านปฏิเสธตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ โดยอ้างว่า คุณสมบัติของท่านไม่เหมาะสม ประกอบกับท่านสนใจปกครองหัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทย และมีธุรกิจการค้าอยู่ในบริเวณนี้ด้วย ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าถ้าท่านยังมีชีวิตอยู่ต่อไป ท่านคงมีโอกาสรับใช้บ้านเมืองในตำแหน่งต่าง ๆ อีก เพราะผลงานความสำเร็จในหน้าที่ผู้นำการปกครองของเมืองกระบี่ เมืองตรัง และหัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทย เป็นระยะเวลา 30 ปี ในขณะที่สภาพแวดล้อมไม่เอื้ออำนวยให้การทำงานในหน้าที่ของท่านเป็นไปอย่างสะดวกง่ายดายล้วนแต่มีปัญหามากมาย ที่มาจากความล้าหลังของบ้านเมืองไทย ซึ่งตรงข้ามกับรัฐอาณานิคมของอังกฤษที่อยู่ข้างเคียงมีความเจริญก้าวหน้า และมีสวัสดิการของสังคมดีกว่า ทั้ง ๆ ที่ต่างมีรายได้จากเหมืองแร่ที่บุก แต่เงินที่กลับคืนมาสู่ประชาชนไทยในหัวเมืองแถบนี้น้อยกว่าประชาชนในรัฐอาณานิคมของอังกฤษ การคมนาคม การสาธารณสุข สาธารณูปโภคต่าง ๆ ล้าหลัง ปัจจัยที่จะช่วยให้กิจการเหมืองแร่ที่บุกผลิตได้สูง ขนส่งได้รวดเร็วแทบไม่มี ขณะเดียวกันมีการขูดแหย่และโจรคืบจากหนังสือพิมพ์ของอังกฤษในบีนัง และสิงคโปร์ ประโคมข่าวอยู่ตลอดเวลา ภัยจากจักรวรรดินิยมมีมากขึ้นทุกที แต่ปัญหาเหล่านี้ได้จางไปพร้อมกับสวัสดิการความเป็นอยู่ของราษฎรดีขึ้น เมื่อพระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ได้เข้ามาจัดการบ้านเมืองในแต่ละเมืองของมณฑลภูเก็ต

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่าชีวิตและผลงานของพระยาภิธานุประดิษฐ์ ตลอดจน เหตุการณ์ท้องถิ่นที่เกิดจากแรงกระแทกของจักรวรรดินิยมในขณะนั้นเป็น เรื่องที่น่าสนใจ ศึกษาให้ละเอียด เพื่อจะได้เห็นบุคลิกภาพ ความสามารถของท่านในด้านต่าง ๆ ให้ ถ่องแท้และเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจากประวัติบุคคลสำคัญได้อีกมุมหนึ่ง เพื่อให้ประจักษ์ว่า ประวัติความเป็นมาของท้องถิ่นมีส่วนสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ของชาติ อย่างไรบ้าง ทำให้ทราบเรื่องราวของประวัติศาสตร์ในรายละเอียดของดินแดนส่วนหนึ่งของ ไทยได้ อันจะเป็นประโยชน์แก่นุชนรุ่นหลัง โดยเฉพาะผู้ที่อยู่ในท้องถิ่น

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาชีวิตประวัติและผลงานของพระยาภิธานุประดิษฐ์ ในฐานะ สมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต จากข้อมูลทางเอกสาร จากคำสัมภาษณ์ของทายาทและผู้ที่เกี่ยวข้องได้บังคมบัญชา
2. เพื่อศึกษาถึงวิธีการทำงานในฐานะผู้นำการปกครองท้องถิ่นในขณะ ที่บ้านเมืองอยู่ในสภาพที่ล่อแหลมต่อการตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษ
3. เพื่อศึกษาวิเคราะห์ว่า พระยาภิธานุประดิษฐ์ ในฐานะสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต สามารถสร้างความมั่นคงในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก
4. เพื่อต้องการทราบความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจ, ทาง การปกครอง ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองต่าง ๆ ในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ตั้งแต่ พ.ศ. 2444 - 2456

ประโยชน์และความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

ผลของการวิจัย จะทำให้ได้ประโยชน์บางประการ ซึ่งมีความสำคัญ พอสรุปได้ ดังนี้

1. จะมีเอกสาร ข้อมูลรายละเอียด บทวิเคราะห์เกี่ยวกับชีวประวัติและผลงานของพระยาวิชิตภานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ที่สมบูรณ์ขึ้น โดยวิเคราะห์เรียบเรียงจากเอกสารราชการส่วนกลาง ส่วนท้องถิ่นและข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ทายาท บุคคลที่เคยใกล้ชิดกับพระยาวิชิตภานุประดิษฐ์ มาก่อน

2. จะทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ ถึงแนวความคิดในการทำนุบำรุงบ้านเมือง กลวิธีในการทำงานในฐานะผู้นำการปกครองท้องถิ่น ที่อยู่ในสภาพล่อแหลมต่อการคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยม สามารถรอกพ้นปลอดภัยจากสภาพแวดล้อมดังกล่าวด้วยดี

3. จะทำให้ทราบถึงฐานะและความสำคัญของตระกูล ณ ระนอง ในการมีส่วนสร้างความมั่นคงให้แก่หัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ระหว่างทายาทในตระกูล ณ ระนอง โดยเฉพาะพระยาวิชิตภานุประดิษฐ์ กับบุคคลสำคัญของพระราชอาณาจักรสยามในขณะนั้น

4. ทำให้สามารถวิเคราะห์ข้อมูลจากหลักฐานแหล่งต่าง ๆ ได้ว่าพระยาวิชิตภานุประดิษฐ์ ในภาวะผู้นำการปกครองของหัวเมืองไทยฝ่ายตะวันตก มีส่วนสร้างความเจริญก้าวหน้า ความมั่นคงในหัวเมืองแถบนี้

5. ผลของการวิจัยนำไปใช้อ้างอิงในการเรียนการสอนประวัติบุคคลสำคัญ เพื่อเป็นการเชิดชูยกย่องบุคคลที่ทำความดีประโยชน์ให้แก่แผ่นดิน และเป็นแนวทางในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในอีกรูปแบบหนึ่ง

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

1. จะศึกษาชีวประวัติและผลงานของพระยาวิชิตภานุประดิษฐ์ ในฐานะสมุหเทศาภิบาล ระหว่าง พ.ศ. 2444 – 2456 เท่านั้น โดยเน้นเรื่องการปกครอง การรักษาความสงบภายในมณฑล การเกษตรและการเศรษฐกิจ

2. ศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทย และหัวเมืองมลายู ที่อยู่ในความปกครองของอังกฤษโดยสังเขป เพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษาภาวะการเป็นผู้นำการปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกของพระยารัษฎานุประดิษฐ์
3. ศึกษาเกี่ยวกับอำนาจหน้าที่ของสมุหเทศาภิบาล เพื่อทำให้เข้าใจบทบาทความสำคัญของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ได้ดีขึ้น

ข้อสมมติฐานในการค้นคว้า

1. พื้นฐานทางชาติตระกูล การอบรมเลี้ยงดู การประสบความสำเร็จในการปกครองเมืองกระบี่และเมืองตรังมาก่อน ตลอดจนได้รับความไว้วางใจจากผู้บังคับบัญชาทางกรุงเทพฯ คือ องค์ประกอบที่ทำให้พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ได้รับตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต
2. ความรอบรู้ ความเฉลียวฉลาดในการรู้จักแก้ไขปัญหาลเฉพาะหน้า และนำเอาวิทยาการสมัยใหม่มาใช้ในท้องถิ่น ทำให้พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ประสบความสำเร็จในการทำนุบำรุงบ้านเมือง
3. ผลของการปรับปรุงหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ทำให้ราษฎรมีความเป็นอยู่ดีขึ้น ฐานะทางเศรษฐกิจสูงขึ้น และมีความมั่นคงปลอดภัยมากกว่าเดิม
4. อำนาจหน้าที่ความรับผิดชอบของสมุหเทศาภิบาล และความเกี่ยวข้องกับตระกูล ณ ระนอง มีส่วนส่งเสริมให้พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ประสบความสำเร็จในฐานะผู้นำการปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2444 - 2456

วิธีการดำเนินการค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าในวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ จะใช้วิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) โดยวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสาร (Documentary Research) หลักฐานทางโบราณสถาน โบราณวัตถุ ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ทายาท และผู้ที่เคยใกล้ชิดกับพระยารัษฎานุประดิษฐ์ โดยนำเสนอรายงานแบบพรรณาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าจะใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) ของส่วนกลางและส่วนท้องถิ่นเป็นหลัก ใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) และข้อมูลจากคำสัมภาษณ์ ประกอบ

แหล่งศึกษาค้นคว้าที่สำคัญ

1. หอสมุดแห่งชาติ และกองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร
2. หอสมุดประจำจังหวัดตรัง และหอสมุดของโรงเรียนวิเชียรมนุกุล
3. หอสมุดหนังสือแจกในงานศพ วัดบวรนิเวศวรวิหาร
4. หอสมุดเอกชน
5. หอสมุดของสยามสมาคม
6. หอสมุด Penang Club ปีนัง ประเทศมาเลเซีย และพิพิธภัณฑ์สถานประจำปีนัง (Collection Penang Museum)
7. หอสมุดกลางของมหาวิทยาลัยต่าง ๆ เช่น มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และหอสมุดวิทยาลัยครู จันทระเกษม

เอกสารและหลักฐานที่ใช้ในการค้นคว้า

1. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources) ได้แก่

1.1 เอกสารชั้นต้น ที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

หนังสือราชการกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5

สารบาณสมุคพิเศษ รัชกาลที่ 5

สารตรา ใบบอกโต้ตอบระหว่างมณฑลภูเก็ตกับกรุงเทพฯ

สมัยรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่าง ๆ

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

กฎหมายตราสามดวง

พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เรื่อง
ระบะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู ร.ศ. 109

พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ เรื่อง
จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. 128

ราชกิจจานุเบกษา

ประชุมกฎหมายประจำศก

ฯลฯ

2. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources)

2.1 หนังสือทั่วไป

พระราชพงศาวดารของกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 2 เล่ม 2

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 15 เล่ม 12

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 51 เล่ม 29

ศาสนสมเด็จ เล่ม 6 - 7

เทศาภิบาล

ประวัติและผลงานของพระยาวิชิตภานุวงศ์

ลักษณะการปกครองสยามแต่โบราณ

ฯลฯ

2.2 วิชยานิพนธ์และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ปัญหาการปกครองมณฑลไทรบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2440 – 2452 ของ สกรรจ์ จันทรัตน์

การเสียดินไทรบุรี กลับคืน ครังเก่า และปลืศของไทยให้แก่ อังกฤษในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของ สายจิตต์ เหมินทร์

สถานการณ์ในช่วงสมัยปฏิรูปการปกครองมณฑลที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2434 – 2453 ของ สุนทร หิรัญวงษ์

นโยบายเศรษฐกิจที่มีต่อหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก สมัยรัชกาลที่ 5 ของ วชิราวรรณ คัมพะหงษ์

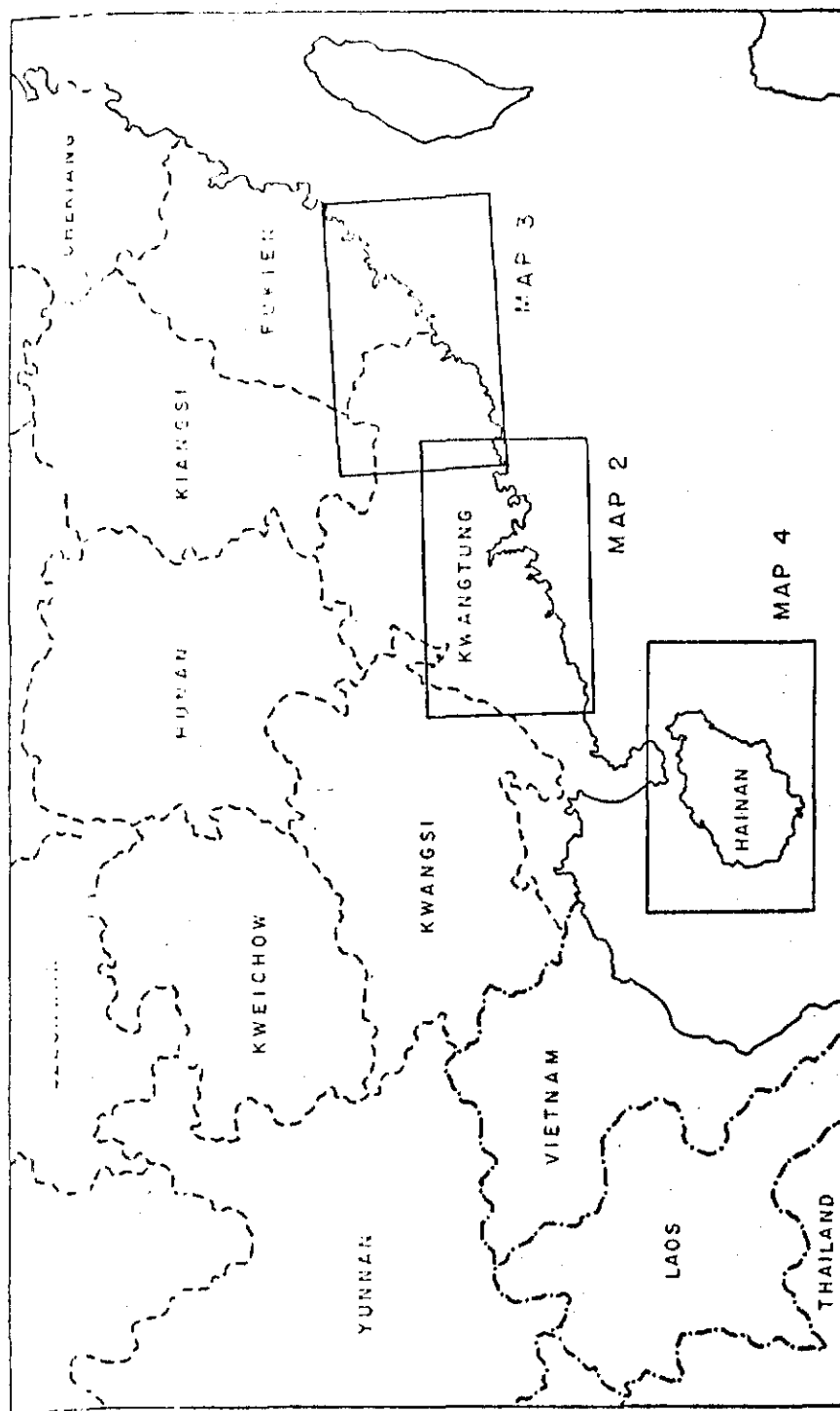
ฯลฯ

3. ข้อมูลจากคำสัมภาษณ์

ความหมายของอักษรย่อที่ปรากฏในเชิงอรรถ มีดังต่อไปนี้

กจช.	กองจกหมายเหตุแห่งชาติ
กค.	เอกสารเย็บเล่ม กระทรวงการต่างประเทศ
กษ.	เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ
กห.	เอกสารเย็บเล่ม หนังสือราชการกรมพระกลาโหม
ก.	เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
กค.	เอกสารกระทรวงคมนาคม

จ.ศ.	จุลศักราช
ก.	เอกสารกระทรวงต่างประเทศ
บ.	เอกสาร เบ็ดเตล็ด
พ.ศ.	เอกสารแบบเล่ม สารบาญสมุคพิเศษ
ม.	เอกสารกระทรวงมหาดไทย
ยด.	เอกสารกระทรวงโยธาธิการ
ร.ศ.	รัตนโกสินทรศก
สย.	เอกสารส่วนพระองค์ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา ดำรงราชานุภาพ
ศธ.	เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ
B.P.P.	British Parliament Papers
J.S.S.	Journal of The Siam Society
JMBRAS	Journal of The Malayan Branch of The Royal Asiatic Society

Map I. Southeast China, showing location of emigrant-area maps

WU : Skinner, G. William

Chinese society in Thailand an analytical history P. 33

การศึกษาและประสบการณ์ ที่มีผลต่อแนวความคิดและบทบาททางการปกครอง การเศรษฐกิจ ของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง)

พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง)¹ นับเป็นบุคคลตัวอย่าง
ที่นำศึกษาถึงภูมิหลัง ชาติกำเนิด การศึกษาและประสบการณ์ต่าง ๆ ที่มีผลต่อแนวความคิด
ความสามารถในการปกครอง ทำให้ราษฎรและกรมการเมืองมีความเป็นอยู่ดีขึ้น สามารถ
จัดหาผลประโยชน์ให้แก่แผ่นดินได้มากขึ้น เป็นบุคคลที่มีความสามารถในการจัดการธุรกิจ
การค้า การแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้ดี ปัจจัยที่หล่อหลอมพระยารัษฎานุประดิษฐ์ให้
เป็นสมุหเทศาภิบาลที่เด่นที่สุดคนหนึ่งในประวัติศาสตร์การเมืองการปกครอง การเศรษฐกิจ
ของไทย ดังรายละเอียดในหัวข้อต่อไป

1. ภูมิหลัง ชาติกำเนิด การอบรมเลี้ยงดูและการศึกษา

พระยารัษฎา เป็นทายาทคนหนึ่งในตระกูล ณ ระนอง ซึ่งเป็นตระกูลเก่าแก่
ที่สำคัญตระกูลหนึ่งในหัวเมืองฝั่งตะวันตก ตระกูลนี้ได้เข้ามามีอำนาจและอิทธิพลเหนือ
ชาวจีนที่อพยพเข้ามาประกอบอาชีพต่าง ๆ ในดินแดนแถบนี้ ตั้งแต่ พ.ศ. 2387²
ตรงกับ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตระกูล ณ ระนอง

¹ในปริญญานิพนธ์นี้ ต่อไปเรียกชื่อย่อเป็น "พระยารัษฎา" และชื่อเรียกใน
ขณะที่ยังไม่ได้รับราชการ เรียกชื่อจริงว่า "คอซิมบี๊"

²ในปีรัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ตั้งชูเจียง แซ่คอ หรือคอชูเจียง ณ ระนอง
เป็นหลวงรัตนเศรษฐี นายอากรคิบุกเมืองระนอง ต่อมา พ.ศ. 2497 รัชกาลที่ 4
โปรดเกล้าฯ เลื่อนยศเป็นพระรัตนเศรษฐี ผู้สำเร็จราชการเมืองระนอง

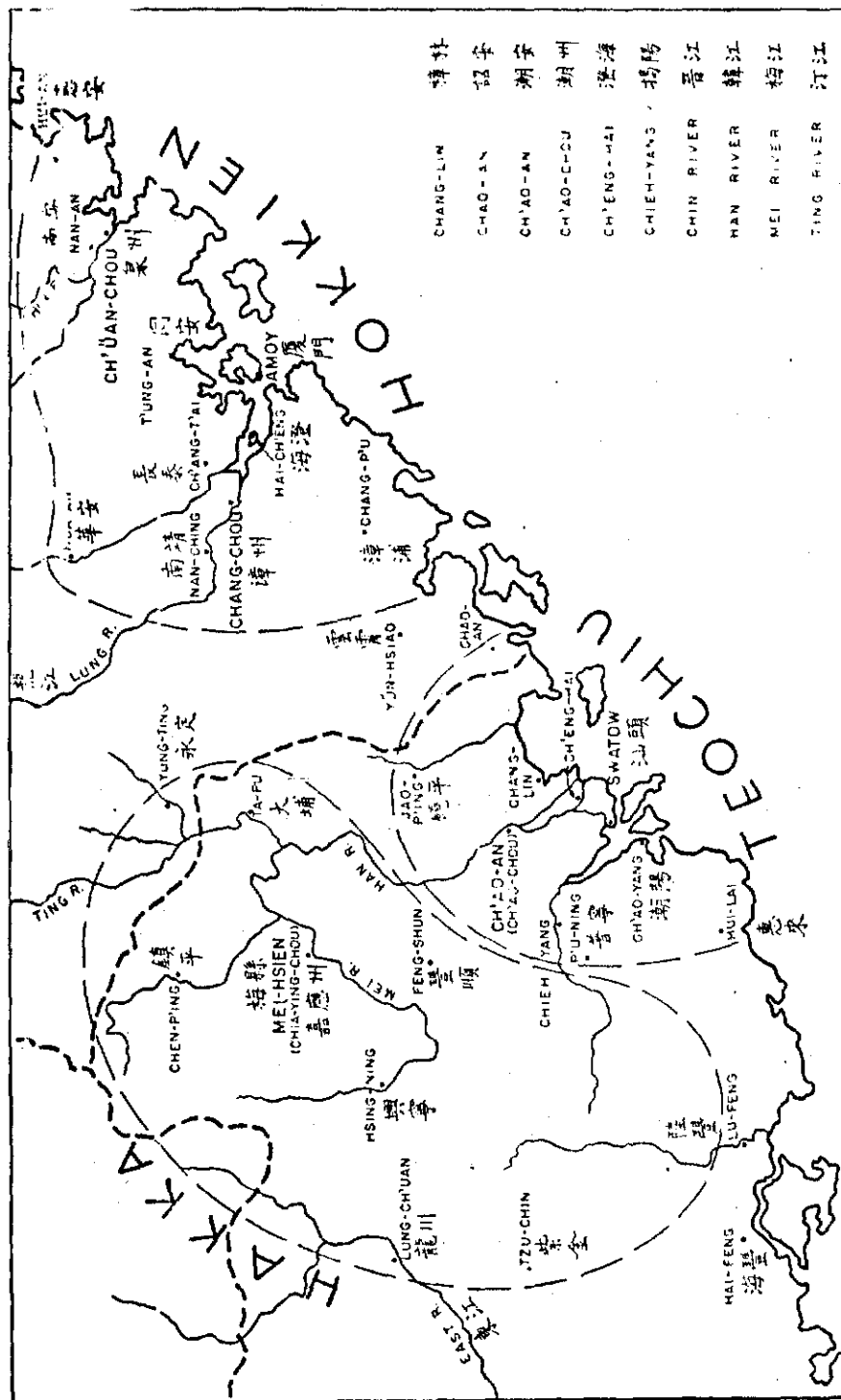
เป็นผู้บุกเบิกกิจการเหมืองแร่ที่บุกในระนอง ซึ่งมีที่บุกอยู่มาก แต่กิจการเหมืองแร่ที่บุกแทบจะไม่มี หัวเมืองในแถบนี้ผู้น้อย มีราษฎรอาศัยอยู่เบาบางรวมกลุ่มเป็นหมู่บ้านหรือชุมชนเล็ก ๆ เช่น ในบริเวณที่ตั้งเมืองระนอง เมืองกระบุรี เมืองตะกั่วป่า เมืองหลังสวน เป็นต้น เพราะว่ายังมีราษฎรอาศัยผู้น้อย หลวงรัตนเศรษฐี (คอซิมเจียง ณ ระนอง) จึงได้ชักชวนชาวจีนจากประเทศจีน ปีนัง หัวเมืองมลายูให้เข้ามาทำเหมืองแร่ สร้างบ้านปลูกเรือนจนเกิดชุมชนหนาแน่น ตำบลหลายตำบลได้เติบโตกลายเป็นเมืองหลายเมือง ดังนั้นตระกูล ณ ระนอง จึงมีอิทธิพลควบคุมชาวจีน และเป็นผู้ผูกขาดทางเศรษฐกิจในชุมชนใหม่ที่เกิดขึ้นหลายแห่ง โดยเข้าควบคุมกิจการค้าสำคัญ ๆ หลายด้านในหัวเมืองฝั่งตะวันตก เช่น กิจการเหมืองแร่ กิจการเดินเรือ ขนส่งสินค้า และผู้โดยสาร เป็นต้น

จึงกล่าวได้ว่าพระยารัษฎา เป็นผู้ที่เกิดในชาติตระกูลที่เก่าแก่ มีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจ การปกครองมาก่อนในหัวเมืองฝั่งตะวันตก ชีวิตประวัติของท่านมีรายละเอียดดังนี้

มหาอำมาตย์โท พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) * เกิดที่จังหวัดระนอง เมื่อวันพุธ เดือนเมษายน พ.ศ. 2400 ปีศาจคือ พระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดี (คอซิมเจียง ณ ระนอง) มารดาคือ คุณหญิงกิม ชาวจีนที่เมืองระนอง **

* คอซิมบี๊ เรียกเป็นภาษาไทยคือ ชิมบี๊ แซ่คอ ซึ่งเรียกตามภาษาจีนฮกเกี้ยน ถ้าเป็นสำเนียงภาษาจีนแต้จิ๋ว จะเรียกว่า ชิมมุย แซ่กอ สำหรับคำว่า "ชิมบี๊" แปลว่าผู้มีจิตใจงดงาม คอซิมบี๊ เขียนเป็นภาษาจีนไค้ดังนี้

** มารดาได้ถึงแก่กรรมก่อนบรรพชาคนแรกของพระยาคำรงสุจริต (คอซิมเจียง) ชิมบี๊ จึงรักและเคารพมารดาของพระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก๊อง) คุณมารดาของตนเอง ความผูกพันระหว่างพี่น้องต่างมารดาจึงแนบแน่นรักใคร่กันดี... อ่าอิงมาจาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู ร.ศ. 109 หน้า 35, 356

Map 2 Teochiu, Hakka, and Hokkien emigrant areas

1. Name: Skinner, G. William

Chinese society in Thailand an analytical history P. 36

เมื่ออายุ 17 ปี* ได้ติดตามบิดาไปประเทศจีนเพื่อจัดการเกี่ยวกับเรื่องราวภายในครอบครัวที่ประเทศจีน คอซิมบีเป็นบุตรชายคนเล็ก (บุตรคนที่ 6) บิดารักใคร่มาก เมื่อไปไหนมักจะติดสอยห้อยตามบิดาตลอดเวลา ในระหว่างวัยเยาว์มิได้เล่าเรียนศึกษาจากโรงเรียนใดเป็นกิจลักษณะ แต่ได้เรียนรู้จากประสบการณ์ในชีวิตจริง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการค้าขาย การปกครอง การทำเหมืองแร่ดีบุก การคบค้าสมาคมกับชาวจีนด้วยกัน ชาวยุโรป ชาวมลายู ดังนั้นคอซิมบีจึงสามารถพูดภาษาต่าง ๆ ได้หลาย

ภาษา** ในขณะที่เขียนหนังสือได้ เพียงการเซ็นชื่อ แต่ความรู้ความสามารถ ความเฉลียวฉลาดมีไหวพริบดีทำให้สามารถได้ตำแหน่งคนสำคัญขึ้นเป็นสมุหเทศาภิบาลไคไนที่สุดถึงแม้ว่าบิดาจะร่ำรวยมีตำแหน่งเป็นเจ้าเมือง เจ้าภาษีนายอากรเมืองระนอง มีบุตรชายหลายคนรับราชการ แต่ก็ไม่ปรากฏว่าจะมีบุตรชายคนไหนที่จะเป็นที่โปรดปรานของเจ้านายและข้าราชการที่กรุงเทพฯ และถาวรงานรุกหน้าไคไ้เร็วเท่าคอซิมบีเลย ทั้งนี้คุณสมบัติเฉพาะตัว จังหวะเวลาของการทำงาน และการรู้จักแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าทำให้คอซิมบีสามารถก้าวมาสู่ความเป็นผู้นำที่มีความสามารถสูง ผลงานเยี่ยมมาตลอดอายุราชการ

ปี พ.ศ. 2423 อายุ 23 ปี บิดาไ้ส่งไปเมืองเอ๋มมิง (หรือเอมอย = (Amoy) มณฑลฝูเกี้ยน (Fukien) ประเทศจีน เพื่อให้ไปศึกษาร่ำเรียนหนังสือ

*มารดาไ้ถึงแก่กรรมก่อนบรรดาคนแรกของพระยาคำรงสุจริตฯ (คอซิมเจียง) ซิมบีจึงรักและเคารพมารดาของพระรัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง) อุจุมารดาของตนเอง ความผูกพันระหว่างพี่น้องต่างมารดาจึงแนบแน่นรักใคร่กันดี... อังอิงมาจาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชชະทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. 109 หน้า 22

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กน. เล่มที่ 23 พ.ศ. 1241 สารตราทูลเกล้าฯ พระยารัชมณฑลเสนา ทอนเมืองระนอง ว่าด้วยพระยาคำรงสุจริตฯ จางวางกราบบังคมทูลไปเมืองจีน

* * ไ้แก่ ภาษาพูดของจีนต่างๆ คือ ภาษาฮกเกี้ยน แก้วโจ้ว กวางตุ้ง และไท่หล่า และภาษาอื่นๆ คือ ภาษามลายู ภาษาพม่า ภาษาอังกฤษ

ไปอยู่ได้ประมาณ 2 - 3 ปี บิดาถึงแก่อนิจกรรม จึงกลับเมื่อปี พ.ศ. 2425 พี่ชาย
คือพระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง ณ ระนอง) ได้ทำหน้าที่เสมือนกับเป็นบิดาคนที่สอง
ในการอบรมสั่งสอนน้อง แนะนำช่องทางในการทำงานให้ ต่อมาได้พาน้องชายเข้า
กรุงเทพฯ เพื่อถวายตัวเป็นมหาดเล็ก* ในปี พ.ศ. 2425 นี้เอง ที่คอซิมบี๊ ได้มี
โอกาสรู้จักกับกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ** เพราะพระยารัตนเศรษฐีและครอบครัวใน
ตระกูล ณ ระนอง เคารพนับถือกรมหมื่นดำรงราชานุภาพมาก่อน ทุกครั้งที่เข้า
กรุงเทพฯ มักจะไปเฝ้ากรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสมอ¹

*สันนิษฐานว่า คงเป็นธรรมเนียมหรือประเพณีนิยม ที่นับถือปฏิบัติกันมา ที่ขุนนาง
ปฏิบัติต่อ ๆ กันมา คือ ฝากฝังบุตรชายเข้ามาทำงานปรนนิบัติรับใช้เจ้านายตามกรม ตามวัง
ต่าง ๆ หรือเข้าเฝ้าทูลถวายเป็นข้าราชการบริพารของพระเจ้าแผ่นดิน ทำหน้าที่ต่าง ๆ ในวัง
บางคนเมื่อมาถวายตัวเป็นมหาดเล็กหรือข้าราชการบริพารในตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งแล้ว ก็จะ
กลับไปอยู่บ้านก่อน แล้วแต่ทางเจ้านายจะเรียกตัวให้มาปฏิบัติงานเมื่อไร คงจะทูลทูล
เกี่ยวกับบุตรหญิงที่นำเข้ามาถวายตัวเป็นข้าราชการบริพารของเจ้านายต่าง ๆ เพื่อศึกษาเล่าเรียน
ในวัง และขณะเดียวกันก็ปฏิบัติช่วยงานไปด้วย บางรายก็อาศัยอยู่กับเจ้านายนั้น ๆ เลย
บางรายก็กลับไปอยู่บ้านก่อน แต่ก็ถือว่าเป็นข้าราชการบริพารในเจ้านายนั้น ๆ แล้ว กรณี
คอซิมบี๊ ก็เช่นกัน เมื่อพี่ชายได้พามาเข้าเฝ้ารัชกาลที่ 5 ถวายตัวเป็นมหาดเล็กแล้ว
ก็ได้ขออนุญาตกลับไปช่วยราชการที่เมืองระนอง

**พระยศขณะนั้น

¹ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชา สาส์นสมเด็จ เล่ม 7 คุรุสภา 2504

เมื่อกลับมาเมืองระนอง ได้ปฏิบัติราชการอยู่กับพระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง ๗ ระนอง) * เจ้าเมืองระนอง ในตำแหน่งผู้ช่วยเมืองระนอง มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงบริรักษ์โสฬสวัย ทำงานอยู่ได้ปีเศษ รัชกาลที่ 5 โปรดให้ย้ายมาดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองกระบี่* พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนเป็นพระอภัยมณีคหิธรรักษา เมื่อปี พ.ศ. 2427¹ ปกครองเมืองกระบี่เป็นเวลา 5 ปีเศษ (พ.ศ. 2427 - 2433) มีผลงานปรากฏออกมาเป็นที่พอพระราชหฤทัยของรัชกาลที่ 5 มาก ทั้งปรากฏในพระราชหัตถเลขาเมื่อคราวเสด็จเยือน

* หลังจากที่ถูกปลดจากตำแหน่งไปแล้ว พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง) ในฐานะลูกชายที่อาวุโสในบรรดาที่ยังมีชีวิตอยู่ ก็ได้ทำหน้าที่ปกครองครอบครัว ดูแลอบรมสั่งสอนน้อง ๆ และลูกหลานตามธรรมเนียมจีนที่ถือลูกชายคนโตสุดเป็นหลักรองจากบิดา ในชีวิตของพระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง) เมื่อยังรุ่นหนุ่ม พี่ชายคนนี้ก็คือแม่พิมพ์แทนที่ 2 ที่เป็นแบบอย่างให้ศึกษา และเป็นผู้ใหญ่ที่พระยารัตนเศรษฐีรักใคร่ยำเกรง— (จากคำสัมภาษณ์สมาชิกในตระกูล ๗ ระนอง) และคุณวิลาศ รัตนกล ๗ กุเกศ อายุ 77 ปี หลานสาวของพระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง ๗ ระนอง—คุณตา) เมื่อ 8 มิถุนายน พ.ศ. 2524 ที่บ้านพระสกลพิทักษ์ อำเภอกันตัง จังหวัดตรัง

* * * ผู้ว่าราชการเมืองกระบี่คนเดิม คือ พระยาอภัยมณีคหิธรรักษา (ตันกิมเจง) ซึ่งทำหน้าที่ 2 ตำแหน่ง ในเวลาเดียวกัน คือดำรงตำแหน่งกงสุลเขนเนอราลสยามที่เมืองสิงคโปร์ด้วย หลังจากที่ทำหน้าที่ผู้ว่าราชการเมืองกระบี่มา 16 ปี ต่อมาได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาอนุรักษสยามกิจ เมื่อปี พ.ศ. 2427 จึงได้ลาออก ทำหน้าที่เป็นกงสุลสยามที่เมืองสิงคโปร์เพียงตำแหน่งเดียว

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1245-1247 กอ. เล่ม 42 หน้า 173 - 178 ตอนพระอภัยมณีคหิธรรักษา ว่าด้วยกรมฉาวบั้งคมลาออกจากผู้ว่าราชการเมืองกระบี่

พระราชฐานฝ่ายตะวันตก ทรงเสด็จจากกรุงเทพฯ ทางชลมารคมาขึ้นบกที่เมืองชุมพร แล้วเดินทางข้ามแหลมมลายูเพื่อไปลงเรือพระที่นั่งที่เมืองกระบี่ ได้ทอดพระเนตรเห็นผลงานต่าง ๆ ที่พระอภัยมณีศรัทธากระทำไว้เป็นครั้งแรกในการที่ได้สร้างที่ทำการเมืองขึ้นใหม่จากที่เชิงเขาไปอยู่ที่ราบ แล้วสร้างอาคารต่าง ๆ เป็นสถาปัตยกรรมแบบฝรั่ง กักแปลงไข้วสุมที่ทาง่ายจากท้องดิน ทำให้สิ้นเปลืองเงินน้อย อาคารบ้านเรือนก็งามสง่าพระองค์ทรงโปรดปราน ตรัสชมพระอภัยมณีศรัทธา (คหิมบี) ว่ามีอุปนิสัยในการทำนุบำรุงบ้านเมืองเป็นอย่างยิ่ง¹

ดังนั้นเมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จเลียบพระราชฐานมาถึงเมืองตรัง ซึ่งมีสภาพทรุดโทรม ซากการทำนุบำรุง ภัยจากโจรผู้ร้ายชุกชุม เจ้าเมืองอ่อนแอ ราษฎรไทยและชาวจีนที่อาศัยอยู่ในเมืองตรังขาดความเชื่อถือยำเกรง สถาปนาเมืองขาดความเป็นระเบียบเรียบร้อย ตรงกันข้ามกับเมืองกระบี่ ซึ่งเป็นเมืองที่เล็กกว่า มีผู้สำเร็จราชการเมืองที่มีประสบการณ์และอายุน้อยกว่า แต่ผลการปกครองปรากฏว่าสามารถทำนุบำรุงบ้านเมืองได้รุ่งเรืองฉิบเผกกัน เพราะฉะนั้นพระองค์จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้อยายพระอภัยมณีศรัทธาจากเมืองกระบี่มาเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองตรังที่มีขนาดเมืองใหญ่กว่ากระบี่ เมื่อ พ.ศ. 2433 แล้วพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนเป็นพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี ทำหน้าที่เจ้าเมืองตรังอยู่ 11 ปี มีผลงานเป็นที่นาพอใจของทุกฝ่าย พระยารัษฎาฯ ใ้ย้ายที่ตั้งของเมืองตรังที่ตำบลควนธานีลงมาอยู่ที่ปากแม่น้ำตรัง ตำบลกันตัง ต่อมาตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล มณฑลภูเก็ตว่างลง รัชกาลที่ 5 จึงโปรดเกล้าฯ ใ้ย้ายไปดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล มณฑลภูเก็ต

1 ุกรายละเอียดใน คุรุณี แก้วมวง ฐานะและความสำคัญของเมืองตรัง

พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2440 หน้า 185

เมื่อ พ.ศ. 2444 ทำงานในตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล* อยู่ 12 ปี ท่านถึงแก่อนิจกรรม เมื่อ พ.ศ. 2456 รวมอายุได้ 56 ปี**

บุคลิกลักษณะของพระยาวิชิตภานุวงศ์

ในการศึกษาเกี่ยวกับประวัติของบุคคลสำคัญ สิ่งหนึ่งที่นักศึกษาวិเคราะห์ออกมาประกอบในการพิจารณาถึงผลงานที่ออกมาคือ ลักษณะบุคลิกลักษณะของบุคคลนั้น ๆ เป็นอย่างไร มีส่วนช่วยส่งเสริมในการทำงานต่าง ๆ ให้สำเร็จลุล่วงไปอย่างไรหรือไม่ สำหรับอุปนิสัย ลักษณะการทำงาน แนวความคิดความอ่านของพระยาวิชิตภานุวงศ์ ที่ช่วยเสริมให้การงานประสบผลสำเร็จ การทำนุบำรุงบ้านเมือง การแก้ปัญหาต่าง ๆ ให้คลี่คลายไปได้ จากการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลที่เป็นเอกสารเกี่ยวกับคำวิพากษ์วิจารณ์ ความเห็นในเรื่องการทำงาน อุปนิสัยใจคอ และข้อมูลจากคำสัมภาษณ์ สรุปวิเคราะห์ได้ดังนี้

ประการแรก เป็นผู้มีความขยันหมั่นเพียร ไม่ย่อท้อต่อการทำงานหนัก ซึ่งเป็นลักษณะของผู้บริหาร จึงทำให้ท่านสามารถวางรากฐานความเจริญก้าวหน้าต่าง ๆ เพื่อความเจริญของท้องถิ่นไว้อย่างมากมายในหัวเมืองฝั่งตะวันตก

* เป็นคำที่ชาวบ้านเรียก

** ตามธรรมเนียมจีนถือว่าอายุ 57 ปี เกินกว่าอายุจริง 1 ปี เพราะถือว่า อายุคนเรานับได้ตั้งแต่กำเนิดมาในครรภ์ของมารดา - ผู้วิจัย

ประการที่สอง เป็นผู้ที่มีความตั้งใจจริง ทำงานจริงจัง ใฝ่ใจอยู่ในงานที่รับผิดชอบตลอดเวลาจนงานนั้นสำเร็จลุล่วงไป คุณลักษณะเช่นนี้จำเป็นอย่างยิ่งสำหรับนักปกครอง เพราะงานที่ท่านรับผิดชอบเป็นงานสร้างบ้านสร้างเมือง ต้องปกครองคนหลายประเภท หลายเชื้อชาติ เพราะฉะนั้นจึงเป็นงานที่ยากลำบาก ถ้าไม่มีความตั้งใจจริง และไม่รู้จักเอาใจใส่ในปัญหา หาทางแก้ไขปัญหาเมืองกระบี่ เมืองตรัง คงจะไม่รุ่งเรืองและท่านคงจะทอดทิ้งไปแล้ว

ประการที่สาม เป็นผู้ที่มีความละเอียดอ่อนในการทำงาน ความจำแม่นยำ ช่างสังเกตทำให้ผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชามั่นใจในงานที่ท่านทำ ย้ำเกรงและศรัทธาในพระราชอำนาจ ทำให้งานต่าง ๆ ที่ท่านมอบหมายสำเร็จเป็นส่วนใหญ่

ประการที่สี่ เป็นผู้ที่รู้จักใช้นโยบายโอนอ่อนผ่อนปรน สามารถคลี่คลายเรื่องใหญ่ให้เป็นเรื่องเล็ก ในขณะเดียวกันท่านเป็นคนเฉียบขาด เฉลียวฉลาด เด็ดขาด และเป็นคนดี เมื่อสามารถแก้ปัญหาร้ายแรงให้น้อยลงได้ท่านก็มีความเฉียบขาดและมีวิธีการที่จะป้องกันมิให้เกิดเหตุร้ายเช่นนั้นอีก

ประการที่ห้า เป็นผู้มองเห็นการณ์ไกล รู้จักตัดไฟแต่ต้นลมก่อนที่จะมีอุปสรรคหรือปัญหาตามมา ถ้าการแก้ปัญหานั้นไม่เป็นการดิ้นรนเปื้อนแบบแผนที่วางไว้ ท่านจะตัดสินใจแก้ปัญหาทันทีมิให้ยืดเยื้อ รู้จักหลีกเลี่ยงที่จะไม่ให้เกิดไม่พอใจของกลุ่มคน สมาคมหรือมวลชน เช่น กรณีกรรมกรเหมืองแร่มีเรื่องวิวาทกับนายเหมือง ท่านก็สามารถแก้ปัญหาความไม่พอใจของคนกลุ่มใหญ่ได้ในเวลาอันรวดเร็ว

ประการที่หก เป็นผู้ที่สนใจเหตุการณ์รอบด้าน เป็นคนทันสมัย มีความคิดความอ่านแบบสมัยใหม่ รู้จักนำข้อดีของสมัยเก่ามาผสมผสานกับข้อดีของอารยธรรมตะวันตก สามารถดัดแปลงมาใช้เป็นประโยชน์ในการทำนุบำรุงท้องถิ่นให้เจริญรุ่งเรืองได้ตามลักษณะทั่วไปของท้องถิ่นที่ท่านจึงเป็น "นักพัฒนา" ที่เก่าแก่และประสบผลสำเร็จผู้หนึ่ง

ประการสุดท้าย เป็นผู้ที่มีความจงรักภักดีต่อชาติบ้านเมือง มีความซื่อสัตย์ ความยุติธรรม เป็นที่ยำเกรงของคนทั่วไป

จากลักษณะ 7 ประการ ปรากฏเป็นอุปนิสัยเฉพาะตัวของท่าน คือ เป็นผู้ที่มีอัธยาศัยดี ไม่ถือตัว ชอบคบค้าสมาคมติดต่อกับชนทุกชั้นได้อย่างสนิทสนม ชอบสนุกสนาน ร่าเริง มีนิสัยใจคอกว้างขวาง กล้าได้กล้าเสีย คิดจริง พุดจริง ทำจริง ช่างสังเกต ช่างจดจำ มีความคิดฉับไว สามารถตัดสินใจได้รวดเร็ว ไม่ชอบอยู่นิ่งเฉย เป็นคนมีระเบียบเคร่งครัดในกฎข้อบังคับ มีความอดทนและเป็นผู้ที่มีความกตัญญู

หลักในการทำงาน อุดมคติของพระยาภิรมย์ภักดี คือ ต้องศึกษาให้รู้จริง ทำจริง ผู้ที่จะปกครองราษฎรจำเป็นต้องรู้จักทำงานราษฎรทุกระดับชั้น รู้จักทำงานตั้งแต่ชั้นต่ำขึ้นไปหาชั้นสูงจึงจะรู้ถึงความทุกข์ยาก ความสุขของราษฎรทำให้สามารถแก้ไขปัญหาก็ได้ถูกต้อง ครั้งหนึ่งพระยาภิรมย์ภักดี เคยกล่าวไว้ในที่ประชุมของข้าราชการมณฑลภูเก็ต ก่อนถึงแก่อนิจกรรม 2 สัปดาห์ว่า "ความสำเร็จของชีวิตเกิดจากผลของการทำงานหนัก อย่างจริงจังและพยายามอย่างจริงจังไม่ว่าจะกระทำกิจการใด"* ซึ่งหลักการนี้เป็นวิธีการที่นักปกครองของไทยส่วนใหญ่ในสมัยก่อนนิยมปฏิบัติกันและฝึกฝนจนเป็นหลักปฏิบัติของผู้ปกครองของไทย เช่น ผู้ปกครองต้องลงมือทำงานได้แทนทุกอย่าง หรือทุกอย่าง เพื่อให้เป็นผู้บังคับบัญชาและสั่งงานผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชาราษฎร ได้อย่างถูกต้อง เป็นการแก้ปัญหาร้ายแรงที่จะเกิดขึ้นภายหลัง ซึ่งมีนักปกครองรุ่นหลัง ๆ ได้ถือเป็นแนวปฏิบัติ ต่อ ๆ มา¹

*สรุปความจาก "พระยาภิรมย์ภักดีในสายตาชาวต่างประเทศ" โดยศาสตราจารย์ จิว ยิน ปี. คัมแล็ป หัวหน้าคณะศาสนาอาจารย์อเมริกันในประเทศไทย ...อ้างอิง เลขนานวงศ์ภักดี ประวัติและงานพระยาภิรมย์ภักดี หน้า 104

¹พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ รวมข้อเขียนของพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงแม้น สุนทรเทพกิจจารักษ์ (พระนคร โรงพิมพ์ ขวณพิมพ์ พ.ศ. 2525) หน้า 40, 93 พระยาสุนทรพิพิธ วิญญาณ Spirit แห่ง นักปกครอง (พระนคร องค์การคำคุณุสภา พิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2521) หน้า 12, 31, 54, 126 - 127, จานง เทพหัสดินทร์ ณ อยุธยา 32 ปี แห่งชีวิตนักปกครอง เล่ม 1 - 2 (พระนคร โรงพิมพ์การพิมพ์ พ.ศ. 2519) หน้า 259 (เล่ม 1) หน้า 77, 228 (เล่ม 2)

2. ความสัมพันธ์ภายในครอบครัว เครือญาติและฐานะทางสังคมของตระกูล ณ ระนอง

จากการที่พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ประสบผลสำเร็จในด้านการปกครอง การประกอบธุรกิจค้าขาย การรู้จักแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าเพราะว่ามีประสบการณ์จริงจากการได้อยู่ใกล้ชิดแวดวงของผู้ปกครองหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตก คัดค้านค้าขายกับบรรดาพ่อค้าและผู้นำทางการปกครองของท้องถิ่นทั้งในเขตและนอกเขตราชอาณาจักรอยุธยาเสมอ ๆ ตลอดระยะเวลา 20 ปีเศษ (พ.ศ. 2400 - 2425) ที่ได้ติดตามห้อยตามบิดาไปทุกหนทุกแห่ง ซึ่งไม่เคยได้ศึกษาจากสถาบันศึกษาใด แต่ได้เรียนรู้ประสบการณ์ ได้กระทำจริงเห็นจริง (Learning by doing and Learning from Experiences) ในโลกกว้างที่เป็นชีวิตจริง สมองแว่กล่อมเหล่านี้อาจหลอมบุคลิกภาพนิสัยใจคอ การมองเหตุการณ์และปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างพินิจพิเคราะห์ วิธีการแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่ได้ลองผิดลองถูกมาก่อน ทำให้เวลาที่มาทำงานรับราชการเป็นผู้ช่วยเมืองระนองเมื่อตอนอายุ 25 ปี จนกระทั่งเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองตรัง ประสบความสำเร็จในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ และสามารถบารุงบ้านเมืองให้เจริญทัดเทียมกับเมืองอื่น ต่อมาได้เลื่อนเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตในที่สุด บุคคลที่พระยารัษฎานุประดิษฐ์ได้เห็นตัวอย่างนอกจากบิดาแล้วคงจะมีอีกคนหนึ่งคือ พระยารัตนเกษรรัฐ (คอซิมก้อง ณ ระนอง) จากการที่บิดากับพี่ชายเคยค้าขายและเคยเป็นผู้นำการปกครองในเมืองระนอง กระบุรี ตะกั่วทุ่ง ตรัง หลังสวน ชุมพร มาก่อนทำให้พระยารัษฎานุประดิษฐ์ พอจะเข้าใจถึงสภาพความเป็นอยู่ ลักษณะทางภูมิศาสตร์ แหล่งทรัพยากรธรรมชาติสำคัญ เช่น แหล่งแร่กบึก ในเมืองระนอง ตะกั่วทุ่ง พังงา แหล่งเพาะปลูกที่อุดมสมบูรณ์ในเมืองตรัง ลักษณะของปากแม่น้ำ อ่าวที่เหมาะสมสำหรับเป็นท่าเรือ เป็นต้น ลักษณะของปัญหาและวิธีการแก้ไขที่ได้ผลและไม่ผล ซึ่งประสบการณ์เหล่านี้ท่านได้เรียนรู้และได้ซึมแทรกอยู่ในความคิดจิตสำนึกจนสะท้อนออกมาในรูปของผู้รอบรู้ เจนจัดในท้องที่ทางหัวเมืองฝั่งตะวันตกโดยมิได้ศึกษาจากตำราเล่มใด หรือจากมหาวิทยาลัยอื่นใด ดังได้กล่าวมาแล้วว่าผู้ที่มิได้มีส่วนสำคัญในการปกครองดินแดนส่วนหนึ่งในหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตก และเปรียบเสมือน

กับเป็นครูของท่านด้วย คือ พระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดี (คอซู้เจียง ณ ระนอง) กับ
พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง ณ ระนอง)* ตามประวัติของต้นตระกูล ณ ระนองที่สืบค้นได้
ดังนี้

*ภายหลังได้ดำรงตำแหน่งเป็นพระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดี (คอซิมก้อง
ณ ระนอง) ยศเทียบเท่ากับปิกา ในตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล มณฑลชุมพร

พระยาคำวงศ์สุนทรภักดี (คอซิมเจียง ณ ระนอง) มีชีวิตอยู่ระหว่าง ปี พ.ศ. 2339 – 2425 รวมอายุ 86 ปี เป็นชาวจีนฮกเกี้ยน เมืองเจียงจิ๋ว ประเทศจีน ได้เข้ามาทำมาหากินอยู่ในพระราชอาณาจักรสยามเป็นเวลา 55 ปี ครั้งแรกที่เข้ามาประกอบอาชีพเป็นกรรมกรอยู่ที่เมืองไทรบุรี แขวงเกาะหมาก (ปีนัง) อยู่ระยะหนึ่ง จึงอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่เมืองพังงา พ.ศ. 2363 ต่อมาเมื่อมีภรรยาเป็น ชาวเมืองพังงา เชื้อสายจีน เกิดบุตรธิดาหลายคน* เฉพาะที่เป็นบุตรชายมี 5 คน คือ

1. หลวงศรีโลหภูมิ (คอซิมเจียง) ผู้ช่วยราชการเมืองระนอง ถึงแก่กรรมก่อนบิดาสมัยที่บิดายังเป็นเจ้าเมืองระนองอยู่
 2. พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก๊อง) ผู้สำเร็จราชการเมืองระนอง ซึ่งได้รับตำแหน่งเจ้าเมืองระนองต่อจากบิดา เมื่อตอนที่บิดาได้ลาออกจากราชการ** หลังจาก หลวงศรีโลหภูมิได้ถึงแก่กรรมไปแล้ว พระยารัตนเศรษฐีได้ทำหน้าที่ของบุตรชาย คนโตมาตลอด ภายหลังได้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลชุมพร
 3. หลวงศักดิ์ศรีสมบัติ (คอซิมจ้าว) ผู้ช่วยราชการเมืองระนอง ถึงแก่กรรมก่อนบิดา
 4. พระยาอภัยคตพิทักษ์ (คอซิมซิม) ผู้สำเร็จราชการเมืองกระบี่
 5. พระยาจรรยาไพศาล (คอซิมเต็ก) จางวางกำกับราชการเมือง
- หลังสวน

* รายละเอียดเกี่ยวกับบุตร – ธิดา และหลาน ๆ อยู่ในภาคผนวก ก

** เมื่อลาออกจากราชการ มีตำแหน่งและบรรดาศักดิ์เป็น พระยาคำวงศ์สุนทรภักดี จางวางกำกับราชการเมืองระนอง

ระหว่างที่อยู่เมืองพังงา ได้ประกอบอาชีพเป็นพ่อค้ารับซื้อขายสินค้า* ขึ้นล่อง
อยู่ระหว่างหัวเมืองชายฝั่งตะวันตก กับ เกาะหมาก (ปีนัง) ต่อมาเห็นว่าที่เมืองระนอง
มีสายแร่ดีบุกหนาแน่นจึงคิดทำเหมืองแร่และขุดอากาศดีบุก ดังนั้นปี พ.ศ. 2387 จึงได้
เดินทางเข้ากรุงเทพฯ เพื่อพบกับเจ้าพระยาอัครมหาเสนาธิบดีฯ (คิต บุณนาค)
สมุหพระกลาโหมผู้มีหน้าที่รับผิดชอบในหัวเมืองภาคใต้ เพื่อขอขออนุญาตขุดอากาศดีบุกเมือง
ระนอง ซึ่งได้พระบรมราชานุญาต และรัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นหลวงรัตนเศรษฐี
นายอากาศดีบุกเมืองระนอง ซึ่งขณะนั้นยังเป็นชุมชนเล็ก ๆ นอกจากทำอากาศดีบุกที่
เมืองระนองแล้ว ยังได้ทำอากาศดีบุกแขวงเมืองชุมพร เมืองกระบี่ รวมทั้งหมด 10 ตำบล**
ถวายอากาศดีบุกปีละ 43 พารา*** หรือคิดเป็นเงินอากาศปีละ 2,064 เหรียญ

ปี พ.ศ. 2388 ได้ย้ายครอบครัวจากพังงามาอยู่ที่เมืองระนอง ประกอบอาชีพ
ในการตั้งเหมืองแร่ดีบุก เป็นนายอากาศดีบุกและทำการค้าขายขนส่งสินค้าเดินเรือ
ระหว่างเมืองระนองกับเมืองไทรบุรี เกาะหมาก จนมีฐานะร่ำรวย สามารถตั้งห้างโกนงวน

* มีคำบอกเล่าบางกระแสแล้วว่า คอชู้เจียงได้ทุนจากเศรษฐีนี้เมืองตะกั่วป่าคนหนึ่ง
ให้ยืมเงินลงทุนก่อเรือสำเภามา 1 ลำ ... สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และ
สมเด็จพระเจ้าฟ้ามุริยเมธีวงศ์ สาส์นสมเด็จ เล่ม 7 หน้า 15

** พื้นที่ 10 ตำบลที่ขุดอากาศดีบุก ได้แก่ ตำบลราตรูต บางวัน พอนรัง หุ้งคา
สระส้มแป้น (หาดส้มแป้น) กะเปอร์ หาดทรายขาว ปากคลองปากจั่น บางพระ ระนอง

*** อากาศดีบุกปีละ 43 พารา หมายถึง โลหะดีบุกที่เจ้าภาษีต้องนำส่งรัฐบาลเป็น
น้ำหนัก 14,000 ชั่งตอ

ที่เมืองปีนัง* และสามารถบำรุงเมืองระนองให้เจริญขึ้นมาเป็นชุมชนที่หนาแน่นแห่งหนึ่ง
ในสมัยต้นรัชกาลที่ 4** ต่อมาในปี พ.ศ. 2497 รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ พระราชทาน
สัญญาบัตรเลื่อนยศเป็นพระรัตนเศรษฐี ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองระนอง โปรดฯ ให้ตั้ง
เมืองระนองเป็นหัวเมืองเอกเทศแยกฐานะทางการปกครองจากเมืองชุมพรมาขึ้นตรงต่อ
กรุงเทพฯ

เมื่อสมัยที่พระรัตนเศรษฐี (คอซู้เจียง) ได้ย้ายครอบครัวจากพังงามาอยู่ที่
ระนองนั้น ได้เกลี้ยกล่อมชักชวนราษฎรไทยและชาวจีนในหัวเมืองใกล้เคียงและในเมือง
ไทรบุรี เมืองปีนัง ชักชวนให้มาทำมาหากินที่ 10 ตำบล ในเขตเมืองระนอง กระบุรี ชุมพร
มีผู้คนอพยพเข้ามาเรื่อย ๆ เพื่อทำการชุกแร่ ร่อนแร่ดีบุก ค้าขาย จนมีผู้คนอาศัยอยู่มาก
สามารถจัดตั้งเป็นเมืองระนอง เมืองกระบุรีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ส่วนผู้ปกครองของแต่ละ
ชุมชนนี้ส่วนใหญ่เป็นชาวจีนและเป็นลูกหลานเครือญาติของพระรัตนเศรษฐี (คอซู้เจียง)

* หลังจากที่ยังคงทะเลาะวิวาทและปกครองเกาะหมาก ต่อมาได้ตั้งชื่อเกาะใหม่ว่า
เกาะปริงซ์ ออฟ เวลส์ (Prince of Wales) หรือเกาะปีนัง และสร้างเมืองใหม่ชื่อว่า
เมืองปีนัง มีนครหลวงชื่อ ยอร์ชทาวน์ (George Town) เพื่อเฉลิมพระเกียรติ
พระเจ้ายอร์ชที่ 3 ส่วนทางโกทงวณสันนิษฐานว่าตั้งขึ้นก่อนปี พ.ศ. 2397 เพราะว่า
ในปีนั้นทางโกทงวณเกิดขึ้นแล้ว วิเคราะห์จากคำอธิบายของสมเด็จพระยาคำรงราช
นุกาพ สาส์นสมเด็จ เล่ม 7 หน้า 245 - 246 R.O.Winstedt, A History of
Malaya (London : Luzac., 1935) p.176 - 177

** ในระยะแรก ๆ ที่เข้ามาทำเหมืองแร่ ปรากฏว่า บางตำบลที่ผูกขาดอากรดีบุก
ยังไม่มีบ้านเรือนผู้คนอาศัยอยู่แน่นอน เพียงแต่อยู่ชั่วคราวเพื่อทำการร่อนแร่ดีบุก เช่นใน
3 ตำบล คือ ตำบลลาดครก ตำบลบางวัน ตำบลพอนรัง ส่วนระนองพื้นที่ยังเป็นป่า
รกร้างว่างเปล่าอยู่มาก มีบ้านราษฎรไทยและชาวจีน ตั้งบ้านเรือนอยู่ประมาณ 17 ครอบครัว
ซึ่งตั้งอยู่ใกล้กับตัวเมืองชุมพรใน 10 ตำบลดังกล่าวส่วนใหญ่ยังไม่มีสภาพเป็นบ้านเมือง
หนาแน่นเท่าสมัยรัชกาลที่ 5

หลังจากที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองระนองไม่กี่ปี พระรัตนเศรษฐี (คอซู้เจียง) ได้มีบุตรชายคนเล็กเกิดที่เมืองระนองจากภรรยาอีกคนหนึ่ง บุตรชายคนเล็กนี้คือ คอซิมมี เกิดเมื่อปี พ.ศ. 2400 เป็นบุตรที่ปีติารักใคร่มาก ได้มีโอกาสใกล้ชิดกับบิดาทลอดเวลา

ปี พ.ศ. 2505 ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระยารัตนเศรษฐี (คอซู้เจียง)

ปี พ.ศ. 2417 พระยารัตนเศรษฐี (คอซู้เจียง) ได้ขอพระราชทานลาไป เมืองเจียงจิ๋ว¹ ประเทศจีน พร้อมทั้งบุตรชายคนเล็กเพื่อไปทำกิจธุระและบำเพ็ญกุศลให้ บรรพบุรุษ หลังจากกลับมาไม่นานนักปี พ.ศ. 2419 ได้เกิดเหตุการณ์ไม่สงบจากชาวจีน ที่รวมกลุ่มกันเป็นสมาคมลับฮั้งฮี้ ชาวจีนเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นกรรมกร (กุลิ) จีน ไค้ทะเลาะวิวาทกับนายเหมืองซึ่งเป็นชาวจีนด้วยกัน เรื่องค่าแรง แตกตกลงกันไม่ได้จึงเกิดการยิงแทงกันตาย คนร้ายไล่หลบหนี พระยารัตนเศรษฐีตั้งท่านตรวจจึงเกิดการปะทะกัน ทางฝ่าย พระยารัตนเศรษฐีถูกคนร้ายยิงตายอีก 11 - 12 คน แล้วคนร้ายได้ชักชวนกรรมกรใน เหมืองประมาณ 200 คน ออกมาต่อสู้กับเจ้าหน้าที่ท่านตรวจ เรื่องราวจึงได้ลุกลามใหญ่โต ทางเมืองระนองมีกำลังจากฝ่ายบ้านเมืองน้อยกว่า จึงขอกำลังช่วยเหลือจากหัวเมือง ข้างเคียงและกรุงเทพฯ ซึ่งได้แต่งตั้งข้าหลวงมียอำนาจบัญชาการทหารปืนใหญ่เล็กและ เกณฑ์กองทัพหัวเมืองมาช่วย พระยารัตนเศรษฐีรับปราบปรามชาวจีนดังกล่าว สามารถ ปราบสำเร็จในเวลาต่อมา ดังนั้นทางกรุงเทพฯจึงปูนบำเหน็จความชอบด้วยการเพิ่มยศ และตำแหน่งของพระยารัตนเศรษฐี (คอซู้เจียง) และพระศรีโลหภูมิพิทักษ์ (คอซิมก๊อง)* เมื่อปี พ.ศ. 2420 ดังนี้

¹กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 29 ตำนานเมืองระนอง หน้า 285

*สันนิษฐานว่าหลวงศรีโลหภูมิ (คอซิมเจ่ง) ซึ่งเป็นบุตรคนโตถึงแก่กรรมแล้ว เพราะในประกาศแต่งตั้งเลื่อนยศและตำแหน่ง ได้ระบุว่า โปรดฯให้คอซิมก๊อง บุตรชาย คนโตเป็นเจ้าเมืองระนอง แสดงว่า ขณะนั้นคอซิมก๊องอยู่ในฐานะบุตรคนโตโดยปริยายแล้ว ภายหลังละเอียดเกี่ยวกับกรณีชาวจีนทะเลาะวิวาทกันในเมืองระนอง และผลการปราบปราม ของเจ้าเมืองระนอง ล.ก. หน้า 264 - 270

พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมเจียง) เลื่อนเป็นพระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดี
จางวาง กำกับราชการเมืองระนอง ตอนนี้อายุ ๑1 ปี รัชกาลที่ 5 มีพระบรมราชานุญาต
ให้พระยาคำรงสุจริตฯ ลาออกจากตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองระนองได้ พร้อมทั้งมอบหมาย
ให้ทำหน้าที่ใหม่คือ ให้เป็นที่ปรึกษาราชการของเมืองระนอง

พระยาศรีโลหภูมิพิทักษ์ (คอซิมก๊อง) เลื่อนยศเป็นพระยารัตนเศรษฐี จาก
ผู้ช่วยราชการเมืองระนอง เลื่อนเป็นตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองระนองแทนบิดา

ปี พ.ศ. 2422 เดินทางไปจีนกับคอซิมบี๊ บุตรชายคนเล็ก

ระหว่างปี พ.ศ. 2421 – 2425 อายุ 81 – 86 ปี ใ้ดูแลกิจการค้าต่าง ๆ
ในเมืองระนอง และทางโกทงวนที่เมืองปีนัง ดำเนินการจัดแบ่งมรดกมอบหมายความ
รับผิดชอบทั้งงานที่เกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมือง งานธุรกิจการค้าให้บุตรแต่ละคนรับผิดชอบงาน
ไปคนละด้าน เช่น ราชการ งานเมืองญาติพี่น้องและบุตรหลานรับราชการอยู่ให้พระยา
รัตนเศรษฐี (คอซิมก๊อง) เป็นผู้ดูแลอบรมสั่งสอนแทนบิดาและให้รับผิดชอบดูแลกิจการ
ค้าขายในเมืองระนองด้วย ส่วนกิจการค้าในหัวเมืองฝั่งตะวันตกอื่น ๆ และที่เมืองปีนัง
เกี่ยวกับกิจการทางโกทงวนมอบให้หลวงศรีโลหภูมิพิทักษ์ (คอซิมซิม)* เป็นผู้ดูแลรับผิดชอบ
กิจการที่เมืองหลังสวนมอบให้พระจรรุพราชโลกถาวร (คอซิมเต็ก)** เป็นผู้ดูแลรับผิดชอบ

* คอมาคำรงตำแหน่งเป็นพระยาอภัยภูภคตพิริย

** คอมาคำรงตำแหน่งเป็นพระยาจรรุพราชโลกถาวร

ส่วนคองซิมบีส่งให้ไปศึกษาเล่าเรียนที่เมืองจีน ปรากฏว่าอยู่เมืองจีน 2 - 3 ปี* จึงกลับมาเนื่องจากบิดาได้ถึงแก่นิจกรรม

ถึงแม้ว่ามีการจัดสรรแบ่งปันมรดก** มอบหมายความรับผิดชอบให้บุตรแต่ละคนแล้ว ในระหว่าง 5 ปี (พ.ศ. 2420 - 2425) พระยาคำรงสุจริตฯ (คองซู่เจียง) ก็ยังเป็นผู้ดูแลตรวจตราอยู่เสมอ

เมื่อบิดาได้ถึงแก่นิจกรรม*** ผู้ที่เป็นผู้ปกครองและหัวหน้าในครอบครัวคือ คองซิมก๊อง ในปีพ.ศ. 2425 นี้เองที่คองซิมบีเริ่มรับราชการเป็นมหาดเล็ก ต่อมาเป็นผู้ช่วยราชการเมืองระนอง ทั้งนี้โดยการแนะนำและฝากฝังเข้าทำงานโดยพระยารัตนเศรษฐี (คองซิมก๊อง) เป็นผู้ดำเนินการ

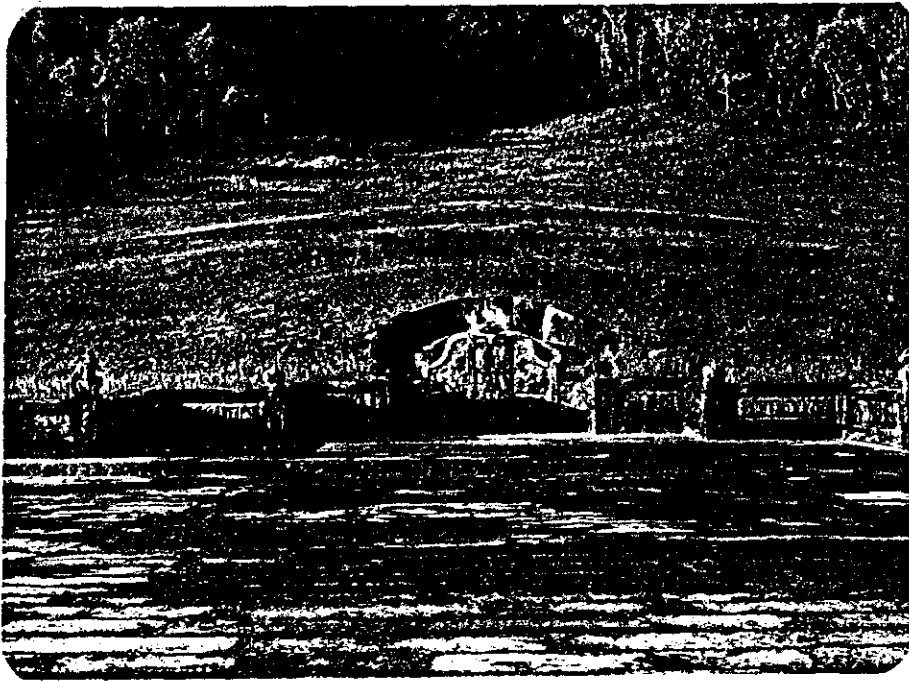
*ในหนังสือประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 29 หน้า 288 ได้ระบุว่า "เมื่อคองซิมบีสำเร็จการศึกษากลับมา พระยาคำรงสุจริตฯ ได้ถึงแก่นิจกรรมไปแล้ว" ผู้เขียนสันนิษฐานว่า คงจะศึกษาบ้างเล็กน้อยในหลาย ๆ ด้าน เพราะช่วงระยะเวลาสั้น คือพอเขียนภาษาจีนได้ อ้างจากคำสัมภาษณ์คาโต๊ะคองเปียงเจ็ง ณ ระนอง หลานตาพระยารัตนเศรษฐี (คองซิมบี) เมื่อกรกฎาคม พ.ศ. 2525 และวิเคราะห์จากลายเซ็นชื่อภาษาไทย ภาษาจีนในเอกสารของกระทรวงมหาดไทย สมัยรัชกาลที่ 5 ที่อยู่ในกองจกหมายเหตุแห่งชาติ ลายเซ็นชื่อภาษาจีนและภาษาไทยอยู่ในบทที่ 4

**ในพินัยกรรมระบุว่า ให้ผู้รับมรดกทุกคนรวมทรัพย์สินส่วนหนึ่งของทุกคนที่ได้รับมรดก หักเป็นกองทุนในทางโกหงวน เพื่อมาหมุนเวียนทำการค้าขายหาผลประโยชน์ไปด้วยกัน หลังจาก 30 ปีที่พระยาคำรงสุจริตฯ ได้ถึงแก่นิจกรรมแล้ว จึงให้แบ่งเงินทุนจากกองมรดกที่ออกดอกออกผลนี้ ให้แก่ทุกคนได้ อ้างจากประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 29 และสวนสมเด็จฯ เล่ม 7 ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

***รัชกาลที่ 5 พระราชทานที่ดินให้เป็นที่ดินสงฆ์ที่เมืองระนอง อ่านรายละเอียดได้ในตำนานเมืองระนอง ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 29 หน้า 288 - 300 และภาคผนวก ค.

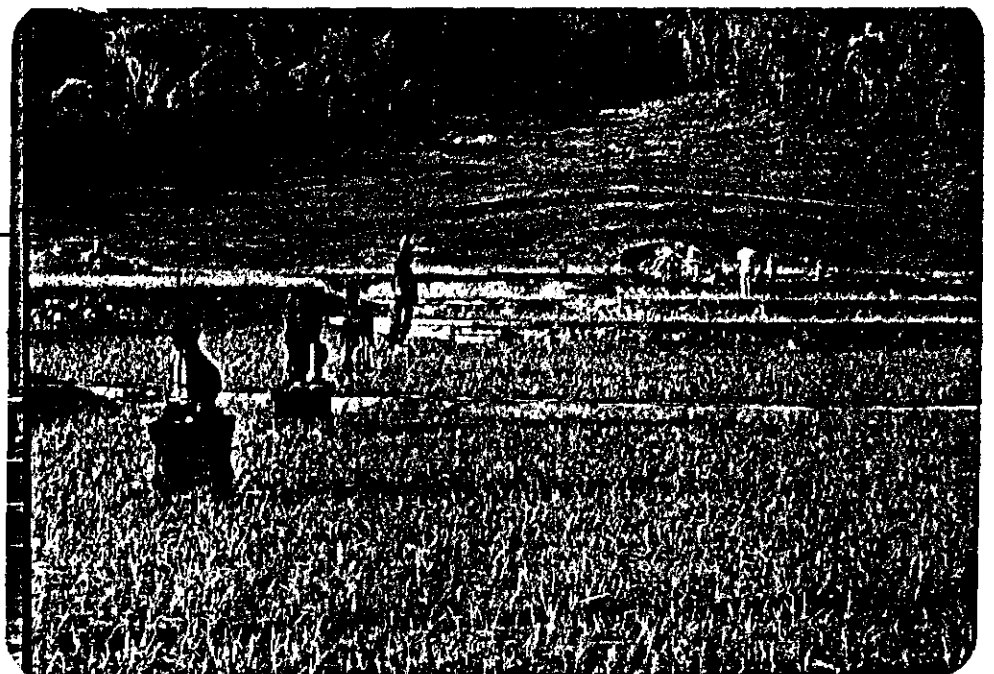

รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชทานที่ดินบนเขาระวังทอง เป็นที่ตั้งสุสานในตระกูล ณ ระนอง

สวนรุกขชาติพระยาคำรง
สุจริต (คอซู้เจียง)

สวนรุกขชาติพระยารัษฎาตั้งอยู่
ข้าง ๆ กับสวนรุกขชาติของบิดา
ในภาพนี้เห็นไม้สัก สวนรุกขชาติ
อยู่บนเนินซ้ายของรูปถ่าย

3. ผลงานและความก้าวหน้าในตำแหน่งหน้าที่ราชการ

ก่อนหน้าที่พระยารัษฎาฯ จะเข้ารับราชการในปี พ.ศ. 2425 ท่านได้ทำงานอยู่ใกล้ชิดกับพระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดี (คอซู้เจียง ณ ระนอง) ผู้เป็นบิดาอยู่ตลอดเวลา ถึงปรากฏว่าเมื่อคอซิมมีอายุย่างสู่วัยหนุ่ม บิดาได้มีหนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ขอลาไปประเทศจีนเพื่อจัดการเกี่ยวกับเรื่องราวภายในครอบครัว และทำบุญให้กับบรรพบุรุษที่เมืองเจียวจิ๋ว เมื่อปี พ.ศ. 2417 คอซิมมีอายุได้ 17 ปี¹ สันนิษฐานว่าขณะนั้นท่านได้เรียนรู้เกี่ยวกับการประกอบอาชีพค้าขาย กิจกรรมเหมืองแร่ดิบ การจัดหาแรงงานชาวจีนจากประเทศจีนเพื่อมาทำงานในเหมืองแร่ดิบ ท่านได้มีโอกาสรู้จักพ่อค้าต่างชาติต่างภาษาหลายคน สามารถคบค้าสมาคมกับบุคคลเหล่านั้นได้อย่างสนิทสนม อันก่อประโยชน์ทางการค้าขาย ทางการปกครองการต่างประเทศในภายหลัง กล่าวได้ว่าก่อนที่จะท่านจะประกอบอาชีพเป็นข้าราชการ อาชีพแรกของท่านคือ อาชีพนักธุรกิจทางการค้าขาย การจัดการเดินเรือโดยสาร ขนส่งสินค้า การดำเนินงานกิจการเหมืองแร่ดิบ การจับเก็บภาษีอากร ทั้งนี้ออกมาในรูปของการเป็นผู้ช่วยของบิดาเรื่อยมาจนกระทั่งอายุ 23 ปี (พ.ศ. 2423) ได้เดินทางไปศึกษาหาประสบการณ์ที่ประเทศจีนอีกครั้งหนึ่งตามแนวทางที่บิดาได้จัดวางไว้* เป็นเวลา 2 ปี จึงเดินทางกลับ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. จ.ค.1236 สารตรา
ท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา มาถึงพระยารัตนเศรษฐี เรื่อง การกวตัญญูแสดงความสงบในขณะ
ที่พระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดี จางวาง เมืองระนองขอลาไปเมืองจีน

* บรรยายละเอียดในหัวข้อความล้มพินัยภายในครอบครัว เครือญาติ และฐานะทางสังคมของตระกูล ณ ระนอง หน้าถัดไป

ข้อน่าสังเกตคือ ในระหว่างที่บิดายังมีชีวิตอยู่ หาได้สนับสนุนให้เข้ารับราชการไม่ ปรากฏว่าพี่ชายทั้ง 5 คน มีตำแหน่งหน้าที่ราชการสูงทุกคน แต่คอซิมบี้ เป็นเพียงบุตรชายของเจ้าเมืองระนอง มิได้มีตำแหน่งหน้าที่ทางราชการ ทั้งที่มีคุณสมบัติพร้อมที่จะรับราชการได้แล้ว แต่ท่านเป็นเพียงผู้ช่วยของบิดาทางการค้าขายและเป็นกำลังสำคัญของบิดาทุกค้ายกเว้นงานในตำแหน่งหน้าที่ราชการตลอดมา แม้ว่าอายุ 20 ปี (พ.ศ. 2420) สามารถที่จะประกอบอาชีพเป็นข้าราชการเหมือนพี่ชายได้แล้วแต่บิดากลับลงเสริมให้ประกอบอาชีพค้าขายช่วยบิดา จัดการผลประโยชน์ของตระกูลที่บริษัท โกทงวอน เมืองปีนัง ถึงแม้บิดาได้ลาออกจากราชการ* มาดูกิจการค้า จัดการดูแลผลประโยชน์ของตระกูล ณ ระนอง ที่มีอยู่ในหัวเมืองฝั่งตะวันตกและเมืองปีนัง บิดาก็มิได้ให้ท่านรับราชการ ให้ช่วยทำงานอื่น และให้ไปศึกษาหาความรู้และประสบการณ์ที่เมืองจีน ครั้นบิดาล่วงลับไปแล้วท่านจึงเข้ารับราชการ โดยพระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง ณ ระนอง)** เจ้าเมืองระนองพี่ชายได้นำท่านเข้ารับราชการเมื่ออายุ 25 ปี ท่านจึงมีอาชีพเพิ่มขึ้นอีกคือ อาชีพข้าราชการควบคู่ไปกับอาชีพค้าขายที่ท่านเคยทำมาก่อน คอซิมบี้ ได้รับราชการจนถึงอายุ 56 ปี

*พระยาคำรงสุจริตฯ ได้ขอลาออกจากราชการเมื่อปี พ.ศ. 2420 ...อ้างจาก กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร กท. เล่ม 19 สารตราทานเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา มาถึงพระยารัตนเศรษฐี เรื่องการลาออกจากราชการของพระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดี ให้พระยารัตนเศรษฐี ทำหน้าที่ปกครองดูแลกรมการเมือง ราษฎรเมืองระนองสืบไป, กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 29 "สำเนาตราตั้งพระศรีโลหภูมิพิทักษ์ เป็นพระยารัตนเศรษฐี" องค์การคำครุสภา หน้า 285

** ตำแหน่งและยศในขณะนั้น

พ.ศ. 2456 เป็นเวลา 30 ปีเศษ มีผลงานที่สำคัญและดำรงตำแหน่งหน้าที่ราชการ* ดังนี้

ปี พ.ศ. 2425 อายุ 25 ปี เป็นผู้ช่วยราชการเมืองระนอง บรรดาศักดิ์เป็น หลวงบริรักษ์โลหวิสัย ปฏิบัติราชการในตำแหน่งนี้ 2 ปี

ปี พ.ศ. 2427 อายุ 27 ปี เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองกระบี่อยู่ 5 ปี บรรดาศักดิ์เป็นพระอัสถงคตทิสรัทธา

ปี พ.ศ. 2433 อายุ 33 ปี เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองตรัง 11 ปี บรรดาศักดิ์เป็นพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี

ปี พ.ศ. 2444 อายุ 44 ปี เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต 12 ปี ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อปี พ.ศ. 2456

ระหว่างที่ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลปี พ.ศ. 2454 รัชกาลที่ 6 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งองคมนตรีอีก 1 ตำแหน่ง พร้อมกันไปด้วย

เท่าที่ได้ศึกษาวิเคราะห์ถึงกระบวนการเรียนรู้ที่มีผลต่อพระยารัษฎาฯ โดยการพิจารณาถึงภูมิหลัง ชาติกำเนิด การอบรมเลี้ยงดู การศึกษาที่ได้รับ บุคลิกลักษณะ อุปนิสัยของพระยารัษฎาฯ ตลอดจนการเป็นทายาทคนหนึ่งของตระกูลเก่าแก่ที่มีอำนาจ มีทรัพย์สินมากและอิทธิพลทางการปกครอง การเศรษฐกิจในขณะนั้น ปรากฏว่า ปัจจัยต่าง ๆ ที่กล่าวมาเป็นองค์ประกอบให้พระยารัษฎาฯ ประสบความสำเร็จในการปฏิบัติราชการมีผลงานที่เด่นมาตลอดระยะเวลาที่รับใช้บ้านเมือง เป็นที่เคารพยกย่องนับถือของทุกระดับที่มีโอกาสรู้จักใกล้ชิดและทำงานร่วมมือกับท่าน ในการทำนุบำรุงท้องถิ่นของหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกตั้งแต่ปี พ.ศ. 2444 - 2456 ทำให้เจริญก้าวหน้าขึ้นสมกับที่ได้รับไว้วางใจจากผู้บังคับบัญชาให้ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตเป็นเวลานานถึง 12 ปี

* รายละเอียดเกี่ยวกับผลงานแต่ละด้าน ในบทที่ 3

สภาพแวดล้อมที่มีผลต่อฐานะและความสำคัญของหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก

(พ.ศ. 2425 - 2456)

ในช่วงเวลาตลอดสมัยที่พระยารัษฎาฯ ได้ดำรงตำแหน่งผู้นำท้องถิ่นในระดับต่าง ๆ ของหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก (พ.ศ. 2425 - 2456) นั้น ดินแดนดังกล่าวอยู่ในสภาพแวดล้อมที่มีความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมือง การปกครอง และสภาพของสังคมอยู่ตลอดเวลา ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากปัจจัยต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศซึ่งในขั้นนี้จะกล่าวจากสภาวะแวดล้อมของโลกที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมืองการปกครองทางเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งล้วนแต่เป็นปัจจัยจากภายนอกประเทศเข้ามามีผลทำให้ประวัติศาสตร์ของพระราชอาณาจักรสยามแปรเปลี่ยนไปไม่ว่าจะเป็นด้านใด และมีผลกระทบถึงประวัติความเป็นไปในท้องถิ่น สภาพความเป็นอยู่ การประกอบอาชีพ สังคม ขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนราษฎรที่อพยพเข้ามาใหม่ มีความแตกต่างไปจากราษฎรที่มีอยู่เดิมในหลาย ๆ ด้าน เท่ากับเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นจากมุมหนึ่ง โดยศึกษาจากประวัติศาสตร์โลกไล่ลงมาถึงประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น ทั้งนี้เพื่อสะดวกในการทำ ความเข้าใจถึงสภาพบ้านเมืองในท้องถิ่นที่พระยารัษฎาฯ ได้เข้ามาปกครองให้ใกล้เคียงที่สุด อันจะแสดงให้เห็นถึงความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของสังคมที่มีไ้ค้บุคคลหนึ่งและมีความสัมพันธ์กันระหว่างประวัติศาสตร์โลก ประวัติศาสตร์ชาติและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตลอดเวลา

สาเหตุพื้นฐานจากภายในและภายนอก หัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงฐานะและความสำคัญของท้องถิ่น คือ

ภัยจากการขยายอิทธิพลครอบงำดินแดนต่าง ๆ ในเอเชีย โดยประเทศมหาอำนาจ¹

พระราชอาณาจักรสยาม² เป็นดินแดนหนึ่งที่ประเทศมหาอำนาจยุโรปต่าง ๆ ให้ความสนใจและพยายามขยายอิทธิพลครอบงำทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการปกครองมาตั้งแต่

¹หรือที่เรานิยมเรียกว่า ภัยจากการคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยม (Imperialism)

²พระราชอาณาจักรสยาม ต่อไปจะใช้คำว่า "ประเทศไทย หรือ ไทย" แทน เพื่อความสะดวกในการเรียก

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งไทยต้องยอมลงนามทำสนธิสัญญาเบอร์นี (Burney Treaty) เป็นครั้งแรกกับอังกฤษ เมื่อปี พ.ศ. 2368 สัญญานี้มีผลกระทบต่อการปกครองการจัดเก็บภาษีอากรในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกโดยตรง เนื่องจากเป็นดินแดนที่มีพรมแดนติดต่อกัน ทำให้มีการติดต่อค้าขายและมีความสัมพันธ์กับดินแดนในปกครองของอังกฤษอย่างใกล้ชิด อีกทั้งที่ตั้งอยู่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ มาก ผลจากสัญญานี้ทำให้รัฐบาลต้องยอมยกเลิกระบบการค้าผูกขาดของพระคลังสินค้า เปลี่ยนมาใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากรมากขึ้น¹ เพื่อเป็นการชดเชยรายได้แผ่นดินที่ต้องเสียไป ก่อให้เกิดระบบการจัดเก็บภาษีอากรใหม่และเพื่อเป็นการสอดคล้องกันในการปกครองและความสะดวกในการดำเนินการ จึงเกิดเป็นระบบเหมาเมือง คือเจ้าเมืองและเจ้าภาษีเป็นคนกลุ่มเดียวกันรับผิดชอบภาษีและปกครองพร้อม ๆ กันไปด้วย เท่ากับว่าให้อ่านาจอิสระแก่ผู้นำท้องถิ่นมากกว่าเดิม โดยปริยาย

ต่อมาปี พ.ศ. 2398 มีผลกระทบจากการขยายอิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกที่สำคัญเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่ง คือผลจากการที่ไทยลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริง (Bowring Treaty) กับอังกฤษ ซึ่งสนธิสัญญานี้ได้เป็นแบบฉบับในการทำสนธิสัญญากับประเทศอื่น ๆ ในเวลาต่อมา^{**} สนธิสัญญานี้มีผลทำให้ไทยสูญเสียอธิปไตยทางด้านการศาลและการเก็บภาษี

* ในสัญญาตอนหนึ่งได้ระบุเกี่ยวกับการค้าขายระหว่างอังกฤษกับไทยว่า "...ให้มีการค้าขายไปมาได้โดยสะดวกระหว่างเมืองปีนัง มะละกา สิงคโปร์ กับหัวเมืองภาคใต้ของไทย คือ นครศรีธรรมราช พัทลุง ปัตตานี ภูเก็ตและไทรบุรี..." และอีกตอนหนึ่งว่า "...พ่อค้าของแต่ละฝ่ายที่เข้าไปในอาณาเขตของอีกฝ่าย จะต้องเก็บภาษีการค้าตามธรรมเนียมของอาณาเขตนั้น ให้พ่อค้าทั้งสองฝ่ายซื้อขายกันเองโดยเสรี..." อ้างจากกรมสนธิสัญญาและกฎหมาย สนธิสัญญาและความตกลงพหุภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ เล่ม 1 พ.ศ. 2160 - 2412 หน้า 23 - 25

¹วอลเตอร์ เอฟ เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต หน้า 262

** พ.ศ. 2399 ทำกับฝรั่งเศส และสหรัฐอเมริกา พ.ศ. 2401 ทำกับเคนมาร์ค
พ.ศ. 2402 ทำกับโปรตุเกส พ.ศ. 2403 ทำกับฮอลันดา
พ.ศ. 2405 ทำกับปรัสเซีย พ.ศ. 2411 ทำกับสวีเดน นอร์เวย์ อิตาลี ออสเตรีย
และฮังการี พ.ศ. 2413 ทำกับสเปน พ.ศ. 2430 ทำกับญี่ปุ่น

ศาลการ มีกำหนดอายุของสัญญา 10 ปี แต่จะแก้ไขสนธิสัญญาหรือยกเลิกไม่ได้ถ้าปราศจากความยินยอมจากสองฝ่าย¹ ข้อเสียเปรียบที่ไทยได้รับอย่างมากคือ ข้อความในสนธิสัญญาข้อ 2 ที่ว่าด้วยสิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Extraterritoriality) ซึ่งพอสรุปได้ว่าตั้งแต่ปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นไป ถ้าคนในบังคับของอังกฤษวิวาทกับราษฎรหรือคนในบังคับไทย กองสุลต่านอังกฤษกับเจ้าพนักงานไทยร่วมกันปรึกษาหารือ ถ้าปรากฏว่าคนในบังคับอังกฤษทำผิด กองสุลต่านจะลงโทษตามกฎหมายอังกฤษ หากว่าคนในบังคับไทยหรือราษฎรไทยทำผิด เจ้าพนักงานฝ่ายไทยก็จะลงโทษตามกฎหมายไทย สิทธิพิเศษทางศาลนี้ก่อให้เกิดความเดือดร้อนต่อราษฎร ทำให้ยากลำบากต่อการปกครอง นับว่าเป็นสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาค (Unequal Treaty) ยิ่งความเสียเปรียบให้กับไทยในระยะหลัง สิทธิสภาพนอกอาณาเขตดังกล่าวเป็นเครื่องบั่นทอนอำนาจอธิปไตยของราษฎรไทยอย่างร้ายแรงและกลายเป็นอุปสรรคต่อความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความเจริญและความสงบสุขของบ้านเมือง² ทั้งนี้เพราะปริมาณคนในบังคับของชาติต่าง ๆ ที่เข้ามาอาศัยอยู่ในไทยมีมากขึ้น คดีที่เกิดจากคนในบังคับของชาติต่าง ๆ ก็เพิ่มขึ้นตามกัน สำหรับคนในบังคับของอังกฤษที่มีจำนวนมากในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก คือคนจีนที่เข้ามาทำงานเป็นกรรมกรจีนในเหมืองแร่ คนงานในไร่พริกไทย และพ่อค้าจีนที่เข้ามาติดต่อค้าขาย คนจีนเหล่านี้ส่วนหนึ่งได้เข้ามาตั้งรกรากทำมาหากินอยู่ใน

†

Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam Vol. II

(Kuala Lumpur : Oxford University Press , 1969) pp. 223 - 225

2

Walter A. Graham, Siam (London : Alexander Moring Limited, 1924), pp. 303 - 305

* การที่คนในบังคับของชาติต่าง ๆ ที่เพิ่มขึ้นเพราะมหาอำนาจตะวันตกได้ตีความหมายของคำว่า "คนในบังคับ (Subject)" รวมความไปถึงคนในอาณานิคมและรัฐในอารักขา อีกประการหนึ่ง มีชาวเอเชียชาติต่าง ๆ ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารได้สมัครเป็นคนในบังคับต่างชาตินี้มากขึ้น เพราะได้รับสิทธิพิเศษและความสะดวกสบายมากกว่าราษฎรไทย

หัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกโดยถือสิทธิเป็นคนในบังคับของอังกฤษ ในยามที่เกิดเรื่องทะเลาะวิวาทหรือเกิดคดีความ แต่ในยามปกติก็ยอมเสียค่าญกมีตามกฎหมายไทย เพราะต้องการสิทธิในการครอบครองที่ดินและทรัพย์สินที่มีในท้องถิ่น ซึ่งคนจีนในเมืองระนอง กระบุรี ตะกั่วป่า พังงา ภูเก็ต กระบุรี ระนอง ส่วนหนึ่งล้วนเป็นคนในบังคับของอังกฤษและมีทรัพย์สินที่ดินอยู่ในเมืองเหล่านั้นด้วย มีบทบาทในระบบเศรษฐกิจของไทยมาตั้งแต่ภายหลังการทำสัญญาเบอร์นี และผลของการผูกขาดภาษีแบบเหมาเมืองที่เปิดโอกาสให้คนจีนหลายตระกูลได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในทางเศรษฐกิจการปกครองและการเมืองระหว่างประเทศ ตลอดจนคนจีนอีกหลาย ๆ ครอบครัวที่มีการอ้างตนเป็นคนในบังคับเสมอ* ทำให้เกิดความเคียดแค้นและก่อให้เกิดความไม่ยุติธรรมต่อราษฎรและคนในบังคับของไทย อันเป็นอุปสรรคต่อการปกครองของบ้านเมือง และการรักษาดลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของรัฐบาลกลางจัดทำไม่ได้เต็มที่ เสมือนกับเป็นการเปิดทางหรือยอมรับให้อังกฤษซึ่งกำลังมีอิทธิพลสูงอยู่ในพม่าและมลายู เข้ามาแทรกแซงได้ง่ายขึ้น

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยต้องทำสนธิสัญญากับอังกฤษอีกในปี พ.ศ. 2440 แต่ก่อนที่จะทำสัญญาฉบับนี้ อังกฤษและฝรั่งเศสได้ทำการตกลงเกี่ยวกับผลประโยชน์ของแต่ละฝ่ายในอาเซียอาคเนย์ คือปฏิญญาระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสเพื่อรับรองอธิปไตยของไทยปี พ.ศ. 2439¹ โดยทั้งสองฝ่ายได้เจรจาแบ่งเขตอิทธิพลระหว่างกัน ในอาเซียอาคเนย์ทั้งนี้ให้ไทยเป็นรัฐกันชน (Buffer State) เพื่อเป็นการสะกັกันไม่ให้ฝรั่งเศสขยายเขตอิทธิพลเข้ามาเขตไทยในแถบลุ่มแม่น้ำโขงตอนบนตามใจชอบเหมือนอย่างที่แล้วมา และเป็นการป้องกันไม่ให้ฝรั่งเศสขูดคอดูดกระของไทย ประการสุดท้ายคือเพื่อเป็นการถ่วงดุลและอิทธิพลของเยอรมันที่กำลังมีบทบาทในด้านการค้าคมนาคม สื่อสารทาง

* หรือที่เรียกว่า "คนไคร้มขง"

¹ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ไมโครฟิล์มจากกองจดหมายเหตุแห่งชาติ ประเทศอังกฤษ F.O 67/174 Declaration Between Great Britain and France, January 15, 1896.

ไปรษณีย์โทรเลข ทางรถไฟและการค้ามากขึ้น ทำให้อังกฤษระแวงเยอรมนีอยู่ว่าจะเข้ามา
แข่งขันแทนที่อิทธิพลของอังกฤษในไทย การทำสัญญาครั้งนี้เท่ากับเป็นการช่วยเหลืออันตราย
จากลัทธิจักรวรรดินิยมที่กำลังคุกคามไทยอยู่ทุกด้านให้ผ่อนคลายลงขณะหนึ่งในช่วงเวลาที่มีการ
แผ่ขยายอิทธิพลดังกล่าวกำลังมีแรงผลักดันสูง (Highest stage of imperialism)¹
จากผลของข้อตกลงในสัญญานี้ ทำให้เกิดการถ่วงดุลอำนาจ (checks and Balances)²
โดยสองมหาอำนาจต่างเคารพและปฏิบัติตามข้อตกลงอย่างเคร่งครัด ในสนธิสัญญาดังกล่าว
มีวัตถุประสงค์และใจความสำคัญ³ ซึ่งสรุปได้ดังนี้

1. อังกฤษจะไม่ยอมให้มหาอำนาจชาติใดเข้ามาข้องเกี่ยวในแหลมมลายู
ของไทย
2. อังกฤษไม่ต้องการให้ฝรั่งเศสดำเนินการขูดคอดูดกระ
3. อังกฤษไม่ต้องการเห็นผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของตนตกเป็นของ
ชาติอื่น
4. อังกฤษต้องการรักษาไทยให้เป็นรัฐเอกราชไม่ขึ้นอยู่กับชาติใด และ
อังกฤษไม่ต้องการมีเขตแดนร่วมกับฝรั่งเศส

หลังจากที่อังกฤษได้ลงนามในปฏิญญากับฝรั่งเศสแล้ว อังกฤษยังคงวิตกต่อท่าทีของ
เยอรมันนีและรัสเซียที่มีที่เห็นว่าสนใจและพยายามแทรกแซงเข้ามามีส่วนร่วมในความสมุทรมลายู

¹สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ F.O.67/174 Declaration

Between Great Britain and France, January 15, 1896. Chandran

Jeshurun, "The Anglo-French Declaration of January 1896 and the
and the Independence of Siam" The Journal of the Siam Society,
28 (July, 1970) p. 112

²กองจดหมายเหตุนคร กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.2/2 กรมหลวง
เทววงศ์วโรปการ กราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ สำเนาที่ 5/1308 ลงวันที่
17 เมษายน ร.ศ. 111

³ก.

ได้ติดต่อกับไทยหลายครั้ง โดยขอเจรจาเช่าดินแดนติดชายทะเลทางหัวเมืองฝั่งตะวันตก เพื่อใช้เป็นสถานีเชื้อเพลิง* แต่ไทยไม่อนุญาต ถึงกระนั้นอังกฤษก็ยังเกรงว่าไทยคงจะใจอ่อน ยอมตกลงให้มหาอำนาจอื่นเข้ามามีอิทธิพลในหัวเมืองภาคใต้โดยเข้ามาในรูปการค้าก่อน อีกประการหนึ่งไทยมิได้มีอำนาจปกครองจริงในเมืองกลันตัน ตรังกานู ไทรบุรีและเกาะป็นัง เพียงแต่มีสิทธิ์เหนือเมืองดังกล่าวเท่านั้น ในทางปฏิบัติจริง ๆ แล้ว เมืองเหล่านี้ไม่เกรงกลัวไทยและไม่ยอมรับอำนาจของไทย ทำให้อังกฤษวิตกว่าสักวันหนึ่งมหาอำนาจอื่นอาจจะหว่านล้อม ชักจูงสุลต่านของรัฐเหล่านี้ให้ยอมตกลงเช่าดินแดนเพื่อที่จะสร้างท่าเรือสถานีเชื้อเพลิง หรือยอม ให้เช่าที่ดินในการทำการค้ารูปแบบอื่น ๆ ซึ่งจะนำไปสู่การขยายอิทธิพลเข้ามาในคาบสมุทรมลายูเป็นการแทรกแซงอำนาจอิทธิพลของอังกฤษในดินแดนดังกล่าวด้วย**

* ปี พ.ศ. 2436 มีข่าวลือว่าเยอรมันได้เจรจาลับกับไทยขอเช่าดินแดนตอนเหนือของเกาะป็นังเพื่อใช้เป็นสถานีเชื้อเพลิงและศูนย์การค้าในตะวันออกนี้ ทำให้อังกฤษตกใจและไม่พอใจ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงอาณานิคมอังกฤษที่ลอนดอนได้เสนอรัฐบาลอังกฤษว่า ควรจะเตือนไทยไม่ให้เยอรมันเช่าดินแดนดังกล่าว เพื่อเป็นหลักประกันความมั่นคง มหาอำนาจด้วยกัน เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมันน่าจะทำความตกลงกันสักครั้งเพื่อประกันความเป็นกลางของไทย แต่ข้อเสนอประการหลัง ลอร์ด ซอลส์เบอรี รัฐมนตรีว่าการต่างประเทศอังกฤษไม่เห็นด้วยที่จะร่วมมือกับเยอรมัน เนื่องจากอังกฤษมีความต้องการที่จะกีดกันอิทธิพลของเยอรมันในไทยให้หมดไป และให้พ้นไปจากคาบสมุทรมลายูด้วย กรณีเป็นสาเหตุหนึ่งที่ เป็นแรงผลักดันให้อังกฤษขอทำสัญญาลับกับไทย ... อ้างจาก สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ F.O. 69/145, G.S. Clarke's Memorandum. To Meade Enclosure 1, 1 December 22, 1890

** ในปี พ.ศ. 2436 ปีเดียวกันนี้อัครราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ได้รายงานต่อรัฐบาลอังกฤษว่า กองสุรุสเซียที่สิงคโปร์ได้ติดต่อกับเจ้าสมปทานเกาะภูเก็ต จากไทยเพื่อตั้งสถานีเชื้อเพลิงแต่เจรจาไม่สำเร็จ ... อ้างจาก FOCP/111, James to Lord Rosebery, Telegram, No. 77, August 27, 1893

อีกประการหนึ่งข้อตกลงในปณิญาปี พ.ศ. 2439 มิได้รับประกันความมั่นคงและ
ไม่ได้รับประกันการห้ามเข้ายุ่งเกี่ยวของมหาอำนาจใดในดินแดนหัวเมืองมลายูฝ่ายไทย ซึ่ง
เป็นดินแดนที่อยู่นอกขอบเขตของสัญญาดังกล่าว ทำให้ไทยระแวงอังกฤษเกิดความไม่ไว้วางใจ
และไม่มั่นใจในความมั่นคงปลอดภัยจากลัทธิจักรวรรดินิยมในดินแดนภาคใต้ตลอดคาบสมุทรมลายู
ที่เป็นส่วนของไทย จากท่าทีของมหาอำนาจแต่ละประเทศที่เข้ามาเจรจาติดต่อกับขอเช่าดินแดน
เพื่อประโยชน์ทางการค้า มิได้ทำให้อังกฤษหวั่นวิตกและกังวลแต่ฝ่ายเดียว รัฐบาลไทยก็
ตระหนักถึงภัยอันตรายที่จะเกิดขึ้นในดินแดนส่วนนี้ เมื่ออังกฤษได้เสนอไทยว่าอังกฤษจะ
เป็นผู้ป้องกันและคุ้มครองดินแดนภาคใต้ของไทยทั้งหมดให้ โดยยอมรับสิทธิของไทยเหนือรัฐ
กลันตัน ตรังกานู ไทรบุรีและเกาะไกลเคียง ทั้งนี้ให้ไทยตกลงทำอนุสัญญากับอังกฤษ
เรียกว่า อนุสัญญาลับระหว่างไทยและอังกฤษ ปี พ.ศ. 2440 (The Anglo Siamese
Secret Convention of 1897) ผู้ลงนามคือ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทววงศ์
วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ เป็นผู้แทนฝ่ายไทย และนายวิลเลียม อาร์เชอร์
(William Archer) อัครราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ เป็นผู้แทนฝ่ายอังกฤษ ข้อ
สัญญาในครั้งนี้ทำให้ไทยต้องสูญเสียไปโดยเหนือดินแดนในตำบลบางสะพาน* ลงไปจนตลอด

* ปัจจุบันคือ อำเภอบางสะพานในเขตจังหวัดประจวบคีรีขันธ์

ชายแดนไทยภาคใต้โดยนิคินัย (De Facto)* เพื่อเป็นการสะกิดก้นมหาอำนาจอื่น โดยเฉพาะเยอรมันและรัสเซียไม่ให้เข้ามามีอิทธิพลในเขตไทย ผลของการทำอนุสัญญาครั้งนี้ในตอนแรก ๆ ทั้งสองฝ่ายต่างพอใจ ฝ่ายไทยพอใจและเกิดความมั่นใจในความปลอดภัยและ

*ข้อความสำคัญในอนุสัญญาลับ ปี พ.ศ. 2440 มีดังนี้

มาตราที่ 1 พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงสัญญาว่าจะไม่ยกหรือโอนสิทธิใด ๆ เนื้อดินแดนหรือเกาะที่อยู่ทางตอนใต้ของเมืองบางตะพานให้กับมหาอำนาจใด ๆ

มาตราที่ 2 สมเด็จพระนางเจ้าอังกฤทรงรับสัญญาในส่วนอังกฤษว่าจะอุทธรณ์สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามในการต่อต้านความพยายามใด ๆ จากมหาอำนาจที่สอง ซึ่งจะแสวงหาอาณาเขตหรือเข้าไปตั้งอิทธิพลของตน หรือคุ้มครองป้องกันในดินแดนและเกาะทั้งหลาย

มาตราที่ 3 สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงรับสัญญาว่าจะไม่อนุญาตยกหรือยอมให้สิทธิพิเศษหรือมีผลประโยชน์อันเป็นการผูกขาด ทำให้ฝ่ายเดียวในเรื่องที่เกี่ยวกับที่ดินหรือการค้าขายอย่างใด ๆ ไม่ว่าแก่รัฐบาลหรือคนในบังคับของมหาอำนาจที่สาม โดยปราศจากการยินยอมพร้อมใจเป็นลายลักษณ์อักษรของรัฐบาล

อนุสัญญานี้ได้ชื่อว่าเป็น "อนุสัญญาลับ" เนื่องจากตั้งแต่เริ่มเปิดการเจรจาเพื่อทำอนุสัญญานับนี้ ทั้งสองฝ่ายต่างปกปิดเป็นความลับเพราะว่าเกรงประเทศต่าง ๆ จะทราบถึงข้อตกลงครั้งนี้ อันเป็นข้อตกลงที่ละเมิดสนธิสัญญาที่ไทยเคยทำไว้กับประเทศต่าง ๆ ว่าประเทศต่าง ๆ นั้นต้องได้รับการปฏิบัติเยี่ยงชนชาติที่ได้รับการอนุเคราะห์ยิ่ง (The Most-Favoured Nation) การทำเช่นนี้ เป็นการจำกัดสิทธิของประเทศอื่นที่ควรจะได้จากผลของอนุสัญญานี้ ทำให้เกิดความไม่พอใจและบานปลายไปถึงการเกิดเหตุร้ายในภายหลังได้.....อ้างจาก :

British and Foreign States Papers, Vol. 102, pp. 124 - 125 อ้างถึง
ใน สายจิตต์ เหมินทร์ "การเสียรัฐไทรบุรี กลันตัน ตรังกานูและปูลิสของไทยให้แก่
อังกฤษในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" หน้า 259 - 260

การหลุกพ้นจากอิทธิพลของมหาอำนาจอื่นใด พอใจที่อังกฤษยอมรับสิทธิความเป็นเจ้าของเหนือหัวเมืองมลายูที่เป็นของไทย ฝ่ายอังกฤษพอใจมากเพราะว่าได้รับผลประโยชน์อย่างเต็มที่ทั้งทางการเมืองและการเศรษฐกิจเท่ากับการเพิ่มอำนาจอิทธิพลของอังกฤษในไทย โดยเฉพาะที่หัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทยที่อังกฤษเคยหวังไว้คิดว่าจะถูกฝรั่งเศส เยอรมัน และรัสเซีย แทรกแซงเพื่อขอมิสิทธิในการตั้งสถานีเดิม เชื้อเพลิงและเช่าดินแดน ความหวังนี้ในเรื่องการคุกคอคอดกระโดยมหาอำนาจอื่นที่มีในอังกฤษ และความกลัวว่าฐานทัพ ท่าเรือที่สำคัญจะถูกความทางอ้อมโดยประเทศอื่น ๆ หมดไป แต่กาลเวลาที่ผ่านไปได้ทำให้ไทยตระหนักถึงผลเสียที่เกิดขึ้น เพราะเมื่อมีชาวต่างชาติมาลงทุนในกิจการต่าง ๆ บนดินแดนภาคใต้ของไทย ไทยไม่สามารถวินิจฉัยได้โดยอิสระ จำเป็นต้องปรึกษาและขออนุญาตจากอังกฤษตามข้อผูกพันในอนุสัญญาฉบับ ถ้าไทยไม่ทำตามที่อังกฤษคัดค้านใจ รัฐบาลอังกฤษก็ใช้วิธีขู่ว่าจะเปิดแผนอนุสัญญาฉบับนี้ ทำให้ไทยหนักใจมาก เพราะว่าการค้าและกิจการทางบ้านต่าง ๆ ที่มีชาวต่างชาติอื่นมาติดต่อมักจะมีอุปสรรคตลอดเวลา และซ้ำทำให้เกิดความไม่พอใจ นอกจากนี้อังกฤษยังอนุญาตให้สัมปทานเฉพาะชนชาติและคนในบังคับของอังกฤษเท่านั้น ทั้ง ๆ ที่ข้อตกลงในอนุสัญญาฉบับหวังเพียงด้านการเมืองด้านเดียว แต่อังกฤษกลับตีความหมายในข้อสัญญาครอบคลุมไปถึงด้านการค้าด้วย ไทยไม่สามารถจะโต้แย้งหรือแก้ไขปัญหานั้นได้อย่างไร เพราะเกรงว่าความลับจะเปิดเผยถ้ามหาอำนาจอื่นทราบ เช่น ฝรั่งเศสคงจะถือโอกาสเรียกร้องสิทธิพิเศษเหนือดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่นเดียวกับอังกฤษเมื่อสิทธิพิเศษในดินแดนภาคใต้ ความเสียหาย ความหวังวิตกของไทยครั้งนั้นนับเป็นการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการทูตครั้งสำคัญ วิธีการแก้ไขของไทยครั้งนี้คือพยายามหาทางปรับความเข้าใจกับรัฐบาลอังกฤษ เพื่อจำกัดขอบเขตของอนุสัญญาให้ลดน้อยลงหรือยกเลิกอนุสัญญานี้ถ้าทำได้ แต่อังกฤษไม่ยินยอม ต่อมาไทยมีโครงการที่จะสร้างทางรถไฟสายใต้จากเพชรบุรีถึงชายแดนไทย ก็เกิดปัญหาตามมาอีก โดยที่อังกฤษไม่ต้องการให้ไทยจ้างชาวเยอรมันมาเป็นผู้ก่อสร้างทางรถไฟสายนี้ เพราะเท่ากับเปิดโอกาสให้เยอรมันเข้ามาแทรกแซงในหัวเมืองภาคใต้ได้ ขณะเดียวกันอังกฤษต้องการควบคุมโครงการนี้เอง ถ้าไทยไม่ปฏิบัติตามที่อังกฤษต้องการ ความลับที่ไทยหวังไว้ก็ถูกเปิดเผย ดังนั้นเพื่อเป็นการยุติปัญหาที่เกิดขึ้นทั้งหมด ไทยจึงขอเจรจาขอยกดินแดนในเมืองไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู ปะลิสและเกาะใกล้เคียงให้กับอังกฤษ เพื่อยกเลิกอนุสัญญาฉบับปี พ.ศ. 2440 ยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตและ

ข้อตกลงบางประการในการสร้างทางรถไฟสายใต้ ฝ่ายอังกฤษยอมตกลง โดยให้คนในบังคับอังกฤษ
ทั้งหมดขึ้นทะเบียนไว้ก่อนวันลงนามในสัญญาฉบับนี้ให้ขึ้นศาลต่างประเทศเหมือนเดิม ส่วนที่มาขึ้น
ทะเบียนภายหลังจากนี้ต้องขึ้นศาลไทย แต่ศาลกงสุลอังกฤษยังมีสิทธิเรียกเอาคดีต่าง ๆ มา
พิจารณาได้ จนกว่าไทยจะประกาศใช้ประมวลกฎหมายกบฏตามหลักสากลแล้ว หลังจากนั้น
ให้เวลาไทยปรับปรุงปฏิรูปกฎหมายอีก 5 ปีจึงจะขึ้นศาลไทยได้ และในท้ายสัญญา มีภาคผนวก
ระบุว่าด้วยเรื่องการให้ไทยกู้เงินเป็นจำนวน 4 ล้านปอนด์ เพื่อใช้ในการสร้างทางรถไฟสายใต้
ภายใต้เงื่อนไขว่า การสร้างทางรถไฟสายนี้ต้องอยู่ในความควบคุมของอังกฤษ¹ มีวิศวกรอังกฤษ
และช่างต่าง ๆ ของอังกฤษเป็นผู้ดำเนินการก่อสร้าง สัญญาฉบับนี้ลงนามเมื่อ 10 มีนาคม พ.ศ.
2452 ระหว่างอัครราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ นายแพชเปซ (Mr. Ralph Paget) กับ
เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ คือพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ เมื่อวันที่
10 มีนาคม พ.ศ. 2452 ผลของการทำสัญญาร้างนี้ นอกจากจะทำให้ไทยสูญเสียดินแดนที่มี
อาณาเขตกว้างขวางและอุดมสมบูรณ์ไปด้วยแร่ธาตุ ยังก่อให้เกิดผลทางด้านจิตใจ ความรู้สึกที่มี
ทั้งความเสียใจ เสียเกียรติภูมิของชาติ แต่ก็ทำให้รู้สึกคลายความวิตกไปบ้างเกี่ยวกับปัญหาเรื้อ
รังที่เกิดจากการปกครองหัวเมืองมลายูของไทย เพราะไทยไม่มีอำนาจการปกครองอย่างแท้จริง
แต่ต้องรับผิดชอบเมื่อเกิดเหตุต่าง ๆ ขึ้น ถ้ามองอีกด้านหนึ่งก็มีผลดีต่อผู้ปกครองท้องถิ่นและรัฐบาล
ที่กรุงเทพฯ ในการที่จะต้องระมัดระวังการปกครองท้องถิ่นที่อยู่ห่างไกลให้รัดกุม ให้มีความมั่นคง
ยิ่งขึ้น เพราะชายแดนภาคใต้โดยเฉพาะทางฝั่งตะวันตกของไทยเป็นดินแดนที่มีภาษา ขนบธรรมเนียม
ประเพณีที่เป็นไทย ๆ มากกว่าหัวเมืองมลายูที่เสียไป ภัยที่เกิดจากการคุกคามของลัทธิ
จักรวรรดินิยมทั้งที่กล่าวมาเป็นสาเหตุพื้นฐานจากภายนอกราชอาณาจักรที่ทำให้ไทยในสมัยที่พระยา
รัชฎาภิเศก รัชการอยู่ได้เห็นความสำคัญในการปรับปรุงบ้านเมืองในด้านต่าง ๆ เพื่อเป็นการป้องกัน
มิให้มหาอำนาจต่าง ๆ ใช้เป็นข้ออ้างในการถือโอกาสเข้ามาแทรกแซงแต่ละครั้งอีก สำหรับใน

¹ กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ, สนธิสัญญาและความตกลง
ทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศ และองค์การระหว่างประเทศ เล่ม 1 หน้า 107

หัวเมืองฝั่งตะวันตก ได้มีการทำนุบำรุงท้องถิ่นในเรื่องเกี่ยวกับการประกอบอาชีพ การ
คมนาคม การสาธารณสุข ใดๆ เพื่อมิให้น้อยหน้าไปกว่าความก้าวหน้าในหัวเมืองมลายู
ของอังกฤษ ถึงแม้ว่าจะไม่ทัดเทียม ผลของการทำนุบำรุงในสมัยที่พระยารัษฎา เป็นเจ้า
เมืองและสมุหเทศาภิบาลก็เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ท้องถิ่นเจริญ ราษฎรมีความกินอยู่ดีขึ้นกว่าเดิม
ทั้งนี้จากการที่พระยารัษฎา อยู่ใกล้ชิดเหตุการณ์เกือบตลอดเวลาที่มหาอำนาจต่าง ๆ มุ่งหวังจะ
เข้ามาหาผลประโยชน์ในหัวเมืองแถบนี้ตั้งแต่ยังเป็นลูกมือของบิดาในการค้าขายติดต่อกับหัวเมือง
มลายูของอังกฤษ ประสบการณ์ที่ได้รับสมัยเมื่อเป็นเจ้าเมืองกระบุรีอันมีชายแดนอยู่ติดกับพม่า
ของอังกฤษ การเป็นเจ้าเมืองครั้งที่มิติดนติดกับรัฐไทรบุรี ใกล้เกาะปีนังได้ติดต่อกับอังกฤษ
คนในบังคับของอังกฤษอยู่เสมอ ๆ สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นปัจจัยที่ช่วยให้พระยารัษฎา เข้าใจถึง
สถานการณ์ที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริงที่สุด มีอยู่หลายครั้งที่ได้รับมอบหมายให้สั่งข่าวเกี่ยวกับ
ความเคลื่อนไหวต่าง ๆ และสถานการณ์หรือปัญหาที่เกิดขึ้นในหัวเมืองมลายูของไทยที่อังกฤษเข้า
มาเกี่ยวข้อง ก่อนหน้าที่เราจะสูญเสียดินแดนดังกล่าว ซึ่งได้แก่กรณีบางกรณี คือ

กรณีข้อพิพาทเมืองเประกับเมืองรามันท์ (พ.ศ. 2426 - 2436) หลังจากที่ยังอังกฤษได้
พยายามครอบครองเมืองท่าที่สำคัญในคาบสมุทรมลายูได้สำเร็จ คือ ปีนัง มะละกาและสิงคโปร์
ซึ่งรวมเรียกว่า สเตรท เซตเทิลเมนต์ (Straits - Settlements) มาตั้งแต่ปี พ.ศ.
2369¹ อังกฤษได้มีแนวโน้มที่จะขยายอิทธิพลเข้ามาในหัวเมืองมลายูของไทย เห็นได้จากกรณี
ตัวอย่างหนึ่งในการตกลงเรื่องเขตแดนเมืองเประ - เมืองรามันท์ โดยที่อังกฤษได้ใช้เมืองเประ
เป็นศูนย์กลางในการสร้างอิทธิพลของอังกฤษในหัวเมืองมลายูของไทยตั้งแต่ปี พ.ศ. 2423
สำหรับเมืองเประนั้นมีเขตแดนติดกับเมืองไทรบุรี และเมืองรามันท์ของฝ่ายไทย มีเขตแดนติด
กับเมืองเประ เมืองไทรบุรีด้วย อังกฤษต้องการให้ไทยมาตกลงเรื่องเขตแดนของสองเมืองว่า
อยู่ตรงไหน ทั้งนี้เป็นเรื่องขัดแย้งภายในของเจ้าเมืองทั้งสอง ไม่ใช่หน้าที่ของอังกฤษโดยตรง

¹ Brian Harrison, South East Asia, A Short History pp. 177

เกิดข้อพิพาทกันขึ้นเมื่อมารวมสิบปี¹ ขณะนั้นพระยารัษฎา เป็นเจ้าเมืองอยู่ที่เมืองตรัง อีกกรณีหนึ่งคือ ปัญหาการสรรหาเจ้าเมืองสตูลคนใหม่มาแทนคนเก่าที่ถึงแก่อนิจกรรม ปัญหานี้เกิดขึ้นเพราะไม่ทราบว่า จะเลือกผู้ใดดี เนื่องจากบางคนมีคุณสมบัติเหมาะสมแต่ยังไม่อยู่กับอังกฤษ อังกฤษเองก็สนใจติดตามผลของการคัดเลือก ครั้นได้ผู้นำคนใหม่ของสตูลมาแล้วก็ยังมีเรื่องราวร้องทุกข์ระหว่างราษฎรกับเจ้าเมือง ทำให้เกิดความสับสนในการตัดสินใจ ความจำเป็นที่ต้องไตร่ตรองแก้ไขอย่างระมัดระวังและรอบคอบ จึงสั่งให้พระยารัษฎา สืบเรื่องราวความจริงเสนอแก่กรุงเทพฯ มูลเหตุโดยย่อมีดังนี้คือ หลวงอินทรวินัย (กุเคน) มาปกครองเมืองสตูล เป็นผู้ที่มีความสามารถและฉลาด ได้ดำเนินนโยบายใกล้ชิดสนิทสนมกับกรุงเทพฯ มากขึ้น ขณะเดียวกันก็ยอมอ่อนน้อมกับเมืองไทรบุรี ทางกรุงเทพฯ ได้ส่ง ที่ปรึกษาการคลังเมืองไทรบุรีมาช่วยปรับปรุงการคลังเมืองสตูล โดยมีการปรับปรุงการเก็บภาษีอากรและเกณฑ์แรงงานอย่างเข้มงวด ทำให้ราษฎรไม่พอใจ ทั้งไม่ยอมปฏิบัติตามกฎข้อบังคับและได้เดินทางไปร้องทุกข์กับเมืองไทรบุรีว่าได้รับความเดือดร้อนจากเจ้าเมืองสตูล ทางหลวงอินทรวินัยได้รายงานไปถึงกรุงเทพฯ ว่าราษฎรแข็งข้อขัดคำสั่ง เพราะเชื้อสายของพระยาสตูลเก่าที่พลาคตำแหน่งเจ้าเมืองและเป็นผู้หนึ่งที่ฝักใฝ่อยู่กับอังกฤษได้รวบรวมราษฎรทั้งเป็นอภัยทำการขัดคำสั่งเจ้าเมืองสตูล ได้ยุยงให้ราษฎรรวมกลุ่มกันไปร้องทุกข์ที่เมืองไทรบุรีว่าได้รับความเดือดร้อนจากการที่เจ้าเมืองปรับปรุงการเก็บภาษีอากรและเกณฑ์แรงงาน ทั้ง ๆ ที่งานมอบหมายเป็นงานของส่วนรวม ทางฝ่ายเสนาบดีมหาดไทยจึงมีคำสั่งให้พระยารัษฎา สืบหาความจริงว่า การที่ราษฎรร้องทุกข์และไม่ปฏิบัติตามคำสั่งเจ้าเมืองเพราะสาเหตุใด ซึ่งพระยารัษฎา ได้สืบเรื่องราวมาได้ดังนี้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.22 ง/4 สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงจ.ศ. 1242 และกองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช.5.5/24 จะต่อทางรถไฟจากเพชรบุรีไปแหลมมลายู (28 ก.พ. 124 - 21 ก.พ. 125)

...เกิดจากการเกณฑ์แรงงาน การเก็บภาษีรุนแรงหุยมหิม หลวงอินทรวินัย
แสวงหาผลประโยชน์เป็นการส่วนตัว ข้าราชการชั้นผู้น้อยข่มเหงราษฎร เห็น
สมควรที่รัฐบาลกลางต้องรับจัดการระงับโดยด่วน หากทิ้งไว้อาจจะกลายเป็นเหตุ
ลุกลามใหญ่โต...¹

ข้อพิพาทที่เมืองสตูลเกิดขึ้นระหว่างปี พ.ศ. 2440 - 2446 ขณะนั้นพระยารัษฎา ดำรง
ตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมา 2 ปีเศษแล้ว ถ้าทางกรุงเทพฯ ไม่สืบสาวเรื่องราวให้แน่ชัดก่อน
ตัดสินคดีความ โดยเชื่อฟังตามรายงานของหลวงอินทรวินัยแต่ฝ่ายเดียว ราษฎรอาจหันไปขอ
ความช่วยเหลือจากอังกฤษที่มุ่งจะเข้าแทรกแซงอยู่แล้ว เป็นกรณีพิพาทระหว่างรัฐบาลก็ได้

เมื่อพระยารัษฎา ขึ้นมารับผิดชอบในการปกครองหัวเมืองฝั่งตะวันตกในภาวะที่รัฐบาล
ในนโยบายโอนอ่อนผ่อนปรนกับมหาอำนาจตะวันตก สภาพทั่วไปของท้องถิ่นที่ล้าหลังห่างไกลจาก
ความเจริญมาก ยิ่งเปรียบเทียบกับหัวเมืองในการปกครองของอังกฤษแล้วยิ่งเด่นชัด ในขณะที่
เกี่ยวข้องกับอังกฤษก็เลือกนโยบายไม่แทรกแซง (Non-Intervention) ในแหลมมลายูมา
สนใจและหาทางที่จะคุกคามดินแดนของไทย อีกประการหนึ่งเป็นแรงผลักดันมาจากแหล่งแร่ดีบุก
ในหัวเมืองมลายูของอังกฤษร่อยหรอไป หาได้ไม่พอขาย² ในขณะที่แหล่งแร่ดีบุกของไทยยัง
อุดมไปด้วยแร่และยังขุดขึ้นมาใช้ไม่มาก จึงมีคณของอังกฤษที่สนใจจะมาลงทุนทำเหมืองแร่ดีบุก
ในหัวเมืองฝั่งตะวันตกมากราย รวมทั้งประเทศยุโรปอื่น ๆ ทางรัฐบาลเห็นว่าถ้าเปิดโอกาส
ให้ชาวต่างประเทศเข้ามาทำเหมืองมาก ๆ จะทำให้ยากแก่การปกครอง ผลประโยชน์ตอบแทน
ที่ไทยจะไ้รับก็น้อยมากไม่คุ้มกับผลเสียที่ไทยจะไ้รับ แต่ถึงอย่างไรก็ตามรัฐบาลก็ไม่อาจจะ
ห้ามปรามการเข้ามาทำเหมืองแร่ได้ อย่างน้อยก็ยังหวังเกรงอิทธิพลของอังกฤษอยู่ ประกอบกับ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.44/28 พระยารัษฎา
นุประดิษฐ์ กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ป็นัง ลงวันที่ 28 ตุลาคม ร.ศ. 121 และ
กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.44/60 รายงานเสนาบดีสภา
ลงวันที่ 30 สิงหาคม ร.ศ. 126

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช.5.1/24 ความเห็น
เรื่องสร้างรถไฟในพระราชอาณาเขตฯ ของพระเจ้านั่งยาเซอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
29 มิถุนายน 118 - 24 กรกฎาคม ร.ศ. 120

อังกฤษเองได้เรียกร้องและ โจมตีทางบทความที่ลงในหนังสือพิมพ์ลิงคอล์นและปีนังเสมอ ท่านอง
ว่ารัฐบาลเขาเปรียบหัวเมืองฝั่งตะวันตก มุ่งแต่ถวญโกยรายได้ทำนุบำรุงท้องถิ่นอื่นไม่เหลียวแล
หัวเมืองฝั่งตะวันตกเท่าที่ควร เงินที่กลับคืนมาสู่ท้องถิ่นเพื่อนำมาใช้ในการปรับปรุงบ้านเมืองให้
ก้าวหน้าก็เป็นจำนวนเล็กน้อย ซึ่งข้อความที่โจมตี ก็มีมูลจริง จะเห็นได้ว่าเมื่อพระยารัษฎา
ของบประมาณที่จะสร้างถนนและปรับปรุงสถานที่ราชการ ตลอดจนการจัดระบบการรักษาความ
ปลอดภัย เพิ่มอัตรากำลังตำรวจให้มากขึ้นเนื่องจากมีโจรผู้ร้ายชุกชุม ปรากฏว่าไม่มีงบประมาณ
ต้องหางบประมาณมาเอง จึงรายละเอียดในบทที่ 3

ผลของการที่อังกฤษหาสัญญาที่ไม่เสมอภาคกับไทยหลายฉบับ และทำให้อังกฤษสนใจใน
หัวเมืองฝั่งตะวันตกมาก มีส่วนทำให้รัฐบาลตระหนักถึงอันตรายที่หัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกหรือ
บริเวณที่เรียกว่ามณฑลภูเก็ตจะได้รับ รัฐบาลจึงยอมผ่อนผันและอนุญาตเป็นกรณีพิเศษเกี่ยวกับ
ด้านการปกครอง การออกกฎหมาย การแก้ไขปัญหาเร่งด่วนบางเรื่อง โดยความเห็นชอบของ
สมุหเทศาภิบาลก่อนได้รับอนุญาตจากกรุงเทพฯ เพราะบางครั้งไม่ทันการณ์ การยินยอมให้
พระยารัษฎา เก็บเงินทดแทนจากนายเหมืองต่าง ๆ ซึ่งเลี้ยงต่อค่าครหาว่าร้าย การทุจริตใน
หน้าที่ สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นผลงานที่พระยารัษฎา ได้กระทำในสมัยที่ยังดำรงตำแหน่งสมุหเทศา
ภิบาล หลังจากนั้นก็ได้เลิกล้มไปหลายเรื่อง เพราะเกิดปัญหาตามมาหลายประการ

ข้อน่าสังเกตประการหนึ่งเกี่ยวกับการตระหนักถึงภัยของลัทธิจักรวรรดินิยมที่พระยา
รัษฎา ได้ประสบกับตนเอง คือ สมัยที่มีการเรียกร้องที่จะขุดคลองผ่านคอคอคกระ มีการสำรวจ
เส้นทางและบริเวณข้างเคียงที่จะขุดคลอง ได้แก่บริเวณคอคอคกระ ซึ่งพระยารัษฎา เคยเป็น
เจ้าเมืองกระบี่ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2427 - ปี พ.ศ. 2433 ย่อมได้เคยพบเห็นผู้เข้ามาสำรวจ
ทั้งที่เป็นทางการและลักลอบเข้ามาสำรวจ อีกทั้งมีการติดต่อกับเจ้าหน้าที่ยังของอังกฤษที่
อยู่เมืองมะลิวัน (เมืองมะริด) เกี่ยวกับปัญหาโจรผู้ร้ายข้ามแดน¹ การติดต่อกับชายฝั่งชาวเมือง
มะลิวันเข้ามาค้าขายที่ตลาดเมืองกระบี่และเมืองระนองเป็นตลาดประจำ² ถ้าไม่มีตลาดที่

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ระยะเวลาเสด็จประพาสรอบแหลมมลายู ร.ศ. 109

หน้า 39

²สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช จดหมายเหตุการเสด็จประพาสหัวเมืองฝั่งตะวันตก

ร.ศ. 128 หน้า 57

กระบุรีและระนอง จะทำให้ชาวเมืองเดือดร้อนเพราะฝั่งพรมามีสินค้าไม่มากเท่าฝั่งไทย ทั้งนี้ ไทยเองก็ได้อาศัยการสื่อสารไปรษณีย์ การโทรเลขของเมืองมะลิวันและที่เกาะวิกเทอเรียบพอยต์ ของอังกฤษมาจนถึงปี พ.ศ. 2436 ไทยจึงมีกิจการโทรเลขทางหัวเมืองฝั่งตะวันตก ต่อมาปี พ.ศ. 2433 - 2444 พระยารัษฎา ได้ย้ายมาเป็นเจ้าเมืองตรัง ซึ่งมีเขตแดนติดกับหัวเมือง มลายูของไทยมาใกล้กับเขตอิทธิพลของอังกฤษในมลายูอีกด้านหนึ่ง เท่ากับว่าพระยารัษฎา ได้ เป็นเจ้าเมืองติดชายแดนอิทธิพลของอังกฤษทั้งสองด้านมาตลอด 17 ปี (พ.ศ. 2427 - 2444) ย่อมเป็นหลักประกันได้ว่า ชีวิตราชการของพระยารัษฎา ต้องได้พบเห็นและทราบเรื่องราว เกี่ยวกับดินแดนในครอบครองของอังกฤษตลอดเวลา จึงประจักษ์ถึงแนวนโยบาย กลวิธีในการ บีบคั้นไทย ผลประโยชน์ที่อังกฤษสนใจ จุดอ่อนของไทยที่ควรแก้ไขวิธีดำเนินการที่จะหลีกเลี่ยง อันตรายจากอังกฤษ การปกครองดูแลคนในบังคับของอังกฤษ และวิธีที่ผู้ปกครองท้องถิ่นจะ สามารถแก้สถานการณ์ให้ผ่อนคลาย และพยายามกำจัดช่องว่างที่ก่อให้เกิดความไม่เท่าเทียมกัน ระหว่างคนในบังคับของอังกฤษในพม่า มลายูกับราษฎรไทยในหัวเมืองฝั่งตะวันตก ปัญหาการ ปกครองในหัวเมืองมลายูที่รัฐบาลไม่สามารถควบคุมได้อย่างแท้จริง อันเป็นจุดอ่อนที่ทำให้ อังกฤษสามารถแทรกแซงและเรียกร้องผลประโยชน์ต่าง ๆ จากไทย ปัญหาเหล่านี้พระยารัษฎา ได้ประจักษ์อยู่เสมอ ดังนั้นในการตัดสินใจด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการทูลบำรุงท้องถิ่น การ ปรับปรุงเส้นทางคมนาคม การส่งเสริมกิจการเหมืองแร่ การเกษตรกรรม การตั้งโรงเรียน จีน การแก้ปัญหาจีนฮ้างยี่ เป็นต้น ล้วนแต่ศึกษาแนวทางจากดินแดนข้างเคียง บางครั้งก็เลียน แบบมาโดยตรง บางครั้งก็คิดแปลงเพื่อให้เหมาะสมกับท้องถิ่น ทั้งนี้คำนึงถึงภัยที่จะเกิดจากลัทธิ จักรวรรดินิยมตลอดเวลา สิ่งที่จะเป็นช่องว่างให้อังกฤษหาอำนาจเข้าแทรกแซง พระยารัษฎา จะตัดไฟแต่ต้นลมเสมอ เช่น การสร้างถนนเพื่อการคมนาคมและการเกษตร การอำนวยความสะดวกในการประกอบกิจการเหมืองแร่ของชาวต่างชาติ ขณะเดียวกันท้องถิ่นก็ได้รับผล ประโยชน์ตอบแทน ทำให้ท้องถิ่นเจริญขึ้นด้วย เป็นต้น ตามปกติผู้ที่มาดำรงตำแหน่งข้าหลวง เทศาภิบาลปกครองดินแดนระหว่างพม่ากับมลายู ซึ่งต่างก็เป็นรัฐในครอบครองของอังกฤษมิใช่ เป็นสิ่งที่ทำได้ง่าย อย่างน้อยจะต้องเข้าใจถึงสภาพการณ์ที่แท้จริง ตระหนักถึงฐานะที่เสียเปรียบทางการต่างประเทศของไทย ขณะเดียวกันควรเป็นเจ้าหน้าที่ที่อังกฤษเองพอใจและถ้า เป็นไปได้ ควรมีวิธีการที่จะผูกใจผูกฝ่ายให้พอใจ เข้าใจเต็มใจที่จะให้ดำรงอยู่ในตำแหน่ง

ข้าหลวงเทศาภิบาลนาน ๆ หรือชั่วระยะเวลาหนึ่งนานพอที่จะทำนุบำรุงและปรับปรุงท้องถิ่นให้เจริญขึ้นได้ เพราะก่อนหน้าที่พระยารัษฎาฯ จะเป็นข้าหลวงฯ มีการเปลี่ยนตัวข้าหลวงฯ หลายครั้งในระยะเวลาอันสั้น ทำให้เกิดความปั่นป่วนไม่แน่นอน ก่อให้เกิดผลเสียหายทั้งฝ่ายไทยเอง และไม่สะดวกแก่ชาวต่างชาติที่เข้ามาติดต่อ นอกจากภัยของการคุกคามต่อลัทธิจักรวรรดินิยมที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงฐานะและความสำคัญของหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกแล้ว ระบบการทำงาน ระบบการจัดเก็บภาษีอากรและนโยบายการปกครองของไทยก็เป็นสาเหตุจากภายในประเทศที่สำคัญที่ทำให้หัวเมืองแถบนี้มีฐานะเปลี่ยนแปลงไปตั้งพื้นฐานภายในที่สำคัญมาก ได้แก่ นโยบายทางการปกครองจากส่วนกลาง ที่มีผลต่อการทำงานของกลุ่มนักการปกครองท้องถิ่น และนโยบายทางเศรษฐกิจที่มีต่อหัวเมืองแถบนี้

2. นโยบายทางเศรษฐกิจที่มีต่อหัวเมืองฝั่งตะวันตก (พ.ศ. 2427 - พ.ศ. 2456)

ตั้งแต่ปีที่พระยารัษฎาฯ รับราชการจนถึงปีที่ตั้งแก่อนิจกรม (พ.ศ. 2427 - 2456) หัวเมืองฝั่งตะวันตกมีนโยบายทางเศรษฐกิจที่มีความสำคัญ ก่อนปี พ.ศ. 2434^{*} คือ ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจผูกขาด โดยเจ้าเมืองผู้ทำการปกครองในท้องถิ่นนั้น ๆ เป็นระบบเจ้าเมือง - เจ้าภาษี¹ โดยเจ้าเมืองประมูลภาษีที่จะส่งให้กับรัฐบาลทุกปี หลังปี พ.ศ. 2425 มีการเปลี่ยนระบบการจัดเก็บภาษีอากรใหม่ * โดยรัฐบาลกลางทำหน้าที่ในการจัดเก็บภาษีอากรเอง แล้วให้เจ้าเมืองเป็นผู้เก็บภาษีในฐานะเป็นเจ้าหน้าที่ภาษีอากร ได้เริ่มที่เมืองภูเก็ตก่อน ต่อมาจึงขยายเข้าไปในเมืองพังงา ตะกั่วป่า ระนองภายหลัง เนื่องจากเจ้าเมืองไม่สามารถส่งเงินภาษีอากรตามยอดประมูลที่สูงกว่าเดิมมากหลายเท่า ดังนั้นข้าหลวงใหญ่ที่มาประจำหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ในปี พ.ศ. 2434 จึงเป็นข้าราชการจากกรมท่าที่มีความสามารถในการจัดเก็บภาษีอากรด้วย เพื่อให้งานค่านนี้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

^{*} ปี พ.ศ. 2434 เป็นปีที่พระยาทิพย์โกษาเป็นข้าหลวงใหญ่ประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตกและนโยบายทางเศรษฐกิจได้เปลี่ยนไป และเป็นปีที่ทุกเมืองในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกคืนอำนาจการจัดเก็บภาษีอากร แบบระบบเดิมเมืองให้แก่รัฐบาลเป็นผู้ดำเนินการเองทั้งหมด

¹ วชิรารัตน คัลทะหงษ์ นโยบายเศรษฐกิจที่มีต่อหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก สมัยรัชกาลที่ 5 หน้า 39, 50, 183

สภาพทางเศรษฐกิจที่เป็นผลจากนโยบายการจัดเก็บภาษีอากรในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก

ในที่นี้จะไม่แยกกล่าวถึงระบบการจัดเก็บภาษีอากรไว้ต่างหาก จะกล่าวรวม ๆ ไปพร้อมกับการวิเคราะห์สภาพทางเศรษฐกิจ การปกครองที่เป็นผลมาจากการจัดเก็บภาษีอากรแบบเทศาเมือง¹ โดยเจ้าเมืองทำหน้าที่สองหน้าที่ในเวลาเดียวกัน คือ ทำหน้าที่ปกครองและเป็นเจ้าภาษี ในที่นี้จะนำเสนอเฉพาะเมืองที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจบางเมืองคือ เมืองระนอง เมืองภูเก็ต เมืองตะกั่วป่าและเมืองพังงา

กล่าวได้ว่าในปี พ.ศ. 2397 อันเป็นปีที่รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้พระรัตนเศรษฐี (คอซู้เจียง) เป็นผู้ว่าราชการเมืองระนองควบคู่ไปกับการเป็นเจ้าภาษีนายอากรด้วย² นับเป็นปีที่มีความเปลี่ยนแปลงทางการปกครองท้องถิ่นนี้ไปจากเดิมมาก เพราะว่าผู้นำทางการปกครองในท้องถิ่นนี้มีอำนาจเด็ดขาดทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น เป็นระบบใหม่ที่เรียกว่า ระบบเจ้าเมือง - เจ้าภาษี³ หรือที่สมเด็จพระยาคำรงฯ ทรงเรียกระบบการปกครองแบบเบ็ดเสร็จนี้ว่า "ระบบกินเมือง" คือเจ้าเมืองมีทั้งอำนาจการปกครองและทางเศรษฐกิจ ทำหน้าที่ปกครองดูแลเมืองทั้งเมือง จัดเก็บภาษีรายได้ต่าง ๆ ส่งกรุงเทพฯ ภายในวงเงินที่เจ้าเมืองได้ประมูลไว้ รายได้ที่เหลือตกเป็นของเจ้าเมืองซึ่งตามหลักการจะเจียดส่วนหนึ่งไว้ทำนุบำรุงท้องถิ่น นอกนั้นเป็นรายได้มหาศาลที่เป็นรายได้ส่วนตัวของเจ้าเมือง

เมื่อนโยบายทางการปกครองจากกรุงเทพฯ เปลี่ยนแปลงจากเดิมที่ยึดเอาความปลอดภัยของราชอาณาจักรและวิธีการปกครองที่ทำให้ราษฎรมีชีวิตอย่างสงบสุข โดยหัวเมืองภาคใต้ได้อิงความรู้ความสามารถของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ถือเอาเมืองนครฯ เป็นศูนย์กลางในการปกครองหัวเมืองฝั่งตะวันตกด้วย หลังจากเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) ได้ถึงแก่อนิจกรรม ปี พ.ศ. 2381 นโยบายการปกครองได้เปลี่ยนมาเป็นการคำนึงถึงรายได้

¹ ชีวาวรรณ คณทะหงษ์ นโยบายเศรษฐกิจที่มีต่อหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก สมัยรัชกาลที่ 5 หน้า 39 - 41

² สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 50 แผ่นแทรก
หน้า 243

³ ค.

ภาษีผลประโยชน์ต่าง ๆ ที่ได้จากหัวเมืองแถบนี้ แล้วจึงอ่านจาการปกครองจากเมืองนครฯ เมืองชุมพร เป็นต้น มาขึ้นตรงกับกรุงเทพฯ ยกฐานะเมืองแถบนี้เป็นเมืองที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจต่อแผ่นดิน ถือเป็น "เมืองพระราชทรัพย์" คือเมืองที่เป็นแหล่งที่นำรายได้จำนวนมากมาให้กับรัฐบาล ถ้ามีปัญหาอะไรเกิดขึ้นอันจะมีผลให้รายได้ของพระราชอาณาจักรลดลง ก็เป็นเรื่องสำคัญที่ทางกรุงเทพฯ และท้องถิ่นต้องร่วมมือแก้ไขโดยด่วน ขณะเดียวกันถ้าเจ้าเมืองใดสามารถส่งยอดภาษีอากรได้ครบถ้วนตามที่ประมวลไว้สมควรแล้วเสมอก็จะเป็นข้าราชการที่มีผลงานดีเด่นเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย เป็นที่โปรดปรานของรัชกาลที่ 4 เช่น พระยารัตนเศรษฐี (คอซู้เจียง) พระยาภูเก็ทโลหะเกษตรารักษ์ (หัต) เป็นต้น พร้อม ๆ กับการเลื่อนฐานะบรรดาศักดิ์ พระองค์ยังโปรดฯ ให้ยกฐานะทางการปกครองของเมืองระนองและเมืองภูเก็ตให้สูงขึ้น เช่นในปี พ.ศ. 2404 - 2405 ยกเมืองภูเก็ตขึ้นกับกรุงเทพฯ โดยตรง และยกเมืองระนองขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ในปีต่อมา แสดงว่าทางกรุงเทพฯ มีนโยบายที่จะควบคุมเมืองพระราชทรัพย์โดยตรง ไม่ต้องผ่านหัวเมืองสำคัญเหมือนที่เคยปฏิบัติมา

ลักษณะการปกครองแบบเบ็ดเสร็จนี้ ถ้าเรียกตามภาษากฎการจัดเก็บภาษีอากรจะเรียกว่า "ระบบเหมาเมือง" ซึ่งจัดขึ้นเป็นครั้งแรกที่เมืองระนอง ต่อมาจึงขยายนโยบายนี้ไปใช้ในเมืองที่มีแร่ดีบุกมากอีก 3 เมือง คือ เมืองภูเก็ต เมืองตะกั่วป่า เมืองพังงา แล้วจึงขยายไปในหัวเมืองข้างเคียงภายหลัง เช่น เมืองตรัง เมืองกระบี่ เป็นต้น สำหรับผลเสียที่เกิดจากระบบนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาบวรราชนายกฯ ซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและเคยทำหน้าที่รับผิดชอบดูแลหัวเมืองแถบนี้ในเวลาต่อมา ได้ทรงนิพนธ์ความเห็นของท่านไว้ในตำนานเมืองระนองตอนหนึ่งว่า

...ถ้าเป็นแต่คุณเงิน ๆ คุณเหมือนจะเป็นทางให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน เพราะเจ้าเมืองจำต้องเก็บเงินภาษีอากรส่งพระคลังให้ได้ปีละเท่านั้น ๆ ถ้าเก็บได้มากกว่านั้นเท่าใดก็เป็นกำไรของเจ้าเมือง ถ้าเก็บได้น้อยไปเจ้าเมืองก็ต้องขาดทุน เจ้าเมืองมีอำนาจบังคับบัญชาราษฎรได้ก็น่าจะเรียกเร่งเอาเงินภาษีอากรให้เกินพิภพอัตราเพื่อหากำไร แต่ความจริงไม่เป็นเช่นนั้น ด้วยมีเครื่องป้องกันอยู่ในทางเศรษฐกิจ คือหัวเมืองเหล่านั้นผู้คนพลเมืองมีน้อย แต่มีแร่ดีบุกซึ่งเป็นของมีราคาอยู่

ในแผ่นดินมาก จำต้องมีคนมากสำหรับเป็นแรงงานซุกคึกคักขึ้นจำหน่ายจึงจะเกิดผลประโยชน์มาก เจ้าเมืองที่รับทำภาณิผลประโยชน์ไม่ใช่จำเป็นต้องปกครองเอาใจมิให้ราษฎรในท้องที่ทิ้งถิ่นฐานไปอยู่อื่นเท่านั้น ยังต้องพยายามชวนชวนหาคนจากที่อื่นเข้ามาอยู่ในเมือง เพื่อเพิ่มเติมแรงงานสำหรับซุกคึกคักให้มากยิ่งขึ้น * ...ถ้ายังมีผู้คนเข้ามาอยู่ในเมืองมากขึ้นเพียงใด ถ้าไรของเจ้าเมืองซึ่งพึงได้ในภาณิอากรทั้ง 5 อย่าง ซึ่งรวมเรียกว่า ภาณิผลประโยชน์ก็ยิ่งมากขึ้นเพียงนั้น ความอันนี้เป็นเครื่องป้องกันมิให้เจ้าเมืองกดขี่ราษฎรในเมืองของตนอยู่ในตัว...¹

เมื่อวิเคราะห์ดูตามเหตุผลที่สมมติจกรมพระยาคำรงฯ ทรงวิจารณ์ไว้เทียบกับเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในท้องถื่นในเวลาต่อมา เช่น กรณีราษฎรอพยพหลบหนีไปยังหัวเมืองข้างเคียง ** เป็นเหตุให้ทางกรุงเทพฯ มีคำสั่งกำชับออกไปยังเมืองสำคัญ ๆ เช่น เมืองภูเก็ต เมืองพังงา เมืองตะกั่วป่า² ให้ปกครองดูแลราษฎรอย่างเป็นธรรมและรักษากันเมือง

* ชี้ให้เห็นได้โดยผู้เขียน

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราไชย ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 50 หน้า 244 - 245

** ผลของการสักเลขาและสำรวจไพร่พลเพื่อเตรียมทำสามะโนครวั ปรากฏว่าจำนวนเลขที่มีมากที่สุดอยู่เมืองตรัง ซึ่งเป็นเมืองเกษตรกรรมมิใช่เมืองเหมืองแร่ เลขบางกลุ่มก็หลบหนีมาจากเมืองข้างเคียง ทั้งที่เมืองเหล่านั้นมีรายได้ต่อหัวสูงกว่า และต้องการแรงงานมากกลับมีเลขน้อยกว่า...อ้างอิงมาจาก กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบาณสมุทพิเศ จ.ศ. 1241 - 1242 เล่ม 20 จดหมายกราบบังคมทูลของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ 23 มีนาคม 2423 หน้า 450 - 455

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 หนังสือราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1214 - 1215 เล่ม 5 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนา ถึง พระยาบริรักษ์ภูธร หน้า 60 - 64 และหนังสือราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1222 - 1224 เล่ม 22 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนา ถึงพระยาภูเก็ตา 9 ตุลาคม 2404 หน้า

ให้อยู่ในความสงบสุข กรณีที่เกิดปัญหาจากแรงงานต่างชาติ เช่นจีนได้ก่อความไม่สงบหลายครั้ง ในเมืองต่าง ๆ มีการรวมตัวกันเป็นสมาคมลับหรือที่เรียกว่า สมาคมฮังยี้ ซึ่งแต่ละครั้งที่เกิดเรื่อง มีสาเหตุมาจากข้อพิพาทระหว่างนายเหมืองกับกรรมกร นายเหมือง และ กรรมกรมีเรื่องขัดแย้งกับเจ้าเมือง คุราชละเอียดยในบทที่ 3 ทั้งสองกรณีที่เกิดขึ้นมีสาเหตุสำคัญ มาจากผลของการที่ปกครองระบบเบ็ดเสร็จ โดยที่ราษฎรและชาวต่างชาติที่เข้ามาทำมาหากินในเมืองดังกล่าวไม่พอใจเจ้าเมือง - เจ้าภาษีเกิดขัดแย้งทางผลประโยชน์ ซึ่งผู้ที่ได้เปรียบ คือ เจ้าเมือง นาคิดำเนินการปกครองควรจะเป็นผู้นำความสงบสุข เป็นผู้ให้มากกว่าที่จะเป็นผู้รับแต่ฝ่ายเดียว สำหรับผลดีของระบบเบ็ดเสร็จนั้นก็ยังมีมาก ถ้าหากเจ้าเมืองเอาใจใส่ในการปกครองท้องถิ่นด้วยความเป็นธรรม สามารถป้องกันภัยโจรผู้ร้ายที่มีอยู่อย่างชุกชุมให้หมดไป รุ้จักทำนุบำรุงส่งเสริมการทำมาหากินในค่านต่าง ๆ ทำให้ราษฎรมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้น เมื่อบ้านเมืองสงบสุขเรียบร้อย ผลกำไรที่เจ้าเมืองจะได้ย่อมมีขึ้น ถึงแม้ว่าจะไม่มากเท่าที่หวังไว้แต่ก็ไม่ขาดทุน ดังข้อพิพจน์ในปี พ.ศ. 2415 ที่มีคนในบังคับของอังกฤษขอเข้ามา ประมูลภาษีอากรในยอดประมูลที่สูงกว่าเดิมสิบกว่าเท่า แต่ก็ประมูลไม่ได้ เพราะเจ้าเมืองสามารถสุ้ราคาประมูลใหม่ได้ โดยรักษาค่าแห่งเจ้าภาษีต่อมาได้อีกหลายปี

ซึ่งกรณีดังกล่าวไม่น่าจะมีขึ้น ถ้าเจ้าเมืองไม่เอาเปรียบราษฎร และราษฎร จักรมากเกินไป ระบบการปกครองนี้ก็จะมิได้ผลดีมากกว่าผลเสีย ซึ่งผลเสียมีบ้างในกรณีที่ทำให้ราษฎรหรือเอกชนถูกจำกัดทางเศรษฐกิจ เช่น การที่เจ้าเมืองผูกขาดการค้าขายเดินผูกขาดการค้าขายและผลิตสุรา การพนัน ทั้งที่เจ้าเมืองมีหน้าที่รักษาความสงบสุข แต่เป็นผู้สนับสนุนอบายมุขอันเป็นต้นเหตุของปัญหาต่าง ๆ มองดูแล้วชัด ๆ เป็นการส่งเสริมคัคค่านและปราบปรามในเวลาเดียวกัน โดยผู้นำตำแหน่งเดียวกัน การทำหน้าที่ทำนุบำรุงท้องถิ่นควรจะทำให้บ้านเมืองมีถนนหนทาง เส้นทางคมนาคมต่าง ๆ ไปมาสะดวก ขณะเดียวกันก็ควรส่งเสริมอาชีพอื่นด้วย เช่น การเกษตร การค้าขาย แต่เจ้าเมืองกลับเป็นนายเหมืองเอง เป็นผู้จัดเก็บภาษีอากรด้วย เช่น กรณีเมืองระนอง เมืองภูเก็ต เป็นต้น เท่ากับว่าขณะที่ต้องใช้จ่ายเงินเพื่อท้องถิ่น ก็ต้องหารายได้จากท้องถิ่นมาเป็นของแผ่นดินและของส่วนตัวให้มากที่สุด ถ้าผู้นำในหลาย ๆ ตำแหน่งไม่เป็นบุคคลที่มีความสามารถอย่างสูง เผลอไผลหรือขาดความสามารถความชำนาญ ย่อมมีผลทำให้บ้านเมืองเสียหาย วงศ์ตระกูลเสื่อมเสีย เกิด

ปัญหาย้อนหลังตามมามากมายได้ เช่น กรณีพระยาภูเก็ทโลหะเกษตรารักษ์ (ลำควน) พระยาเสนาสุจิต (เอี่ยม) เป็นต้น ที่ไม่สามารถทำหน้าที่หลาย ๆหน้าที่ในเวลาเดียวกัน ถึงแม้ว่าในเวลาต่อมาจะมีผู้ช่วยหลายฝ่าย จำเป็นต้องคืนอำนาจทางการเมืองการปกครองการจัดเก็บภาษีอากรให้แก่รัฐบาลตั้งแต่ปี พ.ศ. 2425* และผลของการที่ยอดประมูลได้สูงขึ้นจากเดิมสิบกว่าเท่า โดยการประมูลของพระยาอภัยภูธรศิริรักษา สองครั้งในเวลาไล่เลี่ยกัน (พ.ศ. 2415 และปี พ.ศ. 2418) ทำให้ทางกรุงเทพฯ สนใจหัวเมืองแถบนี้มากขึ้นโดยเฉพาะเมืองภูเก็ต อีกประการหนึ่งอาจจะเป็นเพราะว่าศูนย์อำนาจทางการเมืองที่กรุงเทพฯ ได้เปลี่ยนจากศูนย์กลางไปสู่สำเร็จราชการแผ่นดิน คือ สมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) มาอยู่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีส่วนทำให้การตัดสินใจแก้ไขปัญหากรณีการประมูลภาษีอากรเปลี่ยนไปจากเดิม เพราะแต่ละฝ่ายมองปัญหานี้ต่างกัน คือ

สมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ มองในแง่การปกครองว่า ถ้าให้พระยาอภัยภูธรศิริรักษา เป็นเจ้าภาษีอากร เกรงว่าบ้านเมืองจะไม่มีเงินบำรุงของตนเอง เพราะเจ้าเมืองขาดรายได้ ลำพังจะอาศัยเงินงบประมาณจากกรุงเทพฯ ก็ไม่ได้ เพราะเท่าที่ผ่านมาเจ้าเมืองจะจัดส่งเงินภาษีอากรตามที่ประมูลให้กรุงเทพฯ ส่วนที่เหลือเป็นเงินบำรุงท้องถิ่นส่วนหนึ่งและเป็นของส่วนตัวส่วนหนึ่ง ทางกรุงเทพฯ ไม่ต้องเสียเงินเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายของเจ้าเมืองหรือค่าบำรุงท้องถิ่นแต่อย่างใด แต่ถ้าเจ้าภาษีเป็นคนอื่น ถึงแม้ว่าจะประมูลเป็นยอดเงินสูงเท่าใด เมื่อเก็บเงินภาษีอากรได้แล้วก็จะจัดส่งให้ทางกรุงเทพฯ ไปหมด ส่วนที่เหลือก็จะเป็นเงินส่วนตัวของเจ้าภาษีไป เงินที่จะกลับมาบำรุงท้องถิ่นก็จะมี เจ้าเมืองก็ไม่มีรายได้อะไร ปกครองก็ต้องปกครอง ส่วนเจ้าภาษีมีได้เหน้อยยากอะไรถึงเวลาเอาเงินภาษีอากรได้เลยราษฎรจะเดือดร้อนเพราะการถูกบังคับเก็บภาษีอากรรุนแรง เพื่อให้ได้รายได้มาก ๆ เจ้าเมืองจะเข้ามาห้ามปรามหรือออกกฏเกณฑ์สิ่งใดก็จะเป็นการก้าวล้ำหน้าที่กัน เหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่งคือ สมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ เห็นใจบรรดาเจ้าเมืองทั้งสิ้น ได้แก่ เจ้าเมืองภูเก็ต พังงา ตะกั่วป่า ระนอง ที่ต้องรับภาระหาเงินรายไ้จากการเก็บภาษีอากรมาส่งให้กรุงเทพฯ เป็นยอดเงินที่สูงกว่าเดิมหลายเท่าตามยอดเงินประมูลใหม่ในปี พ.ศ. 2415 หลังจากนั้นไม่นานก็เกิดภาวะราคาข้าวตกต่ำ เกิดปัญหาการขาดแคลนเงินทุนในการทำเหมืองแร่ เพราะชาวขี้มูกไม่ไ้ราคา ภาษีอากรก็เก็บไม่ไ้มาก เจ้าเมืองหลายคนได้ใช้วิธีลงทุนทำกิจการค้า

ในเมืองบิ๊นัง เช่น สร้างห้องแถวอาคารพาณิชย์ที่บิ๊นังและสิงคโปร์เพื่อให้เช่า ชักชวนคนจีน
 ที่อื่นมาลงทุนในเมืองดังกล่าวให้มากขึ้น กุ๊มเงินคนจีนที่บิ๊นังมาลงทุน ได้พยายามใช้วิธีหาเงิน
 มาหลายวิธียังไม่ทันที่จะถอนทุนเอากำไร ก็จะมีเหตุสัญญาการเก็บภาษีอากร ทำให้เจ้าเมืองและ
 ราษฎรเดือดร้อน ถ้ารัฐบาลต้องการรายได้เพิ่มขึ้นอีกควรจะหาวิธีแก้ไขวิธีอื่น ถึงอย่างไรเจ้า
 เมืองเหล่านั้นก็เคยมีความดีความชอบในการจัดตั้งภาษีอากรได้ครบถ้วนมาหลายปี การที่จะได้
 กำไรมากน้อยอย่างไรก็ถือว่าเป็นการตอบแทนจากบ้านเมือง เพราะบางเมืองเจ้าเมืองก็มีได้
 ราวร้อยละ 10 ตามที่เข้าใจ เนื่องจากไม่สันตติในการทำเหมืองแร่หรือค้าขาย ได้แต่ชักชวน
 ให้ผู้อื่นเข้ามาทำแทน รวมทั้งให้เป็นลูกจ้างในการจัดเก็บภาษีอากรด้วย เจ้าเมืองจะมีรายได้
 บ้างก็เล็กน้อย เช่น เจ้าเมืองพังงา ตะกั่วป่า ไม่สันตติในกิจการทางเศรษฐกิจดังกล่าว
 สำหรับเมืองภูเก็ต ซึ่งเป็นเมืองที่พระยาอภัยภูงศกตฯ เพียรพยายามจะประมุลภาษีให้ได้ สมเด็จพระ
 เจ้าพระยาฯ ยิ่งเห็นใจเจ้าเมือง เพราะท่านเคยเป็นผู้เจรจาขอรับรองให้พระยาวิชิตสงคราม
 (ทัต รัตนดิลก ณ ภูเก็ต) ประมุลภาษีอากรมิให้ได้ในยอดเงินที่สูงกว่าพระยาอภัยภูงศกตฯ ตั้งแต่
 ปี พ.ศ. 2415 เมื่อสมัยที่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ยังมีอำนาจทางการเมืองเต็มที่ ประกอบกับ
 เจ้าเมืองภูเก็ตเกี่ยวข้องกับจมนัสมอใจราช (ชื่น บุณนาค) ในฐานะเป็นบิดาของภรรยาหรือ
 อีกนัยหนึ่งเป็นบิดาของหลานสะใภ้ การตัดสินใจในปัญหานี้ก็ค่อนข้างจะลำบากใจ และผู้ตัดสิน
 ปัญหาครั้งนี้คือ รัชกาลที่ 5 มิใช่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ดังนั้นการแก้ไขปัญหานี้จึงเป็นที่มา
 ของพระราชดำริที่จะปรับปรุงการจัดเก็บภาษีอากรในหัวเมืองฝั่งตะวันตกเสียใหม่ ทั้งนี้วิเคราะห์
 จากการที่รัชกาลที่ 5 ส่งจมนัสมอใจราช* ไปประจำตำแหน่งข้าหลวงพิเศษหัวเมืองฝั่งตะวัน
 ตกตามคำกราบทูลเสนอแนะของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เพื่อตรวจการภาษีอากรทางหัวเมืองทั้ง
 กล่าว¹ ส่วนเจ้าภาษีอากรยังคงอยู่กับเจ้าเมืองเดิม เพราะการไปตรวจตราดูลาดเลาการจัด

* เป็นข้าราชการหนุ่มคนหนึ่งที่รัชกาลที่ 5 โปรดปราน เป็นผู้สนิทชิดชอบพระราช
 อภัยมาตลอดรัชกาลที่ 5 อ้างจาก ...หนังสือที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ
 พระยามนตรีสุริยวงศ์ (วิเชียร บุณนาค) หน้า 19

¹ หนังสือที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ล.ค. หน้า 7

เก็บภาษีอากรครั้งนี้ จมื่นเสมอใจราชได้ทำหน้าที่เจรจาเกลี้ยกล่อมให้เจ้าภาษีเดิมรับประมูล ต่อในอัตราที่สูงกว่าเดิม โดยในครั้งนั้นรัฐบาลได้จัดการแก้ไขวิธีเก็บภาษีอากรทางหัวเมืองแถบนี้ให้ขยายเวลาให้ยืดยาวออกไปกว่าเดิมในการที่จะต้องประมูลใหม่แต่ละครั้ง เพราะวาระของการประมูลนานขึ้น มีผลทำให้เจ้าเมืองพื้นตัวทางเศรษฐกิจได้ทัน

สำหรับในแนวพระราชดำริของรัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับการตัดสินใจหาการจัดเก็บภาษีอากร ปรากฏว่าก่อนหน้าที่จะเกิดปัญหานี้พระองค์ได้ปรับปรุงวิธีการเก็บภาษีในส่วนกลางตั้งแต่ปี พ.ศ. 2416^{*} แล้ว เมื่อหัวเมืองฝั่งตะวันตกมีแนวโน้มที่จะเกิดปัญหาในการประมูลภาษีอากรมากขึ้น จึงเริ่มปรับปรุงวิธีการเก็บภาษีในหัวเมืองเหล่านั้นด้วย เพื่อให้เป็นการสอดคล้องกับการพัฒนาปฏิรูปการคลัง ซึ่งระบบการคลังในขณะนั้นยังไม่มีระบบแน่นอน มีช่องโหว่ที่ทำให้เกิดการยกยอกฉ้อโกงเงินหลวงได้ง่าย จะเห็นได้ว่าขณะที่รัฐบาลมีหนี้สินปีหนึ่ง ๆ จำนวนมากมาย เจ้าเมืองบางคนกลับร่ำรวยมากขึ้น พระองค์จึงมีพระราชดำริว่า การคลังของพระราชอาณาจักรควรจะมีการปฏิรูปเสียใหม่ เพื่อจะได้มีรายได้พอที่จะปรับปรุงบ้านเมือง โดยเริ่มปรับปรุงการจัดเก็บภาษีที่ส่วนกลางก่อน มีการตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ตั้งแต่ปีที่แรกที่พระองค์มีพระราชอำนาจในการบริหารแผ่นดินอย่างเต็มที่ และอีกสองปีต่อมาทรงออกพระราชบัญญัติสำหรับตั้งกรมพระคลังมหาสมบัติ ซึ่งเป็นปีเดียวกับที่พระองค์ส่งจมื่นเสมอใจราช ออกไปสำรวจตลาดเลาการจัดเก็บภาษีอากร การเจรจาตกลงในเรื่องเกี่ยวกับการผลของการประมูลภาษีครั้งใหม่ เพื่อจะได้เป็นพื้นฐานความเข้าใจในการแก้ปัญหาทางภาษีอากรในโอกาสต่อไป การแก้ปัญหาครั้งนี้เป็นการ

* ปีนี้เป็นปีที่รัชกาลที่ 5 ปกครองแผ่นดิน โดยไม่ต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

แก้ไขปัญหาคณะหน้า ต่อมาตำแหน่งข้าหลวงพิเศษที่ตั้งขึ้นด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจได้พัฒนาการมาเป็นตำแหน่งทางการปกครอง และภายหลังยกเลิกไปในปี พ.ศ. 2438 มีตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลขึ้นมาแทน

ถึงแม้ว่าทางกรุงเทพฯ จะส่งข้าหลวงใหญ่มาปกครองเป็นทูเป็นตาแทนรัฐบาลก็ตาม 16 ปี (พ.ศ. 2418 - 2434) ที่ผ่านไปภาวนาอากาศทางหัวเมืองฝั่งตะวันตกก็มีอัตราการคั่งค้างเก็บไม่ได้ครบแทบทุกหัวเมืองในดินแดนดังกล่าว ดังนั้นกรุงเทพฯ จึงส่งพระยาทิพโกษา

* ตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตกก่อน พ.ศ. 2438 มีดังนี้

วาระที่ 1	พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชั้น บุนนาค)	ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2418 - 2422
" 2	พระอมรวิไลยสรเดช (โต บุนนาค)	" พ.ศ. 2422 - 2423
" 3	พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชั้น บุนนาค)	" พ.ศ. 2423 - 2425
" 4	พระอนุรักษโยธา (กลิ่น)	" พ.ศ. 2425 - 2427 (รักษาการ)
" 5	พระยารัตนโกษา	" พ.ศ. 2425 (รักษาการ จักราว)
" 6	พระอนุรักษโยธา (กลิ่น)	" พ.ศ. 2428 - 2430
" 7	พระสุรินทราชมาย	" พ.ศ. 2430 - 2431
" 8	พระอนุรักษโยธา (กลิ่น)	" พ.ศ. 2431 - 2432
" 9	พระยาศรีสุรราชภักดี (หนูเล็ก โกมารกุล ฒ นคร)	" พ.ศ. 2432 - 2434
" 10	พระยาทิพโกษา (โต โชติกลีเสถียร)	" พ.ศ. 2434 - 2438

คัดจากบัญชีภาวนาอากาศในหัวเมืองฝ่ายตะวันตก...อ้างอิงมาจาก กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4 ข/4 กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ กราบบังคมทูล บัญชีภาวนาอากาศในหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก 14 ธันวาคม ร.ศ. 110

ผู้ชำนาญการภาษีจากกรมท่าออกไปจัดเก็บเอง* ตามพระบรมราชโองบายที่ทรงให้ไปจัดการแก้ไข การเก็บภาษีอากรและเร่งเงินหลวงที่ยังค้างอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ ให้เสร็จสิ้น ส่วนงานด้าน

* ก่อนหน้าที่พระยาทิพโกษาจะดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ที่หัวเมืองแถบนี้ ปรากฏว่ามี การปรับปรุงการคลังของประเทศหลายครั้งคือ ปี พ.ศ. 2425 ในหัวเมืองฝั่งตะวันตกระบบ การเก็บภาษีมี 2 ประเภท คือ เจ้าเมืองผูกขาดภาษีอากร กับรัฐบาลจัดเก็บภาษีเอง โดยมี เจ้าหน้าที่ยื่นหน้าที่เก็บภาษีอากร โดยเฉพาะ สำหรับประเภทนี้เจ้าเมืองมีหน้าที่เป็นเจ้าหน้าที่ เก็บภาษีอากรด้วยได้เท่าไรส่งเข้ากรุงเทพฯ ส่วนค่าตอบแทนหักเป็นเปอร์เซ็นต์ (ดูรายละเอียดใน หัวข้อต่อไป) ในปี พ.ศ. 2433 ตั้งกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ หน่วยงานย่อยที่จัดเก็บภาษีอากรโดยเฉพาะ คือ ธรณีสารการพัฒน จัดตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2416 แล้ว เมื่อครั้งที่พระยาทิพโกษาออกมาจัดเก็บภาษีอากร การคลังของประเทศมีระบบการทำงานที่รัดกุมขึ้นมากแล้ว ดังนั้นการทำงานของพระยาทิพโกษา จึงเป็นไปค่อนข้างเคร่งครัด เพื่อตามเก็บภาษีอากรที่ค้างไว้ ทำให้ผู้ที่ต้องชำระหนี้เงินหลวง ไม่พอใจเกิดการขัดแย้งกับเจ้าเมืองและนายเหมือง จนมีเรื่องฟ้องร้องเป็นการส่วนตัวภายหลัง มีข้อสงสัยกันว่า การออกมาทำงานของข้าหลวงคนแรกเมื่อสิบปีก่อนหน้านี้ (พระยามนตรี สุริยวงศ์) แตกต่างกันคือ คนแรกออกมาเพื่อไกล่เกลี่ยประสานความเข้าใจระหว่างกรุงเทพฯ กับ ภูเก็ต แบบถ้อยทีถ้อยอาศัยเพื่อผลประโยชน์ร่วมกัน ส่วนพระยาทิพโกษาออกมาปฏิบัติหน้าที่ เพื่อตามเก็บผลประโยชน์ของแผ่นดินฝ่ายเดียว ซึ่งบางครั้งจำเป็นต้องมีอำนาจแต่กลับไม่ยอม จึงทำให้โครงการที่วางไว้บางเรื่องไม่สำเร็จตามที่ต้องการ เกิดปัญหาต่างตามมามาก... ดูรายละเอียดที่ สุนทร หิรัญวงศ์ "สภาพการณ์ในช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครองมณฑลภูเก็ต ใน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่างปี พ.ศ. 2434 - 2453" หน้า 142 - 157

การปกครองยังมีได้ดำเนินการอย่างไรในระยะแรก ถึงแม้ว่าจะดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2438 นโยบายการปกครองของประเทศได้เปลี่ยนไป โดยจัดให้มีการ ปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค ด้วยการส่งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ บรรดาศักดิ์ตั้งแต่พระยาขึ้นไป ซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้าราชการจากกรุงเทพฯ ออกมาบริหารตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในฐานะข้าหลวงเทศาภิบาล หรือที่เรียกว่า "สมุหเทศาภิบาล" ในสมัยรัชกาลที่ 6 ขอบเขตของท้องถิ่นที่ปกครองดูแลมีบริเวณกว้างครอบคลุมหลายหัวเมือง พื้นที่แต่ละหน่วยที่ข้าหลวงเทศาภิบาลรับผิดชอบ เรียกว่า "มณฑล" เป็นการเปลี่ยนแปลงประเพณีการปกครองดั้งเดิมของไทยที่เคยให้อำนาจแก่เจ้าเมืองมาก โดยเฉพาะในหัวเมืองฝั่งตะวันตกที่เจ้าเมืองเคยได้รับผลประโยชน์จากตำแหน่งทางการปกครองและเศรษฐกิจจนร่ำรวยไปหลายตระกูล ซึ่งการปกครองดังกล่าวทำให้เกิดมีช่องว่างระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองต่าง ๆ โอกาสที่ทางกรุงเทพฯ จะใกล้ชิดกับราษฎรและช่วยแก้ไขปัญหายังห่างไกลและล่าช้า จึงส่งข้าราชการที่เป็นตัวแทนของกรุงเทพฯ ออกมาใกล้ชิดกับราษฎร "เพื่อให้ได้รับความร่วมมือเป็นสุขและเกิดความเจริญทั่วถึงกัน โดยมีระเบียบแบบแผนอันเป็นคุณประโยชน์แก่พระราชอาณาจักรด้วย..."¹ ตำแหน่งนี้ถือว่าเป็นข้าราชการต่างประเทศพระกรรณของรัชกาลที่ 5 ข้าราชการแต่ละคนที่ได้รับเลือกให้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ล้วนแต่เป็นบุคคลที่มีผลงาน ความประพฤติเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระองค์ พระยาทิพโกษาธิบดีเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรกของมณฑลภูเก็ต (ตั้งแต่ พ.ศ. 2438 - 2441) ในช่วง 4 ปีหลังนี้ ได้มีการวางรูปแบบการปกครองจากระบบเก่ามาเป็นระบบเทศาภิบาลที่รัฐบาลมีโอกาสเข้าไปมีอำนาจ การเมือง การปกครองและเศรษฐกิจได้มากขึ้นเป็นครั้งแรก ถึงแม้ว่าช่วง 4 ปีแรก (พ.ศ. 2434 - 2438) พระยาทิพโกษาจะประสบความสำเร็จจัดการจัดเก็บภาษีอากรด้านเคี้ยว ผลงานของพระยาทิพโกษาในครั้งนั้น

* ปี พ.ศ. 2435 ได้มีการปฏิรูปการปกครองประเทศครั้งใหญ่ ปีพ.ศ. 2437 มีการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค มณฑลเทศาภิบาลแรกในหัวเมืองภาคใต้คือ มณฑลภูเก็ต

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ เทศาภิบาล หน้า

นับเป็นพื้นฐานให้ข้าหลวงเทศาภิบาลคนต่อ ๆ มาดำเนินรอยตามแต่ไม่เกิดผลคือมณฑลเท่าที่ควร เพราะว่ายังมีจุดบกพร่องหลายจุดและสภาพการณ์รอบ ๆ ไม่เอื้ออำนวย บรรยากาศทางการเมือง การปกครองระหว่างประเทศไม่ค่อยราบรื่น ภัยจากลัทธิจักรวรรดินิยมมีมากขึ้น เป็นที่น่าสังเกตว่า ข้าหลวงที่มารับตำแหน่งต่อ ๆ มาไม่สามารถที่จะทำงานอยู่ได้นานวัน ระยะเวลา 3 ปี (พ.ศ. 2441 - 2444) มีข้าหลวงมารับตำแหน่ง 2 คน สองคนนี้อยู่ในตำแหน่งคนละปีเศษ ส่วนข้าหลวงเทศาภิบาลที่มารับตำแหน่งเป็นคนที่ 4 คือ พระยารัษฎา (พ.ศ. 2444 - 2456) สามารถดำรงตำแหน่งอยู่ต่อมาได้อีกหลายปี

สรุปได้ว่าก่อนปี พ.ศ. 2444 อันเป็นปีที่พระยารัษฎา เข้ารับตำแหน่ง ข้าหลวงเทศาภิบาลนั้น แบบแผน นโยบายการปกครองและการเศรษฐกิจมีลักษณะแตกต่างกันกับสมัยเมื่อพระยารัษฎา มาเป็นข้าหลวงฯ เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงผู้นำการปกครองที่แท้จริงในระดับชาติประการหนึ่ง ผลการปฏิรูปการปกครองและการเปลี่ยนแปลงการจัดเก็บภาษีอากรได้เปลี่ยนแปลงไปอีกรูปหนึ่ง รวมทั้งการให้ความสำคัญแก่เมืองต่าง ๆ ที่อยู่ใต้มณฑลภูเก็ต ได้กระจายไปที่เมืองตรัง เมืองกระบี่ เมืองสตูล ด้วยแทนที่จะมุ่งจำเพาะอยู่แต่เมืองราชบุรีพัยทังลี อันไคแก ระนอง พังงา ตะกั่วป่า ภูเก็ต ซึ่งเป็นวงแคบมาเป็น การขยายขอบเขตออกไปให้กว้างขึ้น การมุ่งส่งเสริมการลงทุนแต่เฉพาะกิจการเหมืองแร่ก็บุกอย่างเดียว ได้เปลี่ยนไปเป็นการขยายกิจการ การลงทุน การส่งเสริมทางด้านเกษตรกรรม ด้วย เช่น การส่งเสริมการปลูกยางพารา จันทน์เทศ ผลไม้ พริกไทย เป็นต้น โดยพยายามส่งสินค้าไปจำหน่ายตลาดนอกประเทศหลายแห่ง แทนที่จะผูกขาดอยู่ที่ตลาดเมืองป็นังแห่งเดียว เช่น ตลาดเมืองเคลี** ตลาดเมืองเอห์มิงและบางเมืองในประเทศจีน*** เป็นต้น

* ข้าหลวงที่มารับตำแหน่ง 2 คน คือ พระนครศรีราชกิจ (สาย โชติกลเสถียร) ปี พ.ศ. 2441 - 2442 พระยารัษฎาเสวีวิวัฒน์ (ไต้ฮัก ภัทรนาวิก) ปี พ.ศ. 2442 - 2444

** ปัจจุบันคือเมืองเมดาน (Medan) ในเกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย - จากคำสัมภาษณ์ คุณสุรินทร์ อุตสาหะ เมื่อ 5 กรกฎาคม พ.ศ. 2425 ที่ Penang Club Malaysia

*** ไคแกเมืองในมณฑลฟูเกี้ยนและมณฑลกว่างตุง - จากคำสัมภาษณ์คุณสุรินทร์ อุตสาหะ

3. นโยบายทางการปกครองจากกรุงเทพฯ ที่มีผลต่อการทำงานของกลุ่มผู้นำการปกครองท้องถิ่น

ลักษณะการจัดการปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกก่อนที่พระยารัษฎาฯ จะดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลนั้น มีลักษณะที่ไม่แตกต่างไปจากหัวเมืองอื่น ๆ ของไทย เน้นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าระยะสั้น และเปลี่ยนแปลงตามสภาพการ ปัญหาแคว้นลอม เช่น เน้นการป้องกันดินแดน บางระยะจะเน้นทางเศรษฐกิจ เป็นต้น ดังนั้นนโยบายของกรุงเทพฯ ในการปกครองหัวเมืองแถบนี้มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เนื่องจากมีสงครามบ่อยครั้งระหว่างไทยกับพม่าที่หัวเมืองแถบนี้ คือ ศึกเมืองถลางปี พ.ศ. 2328 และ ปี พ.ศ. 2352 ซึ่งเมืองถลางเป็นหัวเมืองใหญ่และมีความสำคัญทางเศรษฐกิจ ทาง การปกครองมากในขณะนั้น ผลของสงครามครั้งนี้ทำให้เมืองถลางถูกลดความสำคัญลง เมืองพังงาได้เป็นเมืองสำคัญขึ้นมาแทน ต่อมาในรัชกาลที่ 4 หลังปี พ.ศ. 2398 นโยบายทางเศรษฐกิจของไทยได้เปลี่ยนแปลงไปตามผลของสนธิสัญญาที่ทำกับอังกฤษ เป็นนโยบายที่เปิดโอกาสให้เอกชน มาเข้ามาลงทุนทำกิจการเหมืองแร่ ค้าขายหรือประกอบอาชีพต่าง ๆ ได้อย่างอิสระกว่าเดิม ซึ่งครอบคลุมไปถึงชาวต่างประเทศที่มีสนธิสัญญากับไทยด้วย ทำให้ชาวอังกฤษและชาวจีนในบังคับของอังกฤษและคนชาติอื่น ๆ เข้ามาประกอบกิจการต่าง ๆ โดยเฉพาะทำเหมืองแร่มากขึ้น ผลที่สภาพทางเศรษฐกิจเปลี่ยนไป ทำให้เมืองระนองและเมืองภูเก็ต มีฐานะสำคัญขึ้นจากเดิม ในขณะเดียวกันจากการที่หัวเมืองแถบนี้อยู่ใกล้ติดกับหัวเมืองมลายูของ ไทยมากที่สุด มีผลทำให้เมืองตรังมีฐานะทางการเมืองการปกครองสูงขึ้น¹ เนื่องจากสภาพทางภูมิศาสตร์ ทำให้เมืองตรังทำหน้าที่เป็นเมืองหน้าด่าน เป็นฐานทัพเรือของเมืองนครศรีธรรมราชตั้งแต่หลังปี พ.ศ. 2352 และมีฐานะเป็นศูนย์กลางการปกครองของข้าหลวงใหญ่ประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตกตั้งแต่ปี พ.ศ. 2420 เพื่อเป็นศูนย์กลางป้องกันภัยที่เกิดจากจีนฮังยี่ ในหัวเมืองฝั่งตะวันตก มีหน้าที่สอดส่องสืบความเคลื่อนไหวในปฏิกิริยาของหัวเมืองมลายูฝั่งตะวันตก อย่างไรก็ตามก่อนหน้าที่จะมีการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค ปี พ.ศ. 2437 การปกครองหัวเมืองแถบนี้ก็มีลักษณะเหมือนกับหัวเมืองอื่น มีการแบ่งฐานะของเมืองตามลำดับที่

¹ อดุลี แก้วม่วง ฐานะและความสำคัญของเมืองตรัง หน้า 183

สำคัญสูงสุด ออกเป็นหัวเมืองชั้นโท ศรี จัตุวา และหัวเมืองชั้นตามลำดับ ซึ่งเมืองเหล่านี้เคยอยู่ในความรับผิดชอบของสมุหพระกลาโหมเช่นเดียวกับเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ในภาคใต้ทั้งหมด ในที่นี้จะกล่าวถึงแบบแผนการปกครองในส่วนภูมิภาคก่อน แล้วจึงกล่าวถึงนโยบายทางการปกครองจากกรุงเทพฯ ภายหลัง

การปกครองหัวเมืองฝั่งตะวันตกก่อนปี พ.ศ. 2444

ก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การปกครองหัวเมืองหรือส่วนภูมิภาคนั้นยังคงยึดแบบฉบับของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่ทรงวางระเบียบไว้ กล่าวคือ ได้แบ่งเขตการปกครองออกเป็น หัวเมืองชั้นใน หัวเมืองชั้นนอกและเมืองประเทศราช ส่วนหัวเมืองฝั่งตะวันตกจัดอยู่ในหัวเมืองชั้นนอก ซึ่งหัวเมืองประเภทนี้มีการแบ่งย่อยประเภทตามขนาดและความสำคัญของเมือง กำหนดเป็นเมืองชั้นเอก โท ศรี ตามลำดับดังนี้

เมืองกระบุรี เมืองระนอง * เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองตรัง มีฐานะทางการปกครองเป็นเมืองจัตวา

เมืองพังงา เมืองภูเก็ต มีฐานะทางการปกครองเป็นเมืองตรี

เมืองตะกั่วป่า มีฐานะทางการปกครองเป็นเมืองโท

* ก่อน พ.ศ. 2405 เมืองระนองเป็นเมืองขึ้นของเมืองชุมพร ซึ่งจัดอยู่ในเขตหัวเมืองชั้นใน ต่อมาเลื่อนฐานะเป็นเมืองจัตวาขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจ ปี พ.ศ. 2411 เมืองกระบุรีเลื่อนฐานะจากกินแดนส่วนหนึ่งของเมืองระนองมาเป็นเมืองจัตวาขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ด้วยเหตุผลทางการเมืองระหว่างประเทศ...อ้างอิงมาจาก กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร กองหอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 136 จ.ศ. 1227 และ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5 ประชุมพงศาวดารภาคที่ 50 ตำนานเมืองระนอง หน้า 230, 239

ส่วนเมืองกลาง เมืองกระบี่¹ หลังปี พ.ศ. 2404 มีฐานะเป็นเมืองขึ้นของเมือง
ภูเก็ต²

เมืองปะเหลียน³ หลังปี พ.ศ. 2433 มีฐานะเป็นเมืองขึ้นของเมืองตรัง

เนื่องจากหัวเมืองฝั่งตะวันตกอยู่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ มาก การคมนาคมยังไม่เจริญ
ทำให้ติดต่อกับกรุงเทพฯ ได้ยาก เจ้าเมืองแถบนี้ ถึงแม้จะได้รับการแต่งตั้งจากรัฐบาลที่
กรุงเทพฯ แต่ก็มีอำนาจในการปกครองท้องถิ่นอย่างเต็มที่มากกว่าอำนาจของรัฐบาลกลางที่จะ
เอื้อมไปถึง ดังจะเห็นได้ว่า ปี พ.ศ. 2397 เมืองเหล่านี้เริ่มมีอำนาจทางเก็บภาษีอากร
โดยเจ้าเมืองเป็นเจ้าภาษีด้วย เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงออกตรวจราชการหัวเมืองครั้งแรกในปี พ.ศ. 2435 ได้
ทรงพบข้อบกพร่องของวิธีการปกครองแบบเก่า ทรงเห็นว่าเจ้าเมืองมีอำนาจมากเกินไป ยิ่งเป็น
หัวเมืองที่อยู่ไกลจากกรุงเทพฯ มาก รัฐบาลไม่สามารถสอดส่องดูแลราชการและควบคุม
การปฏิบัติราชการให้เป็นไปตามแบบแผนได้ตลอดเวลา โอกาสที่เจ้าเมืองจะใช้อำนาจในทาง
ที่มิชอบมีมาก เกรงว่าราษฎรจะได้รับความเดือดร้อน จึงเห็นควรเลิกวิธีการปกครองส่วน
ภูมิภาคแบบเก่า* โดยจ่ายเงินเดือนข้าราชการตามเมืองต่าง ๆ ให้มีรายได้พอเลี้ยงชีพแทน

¹ เมืองกระบี่ เคยเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครศรีธรรมราชมาก่อน

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กห.จ.ศ. 1229 - 1230
เล่ม 35 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนา ถึงกรมการเมืองภูเก็ต 8 พฤษภาคม 2412
หน้า 275 - 276

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/24 เรื่อง
พระยารัษฎา มีความเห็นจัดการบ้านเมืองและให้พระยารัษฎา ทำรายงานสินค้าเมืองตรัง
เมืองปะเหลียน

* ก่อนหน้าที่จะมีการปฏิรูปการปกครองในส่วนภูมิภาค สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงมอบหมายให้ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เล็ง วิริยศิริ) เมื่อครั้งยังมียศเป็นพระ
สฤณีพจนกร เดินทางไปดูวิธีการปกครองท้องถิ่นในรัฐอาณานิคมของอังกฤษ คือที่พม่าและ
มลายู หลังจากที่ได้รับรายงานการปกครอง รัชกาลที่ 5 และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
ได้พิจารณาแล้ว จึงมีการปฏิรูปการปกครอง

ระบบเก่าที่ให้เจ้าของหักเงินค่าใช้จายดังกล่าวจากภาษีอากรที่เก็บได้ ซึ่งเจ้าเมืองมักจะเก็บรายได้ของหลวงมาเป็นของตนเองมากกว่าที่จะนำส่งกรุงเทพฯ มีการค้างเงินภาษีอากรหลายเมือง ทำให้รัฐบาลไม่อาจเก็บเงินจากภาษีอากรได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย ดังนั้นในปี พ.ศ. 2437 จึงมีการปฏิรูปราชการส่วนภูมิภาคที่สำคัญ คือ ยกเลิกการจัดเมืองเป็นชั้นเอก โท ตรี จัตวา เปลี่ยนเป็นการปกครองแบบเทศาภิบาล คือ รวมหัวเมืองหลายเมืองเข้าเป็นมณฑลหนึ่ง มีข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ปกครอง ขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทย เป็นการรวมอำนาจการควบคุมข้าราชการ การคลัง การทหาร และการบริหารหัวเมืองต่าง ๆ เข้าไว้ที่ส่วนกลาง (กรุงเทพฯ) ในกระทรวงเดียวกัน ซึ่งก่อนหน้านี้อาจได้มีการปฏิรูปการปกครองปี พ.ศ. 2435 มาก่อน โดยจัดการบริหารการปกครองส่วนกลางออกเป็นกระทรวงต่าง ๆ 12 กระทรวง ระยะแรกกระทรวงที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ยังมีอยู่สองกระทรวง คือ กระทรวงมหาดไทยและกระทรวงกลาโหม หลังปี พ.ศ. 2437 แล้วหัวเมืองฝั่งตะวันตกจึงอยู่ภายใต้การควบคุมของกระทรวงมหาดไทยเพียงกระทรวงเดียว ส่วนกระทรวงกลาโหมควบคุมทางฝ่ายทหาร ซึ่งกระทรวงมหาดไทยมีอำนาจหน้าที่และความรับผิดชอบในการบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งหมดของประเทศด้วย

การปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคของรัชกาลที่ 5 ได้ดำเนินการแบบค่อยเป็นค่อยไป มีการแบ่งอำนาจหน้าที่และความรับผิดชอบตามลำดับสายการบังคับบัญชาจากหน่วยเล็กไปหาหน่วยใหญ่ ดังนี้

การปกครองระดับหมู่บ้าน	มีผู้ใหญ่บ้านปกครอง
การปกครองระดับตำบล	มีกำนันปกครอง
การปกครองระดับอำเภอ	มีนายอำเภอปกครอง
การปกครองเมือง	มีเจ้าเมืองปกครอง
การปกครองมณฑล	มีข้าหลวงเทศาภิบาลปกครอง

สำหรับค่าตอบแทน มีระบบการให้เงินเดือนประจำแก่ข้าราชการ ส่วนข้าราชการผู้ใหญ่ระดับข้าหลวงเทศาภิบาล จะส่งมาจากกรุงเทพฯ ในระยะแรกนั้นการปกครองแบบเทศาภิบาลมีอุปสรรคปัญหาหลายประการ คือ การขาดแคลนข้าราชการที่มีความรู้ในการปกครอง ความสามารถในการทำงานและมีความคิดริเริ่ม ขาดเงินงบประมาณในการทำงานท้องถิ่น และ

ต้องเผชิญกับปัญหาจากภัยของลัทธิจักรวรรดินิยม รัฐบาลจำต้องพยายามหลีกเลี่ยงความขัดแย้งกับมหาอำนาจอังกฤษและฝรั่งเศสให้มากที่สุด โดยเฉพาะหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกที่ตั้งอยู่ระหว่างรัฐในอาณานิคมของอังกฤษ การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการควบคุมหัวเมืองก็ต้องทำอย่างระมัดระวังรอบคอบ มิฉะนั้นอาจเป็นสาเหตุให้คนในท้องถิ่น เช่น เจ้าเมืองที่สูญเสียอำนาจและผลประโยชน์ส่วนตัวไม่พอใจ นายเหมืองที่เป็นคนในบังคับของอังกฤษ หรือชาวอังกฤษคือคร่อนเป็นต้น ซึ่งจะเป็นชนวนให้อังกฤษหาเหตุเข้าแทรกแซงในหัวเมืองแถบนี้ได้ เพราะฉะนั้นผู้ที่จะเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลจะต้องเป็นคนที่มีความสามารถสูง เพื่อจะได้จัดการปกครองเมืองต่าง ๆ ได้อย่างรัดกุม มีประสิทธิภาพเหมาะสมกับสถานการณ์

เมื่อระบบการปกครองแบบเทศาภิบาลเข้ามาแทนที่ระบบเก่า ปัญหาสำคัญที่ตามมาอันหนึ่งคือ รัฐบาลจะมีนโยบายอย่างไรในการปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ที่เป็นแหล่งรายได้สำคัญของประเทศ จะดำเนินการอย่างไรที่จะเป็นวิธีที่ดีที่สุดกับเจ้าเมืองที่เคยมีรายได้และมีอิทธิพลทางการเมืองสูงในเมืองของตนมาก่อน กิจกรรมต่าง ๆ ที่ต้องอาศัยอำนาจหน้าที่ของเจ้าเมือง - เจ้าภานี้ลงทุนไปแล้วจะทำอย่างไรต่อไป มีข้อน่าสังเกตอย่างหนึ่งว่า ผู้นำการปกครองแต่ละเมืองนั้นได้มีการประสานสายสัมพันธ์ทางเครือญาติ ทางกิจการเหมืองแร่ การจัดเก็บภาษีอากรกว้างขวางออกไปเป็นกลุ่มทางการเมืองย่อย ๆ ที่มีขนาดใหญ่กว่าเมือง ๆ เดียว รวมตัวกันเป็นกลุ่ม เป็นตระกูล ได้แก่ กลุ่มผู้นำการปกครองเมืองนครศรีธรรมราช กลุ่มผู้นำการปกครองเมืองระนอง และกลุ่มผู้นำการปกครองเมืองภูเก็ต เท่าที่ผ่านมารัฐบาลไทยนโยบายโอนอ่อนผ่อนปรนตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการแต่งตั้งกรรมการเมืองที่เป็นลูกหลานหรือพรรคพวกของเจ้าเมือง การให้กู้เงินลงทุนในกิจการเหมืองแร่ การอนุญาตให้ยืมเงินภาษีอากรมาซื้อเรือลาดตระเวน เพื่อป้องกันโจรสลัด การยอมให้กลุ่มผู้นำเมืองหนึ่งมีโอกาสดีกว่าผู้อื่นในการเข้าไปดำเนินกิจการค้าขาย จัดเก็บภาษีอากรในอีกเมืองหนึ่ง จนที่ลัทธิรัฐบาลได้แต่งตั้งให้ลูกหลานหรือเครือญาติของผู้นำเมืองอื่นเข้าไปเป็นเจ้าเมือง เป็นการขยายกลุ่มอำนาจทางการเมือง การปกครองจากเมืองเดียวกลายเป็นหลายเมือง ทำให้ยากแก่การที่รัฐบาลจะดำเนินการเปลี่ยนแปลงสิ่งใด และเป็นอุปสรรคสำหรับข้าหลวงเทศาภิบาลที่เข้ามาทำงานในหัวเมืองเหล่านี้ ในกรณีที่ข้าหลวงฯ นั้นมิได้มีผลประโยชน์หรือมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเครือญาติ หรือมีกิจการธุรกิจที่ดินแดนแถบนั้นมาก่อน การดำเนินการปกครองย่อมทำได้ยาก

จากการที่มีข้าหลวง 2 คน ภายในเวลา 3 ปี เป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่าโอกาสที่เจ้าเมืองผู้มี
ผลประโยชน์ในหัวเมืองอยู่ตั้งแต่เริ่มจะเปิดทางให้ผู้ปกครองใหม่ในตำแหน่งสูงกว่าเข้ามาทำงาน
ได้อย่างสะดวกสบายนั้นมีน้อยมาก ดังนั้นการที่รัฐบาลตัดสินใจเลือกพระยารัษฎา ซึ่งมาจาก
ตระกูล ณ ระนอง เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต (พ.ศ. 2444 - 2456) เลือกพระยา
คำรงสุจริต (คอซิมก่อง ณ ระนอง) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพร (พ.ศ. 2438 -
2450) ย่อมเป็นคำตอบที่ค่อนข้างจะแน่ชัดว่า รัฐบาลเห็นความสำคัญของการเลือกบุคคลใน
ตระกูลนี้มาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ทั้งที่ระบบของเทศาภิบาลจะเลือกข้าราชการจากส่วนกลาง
มาควบคุมดูแลและการปกครองของเจ้าเมืองแถบนี้ แต่กรณีนี้กลับเลือกคนในท้องถิ่นเอง จึงเป็น
เรื่องที่น่าวิเคราะห์ถึงผลงาน ภูมิหลังของผู้ปกครองแต่ละกลุ่มผู้นำการปกครอง เมืองเหล่านี้
โดยจะวิเคราะห์เป็นกลุ่ม 3 กลุ่ม คือ กลุ่มผู้นำการปกครองเมืองระนอง กลุ่มผู้นำการ
ปกครองเมืองภูเก็ต และกลุ่มผู้นำการปกครองเมืองพังงา เพื่อประกอบความเข้าใจ โดย
พิจารณาจากพื้นฐานการปกครองในท้องถิ่น ดังนี้

เมื่อพิจารณาถึงหัวเมืองภาคใต้ ตั้งแต่เริ่มสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ จนถึงต้นรัช
สมัยของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ (พ.ศ. 2325 - 2415)* จะพบว่าสภาพภูมิศาสตร์
ที่แบ่งแยกแหลมมลายูออกเป็น 2 มั่ง คือฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตก ด้วยสันเขาบรรทัดและ
สันเขานครศรีธรรมราช สภาพชายฝั่งทางฝั่งตะวันออกที่มีที่ราบมากกว่า สามารถทำการเพาะ
ปลูกข้าวและผลิตผลของเกษตรกรรมต่าง ๆ ได้ โดยไม่ทำให้เกิดปัญหาความอดอยาก ซึ่งตรง
กันข้ามกับสภาพภูมิศาสตร์ทางฝั่งตะวันตกที่มีทั้ง เขาสูงและเนินเขาสลับมากมายอันอุดมไปด้วยแร่
ดีบุก ส่วนที่ราบมีน้อย ชายฝั่งชั้นลึกลึกได้ลาดเป็นหาดยาว หรือหาดงามตามธรรมชาติ**
ดังนั้นชุมชนที่เกิดขึ้นในระยะแรก ๆ จึงมีอยู่ที่ฝั่งตะวันออกมากกว่าที่จะมาอาศัยอยู่ทางฝั่งตะวันตก
อีกประการหนึ่งอาชีพที่คนไทยถนัด คือการกสิกรรม ซึ่งไม่สามารถทำได้มากนักในหัวเมืองฝั่ง

* ก่อนตั้งมณฑลภูเก็ต

** มีหาดยาวน้อยแห่ง ได้แก่ หาดสุรินทร์ที่ภูเก็ต หาดปากเมงที่ตรัง เป็นต้น

ตะวันตก ทำให้มีคนอาศัยอยู่น้อยและประกอบอาชีพจนแร่คึก ทำไร่พริกไทย เฝ้าด่านชาย
เก็บของป่าชาย เก็บมูลค้างคาว รั้งนกนางแอ่น มีประมงบ้าง พอมีรายได้ใช้จ่ายไปวัน
หนึ่ง ๆ มีได้มากมายจนเป็นกิจการใหญ่โต

ส่วนการปกครองในภาคใต้ มีสมุหพระกลาโหมควบคุมบังคับบัญชา และรับผิดชอบ
ราชการงานต่าง ๆ ทั้งหมดในหัวเมืองภาคใต้ ในระยะแรก ๆ (ประมาณ พ.ศ. 2325 -
2397)* เจ้าเมืองทางหัวเมืองฝั่งตะวันออกมีหน้าที่ปกครองครอบคลุมไปถึงราษฎรที่อาศัยอยู่
ทางหัวเมืองฝั่งตะวันตกด้วย คือ

เมืองนครศรีธรรมราช มีอำนาจปกครองดูแล ตรัง กระบี่ บางครั้งปกครองไป
ถึงตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง พังงา ถลาง สตูล

เมืองไชยา มีอำนาจปกครองดูแล คิริรัฐนิคม ** ตะกั่วป่า ***

เมืองชุมพร มีอำนาจปกครองดูแล กระบุรี หลังสวน ระนอง

เมืองพัทลุง มีอำนาจปกครองดูแล ปะเหลียน *****

เมืองสงขลา เคยมีอำนาจปกครองดูแล สตูล ***** เมื่อ พ.ศ. 2352

* ในช่วงเวลานี้หัวเมืองฝั่งตะวันตกเริ่มแยกการปกครองมาขึ้นตรงกับกรุงเทพฯ หรือ
บางครั้งปกครองตนเองได้ เช่น ปี พ.ศ. 2352 เมืองตรังขึ้นกับกรุงเทพฯ ปี พ.ศ. 2397
เมืองระนองขึ้นตรงกับกรุงเทพฯ หลังจากนั้นก็มีเมืองต่าง ๆ ได้แยกการปกครองจากหัวเมือง
ฝั่งตะวันออก ปกครองตนเองอย่างอิสระในเวลาต่อมา คือ ภูเก็ต กระบุรี พังงา

** ปัจจุบัน เป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดสุราษฎร์ธานี

*** ปัจจุบัน เป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดพังงา

**** ปัจจุบัน เป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดตรัง

***** ภายหลังได้อยู่ในการปกครองของไทรบุรี ต่อมาปี พ.ศ. 2452 ได้โอนมาขึ้นตรง
ต่อมณฑลภูเก็ต

จะเห็นว่าเมืองนครศรีธรรมราช มีบทบาทในการปกครอง มีอำนาจทางเศรษฐกิจ ควบคุมมาถึงหัวเมืองฝั่งตะวันตกมากกว่าเจ้าเมืองอื่น ๆ แสดงว่ากลุ่มผู้นำการปกครองเมือง นครฯ¹ ได้มีอำนาจทางการเมืองปกครองในชุมชนหลายแห่งทางหัวเมืองฝั่งตะวันตก * ก่อนผู้นำ การปกครองเมืองอื่น เป็นการเข้ามามีบทบาททางการเมืองปกครองและการป้องกันประเทศมากกว่า เช่น เข้ามามีบทบาททางการเมืองตรัง กระบี่ พังงา ตะกั่วป่า มากกว่าที่จะมา ควบคุมผูกขาดทางด้านเศรษฐกิจ การจัดเก็บภาษีอากร หรือการตั้งตัวเป็นนายเมือง ผูก ขาดการท้าวเมืองแร่หรือค้าขายแต่ผู้เดียว กล่าวได้ว่ากลุ่มผู้นำการปกครองจากเมืองนครฯ มีลักษณะของความเป็นคนไทยมากที่สุดคือ ไม่ชอบค้าขาย ไม่สนใจกิจการเหมืองแร่ ไม่

¹ ในปริญญานิพนธ์นี้ ขอเรียกกลุ่มผู้นำการปกครองที่สืบเชื้อสายมาจากนครศรีธรรมราช ว่า กลุ่มผู้นำการปกครองเมืองนครฯ เพื่อสะดวกในการสื่อความเข้าใจ - ผู้เขียน

* ดินแดนที่อยู่ทางฝั่งตะวันตกของแหลมมลายู มีคำที่ใช้เรียกดินแดนแถบนี้แตกต่างกัน 2 - 3 คำ ซึ่งมีความหมายต่างกันดังนี้

หัวเมืองฝ่ายตะวันตก เป็นคำเรียกในระยะแรกที่มีการปกครองยังอยู่กับเจ้าเมืองทาง ฝั่งตะวันออก เช่น เมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เป็นต้น หัวเมืองฝ่ายตะวันตก ประกอบด้วย เมืองชุมพร กระบุรี หลังสวน ระนอง ตะกั่วทุ่ง ตะกั่วป่า พังงา ถลาง

หัวเมืองฝั่งตะวันตก เป็นคำเรียกตามลักษณะภูมิศาสตร์ นิยมเรียกกันภายหลังที่มีการ ยกเกาะสองให้อังกฤษแล้ว หลังปี พ.ศ. 2402 ประกอบด้วยเมืองกระบุรี ระนอง ตะกั่วทุ่ง ตะกั่วป่า พังงา ถลาง ภูเก็ต กระบี่ ตรัง ปะเหลียน สตูล ไทรบุรี เกาะหมาก

หัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทยหรือหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก เป็นคำเรียกตามอำนาจการ ปกครองที่ราชอาณาจักรสยามได้ควบคุมปกครองเอง ประกอบด้วย กระบุรี ระนอง ตะกั่วทุ่ง ตะกั่วป่า พังงา ถลาง ภูเก็ต กระบี่ ตรัง ปะเหลียน ต่อมารวมการปกครองเป็นมณฑล ภูเก็ต ส่วนสตูล ไทรบุรี เกาะหมาก รวมเรียกเป็นหัวเมืองมลายูของไทย แล้วตั้งเป็น มณฑลไทรบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2441

กระตือรือร้นในการกระทำกิจการใด ๆ จนดูเป็นคนเกียจคร้าน เฉื่อยชา¹ ฯลฯ เป็นเจ้านายเก่าที่มีความผูกพันเกี่ยวข้องกับเจ้านายในราชสำนักที่กรุงเทพฯ หลายพระองค์ กระจายละเอียดยในภาคผนวก ข

ต่อมาปี พ.ศ. 2387 มีคนจีนจากฟังกวี่ที่มีอาชีพขึ้นลงค้าขาย ขนส่งสินค้าในหัวเมืองแถบนี้ พบว่าที่เมืองระนองมีสายแร่ดีบุกหนาแน่น จึงติดต่อกับกรุงเทพฯ เพื่อขออนุญาตขุดแร่ดีบุกและขออนุญาตการค้าขาย นับว่าเป็นคนจีนรายแรกที่ติดต่อยขุดแร่ดีบุกและเป็นกิจการที่ผู้ประกอบการเล็งเห็นการณ์ไกลที่ขออนุญาตการค้าขาย พิจารณาแล้วก็เหมาะสำหรับบ้านเมืองและท้องถิ่นที่อยู่ทางไกล การที่มีผู้หารายได้มาสู่แผ่นดินและยังช่วยปกครองราษฎร สร้างบ้านสร้างเมืองจนเกิดเป็นชุมชนใหม่ ๆ ขึ้นหลายแห่ง แต่เมื่อพิจารณาอีกแง่หนึ่งนับเป็นก้าวแรกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่ไทยเปิดโอกาสให้คนต่างถิ่นเข้ามาหาผลประโยชน์จากทรัพยากรในแผ่นดินไทยไปสร้างความมั่งคั่งให้แก่ตนเองและประเทศของเขา ส่วนไทยได้รับผลตอบแทนเพียงเล็กน้อย ซึ่งคนจีนและชาวต่างชาติอื่น ๆ ที่เข้ามาขุดแร่ดีบุกในระยะหลัง ๆ มักจะกอบโกยผลประโยชน์กลับไปมากกว่าที่จะคิดบำรุงท้องถิ่นแหล่งแร่ดีบุก

เมื่อหัวเมืองฝั่งตะวันตกมีรายได้สู่ราชอาณาจักรสยามมากขึ้น ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงหลายด้านในดินแดนแถบนี้ คืออาชีพร่อนแร่หาเข้ากินค่าของราษฎรไทยที่บ้านเมืองแทบจะไม่ได้ผลตอบแทนเลย มาเป็นอาชีพทำเหมืองแร่ดีบุกที่มีคนงานจีน (นอก) หลังไหลเข้ามามากขึ้น ๆ เกิดชุมชนหนาแน่น ทำให้ระบบการปกครองที่อาศัยการดูแลจากเจ้าเมืองทางหัวเมืองฝั่งตะวันออกไม่สามารถควบคุมและปกครองได้ทั่วถึง มีการตั้งเมืองใหม่บนพื้นที่ที่เคยเป็นเมืองเก่ามาก่อนหลายเมือง มีเจ้าเมืองปกครองเป็นเอกเทศ ซึ่งเป็นผู้นำการปกครองกลุ่มใหม่ที่มิได้เกี่ยวข้องหรือสืบเชื้อสายมาจากกลุ่มผู้นำการปกครองเมืองนครฯ ผู้นำกลุ่มใหม่ที่เกิดขึ้น

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ระยะทางเสด็จประพาสรอบแหลมมลายู
 รัตนโกสินทร์ศก 109 หน้า 83

มี 2 กลุ่ม คือ กลุ่มผู้นำการปกครองเมืองระนอง* และกลุ่มผู้นำการปกครองเมืองภูเก็ต** มีพื้นเพเดิมมาจากจีนและอินเดีย แล้วอพยพเข้ามาตั้งรกรากอยู่ในหัวเมืองฝั่งตะวันตกตั้งแต่สมัย รัชกาลที่ 3 กลุ่มผู้นำใหม่สองกลุ่มนี้มีบทบาทสำคัญทางด้านเศรษฐกิจมากพอ ๆ กับการปกครอง ทำหน้าที่ผูกขาดการจัดเก็บภาษีอากร การท่าเหมืองแร่ มีความสามารถ มีอิทธิพลทางด้าน การค้าขายระหว่างประเทศด้วย มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ทางเศรษฐกิจ ทางวัฒนธรรม ประเพณีกับคนจีนที่เมืองป็นัง เมืองสิงคโปร์ เมืองต่าง ๆ ในมณฑลกว่างตุงและฟูเกี้ยนของจีน มากกว่าที่จะสัมพันธ์ใกล้ชิดกับคนจีนทางกรุงเทพฯ และไม่ได้มีความเกี่ยวข้องทางเครือญาติกับ เจ้านายทางกรุงเทพฯ เหมือนเช่นกลุ่มผู้นำจากเมืองนครฯ กลุ่มผู้นำใหม่นี้ได้แก่ บรรพบุรุษ ต้นตระกูล ณ ระนอง และต้นตระกูลรัตนดิลก ณ ภูเก็ต ในที่นี้จะกล่าวเปรียบเทียบถึงพื้นฐาน ความเป็นมาและผลกระทบจากกลุ่มผู้นำการปกครองทั้งสามเท่านั้น ส่วนกลุ่มผู้นำอื่น ๆ ขอเว้น ไว้กล่าวในส่วนปลีกย่อยในตอนต่อไป ถ้ามีส่วนพาดพิงถึง

* กลุ่มผู้นำการปกครองเมืองระนอง ได้แก่ ลูกหลานและญาติของคอซู้เจียง ผู้เป็น บรรพบุรุษต้นตระกูล ณ ระนอง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2387 - 2475 มีสมาชิกในกลุ่มนี้ดำรง ตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองกรมการเมืองในท้องถิ่นหลายแห่ง คือ เมืองระนอง กระบุรี หลังสวน ชุมพร และตรัง

** กลุ่มผู้นำการปกครองเมืองภูเก็ต ได้แก่ ลูกหลานและญาติของพระยาภูเก็ต (แก้ว) ผู้มีบรรพบุรุษมาจากประเทศอินเดีย อ่านรายละเอียดในหน้า 73 ต่อมานุครชายคือพระยา วิจิตสงคราม (หัตถ์) ได้เป็นเจ้าเมืองภูเก็ต ท่านเป็นต้นตระกูล รัตนดิลก ณ ภูเก็ต ปกครอง เมืองภูเก็ต ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2396 - 2416 นั้นเป็นยุครุ่งเรืองของผู้นำกลุ่มนี้คือ มีอำนาจ เศรษฐกิจและการปกครองครอบคลุมไปทั้งเกาะภูเก็ต อันได้แก่ เมืองภูเก็ตและเมืองถลาง

ที่มาและพื้นฐานอำนาจของกลุ่มผู้นำเมืองนครศรีธรรมราช

ในระยะเริ่มแรกของการสร้างบ้านแปลงเมืองของราชวงศ์จักรี ช่วง 50 ปีแรก (พ.ศ. 2325 - 2375) ทางกรุงเทพฯ ได้มีลักษณะหน้าที่ในการปกครองดินแดน เช่น กรณีพม่าได้ยกทัพมาตีเมืองฉะเชิงเทรา กรณีแขกเมืองไทรบุรีมาตีเมืองตรัง¹ การติดต่อจากอังกฤษเพื่อขอเจรจาข้อตกลงบางประการ การสร้างเมืองหน้าด่านที่เมืองตรัง² หน้าที่ในการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ทางฝั่งตะวันตก การเกณฑ์ ส่วย ไพร เป็นต้น ให้เป็นภาระและอยู่ในความรับผิดชอบของกลุ่มผู้นำเมืองนครฯ เป็นส่วนใหญ่ จะส่งข้าราชการผู้ใหญ่และเจ้าหน้าที่มาช่วยบ้างบางครั้ง บรรพบุรุษคนสำคัญของตระกูลนี้คือ เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) ซึ่งเป็นคนที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดปรานมาก ความสัมพันธ์ของราชวงศ์จักรีกับตระกูล ณ นคร ในช่วงเวลานี้เป็นไปอย่างสนิทแนบแน่นและใกล้ชิด มีทั้งความรัก ความเกรงใจ การยกย่องในความรู้ความสามารถของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) และมีความเกี่ยวค้องกันทางเครือญาติ ปรากฏว่าธิดาของเจ้าพระยานครฯ (น้อย ณ นคร) หลายคนได้เป็นเจ้าจอมมารตา เจ้าจอม ในรัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 4 และเจ้านายหลายพระองค์ ส่วนบุตรชายก็ได้รับราชการช่วยบ้านเมืองหลายคน³ นับเป็นตระกูลเก่าแก่ ที่เคยเป็นทั้งผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาเก่าแก่และความสัมพันธ์กันทางเครือญาติกับผู้นำการปกครองระดับประเทศ

หลังจากที่เจ้าพระยานครฯ (น้อย ณ นคร) ได้ถึงแก่อสัญกรรมไปแล้ว ประกอบกับมีเหตุการณ์ของบ้านเมืองหลายอย่างที่เกิดขึ้นและสภาพแวดล้อมได้เปลี่ยนแปลงไป มีชุมชนใหม่เกิดขึ้นหลายแห่ง โดยเฉพาะในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกมีความเปลี่ยนแปลงทางบ้านต่าง ๆ

¹ ทรายนละเอียดในวิทยานิพนธ์ของ สุภาภรณ์ คันตลาภิรักษ์ "บทบาทของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ที่มีต่อรัฐบาลกลางและหัวเมืองภาคใต้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว"

² ทรายนละเอียดในวิทยานิพนธ์ของ ตรีณี แก้วม่วง "ฐานะและความสำคัญของเมืองตรัง ปี พ.ศ. 2352 - 2440"

³ ดูในภาคผนวก ข

ไปแล้ว หลังจากนั้นอีกไม่กี่ปี ระบบภาษีอากรที่เคยมีการปรับปรุงมาแล้วได้เปลี่ยนแปลงรูปหน้าไปอีก คือ ตำแหน่งเจ้าเมืองที่เป็นตำแหน่งทางการปกครอง ได้เข้ามาผูกพันกับตำแหน่งเจ้าภาชีนายอากรมากขึ้น เพราะว่าหัวเมืองแถบนี้เป็นดินแดนที่อยู่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ มาก การคมนาคมไม่สะดวก ราษฎรมีน้อย ปัจจัยที่กล่าวมาไม่ได้เป็นแรงจูงใจพอที่จะให้เจ้าสัวหรือเจ้าภาษีอากรในส่วนกลางและในกรุงเทพฯ สนใจที่จะมาประมูลภาษีอากรแข่งกับเจ้าเมืองหรือเจ้าของเหมืองแร่ในหัวเมืองฝั่งตะวันตกเลย ดังนั้นผู้ที่ประมูลได้จึงเป็นเจ้าเมืองและผู้ที่มิอาจพึ่งพาเหมืองแร่ได้มาก ที่ต้องทำเหมืองอยู่แล้วและมีความสนใจทางการทำเหมืองแร่เท่านั้น ทำให้เกิดการผูกขาดในการจัดเก็บภาษีอากร เพราะว่าเจ้าเมืองและเจ้าภาชีนายอากร เก่าประมูลได้ทุกปี

คอซุ้เจียง เป็นคนหนึ่งที่สนใจประกอบอาชีพทำเหมืองแร่ และขอประมูลผูกขาดภาษีอากรในเมืองระนอง เมื่อปี พ.ศ. 2387 ได้ประสบความสำเร็จในอาชีพนี้ สามารถสร้างฐานะขึ้นมาจนมั่งมี และจัดเก็บภาษีอากรให้แก่กรุงเทพฯ ได้ครบถ้วนทุกครั้ง ทำให้เป็นที่โปรดปรานของรัชกาลที่ 4 จากความสามารถทางด้านการค้าขาย รู้ลู่ทางในการประกอบกิจการค้าต่าง ๆ เช่น ทำการขนส่งสินค้า รู้จักปลูกพืชผักทางเศรษฐกิจเพื่อส่งขายเกาะปีนัง¹ ทำเหมืองแร่ดีบุก เข้าใจชักชวนคนจีนเข้ามาทำงานในเมืองระนอง ดำเนินการขนส่งผู้โดยสารเอง ฯลฯ ดังนั้นคอซุ้เจียงและครอบครัว จึงก้าวหน้าทางด้านกิจการเศรษฐกิจ มีฐานะร่ำรวยต่อมาได้ขยายอำนาจการผูกขาดภาษีอากรเข้าไปในเมืองที่เห็นว่ามียลประโยชน์ทางเศรษฐกิจสูงขณะเดียวกันก็ได้ปฏิบัติตนตามนโยบายของกรุงเทพฯ เสมอมา ไม่เคยบกพร่องในการจัดส่งภาษีอากรให้แก่รัฐบาลเลย ทำให้สมาชิกในครอบครัว บุตรชายและตนเองได้รับการไว้วางพระราชหฤทัย แต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมือง เจ้าภาชีนายอากรในเมืองอื่น ๆ อีกหลายเมือง คือ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 หน้า 63

หลังสวน¹ กระบุรี² ตรัง³ และชุมพร กลายเป็นครอบครัวที่มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจสูงในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ดังนั้นคอซู้เจียงและครอบครัวหรือตระกูล ณ ระนอง จึงก้าวขึ้นมาเป็นตระกูลสำคัญในหัวเมืองแถบนี้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 มีความสำคัญสูงสุดในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 นับเป็นตระกูลหนึ่งที่สามารถรักษาสถานะภาพของตนเองให้มีชื่อเสียง มีผลงานที่เด่นได้ยืนนานอีกตระกูลหนึ่ง

ลักษณะที่คอซู้เจียง ได้รับการแต่งตั้งเป็นพระรัตนเศรษฐี ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองระนองนั้นเกิดจากความสามารถของตนเอง โดยมีได้เป็นตำแหน่งสืบทอด ขณะเดียวกันก็เป็นเจ้าภาชีนายอากร ค้วย ซึ่งเจ้าเมืองประเทษนี้ทำหน้าที่ 2 หน้าที่ในเวลาเดียวกัน ถ้าไม่รู้จักจัดระบบการทำงานและไม่รู้วิธีหาผลประโยชน์จากตำแหน่งหน้าที่แล้วจะเป็นงานหนักที่น่าเบื่อหน่าย แต่ในทางตรงกันข้ามเจ้าเมืองที่ฉลาด และมีความสามารถจะได้ประโยชน์มหาศาลจากงานที่ได้รับมอบหมาย คือ สามารถสะสมทุนจำนวนมาก จากค่าธรรมเนียมต่าง ๆ การหยิบยืมผลประโยชน์ของหลวงมาใช้สอยก่อน เช่น เงินส่วย แรงงาน หรือการค้าขายเข้าหุ้นกับผู้อื่น โดยอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ในฐานะเจ้าเมือง ให้ทำการค้าขายได้คล่องตัว มีกำไรมากขึ้น หรือร่วมหุ้นส่วนกับเจ้าภาชีนายอากรที่ผูกขาดไปจากกรุงเทพฯ หรือจากหัวเมืองใกล้เคียง⁴ เช่น จากเมืองปิ้ง เป็นต้น เท่ากับรัฐบาลเป็นผู้สนับสนุนให้เจ้าเมืองมีรายได้และ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กห.จ.ศ. 1238 - 1239 เล่ม 16 เรื่องพระราชทานสัญญาบัตรพระจุฑาราชโกศการ ผู้ว่าราชการเมืองหลังสวน

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กห.จ.ศ. 1246 - 1247 เล่ม 44 เรื่องพระราชทานนามสัญญาบัตรตั้งพระอภัยมงคลคหิตรีภพ ผู้ว่าราชการ กระบุรี

³ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารที่ 50 หน้า 52 - 56

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/109 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ 2 มกราคม ร.ศ. 111

เป็นการช่วยให้ราษฎรมีงานทำโดยตรง และรัฐบาลได้ผลประโยชน์ทางอ้อมด้วย ลักษณะของ
เจ้าเมืองที่กล่าวนี้เป็นผลมาจากการจัดเก็บภาษีแบบเหมาเมือง¹ คือเจ้าเมืองรับผิดชอบ
ปกครองบ้านเมือง และรับผิดชอบภาษีผลประโยชน์ต่าง ๆ ด้วย เช่น ภาษีค้ำบูก ภาษีสินค้า
เข้า อากาณีน สุรา บ่อนเบี้ย อุทางที่กล่าวมาตระกูล ณ ระนอง สามารถจัดการปกครอง
บ้านเมืองได้อย่างเรียบร้อย ประกอบกับราษฎรในเมืองระนองส่วนใหญ่เป็นคนจีน (นอก) ที่
คอยู้งเงินและครอบครัวชักชวนมา หรือเป็นเครือญาติ ทำให้ง่ายต่อการปกครอง การผูกขาด
ค้าขายสินค้าต่าง ๆ ตั้งแต่เครื่องมือทำมาหากิน สินค้าที่จำเป็นในการอุปโภคบริโภคแทบทุกชนิด
ลงไปจนถึงข้าวปลาอาหาร² นอกจากนี้ยังประกอบอาชีพเพาะปลูกอีก³ เช่น ปลูกพริกไทย
จันทร์เทศ มันสำปะหลัง พืชสวนครัว ซึ่งเป็นทางหนึ่งที่ทำให้เกิดรายได้แก่ตระกูล ณ ระนอง
ปีละมาก ๆ การที่ทางกรุงเทพฯ สนับสนุนการอพยพเข้ามาทำมาหากินของพ่อค้าและแรงงานจีน
ก็ได้เห็นแล้งถึงประโยชน์ที่จะได้รับ เช่น รายได้ที่มาจากการค้าภาษีอากร โดยเจ้าเมือง -
เจ้าภาษีนายอากรที่เหมาเมืองผูกขาดภาษีอากร⁴ ล้วนเจ้าเมืองจะจัดเก็บเองหรือมอบให้ผู้อื่น
รับช่วงไป โดยหักเป็นร้อยละของรายได้ตามแต่จะตกลงกันแล้วแต่วิธีการแต่ละเจ้าเมือง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เทศาภิบาล หน้า 24 - 25

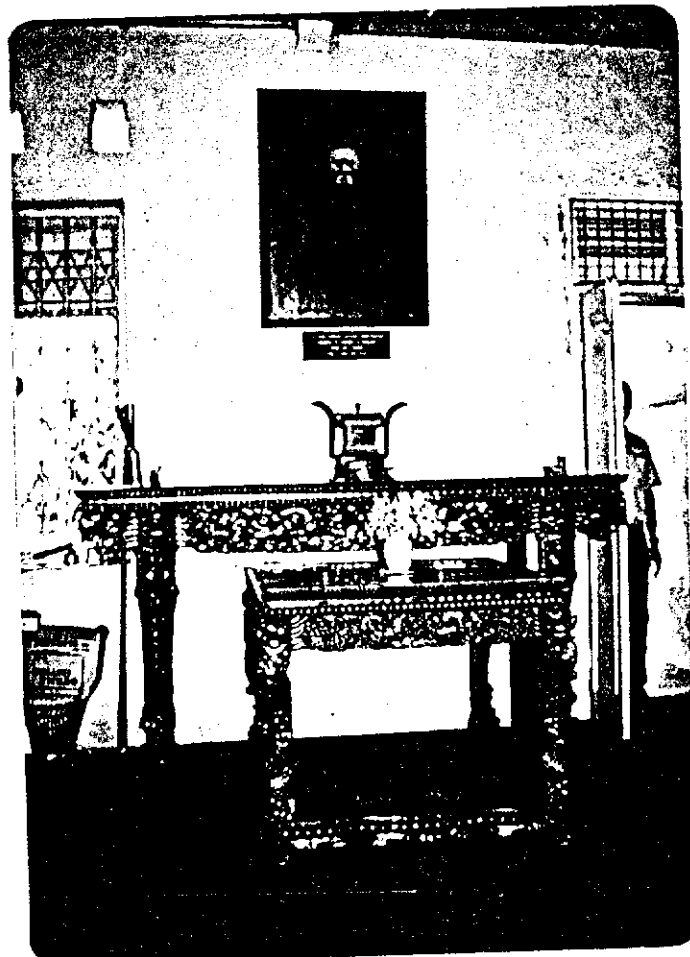
² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4 ข/6 จดหมาย
กราบบังคมทูลของกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ ที่ 210/02982 7 มกราคม ร.ศ.111

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก
ทางเรือรอบแหลมมะลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 หน้า 63

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กห. เล่ม 3 ความข้อ
สัญญาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ฯ สมุหพระกลาโหม โดยพระนามพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
สยาม กับตันกิมเจ็ง กงสุลฝ่ายสยาม ณ เมืองสิงคโปร์

รูปประธานบริษัท คือ พระยาตำรา่งสุจริตฯ(คอซู้เจียง)
เป็นผู้ก่อตั้ง ห้างโกหรงวน

สำหรับคอชูเจียง เป็นผู้มีคุณสมบัติเฉพาะตัวที่พิเศษไปจากคนทั่วไปคือ เป็นคนเก่ง ฉลาดรอบรู้ มองเห็นการณ์ไกล มีขยัสถ์ถ้วน อุดหนุน และข้อสำคัญคือรู้จักจัดการ รู้จักแก้ปัญหาและเตรียมการรับสถานการณ์เลวร้ายที่อาจเกิดขึ้นได้ในกาลข้างหน้า ทั้งนี้จะเห็นได้จากการตั้งห้าง โกหกงวนและการทำพินัยกรรมที่แสดงให้เห็นถึงการเตรียมการเพื่อบุตรหลานในตระกูล ณ ระนอง คือ ตั้งห้างโกหกงวน (Koe Guan Kong Lun) * เพื่อหารายได้และ

* ห้างโกหกงวน (輪公源高) เป็นบริษัทห้างหุ้นส่วน มีกิจการหลายอย่าง เช่น รับซื้อขายสินค้าของเมืองระนอง ดำเนินกิจการรับส่งผู้โดยสาร เรือกลไฟ ตามรากศัพท์ของชื่อห้างนี้ ถ้าแปลความหมายรวมตรงตัว หมายถึงบริษัท เรือกลไฟของตระกูลคอ (แซ่คอ) ถ้าแยกแปลคำศัพท์แต่ละตัวจะได้ความหมายย่อยดังนี้ คือ

高 หมายถึง ชื่อ นามสกุล คือ แซ่คอ

源 หมายถึง ต้นบรรพบุรุษหรือแหล่งกำเนิด

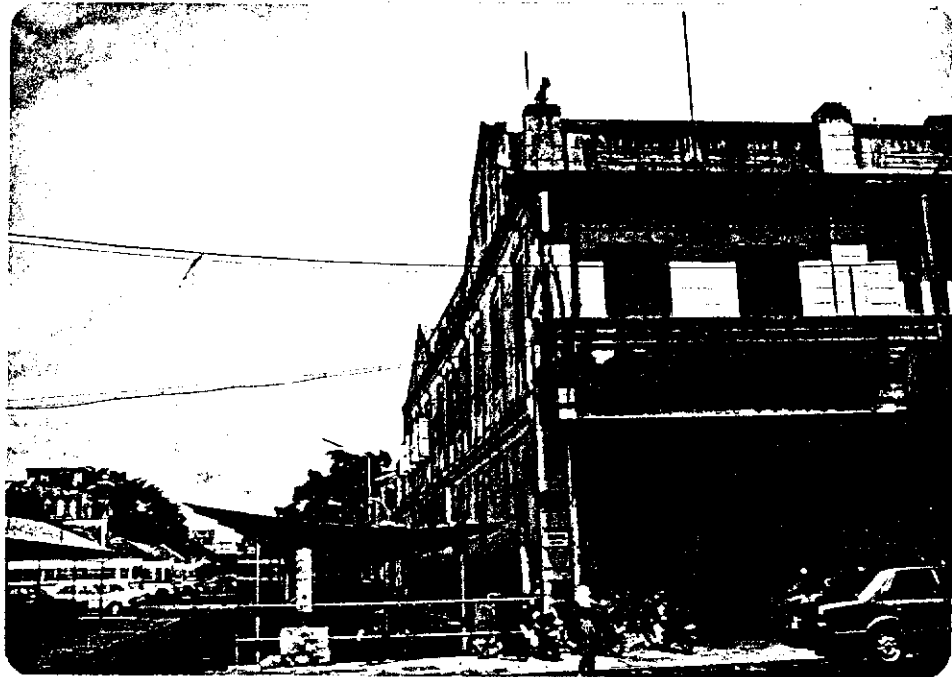
公 หมายถึง ปู่ เป็นสรพนามยกย่องเรียกผู้ที่เป็นต้นบรรพบุรุษที่

ล่วงลับไปแล้ว ในที่นี้หมายถึง คอชูเจียง

輪 หมายถึง กิจการเรือยนต์ เรือสินค้า เรือโดยสาร เรือกลไฟ

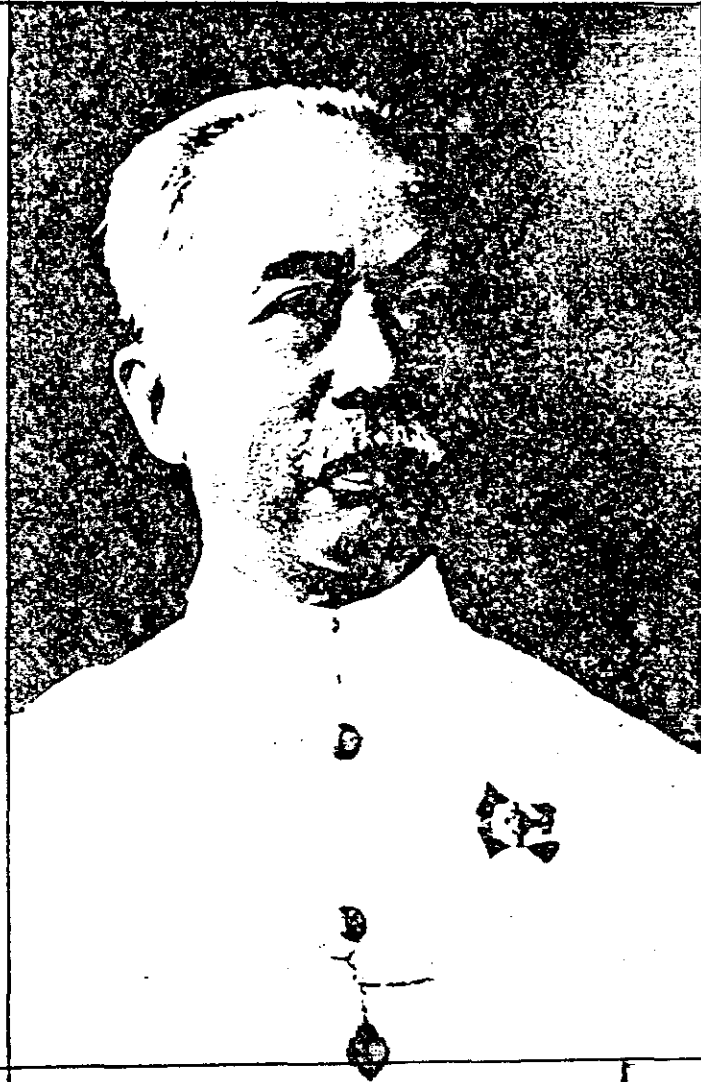
เป็นเรื่องของกิจการเรือใหญ่ ๆ ที่ไต่วิ่งระหว่างประเทศ

ปัจจุบัน ห้างโกหกงวนยังอยู่ที่เดิมที่ปิ้ง (คุรุป) แต่กิจการค้าของห้างที่เกี่ยวกับการรับซื้อสินค้า ขนส่งผู้โดยสาร ได้ล้มเลิกหมดแล้ว ปัจจุบันยังมีกิจการเล็ก ๆ น้อย ๆ คือทำหน้าที่เป็นกงสี ศูนย์กลางจ่ายและรับเงิน รายได้เข้าห้างโกหกงวนขณะนี้คือ ค่าเช่าบ้าน ห้องแถวในเมืองปิ้ง ซึ่งเป็นรายได้เพียงเล็กน้อยและยังถูกแจกจ่ายให้ญาติพี่น้องในตระกูล ณ ระนอง สายต่าง ๆ ที่อยู่ในประเทศไทย ปีหนึ่ง ๆ จะเดินทางเข้ามารับเงินปันผลในจำนวนเล็กน้อย เช่น คุณวิลาส รัตนคิดถน ภูเก็ท หลานสาวพระยาคำรงสุจริตฯ (คอซิมก๊อง) ปัจจุบันพักอยู่ที่เมืองตรัง หลานของพระยาจรรยาโกศการ ปัจจุบันพักอยู่ที่กรุงเทพฯ เป็นต้น ในห้างโกหกงวนจะมีรูปภาพบุคคลสำคัญที่ตระกูล ณ ระนอง เคารพนับถือ และรูปของบรรพบุรุษที่สำคัญ เช่น พระบรมฉายาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ พร้อมทั้งลายพระหัตถ์มอบให้พระฉายาลักษณ์ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ รูปของประธานห้างโกหกงวน คือพระยาคำรงสุจริตฯ (คอชูเจียง) รูปของพระยาคำรงสุจริตฯ (คอซิมก๊อง) และรูปของพระยารัษฎาฯ (คอซิมบี้) ...จากการสัมภาษณ์และสำรวจสถานที่โดยผู้ทำวิจัย เมื่อ 7 กรกฎาคม 2525 ที่เมืองปิ้ง มาเลเซีย ผู้ให้คำสัมภาษณ์คือ คาโต๊ะเปียนเจ็ง ณ ระนอง และเจ้าพนักงานในห้างโกหกงวน 2 นาย (ไม่ทราบชื่อ)

สร้างสมทบทุนให้มากขึ้น โดยนํารายได้ส่วนหนึ่งที่ได้จากเมืองระนองไปเป็นกองทุนของห้างโกทง่วนที่ป็นัง เป็นบริษัทที่ประกอบกิจการหลายด้าน เช่น เป็นตัวแทนรับส่งสินค้าระหว่างหัวเมืองฝั่งตะวันตกกับเมืองป็นัง มะลายู สิงคโปร์ เป็นบริษัทเดินเรือโดยสารระหว่างเกาะป็นังกับเมืองต่าง ๆ ทางฝั่งตะวันตกและพม่า เป็นพ่อค้าคนกลางค้าขายแร่ดีบุก มีอาคารพาณิชย์และบ้านเช่าในเมืองป็นัง เมืองระนอง เมืองตรัง เป็นต้น กิจการของห้างโกทง่วนในระยะแรกให้อยู่ในความรับผิดชอบของบุตรชายคนที่ 5 คือ คอซิมซิม (พระยาอภัยภูธรคหิศาธิรักษา) เป็นผู้จัดการห้างโกทง่วน ภายหลังให้บุตรหลานรอง ๆ ลงไปรับผิดชอบ เพราะว่าคอซิมซิม ต้องรับราชการอยู่ที่เมืองกระบี่ หลังปี พ.ศ. 2433 ไปแล้วในฐานะเป็นเจ้าเมืองกระบี่ ต่อจากพระยารัษฎา ซึ่งเป็นน้องชาย

ส่วนพินัยกรรม สันนิษฐานว่าคงจัดทำขึ้นหลังปี พ.ศ. 2415 ไปแล้ว เพราะเป็นช่วงเวลาที่เขาเมืองทั้งสี่ คือ เมืองระนอง เมืองพังงา เมืองตะกั่วป่าและเมืองภูเก็ต กำลังวิ่งเต้นหาเงินทุนและพยายามจัดการหาผู้ที่จะได้เงินรายได้มาก ๆ เพื่อให้พ่อกับการเสียภาษีอากรในยอดเงินประมูลใหม่ที่สูงกว่าเดิมหลายเท่า ในพินัยกรรมฉบับนี้มีข้อความสำคัญระบุให้เห็นชัดว่า คอซิมเจียงไม่ต้องการให้กองทุนในห้างโกทง่วนแตกกระจาย เป็นการแบ่งมรดกเพื่อให้ทายาทรุ่นหลานสบาย ซึ่งเป็นการจัดแบ่งมรดกแบบธรรมเนียมจีน ผลทางอ้อมจากการทำพินัยกรรมดังกล่าว มีส่วนทำให้ฐานอำนาจทางเศรษฐกิจ ทางการเมืองของตระกูล ณ ระนอง ยังคงรักษาอยู่ต่อไปอีกอย่างน้อยชั่วอายุคนรุ่นหนึ่ง เท่ากับทำให้เกิดความไม่เปลี่ยนแปลงมากในช่วงเวลาที่จีนใหม่ (นอก) ที่เพิ่งสร้างฐานะขึ้นมาได้และผูกพันแน่นกับจีนฮังยี่ ขณะเดียวกันเป็นคนในบังคับของอังกฤษด้วย จะเข้ามามีอำนาจอิทธิพลทางด้านเศรษฐกิจและการปกครองแทน เนื่องจากว่ามีผู้นำของจีนใหม่เหล่านี้หลายคนได้พยายามที่จะวิ่งเต้นหาทางเข้ามามีอำนาจและอิทธิพลทางเศรษฐกิจแทนตระกูล ณ ระนอง ซึ่งเป็นคนจีน (นอก) มาก่อนเหมือนกัน แต่มีข้อแตกต่างตรงที่ตระกูล ณ ระนอง ได้พิสูจน์ตนเองมาแล้วว่ามีความจงรักภักดีในราชวงศ์จักรีและรักในแผ่นดินที่อยู่อาศัย ตลอดจนมีทรัพย์สิน บุตรภรรยาที่เป็นคนไทย จนสมาชิกในตระกูล ณ ระนอง รุ่นต่อมาพูดจีนไม่ได้ เช่นเดียวกับคนจีนรุ่นเก่าอื่น ๆ ถ้าพินัยกรรมไม่มีการจัดแบ่งอย่างรอบคอบแล้ว โอกาสที่กลุ่มผู้นำใหม่จะเข้ามาแทนที่คงจะเป็นไปได้อย่างง่ายดาย ข้อความสำคัญในพินัยกรรมมีดังนี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ
ทรงเป็นประธานในการจัดแบ่งทรัพย์สินมรดกของ
พระยาคำรงสุจริตฯ เมื่อปีพ.ศ. 2455

มรดกในพินัยกรรมแบ่งให้บุตร 4 คน* คือ คอซิมก้อง (พระยารัตนเศรษฐี) คอซิมซิม (พระศรีโศภนวิริกษ) คอซิมเต็ก (พระจุฑาราชโกศการ) และคอซิมบี (ยังไม่ได้รับราชการ) ในกองทุนที่แบ่งให้ 4 ส่วนนี้ ให้จัดเป็นค่าใช้จ่ายเลี้ยงชีพส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งเป็นกองทุนในห้าง โกทงวน โดยมีข้อแม้ว่าให้คอซู่เจียง (พระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดี) ถึงแก่อนิจกรรมไปแล้ว 30 ปี จึงแบ่งเป็นทรัพย์สินของตนเองได้ในภายหลัง ก่อน 30 ปี ให้คอซิมก้องพี่ชายคนโตเป็นผู้ดูแลผลประโยชน์ในเมืองระนอง ส่วนกิจการห้าง โกทงวนให้พี่ชายคนรอง คือ คอซิมซิม เป็นผู้จัดการผลประโยชน์ที่ปิ้งและห้าง โกทงวน ทั้งนี้เพราะว่าไม่ต้องการให้กองทุนแตกกระจาย การรวมทุนเป็นหนทางหนึ่งที่จะป้องกันปัญหาที่เกิดจากวิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจ ปี พ.ศ. 2415, ปี พ.ศ. 2418 และปี พ.ศ. 2424 ได้สำเร็จโดยไม่ต้องเดือดร้อน ยากจนเหมือนเช่นกลุ่มผู้นำการปกครองกลุ่มอื่น ต่อมาปี พ.ศ. 2455 สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ได้รับเชิญเป็นองค์ประธานในการแบ่งพินัยกรรมของคอซู่เจียง¹

วิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจ ปี พ.ศ. 2415 - ปี พ.ศ. 2424 คือเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นอันเป็นผลมาจากการขอประมุขภาชีอากรด้วยยอดเงินประมุขใหม่ของพระยาอภัยภูธรพิศรักษา (ตัน กิมเจ็ง) ที่ขอประมุขภาชีอากรในเมืองภูเก็ตด้วยอัตราที่สูงกว่าเดิมหลายสิบเท่า ประกอบกับอยู่ในช่วงเวลาที่ราคากัญชากลับมาหลายปี รายละเอียดอยู่ในหัวข้อกลุ่มผู้นำการปกครองเมืองภูเก็ต ผลจากการประมุขด้วยอัตราที่สูง ทำให้หัวเมืองที่มีแร่กัญชามาก คือ ระนอง ตะกั่วป่า พังงา ต้องพลอยปรับยอดเงินประมุขภาชีอากรให้สูงใกล้เคียงกับภาชีอากรที่เก็บได้ในเมืองภูเก็ต ในขณะที่ราคากัญชาโลกลดลง ทำให้เกิดความปั่นป่วนทางเศรษฐกิจยิ่งขึ้น สำหรับกลุ่มผู้นำเมืองระนองค่อนข้างจะโชคดีที่คอซู่เจียง ยังมีชีวิตอยู่ได้ทันช่วยแก้ปัญหาให้ผ่านพ้นไปด้วยดี และยังเตรียมการในอนาคตเพื่อรุ่นหลานอีก โดยที่เมืองระนองได้แก้ปัญหา

* บุตรชายอีก 2 คน คือ หลวงศรีโศภน (คอซิมเจ็ง) และหลวงศักดิ์ศรีสมบัติ (คอซิมจิว) ได้ถึงแก่กรรมก่อนพระยาคำรงสุจริต (คอซู่เจียง) ผู้เป็นบิดาจะทำพินัยกรรม

¹ ุรายละเอียดใน สารานุกรมเจ้า เล่ม 6 หน้า 258 - 259

อีกวิธีหนึ่ง โดยการขยายกิจการของห้างโกทงวนเข้าไปในเมืองหลวงสวน รุมพร กระบุรีและ
ตั้งกองทุนในห้างโกทงวนเพื่อกรณีกู้เงินที่หาเงินส่งกรุงเทพฯ ไม่ทัน ปรากฏว่ากิจการห้าง
โกทงวนเจริญรุ่งเรือง และสามารถสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน แม้ว่าพระยาดำรงสุริยทมิศรภักดี
(คอซู้เจียง) ถึงแก่อนิจกรรมไปแล้วหลายปี บุตรหลานก็ยังมีฐานะเป็นปึกแผ่น และไม่ประสบ
ปัญหาร้ายแรงจนเหลือกำลังที่จะแก้ไข

ถือได้ว่ายุคทองหรือช่วงเวลาแห่งความรุ่งเรืองสูงสุดของตระกูล ณ ระนอง อยู่ใน
ระหว่างปีที่รัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ปกครองพระราชอาณาจักรสยาม หลังจากนั้นบทบาท
ของตระกูลนี้เริ่มจางไป มีผลงานความดีความชอบของตระกูลเสมอกับตระกูลขุนนางอื่น ๆ หลัง
จากนั้นไม่นานโฉมหน้าทางการเมือง การปกครองและการเศรษฐกิจของพระราชอาณาจักรสยาม
ได้ปรับเปลี่ยนไปด้วย เมื่อปี พ.ศ. 2475 พร้อมกับความเปลี่ยนแปลงอื่น ๆ ที่ตามมา
ตระกูล ณ ระนอง ก็ได้อยู่ในแวดลอมของสภาพแวดล้อมของความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวด้วย
ฐานะ หน้าที่รับผิดชอบของตระกูลได้เปลี่ยนไป ลูกหลานส่วนหนึ่งมุ่งเข้ารับราชการในส่วน
กลาง เข้ามาตั้งรกรากอยู่ในกรุงเทพฯ มากขึ้น อีกส่วนหนึ่งคือ สายของพระยารัษฎา
ตั้งรกรากอยู่ที่เมืองปักษ์ ปัจจุบันยังมีทายาทคนสำคัญของพระยารัษฎา อยู่ที่นี่คือ คาโต๊ะ
เปียนเจ็ง ณ ระนอง¹

กลุ่มผู้นำการปกครองเมืองภูเก็ต

ในปลายรัชกาลที่ 3 ประมาณปี พ.ศ. 2393 มีกรมการเมืองกลางคนหนึ่งใน
ในตำแหน่งหลวงมหาดไทย ได้รับเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระภูเก็ท (แก้ว)* ตำแหน่งผู้สำเร็จ

¹ อานรายละเอียดยุคในภาคผนวก ง.

* ต้นตระกูลเป็นพ่อค้าจากเมืองมัทราษฏร์ ประเทศอินเดีย มาค้าขายที่เมืองกลาง
ตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี แล้วรับราชการเป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายติดต่อกับแขกชาวต่างประเทศ ใน
ตำแหน่งกรมการเมือง แผนกลาม ต่อมาแต่งงานกับคนไทย ซึ่งเป็นเชื้อสายของตระกูล
ณ กลาง จึงตั้งรกรากอยู่ที่เมืองกลางสืบมา...อ้างอิงมาจาก หนังสือที่ระลึกประวัติพระยา
มนตรี หน้า 23

ราชการเมืองภูเก็ต มีฐานะเป็นเมืองขึ้นของเมืองพังงา อยู่ในความปกครองของพระยาบริรักษ์ภูธร (แสง ณ นคร)¹ พระภูเก็ต (แก้ว) มีบุตรชายคือ พระยาวิชิตสงคราม (ทัต รัตนคิดถน ภูเก็ต) ซึ่งเป็นผู้ที่ริเริ่มการทำเหมืองแร่ดีบุกในท่าแร่ใหม่ที่ตำบลทุ่งคา* ตำบลหล่อยูง และตำบลทุ่งแครง ซึ่งอุดมไปด้วยแร่ดีบุก การทำเหมืองแร่ดีบุกในครั้งนั้นได้อาศัยแรงงานจากกรุงเทพฯ² เป็นคนจีนไหหลำและจีนกวางตุ้งประมาณ 300 คน มีการซื้อขายแร่ดีบุกในราคาสูงและขายได้รวดเร็ว เพราะอังกฤษได้มาตั้งตลาดดีบุกที่ปีนัง รับซื้อดีบุกส่งไปขายที่ยุโรป ทำให้ดีบุกมีราคาคือค่าเดิม จึงมีคนจีนจากเมืองปีนังออกมาเที่ยวหาที่ทำเหมืองดีบุกในมลายูและหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ดังนั้นแรงงานที่เข้ามาในภูเก็ตสมัยต้นรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394) จึงเป็นแรงงานจากนอกประเทศมากขึ้น จนในที่สุดคนจีนจากปีนังและประเทศจีนได้ถูกขาคเป็นแรงงานในภูมิภาคแถบนี้ โดยไม่ต้องผ่านไปทางกรุงเทพฯ เหมือนแต่เดิม พระภูเก็ต (แก้ว) เปิดกิจการเหมืองแร่ดีบุก จัดเก็บภาษีอากรส่งกรุงเทพฯ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กห.จ.ศ. 1214 - 1215 เล่ม 5 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาถึงพระยาบริรักษ์ภูธร หน้า 60 - 64 และ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กห.จ.ศ. 1214 - 1215 เล่ม 4 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาไปถึงเจ้าเมืองพังงา

* ตำบลทุ่งคาอยู่ในเขตเมืองภูเก็ต คำว่า "ทุ่งคา" ชาวยุโรปออกเสียงเพี้ยนเป็น "ตองกา" ซึ่งเป็นที่รู้จักกันในหมู่ชาวต่างชาติว่า เมืองตองกา หมายถึง เมืองภูเก็ต ส่วนคนจีนที่เข้ามาทำเหมืองแร่ดีบุกที่ภูเก็ต ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้สัญจรภายในเกาะภูเก็ตด้วยเรือ โดยพายเรือเข้าตามคลองย่อยซึ่งเต็มไปด้วยหญ้าคาสองฝั่ง จึงเรียกคลองเหล่านี้ว่า คลอง (หญ้า) คา หรือคองคา คนจีนจึงเรียกเมืองภูเก็ตอีกชื่อหนึ่งว่า "คองคา"... จากการสัมภาษณ์ คุณสุรินทร์ อุตสาหะ เมื่อ 4 กรกฎาคม ที่ Penang Club Malaysia

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/1 จ.ศ. 1213 ใบบอกพระยาภูเก็ตถึงสมุหพระกลาโหม

ได้ไม่กี่ปีจึงลาออกจากราชการ บุตรชายคือ หลวงทวีปสยามกิจ (ทัต)* เดิมเป็นผู้ช่วยเมืองภูเก็ต ได้ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองภูเก็ตต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2396 ในปีนี้เอง มีการปันส่วนดินแดนระหว่างเมืองถลางและเมืองภูเก็ตให้มีขนาดพอ ๆ กัน¹ มีการปรับปรุงและเปิดกิจการเหมืองแร่ที่บุกอีกหลายแห่งในเมืองภูเก็ต พระยาภูเก็ตคนใหม่ (ทัต) สามารถปกครองเมืองภูเก็ตได้ปกติเรียบร้อย

ปี พ.ศ. 2404 พระยาบริรักษ์ภูธร (แสง ณ นคร) ถึงแก่อนิจกรรม เมืองภูเก็ตได้โอนเข้ามาอยู่ในการปกครองดูแลของกรุงเทพฯ และได้เลื่อนฐานะเป็นเมืองจัตวา ขณะนั้นเมืองภูเก็ตน่ายายได้ให้แก่กรุงเทพฯ มากขึ้นกว่าเดิม และมีความสำคัญทางเศรษฐกิจ เนื่องจากมีดีบุกราคาถูกและเจ้าเมืองคือ พระยาภูเก็ตไธเกษตรวรักษ์ (ทัต) เป็นผู้มีความสามารถในการค้าขายและสนใจในกิจการเหมืองแร่ดีบุกมาก มีการขยายกิจการเหมืองแร่ให้ขยายใหญ่มากขึ้น โดยพยายามชักชวนคนจีนที่ป็นักเข้ามาลงทุนทำเหมือง พระยาภูเก็ตสามารถจัดเก็บภาษีอากรส่งกรุงเทพฯ ได้มากขึ้น มีชุมชนต่าง ๆ เกิดขึ้นหลายแห่งและบ้านเมืองมีความเจริญขึ้น ดังนั้นในปี พ.ศ. 2412 เมืองภูเก็ตจึงมีฐานะเป็นเมืองตรี และมีฐานะทางการเมืองสูงขึ้น โดยที่รัฐบาลได้โอนอำนาจการปกครองเมืองถลาง ซึ่งเคยอยู่ภายใต้การปกครองของเมืองตะกั่วป่า² มาอยู่ในการปกครองดูแลของเมืองภูเก็ตด้วยความเหมาะสมทั้งปวง เช่น อยู่ในเกาะเดียวกัน เจ้าเมืองภูเก็ตสามารถควบคุมดูแลความสงบภายในเมืองถลางได้อย่างใกล้ชิด ขณะเดียวกันสามารถปรับปรุงบ้านเมืองถลางเสียใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจได้ อีกทั้งเจ้าหน้าที่ปกครองก็เป็นคนในบังคับบัญชามาก่อนคือ พระยารงค์เรืองฤทธิ์ ซึ่งเดิมเป็นพระปลัดเมืองภูเก็ต ได้เลื่อนเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองถลาง ทำให้การทำงานร่วมกันเป็นไปอย่างราบรื่น เพราะว่าเคยทำงานกับเจ้าเมืองและกรมการเมืองภูเก็ตมาก่อน

* ภายหลังได้ดำรงยศและบรรดาศักดิ์สูงสุดคือ พระยาวิชิตสงคราม จางวางกำกับเมืองภูเก็ต

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กห.จ.ศ. 1214 - 1215 เล่ม 5 ว่าด้วยให้แบ่งเขตแดนเมืองถลางและเมืองภูเก็ต

² หลังปี พ.ศ. 2404 เมืองถลางซึ่งเดิมอยู่ในความปกครองของเมืองพังงา โอนมาอยู่ในความปกครองของเมืองตะกั่วป่าจนถึงปี พ.ศ. 2412 จึงย้ายมาอยู่ในปกครองของเมืองภูเก็ต

*** เดิมอยู่ในการดูแลของเมืองพังงา

ในปี พ.ศ. 2412 ปีเดียวกันนี้เอง พระยาภูเก็ตา ได้รับบรรดาศักดิ์ใหม่เป็น พระยาวิชิตสงคราม ตำแหน่งจางวาง¹ มีหน้าที่รับผิดชอบ เป็นที่ปรึกษาของเจ้าเมืองภูเก็ต คนใหม่ * คือพระยาภูเก็ทโลหเกษตรารักษ์ (ลำควน) ซึ่งเป็นบุตรชาย ทำการผูกขาดภาษีอากรตั้งแต่ปี พ.ศ. 2412 - 2424 แต่กิจการการค้าต่าง ๆ ไม่เจริญเท่าสมัยบิดา เพราะ ว่าไม่สนใจกับการค้าขาย ** มิได้เข้าใจกระบวนการค้าและไม่กล้าลงทุนในกิจการค้าและเหมืองแร่ดีบุกเท่าบิดา ประกอบกับยอดประมูลภาษีอากรได้สูงกว่าเดิมหลายเท่า ทำให้เงินภาษีอากรค้างค่างหลายปี ถึงแม้ว่าในปี พ.ศ. 2424 จะคืนตำแหน่งเจ้าภาคนายอากรให้แก่

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 ก.พ.จ.ศ. 1231 เล่ม 35
สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนา ถึงกรมเมืองภูเก็ต (8 พฤษภาคม 2412)

* ในปี พ.ศ. 2420 ทางเมืองระนองได้เจ้าเมืองใหม่คือ พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง ณ ระนอง) ได้เป็นเจ้าเมืองระนอง ส่วนบิดาคือพระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดี (คอซู้เจียง ณ ระนอง) ได้ตำแหน่งจางวางเป็นที่ปรึกษาเจ้าเมืองระนอง คล้ายกับที่เมืองภูเก็ต

** ในสาส์นสมเด็จ เล่ม 6 หน้า 257 - 258 "อธิบายเรื่องเมืองตะกั่วป่า"
ตอนหนึ่งได้กล่าวถึงพระยาภูเก็ทว่า "...พระยาภูเก็ท(ลำควน) ต้องรับผิดชอบในการทำ
ภาษีอากร แต่ไม่ฉลาด...ถือว่าเป็นคนเผอเรอสุรุ่ยสุร่าย ในไม่กี่ปีทรัพย์มรดกที่ได้ทั้งหมด
...และเงินหลวงก็ค้างค่างทับถมหนักขึ้น

รัฐบาล ให้ทางกรุงเทพฯ จัดเก็บเองก็ตาม หนี้สินเก่าที่ค้างอยู่มีมาก จึงถูกอายัดบ้านพักและที่ดินรวมทั้งถูกถอดออกจากตำแหน่งเจ้าเมือง เจ้าหน้าที่ยึดเก็บภาษีอากรด้วย¹ ผู้ปกครองเมืองภูเก็ต ซึ่งเป็นสมาชิกในตระกูล รัตนคิลก ณ ภูเก็ต จึงถูกลดฐานะจากผู้ที่เคยผูกขาดทางเศรษฐกิจและการปกครองในเมืองภูเก็ตและเมืองถลาง หม่อมอำนาจลง พระยาพิพิธโกษา ข้าหลวงพิเศษประจำหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกได้เข้ามาปกครองแทน และมีอำนาจในการจัดเก็บภาษีอากร ถึงกระนั้นก็ตามปรากฏว่าการผูกขาดทางเศรษฐกิจในกิจการเหมืองแร่และการค้าขายได้กระจายไปอยู่ในมือของคนจีนที่อพยพเข้ามาทำเหมืองแร่จนร่ำรวยอีกหลายตระกูล มากกว่าที่อยู่ใน **หน่วยงานของรัฐบาล** ดังรายละเอียดที่จะกล่าวในตอนต่อไป

เมื่อมาพิจารณาถึงพื้นฐานความเป็นมาของกลุ่มผู้นำการปกครองเมืองภูเก็ต และสาเหตุของการที่เสื่อมสลายอำนาจไปในเวลาไม่นาน (พ.ศ. 2393 - 2424 ปลายรัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5) เนื่องจากสาเหตุสำคัญหลายประการ ถ้าเราวิเคราะห์ถึงสาเหตุทั้งกล่าวแล้ว น่าจะสะท้อนให้เกิดข้อคิดเห็นบางประการที่มีผลต่อการคัดเลือกพระยาภิรมย์ภักดี ขึ้นมาเป็นสมุหเทศาภิบาลและเป็นคำตอบได้ข้อหนึ่งว่า ทำไมตระกูล ณ ระนอง จึงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 มากกว่าผู้นำการปกครองกลุ่มอื่น

สาเหตุที่ทำให้พระยาภูเก็ต (ลำควน รัตนคิลก ณ ภูเก็ต) เสื่อมสลายอำนาจการปกครองและอำนาจทางเศรษฐกิจ คือ การขาดความชำนาญทางการค้าขาย โดยเฉพาะการค้ากับต่างประเทศ ราคาดีบุกตกต่ำ (พ.ศ. 2418 - 2422) ข้าวสารและเครื่องบริโภคอุปโภคราคาสูง ภาษีอากรเมืองภูเก็ตมีผู้มาประมูลสูงมากจากเดิมหลายเท่า ทำให้พระยาภูเก็ต (ลำควน) ไม่สามารถปรับระบบการจัดเก็บภาษีอากรและระบบการใช้จ่ายได้ทัน รายละเอียดในแต่ละกรณีเมื่อศึกษาวิเคราะห์ดูแล้ว มีดังนี้ ที่กล่าวมานั้นเป็นแต่เพียงปัญหาที่เกิดจากปลายเหตุ ต้นเหตุที่แท้จริงนั้นน่าจะมาจากเหตุผลทางการเมืองและทางเศรษฐกิจระดับชาติ คือ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4 ข/2 เรื่อง ส่งวิธีคิดแทนเงินเรื่องต่าง ๆ (ภาษีอากรหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก) 113/3

ประการแรกเป็นเหตุผลทางเศรษฐกิจ นับตั้งแต่รัชกาลที่ 5 มีพระราชอำนาจในการปกครองบ้านเมืองอย่างเต็มที่ บังคับแรกที่พระองค์มีพระราชประสงค์จะควบคุมไว้ในบังคับบัญชาของพระองค์ คือรายได้ของแผ่นดิน อันได้แก่การจัดเก็บภาษีอากร การรวบรวมแหล่งรายได้ต่าง ๆ ของแผ่นดินให้อยู่ในการควบคุมที่ระบอบเก่าเดิม เพื่อมิให้เกิดการรั่วไหลได้มาก เช่น การตรวจสอบบัญชีของกรมนา¹ ซึ่งมีพระยาอาหารบริรักษ์ (นุค บุนนาค)* เป็นที่เกษตราธิบดีก่อนกรมอื่น ด้วยเหตุผลที่ว่าป็นกระทรวงที่มีรายได้มากและสามารถตรวจสอบได้ง่าย² โดยตรวจสอบจากจำนวนข้าวที่ส่งออกนอกประเทศและที่บริโภคภายในประเทศ พบว่าพระยาอาหารบริรักษ์ทำบัญชีส่งทุกปีแล้วแต่ไม่ตรงกับบัญชีของกรมพระคลังมหาสมบัติ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรรมการตรวจสอบอีกครั้งหนึ่ง ปรากฏผลว่ามีการทุจริตจริง³ จึงสั่งลงโทษให้ถอดออกจากตำแหน่งและวิปราชยาตรของพระยาบริรักษ์เสีย จากกรณีนี้จะเห็นได้ว่าก่อนมี พ.ศ. 2416 ระบบการจัดเก็บรายได้ของแผ่นดินที่ไม่มีกฎหมายกำหนดไว้ให้แน่นอน เป็นเหตุให้เงินรายได้

* พระยาอาหารบริรักษ์ (นุค บุนนาค) เป็นหลานของสมเด็จพระเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) บุตรชายของเจ้าพระยาพลเทพ (หลง บุนนาค) นอกจากจะมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติแล้ว ยังมีหลักฐานที่ระบุว่าทั้งสองฝ่ายมีความสัมพันธ์ทางด้านการปกครองในลักษณะของการอุปถัมภ์ คือ พระยาบริรักษ์ถือว่าตนเป็นลูกน้องคนสนิท เป็นผู้ที่อยู่ในความอุปถัมภ์ของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จึงกล้าขัดขืนไม่ส่งเงินรายได้ให้ครบตามบัญชี กลับส่งรายได้ส่วนหนึ่งให้แก่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 รด.152 พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 ถวายกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ฉบับวันที่ 28 พ.ค.122 เรื่อง เงินพระคลังข้างที่

² หอสมุดแห่งชาติ หอวังวชิรญาณ เอกสารรัชกาลที่ 5/185.7 คำปรึกษาโทษ พระยาอาหารบริรักษ์ ขุนรุตหลวงสนิท จ.ศ.1236

³ วัชรวิทย์ สุทธิสงคราม สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)
หน้า 680

ของแผ่นดินไว้หล กรมพระคลังมหาสมบัติเป็นแต่เพียงเจ้าพนักงานรับเงินหลวง หาได้มี
อำนาจที่จะบีบบังคับหรือเรียกร้องแต่อย่างใด สมัยที่สมเด็จพระยาฯ ยังมีอำนาจเต็มที่อยู่
นั้น ระบบการจัดเก็บรายได้แผ่นดินมีส่วนสัมพันธ์กับระบบการปกครองและระบบบริหารมาก
โดยที่การจัดเก็บรายได้มีลักษณะเป็นการแบ่งแยกหน้าที่ในการเก็บรายได้ เช่น ฝ่ายมหาดไทย
กลาโหม และพระคลัง จะมีกองคลังของฝ่ายตนทำหน้าที่เก็บอากรส่วยราชการ และภาษีใน
เขตหัวเมืองที่ขึ้นสังกัดตน แล้วกรมแต่ละกรมจะส่งรายได้เข้าสู่ส่วนกลาง ซึ่งจะมากน้อยเพียง
ใดขึ้นอยู่กับเจ้ากรมและความสามารถของรัฐบาลที่จะดึงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางได้มากน้อยเพียงใด
ถ้ารัฐบาลเข้มแข็งกว่าอิทธิพลของตระกูลขุนนางบางตระกูล เช่น ตระกูลขุนนาค รัฐบาลก็จะ
สามารถเรียกเก็บภาษีอากรจากเจ้ากรมต่าง ๆ ได้มากยิ่งขึ้น แต่ปรากฏว่า ตั้งแต่ปี พ.ศ.
2394 - 2431¹ หรือสมัยรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5 ตระกูลขุนนาคมีอิทธิพลอยู่ในกรมกอง
หลายแห่ง* โดยมีสมเด็จพระยาฯ เป็นผู้นำคนหนึ่งของตระกูล ดำรงตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดิน ในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 ก่อนปี พ.ศ. 2416 ทำให้สมเด็จพระยาฯ มี
อำนาจหน้าที่รับผิดชอบการจัดเก็บภาษีอากรและการคลังของประเทศโดยปริยายด้วย รัชกาลที่
5 ทรงกล่าวถึงเรื่องนี้ตอนหนึ่งว่า "สมเด็จพระยาฯ เป็นเจ้าภาษีทุก ๆ กรม"¹ ทำให้ตระกูล

¹ปี พ.ศ. 2431 เป็นปีที่พระเจ้าพระยาสุรवंศไวยวัฒน์ (วอน ขุนนาค) ถึงแก่อสัญกรรม

*ในรัชกาลที่ 5 มีเสนาบดีที่มาจากตระกูลขุนนาคหลายคน คือ พระยาอาหาร
บริรักษ์ (นุด ขุนนาค) เป็นเสนาบดีกรมนา เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม
ขุนนาค) เป็นเสนาบดีกรมท่าว่าการต่างประเทศ และเจ้าพระยาสุรवंศไวยวัฒน์ (วอน
ขุนนาค) เป็นเสนาบดีกระทรวงกลาโหม

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบาณสมัคพิเศษ เลขที่ 13

นี้มีฐานะมั่งคั่งมาก ซึ่งมีผลต่ออำนาจทางการเมือง เพราะฉะนั้นสิ่งแรกที่รัชกาลที่ 5 ทรงปรับปรุงแก้ไขก่อน คือ การดึงรายได้ของแผ่นดินให้กลับมาอยู่ในการควบคุมของรัฐบาลให้มากที่สุด ไม่ให้ตกอยู่ในอำนาจส่วนบุคคลของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หลังจากที่มีการปรับปรุงการจัดเก็บภาษีอากรในส่วนกลางให้พอเข้ารูปเข้าร่วงแล้ว เป้าหมายต่อไปของการปฏิรูปทางเศรษฐกิจ คือ ส่วนภูมิภาคที่เป็นแหล่งทํารายได้สูงสุดให้แก่รัฐบาล อันได้แก่หัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก¹ ผู้ที่มีหน้าที่รับผิดชอบในการจัดเก็บภาษีอากรทั้งหมด คือ สมุหพระกลาโหม² ภาษีอากรผูกขาดที่ทํารายได้มาก ได้แก่ ภาษีฝิ่น ภาษีสุรา ภาษีผลประโยชน์ในเมืองราชทรัพย์ 4 เมือง คือ ระนอง ตะกั่วป่า พังงาและภูเก็ต เป็นต้น³ ยอดเงินภาษีอากรของหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกนี้ มีมูลค่าสูงกว่าหัวเมืองใด ๆ ในส่วนภูมิภาคด้วยกัน⁴ ซึ่งการจัดเก็บภาษีอากรดังกล่าวทางสมุหพระกลาโหมได้ให้เอกชนรับประมูลผูกขาดไปจัดเก็บหรือดำเนินการเอง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับพินิจของสมุหพระกลาโหมว่าสมควรให้ผู้ใดรับช่วงเป็นเจ้าของภาษีอากรต่อ เมื่อได้บุคคลที่สมควรเป็นเจ้าของภาษีอากรแล้ว จึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลให้ทรงพระกรุณาโปรด

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญสุมุคพิเศษ เล่มที่ 13 หน้า 371 - 373

² ก่อนปี พ.ศ. 2405 ภาษีอากรหลายประเภทถูกเก็บโดยหน่วยงานที่รับผิดชอบหลายหน่วยงาน เช่น กรมพระคลังสินค้า กรมพระคลังมหาสมบัติ ต่อมารัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นกับกรมพระกลาโหมเพียงกรมเดียว อ้างอิงมาจาก...ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ปีพ.ศ. 2405 - 2408

³ ภาษีอื่น ๆ ที่สำคัญรองลงมา ได้แก่ ภาษีศุลกากรร้อยละสาม ภาษีเบ็ดเสร็จอากรหม้อตาล ภาษีนํ้าอ้อย อ้างอิงมาจาก...กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กห. เล่มที่ 26 เล่มที่ 1 จ.ศ. 1225

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญสุมุคพิเศษ เล่มที่ 13 หน้า 371 - 373 หนังสือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ถึงเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ จ.ศ. 1241

เกล้าฯ แต่งตั้งเป็นเจ้าภาชีนายอากรอย่างเป็นทางการ เมื่อเก็บเงินภาษีอากรมาได้ก็นำส่งที่สมุหพระกลาโหม เพื่อส่งให้กรมพระคลังมหาสมบัติ กรุงเทพฯ อีกทีหนึ่ง ก่อนหน้าที่จะมีหอรัษฎากรพิพัฒน์ ปรากฏว่าเสนาบดีกรมต่าง ๆ มักจะหักเงินส่วนหนึ่งไว้เป็นค่าใช้จ่ายในราชการ โดยไม่มีการจำกัดจำนวนเงิน ที่เหลือจึงจะส่งให้กรมพระคลังฯ ไป ทั้งนี้เพราะว่าระบบเงินเดือนของข้าราชการยังไม่มี มีแต่เงินเบี้ยหวัดและสิทธิพิเศษในการได้ส่วนลดของการเสียภาษีอากร การที่ระบบการใช้จ่ายเงินไม่แน่นอน ไม่มีวงจำกัดแน่นอนว่าเสนาบดีแต่ละกรมจะหักค่าใช้จ่ายในราชการได้ไปเท่าไร ทำให้เงินที่เหลือเข้ากรมพระคลังฯ ปีหนึ่ง ๆ ได้จำนวนน้อยกว่าที่ควรจะได้หลายเท่าตัว ทำให้รัฐบาลมีหนี้สิน บางครั้งต้องขอยืมเงินจากเสนาบดีบางคนมาใช้ในการจัดสรรเงินเบี้ยหวัดให้แก่ข้าราชการ* ดังนั้นรัชกาลที่ 5 จึงตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้น เพื่อตั้งอำนาจทางเศรษฐกิจที่เคยอยู่ในมือของขุนนางตระกูลใหญ่ ๆ บางตระกูลกลับเข้ามาอยู่ในการควบคุมของรัฐบาล ซึ่งผู้ทำหน้าที่คล้ายกับเป็นผู้อำนวยการในการจัดเก็บภาษีอากรทั้งหมดก่อนหน้าที่จะมีการตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ คือสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) สำหรับในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก อำนาจการจัดเก็บภาษีอากรที่เจ้าเมืองทุกคนจะต้องนำส่งคือ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ผู้ดำรงตำแหน่งเป็นสมุหพระกลาโหม (พ.ศ. 2412 - 2431) ถึงแม้ว่าจะมีการตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์เพื่อจัดเก็บภาษีอากรอย่างมีระบบ ปรากฏว่าในทางปฏิบัติแล้ว การควบคุมการส่งเงินมายังกรุงเทพฯ การหักค่าใช้จ่ายเพื่อใช้ในราชการของเสนาบดีที่รับผิดชอบในส่วนภูมิภาคนั้นก็ยังไม่มีการควบคุมอย่างจริงจัง มีหลักฐานปรากฏว่า ในปี พ.ศ. 2422 สมเด็จพระยามบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ เป็นผู้ได้รับประโยชน์จากเงินภาษีอากรส่วนนี้มากที่สุด โดยได้นำเงินภาษีเงินและภาษีผลประโยชน์ในหัวเมืองไทยฝั่ง

*ในปี พ.ศ. 2416 รัชกาลที่ 5 ได้จัดสรรเงินเบี้ยหวัดให้แก่ข้าราชการเป็นจำนวน 11,000 บาทซึ่งปรากฏว่าเงินไม่พอต้องขอยืมจากสมเด็จพระเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ และจากขุนนางบางคนที่ยืมราย... อาจอิงมาจาก กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 รล. 152 พระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ถวายกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ฉบับวันที่ 28 ต.ค. 122 เรื่องเงินพระคลังข้างที่ (ในส่วนที่สมเด็จพระยาคำรงฯ ทรงขยายความ)

ตะวันตกประมาณ 1,000 ชั่ง ไปใช้จ่ายในราชการอื่น ๆ* ก่อนที่จะส่งเงินที่เหลือไปยัง กรมพระคลังมหาสมบัติ และยังหักเงินภาษีไว้ใช้จ่ายในเรื่องส่วนตัวของทั้งสองท่านด้วย¹

ดังนั้นเมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงปรับปรุงการจัดเก็บภาษีอากรเป็นครั้งแรก มีหลักฐานยืนยันว่าพระองค์ทรงสนพระทัยในเรื่องการประมวลภาษีอากรในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกบางเมืองมาก² คือการประมวลภาษีอากรในเมืองภูเก็ต ระนอง ตะกั่วป่า พังงา เพราะก่อนหน้านี้จะมีหอรับภาษีเพียง 1 ปี ได้เกิดเหตุการณ์สำคัญขึ้น ซึ่งมีผลกระทบต่อนโยบายการปกครองในท้องถิ่น โดยเฉพาะในหัวเมืองฝั่งตะวันตก การปรับปรุงการจัดเก็บภาษีอากรแหล่งเงินทุน การเพิ่มจำนวนแรงงานต่างชาติและการเปลี่ยนแปลงกรรมวิธีในการขุดหาแร่ดีบุก นั่นคือในปี พ.ศ. 2415 พระยาอภัยภูธรรักษา (ตันกิมเจ็ง) ได้ขอประมวลภาษีอากรในเมืองภูเก็ตเป็นยอดเงินที่สูงกว่าเดิมสิบกว่าเท่า คือจากยอดเงินเดิม 17,360 บาท เป็น 320,000 บาท³ โดยพระยาอภัยภูธรรักษา**ได้เดินทางจากเมืองสิงคโปร์มายัง

* ได้แก่ ค่าอาวุธปืน ค่าเครื่องแบบทหาร ค่าต่อเรือ ค่าเดินทางไปต่างประเทศ ค่าแรงขุดคลอง ค่าใช้จ่ายในการสร้างวัด ค่าใช้จ่ายในโรงครัวรับเสด็จ และค่าสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ อ้างอิงมาจาก...กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญญัตพิเศษ เล่มที่ 4 เลขที่ 83 หน้า 309 - 312 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญญัตพิเศษ เล่มที่ 13 เลขที่ 96 - 99 หน้า 93 - 96 และเอกสารจากกองหอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 มัคที่ 169 เล่มที่ 9 เลขที่ 1193

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญญัตพิเศษ เล่มที่ 20 เลขที่ 46 หน้า 200 - 214

²ณัฐวิจิตร สุทธิสงคราม ชีวิตและงานกงสุลไทยของพระยาอนุรักษสยามกิจอุปกนิษฐ สยามรัฐ (ตันกิมเจ็ง) กงสุลเยเนอราลไทยคนแรก ณ เมืองสิงคโปร์ หน้า 88, หน้า 103

³สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ สาส์นสมเด็จ เล่ม 6 หน้า 204 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยามนตรีสุริยวงศ์ (วิเชียร บุนนาค) หน้า 5

** ต่อไป เรียก พระยาอภัย

เรื่องราวที่กรุงเทพฯ ผลของการประมุขภาณเมืองภูเก็ตในอัตราที่สูงกว่าเดิมมากนี้ ทำให้รัฐบาลตัดสินใจลำบาก ซึ่งขณะนั้นผู้นำระดับชาติมีอยู่ 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายหนึ่งเป็นผู้มีอำนาจอิทธิพลมาเก่าแก่และมีผลประโยชน์อยู่ในท้องถิ่นด้วย คือ ฝ่ายสมเด็จพระยาในฐานผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และมีบุตรชายเป็นสมุหพระกลาโหม ซึ่งมีอำนาจเต็มที่ในการจัดเก็บภาษีอากรในหัวเมืองฝั่งตะวันตกโดยตรง อีกฝ่ายหนึ่งคือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งยังมีพระชนมายุน้อยยังไม่บรรลุนิติภาวะ แต่ก็เป็นผู้นำของคนหนุ่มที่มีความหวังสูงส่งในการที่จะปรับปรุงบ้านเมืองเสียใหม่ ผลการตัดสินใจครั้งนี้คือ ให้เจ้าเมืองภูเก็ตเป็นเจ้าภาณนายอากรต่อไป โดยเพิ่มยอดเงินประมูลให้สูงกว่าที่พระยาอภัยงาประมูลอีก 200 ชั่ง เป็นเงิน 336,000 บาท ขณะเดียวกันเมืองราชบุรีอีก 3 เมืองก็พลอยเพิ่มยอดเงินประมูลสูงกว่าเดิมด้วย เพราะพระยาวิจิตรสงคราม (หัตถ์ รัตนคิลก ณ ภูเก็ต) ได้ยื่นเรื่องราชขอประมูลหัวภาณอากรในเมืองระนอง ตะกั่วทุ่ง - พังงา ในยอดเงินประมูลที่สูงขึ้นเดียวกับที่พระยาอภัยงา ประมูลภาณอากรเมืองภูเก็ตบ้าง เพื่อเป็นการถนอมน้ำใจเจ้าเมือง - เจ้าภาณเดิม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงให้จัดเก็บภาษีอากรติดไปในยอดเงินที่สูงกว่าเดิมสองสามเท่า ซึ่งยังอยู่ในเกณฑ์เฉลี่ยที่ตกลงกันไปจากเมืองภูเก็ตมาก ดังตาราง 1 ผลที่เกิดขึ้นครั้งนี้ ผู้เขียนมั่นใจว่ามิใช่เป็นเหตุบังเอิญหรือเป็นผลมาจากการตัดสินใจของเจ้าเมืองภูเก็ตแต่ผู้เดียว เพราะเมื่อวิเคราะห์จากสภาพแวดล้อม ความสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างตระกูลขุนนางและตระกูลรัตนคิลก ณ ภูเก็ต และหลักฐานทางเอกสารในสมัยนั้น¹ สรุปได้ออกมาว่าน่าจะเป็นผลการตกลงต่อรองระหว่างพระยาวิจิตรสงคราม (หัตถ์ รัตนคิลก ณ ภูเก็ต) ที่บังเอิญเข้ามากรุงเทพฯ ในตอนนั้น กับสมเด็จพระ

¹วิเคราะห์จากเอกสารต่าง ๆ ดังนี้... กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กห. เล่มที่ 11 สารตราท่านเจ้าพระยาวิจิตรสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองภูเก็ตว่าด้วยให้พระยาวิจิตรสงครามมาว่าภาณที่ขอพระยาอภัยงาคนทิศรักษา จ.ศ. 1236 สมเด็จพระยาราชราชนุภาพ ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระยามนตรีสุริยวงศ์ หน้า 5 - 7, 29 - 34, 56 - 60 ณัฐพิ สุทธิสงคราม ชีวิตและงานกงสุลไทยของพระยาอนุภูลสยามกิจ หน้า 76 - 80 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 29 หน้า 252 -

เจ้าพระยาฯ มากกว่า ทั้งนี้เพื่อให้เจ้าเมือง - เจ้าธานีภูเกิดโคกเคี้ยวจากการถูกเก็บ
ภาษีอากรในอัตราที่สูงกว่าเดิมหลายเท่าต่อเมืองเคี้ยว เมืองราชทรัพย์อีก 3 เมือง เจ้า
เมืองก็ต้องถูกเก็บภาษีอากรในอัตราที่สูงกว่าเดิมตามด้วย

ตาราง 1 เปรียบเทียบยอดเงินประมุลเดิมกับยอดเงินประมุลที่ถูกปรับใหม่

เมือง	ยอดเงินประมุล เดิม (บาท)	ยอดเงินที่มีผู้ขอประมุล ใหม่/จำนวนเท่าที่เพิ่ม	ยอดเงินที่รัฐบาล อนุมัติ (บาท)	หมายเหตุ
ภูเก็ท	17,360	320,000 (19 เท่า)	336,000	พระยาอัญญา ขอประมุล
ระนอง	4,720	102,400 (20 เท่า)	12,720	พระยาวิจิต สงครามขอ ประมุลใน 3 เมือง
ตะกั่วป่า	26,290	56,000 (2 เท่า)	42,960*	* เป็นยอดเงิน ของเมือง ตะกั่วป่าและ ตะกั่วทุ่งรวม กัน
พังงา	26,960	56,000 (2 เท่า)	34,960	

ที่มา : กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กห. เล่มที่ 11 จ.ศ.

1236 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 29 หน้า 252 - 255

เมื่อพิจารณาจากยอดเงินรายได้ที่บ้านเมืองได้รับเพิ่มขึ้นมากมายเหล่านั้น นับเป็นผลดีต่อบ้านเมือง แต่ระบบการจัดส่งให้กับรัฐบาลโดยตรงนั้น ยังไม่มีหน่วยงานทางการ โดยเฉพาะที่จะสามารถจัดเก็บเงินจำนวนมหาศาลไว้เป็นประโยชน์ของรัฐบาลแต่ผู้เดียว เงินภาษีอากรที่เพิ่มยังคงวนเวียนอยู่ในความรับผิดชอบของสมเด็จพระยา และเจ้าพระยาสุรวงค์ไวยวัฒน์¹ เพราะฉะนั้นผลการประมวลภาษีอากรปี พ.ศ. 2515 นี้ ผู้ที่ได้รับประโยชน์จริง ๆ คือ สมเด็จพระยา และเจ้าพระยาสุรวงค์ไวยวัฒน์ ที่สามารถแก้ไขปัญหาค้างนี้ได้อย่างนุ่มนวล ไม่กระทบกระเทือนจิตใจของเจ้าเมืองราชทรัพย์ ขณะเดียวกันก็สามารถเอาชนะผู้ประมวลรายใหม่ได้ และข้อสำคัญยังได้มีผลประโยชน์สูงขึ้นกว่าเดิมอีกด้วย

ส่วนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ถึงแม้ว่ายังไม่ได้อยู่ในฐานะผู้ตัดสินใจปัญหาที่แท้จริง แต่ก็มิได้ทรงเพิกเฉยต่อการขยายยอดเงินประมวลที่สูงกว่าเดิมหลายเท่า โดยผู้ประมวลเป็นเจ้าภาษีนายอากรยุคเดิม แสดงว่านี่หนึ่ง ๆ ผลประโยชน์ของแผ่นดินที่เอกชนและเจ้าเมืองจัดส่งมาขึ้นเป็นยอดเงินที่ต่ำมากในขณะที่เจ้าเมือง - เจ้าภาษี และนายเหมืองมีฐานะของเศรษฐกิจสูงขึ้น มีเงินทุนสำรองมาก เพราะเมื่อมีผู้มาขอประมวลใหม่ เจ้าเมือง - เจ้าภาษีก็ยังสามารสูราคาเงินประมวลในยอดเงินใหม่ได้ ดังนั้นสิ่งแรกที่รัชกาลที่ 5 ทรงดำเนินการก่อนเมื่อถึงเวลาของพระองค์ คือ การจัดระบบระเบียบใหม่ทางด้านการคลังและการตั้งเงินภาษีอากรเข้าสู่ส่วนกลาง ช่วงระยะเวลา 3 ปีแรกที่พระองค์ทรงปกครองแผ่นดิน (พ.ศ. 2416 - 2419) จึงเป็นเรื่องของการจัดรูปแบบและตั้งหน่วยงานทางการเงินก่อน แต่วิธีการดำเนินงานของพระองค์เป็นไปอย่างนุ่มนวลและรอจังหวะเวลาที่เหมาะสมจากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ที่มีไปถึงพระยาอัศยุง² พิสูจน์ให้ประจักษ์ชัดเลยว่า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญญัตพิเศษ เล่มที่ 4 เลขที่ 83 หน้า 309 - 312, กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญญัตพิเศษ เล่มที่ 13 เลขที่ 96 - 99 หน้า 93 - 96, กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญญัตพิเศษ เล่มที่ 20 เลขที่ 46 หน้า 200 - 214 และ เอกสารจากหอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 มัดที่ 169 เล่มที่ 9 เลขที่ 1193

² รัชบุต สุนทรสงคราม ชีวิตและงานกงสุลไทยของพระยาอนุรักษนิยมกิจ หน้า

พระองค์ทรงเห็นด้วยในการที่มีการประมุขครั้งนี้ และทรงไว้วางพระราชหฤทัยในพระยา
อภัยฯ มากกว่าที่จะทรงทวนคิดเทียบ หรือไม่ไว้วางพระราชหฤทัย และไม่คล้อยตามคำ
กราบทูลของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและสมุหพระกลาโหมที่เคยรายงานไว้เมื่อปี พ.ศ.
2415* กลับเพิ่มตำแหน่งหน้าที่รับผิดชอบให้กับพระยาอภัยฯ อีกตำแหน่งหนึ่งคือ โปรตฯ

* เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ มีหนังสือกราบทูลรัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับประวัติการ
ทำงานของพระยาอภัยฯ (ตันกิมเจ็ง) ไว้หลายประเด็นล้วนแต่เป็นเหตุผลที่รัฐบาลไม่น่า
จะไว้วางใจพระยาอภัยฯ เช่น เดิมเป็นพ่อค้าจีนมีกิจการใหญ่โตในสิงคโปร์ ปีนัง มะละกา
มีบิดาเป็นคนในบังคับของอังกฤษ ภายหลังการค้าล้มเลิกและมีฐานะยากจน เป็นคนไม่รับ
ผิดชอบงาน ใจใหญ่ทำงานสิ่งใดไม่ตลอดรอดฝั่ง เมื่อครั้งเป็นเจ้าเมืองกระบุรีก็ไม่เคย
เอาใจใส่ ไม่ออกท้องที่ตรวจราชการ ชีวิตส่วนใหญ่อยู่แต่เมืองสิงคโปร์ เป็นคนหยาบ โหยัง
คิดเอาแต่ได้ด้ายเดียว พยายามหาผลประโยชน์ให้ตนเองร่ำรวย แต่ก็ไม่สำเร็จเพราะว่า
ดำเนินกิจการค้าใด รับผิดชอบตำแหน่งราชการใด ไม่เคยทำสำเร็จ และกล่าวหา
สุดท้ายที่สมุหพระกลาโหมถือเป็นข้ออ้างแน่นอนหน้าว่า พระยาอภัยฯ เป็นคนไม่น่าไว้วางใจ
คือ เป็นข้าราชการไทยที่อยู่ในบังคับของอังกฤษ อาจจะชักชวนอังกฤษให้เข้ามาแทรก
แซงในไทยได้... อ้างอิงมาจาก กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กท. สมุหพระกลาโหม กราบบังคมทูลถวายความเห็นแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว จ.ศ. 1244 อ้างใน ภัทรวิฑูรี สุทธิสงคราม ชีวิตและงานกงสุลไทยของ
พระยานุกลสยามกิจฯ หน้า 73 - 75

ให้เป็นข้าหลวงพิเศษสำหรับสืบการค้าขายและการภาษีอากรในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2417 - 2428* เป็นข้อพิสูจน์ว่าพระองค์ทรงมีจุดยืนอยู่ฝ่ายใด ระหว่างสมุหพระ

* ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2411 - 2435 เป็นระยะเวลา 23 ปี ที่พระยาอัครวงษา ได้รับราชการในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าพระองค์มีพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ถึงกงสุลสยาม ประจำเมืองสิงคโปร์จำนวน 40 ฉบับ (ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 - 2428) เฉพาะปี พ.ศ. 2417 มีไปถึงกงสุลสยามฯ 3 ฉบับ กล่าวถึงเรื่องสำคัญ 2 เรื่อง คือ กรณีวิกฤตการณ์วังหลวง - วังหน้า ปี พ.ศ. 2417 ซึ่งเจ้างถึงกรณีที่เซอร์ทอมัส บอร์ช นอกซ์ กงสุลอังกฤษประจำกรุงเทพฯ เข้ามามีส่วนพัวพันกับกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ (วังหน้า) อีกเรื่องหนึ่งคือ หลังจากที่พระยาอัครวงษา ประมุขภาษีอากรหัวเมืองฝั่งตะวันตก ปี พ.ศ. 2415 แล้วมีผลให้รัฐบาลมีรายได้เพิ่มขึ้น (เป็นตัวเลข) หลายเท่า เพื่อให้การจัดเก็บภาษีอากรเป็นไปอย่างเรียบร้อย และรัฐบาลสามารถรวบรวมข่าวคราวความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับสถานการณ์ทางเศรษฐกิจของโลก ของเพื่อนบ้านและของหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกได้อย่างใกล้ชิดและทันเหตุการณ์ จึงโปรดฯ ให้พระยาอัครวงษา ทำหน้าที่รายงานความเคลื่อนไหวดังกล่าวในตำแหน่งข้าหลวงพิเศษสำหรับสืบการค้าขายและการภาษีอากร ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2417 ซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงสั่งการให้พระยาอัครวงษา ไปขอบัญชีคิบูก ข้าวสารผืน ที่เข้าออกในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกจากกรมเจ้าท่า เมืองปีนัง เพื่อจะได้ทราบยอดบัญชีสินค้าและภาษีของแต่ละเมืองจากแหล่งข้อมูลอีกแห่งหนึ่ง เป็นการยืนยันสถานการณ์ทางเศรษฐกิจที่แท้จริงและป้องกันการรายงานเท็จได้... วิเคราะห์จาก กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 23 สารตราท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาถึงพระยาเสนาสุจิต ผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่า ตอบเมืองตะกั่วป่าพระราชทานลดเงินภาษี 5 อย่าง ตามใบบอกพระยาเสนาสุจิต หน้า 20 - 22 จ.ศ. 1241 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบาณสมุคพิเศษ เล่ม 21 บัญชีของพระยาอัครวงษา แนบมากับใบบอกของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ถึง เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (4 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2423) จ.ศ. 1241 - 1242 และ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่มที่ 23 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้พระยาอัครวงษา ตรวจการในหัวเมืองฝั่งตะวันตกว่าราคาคิบูกตก และข้าวแพงจริงหรือไม่ ณัฐฤทธิสุทธิสงคราม ชีวิตและงานกงสุลไทยของพระยาอนุสรณ์สยามกิจ หน้า 138 - 139

กลาโหม ซึ่งเป็นคนไทยที่มาจากตระกูลเก่าแก่และมีอิทธิพลสูงสุดในขณะนั้นกับกงสุลสยาม ประจำเมืองสิงคโปร์ ซึ่งเป็นคนในบังคับของอังกฤษ แต่ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัย มาตลอดตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ในการแต่งตั้งข้าหลวงพิเศษครั้งนี้มีข้อน่าสังเกตว่า พระยา อิศัญญา ดำรงตำแหน่งราชการถึง 3 ตำแหน่งในเวลาเดียวกันคือ กงสุลสยามประจำเมือง สิงคโปร์ (พ.ศ. 2406 - 2435) เจ้าเมืองกระบุรี (พ.ศ. 2411 - 2427) และข้าหลวง พิเศษฯ (พ.ศ. 2417 - 2428)¹ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2427 ได้ลาออกจากตำแหน่งเจ้าเมือง กระบุรีและข้าหลวงพิเศษ เนื่องจากไม่มีเวลาและมีภาระรับผิดชอบมาก รัชกาลที่ 5 จึง โปรดฯ ให้ดำรงตำแหน่งกงสุลเยนเนอร์ราลไทย ณ เมืองสิงคโปร์เพียงตำแหน่งเดียว²

การขอเข้ามาประมูลภาษีอากรของพระยาอิสัญญา ที่มีผลกระทบต่อยอดเงินประมูล ครั้งใหญ่นั้น ผลที่ตามมาในเวลาอีก 2 ปี คือ ปี พ.ศ. 2417 ได้เกิดกรณีวิวาทระหว่าง นายเหมืองกับกรมกรคนจีนที่เมืองระนอง แล้วลามปามเป็นเรื่องราวใหญ่โต ถึงขั้นจลาจล ที่ภูเก็ต ปี พ.ศ. 2419 ในรูปของการก่อความไม่สงบของจีนฮังยี่ ซึ่งเป็นสมาคมลับของ กรมกรจีน ทั้งนี้เกิดจากสาเหตุที่นายเหมืองเร่งรัดเอาผลประโยชน์ฝ่ายเดียวในยามที่ ศึกบูกาตาคี เมื่อราคาดิบกตกต่ำก็ทำเพิกเฉย ถือโอกาสค้ำค่าแรงงาน แท้จริงแล้ว การเสียภาษีอากรให้แก่บ้านเมืองตามปกติ ยอดเงินภาษีอากรก็ส่งคืนยอดเงินประมูล อยู่แล้ว แต่การเอารัดเอาเปรียบของนายเหมืองที่ด้วยโอกาสร่วมกับเจ้าเมืองที่เร่งรัด กวดขันเงินภาษีอากรให้ได้มากกว่าเดิม ส่งผลปลายเหตุมาในรูปของความขัดแย้งระหว่าง เจ้าเมือง - เจ้าภาษีและนายเหมืองฝ่ายหนึ่งกับกรมกรจีนในรูปของสมาคมลับฮังยี่จีนที่ ระนองและภูเก็ต³ อีกฝ่ายหนึ่ง

¹ วัชรวิธิ สุทธิสงคราม ชีวิตและงานกงสุลไทยของพระยาอนุสุลสยามกิจ หน้า 138 - 139

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กห. เล่ม 42 ตอบ พระอิสัญญคหิศรีรักษา ว่าด้วยกราบถวายบังคมลาจากญวณาราชการกระบุรี หน้า 178 - 180 จ.ศ. 1245 - 1247

³ อานรายละเอียดยกเกี่ยวกับ "การจลาจลที่ภูเก็ต" ใน สมเด็จพระยาพิชัยราชนาภาพ ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระยามนตรีสุริยวงศ์ หน้า 9 - 14

ปัจจัยที่เป็นแรงเสริมให้เกิดเหตุการณ์ไม่สงบครั้งนี้เร็วขึ้นและรุนแรงขึ้น คือ สาเหตุที่เกิดจากภาวะราคาดีบุกตกต่ำ ราคาข้าวสารแพงทำให้นายเหมืองที่มีทุนรอนน้อย ขาดเงินที่จะจ่ายเป็นค่าแรงกรรมกรจีน ระหว่างเวลาที่เกิดปัญหาอั้งยี่ยึดเอื้อมมาถึง 2 ปี ทางรัฐบาลได้แสดงความเห็นใจด้วยการลดค่าภาษีอากรให้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2417 เมื่อราคาดีบุกสูงขึ้น ปัญหาของกรรมกรจีนหาได้ยุติลงไม่ ทั้งที่สมุหพระกลาโหมเองก็ใกล้ชิดกับเจ้าเมืองภูเก็ต เจ้าเมืองพังงาและตะกั่วป่า มีข้อสงสัยเกตว่าสถานการณ์ตึงเครียดระหว่าง รัฐบาลท้องถิ่น กับกรรมกรจีนหาได้เป็นอุปสรรคต่อความพยายามครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2418) และครั้งที่ 3 (พ.ศ. 2424) ของพระยาอภัยภูงา ที่เพียรพยายามเข้ามาขอประมูลภาษีอากร อีกในอัตราที่สูงกว่าเดิมหลายเท่าอีก โดยมีเหตุผลอ้างว่า เมื่อราคาดีบุกได้สูงขึ้นกว่าเดิม ยอดเงินประมูลภาษีอากรคงจะสูงขึ้นตามด้วย อีกประการหนึ่ง เคยมีเจ้าเมืองบางคนที่มีฐานะร่ำรวยขึ้นอย่างรวดเร็ว* ในขณะที่มีข้ออ้างถึงรัฐบาลในทำนองว่าไม่สามารถจัดเก็บ ภาษีอากรได้เต็มที่ เพราะมีปัญหาเกี่ยวกับดีบุกราคาตก กรรมกรจีนนัดหยุดงานบ่อย ๆ เป็นต้น ซึ่งในการกระทำที่ขัดแย้งในตนเอง พระยาอภัยภูงา น่าจะมีข้อมูลบางอย่างในฐานะ ข้าราชการพิเศษของรัชกาลที่ 5 ในการสืบเรื่องการค้าขายและการจัดเก็บภาษีอากร ที่ทำให้ พระยาอภัยภูงา เกิดความมั่นใจขอประมูลภาษีอากรอีก ทำให้รัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ ได้ลด ประโยชน์ของแผ่นดินเพิ่มขึ้นอีกหลายเท่า เมื่อวิเคราะห์ดูแล้วจะพบว่า มีอะไรบางอย่าง ที่ขัดแย้งกันในเหตุการณ์เดียวกัน คือ รายงานทางด้านการปกครอง สมุหพระกลาโหม

* ได้แก่ พระยาวิชิตสงคราม (ทัต รัตนคิลก ณ ภูเก็ต) มีอาคารพาณิชย์ให้เช่า ในสิงคโปร์ และกิจการค้าในสิงคโปร์ ปีนังด้วย พระยาคำรงสุจริตฯ (คอซู้เจียง) มี กิจการห้าง โกหวนที่ท่าแร่ได้ปีละมาก ๆ แก่ตระกูล ณ ระนอง อ้างอิงมาจาก... สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ทรงเรียบเรียง สาส์นสมเด็จ เล่ม 6 หน้า 257 - 259

รายงานถึงการก่อตัวของกรรมกรจีน ต้องส่งจมน์เสมอใจราช (จีน บุนนาค)¹ เป็น
ข้าหลวงพิเศษจากกรุงเทพฯ ออกไปตรวจการภาณอกรทางหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก
(พ.ศ. 2418 - 2425 และทำหน้าที่ผู้อำนวยการปราบปรามการจลาจลของกรรมกรจีน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กห. เล่มที่ 12
เลขที่ 8 จ.ศ. 1237

ด้วย โดยมีศูนย์บัญชาการปราบปรามอยู่ที่เมืองตรัง* การจลาจลของกรรมกรจีนเกิดที่

* ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2418 สมเด็จพระเจ้าพระยา ใ้ทูลขอให้จมนัสมอไจราช (จีน บุนนาค) ออกมาตรวจการภายในทางหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ในตำแหน่งข้าหลวงพิเศษ เช่นกัน โดยที่สมเด็จพระเจ้าพระยา ประสงค์จะให้หลานชาย คือจมนัสมอไจราช (จีน บุนนาค) ออกไปเกลี้ยกล่อมพระยาวิชิตสงคราม (ทัต รัตนคิล ฦ ภูเก็ต) ซึ่งเป็นบิดาของ ภรรยา ให้สวามิภักดิ์กับพระยาอภัยฯ อีกครั้งหนึ่ง หลังจากที่ทำการเกลี้ยกล่อมได้สำเร็จ แล้ว ข้าหลวงพิเศษก็ยังอยู่ประจำที่ภูเก็ตทำหน้าที่ดูแลการบริหารราชการทั่วไปของเมืองไทย ฝั่งตะวันตก และทำหน้าที่จัดส่งเงินภาษีอากรและดูแลอำนวยความสะดวก ต่อมาเกิดการ จลาจลระหว่างเจ้าเมืองกับกรรมกรคนจีน ปี พ.ศ. 2419 จึงมีหน้าที่ปราบปรามกรรมกร จีน (ฮังยี่) ทางกรุงเทพฯ ส่งเรือรบมรุกลีหิธวิสัย มาช่วยปราบที่เมืองระนองและเรือ สยามมกุฎไชยชิตมาช่วยเมืองภูเก็ต มีทหารเรือมาช่วยระงับเหตุการณ์นี้ด้วย นอกจากนี้ทาง หัวเมืองใกล้เคียงได้ส่งกำลังมาช่วยปราบปรามด้วย สามารถจัดการให้บ้านเมืองเข้าสู่ความ สงบสุขอีกครั้งหนึ่งได้ในเวลารวดเร็ว จึงได้เลื่อนยศเป็นพระยามนตรีสุริยวงศ์ ตำแหน่ง ข้าหลวงใหญ่ประจำหัวเมืองไทยฝั่งทะเลตะวันตก มีอำนาจบังคับบัญชาหัวเมืองแถบนี้ทั้งหมด หลังจากปี พ.ศ. 2419 แล้วได้ย้ายที่ทำงานของข้าหลวงจากภูเก็ตมาไว้ที่เมืองตรัง โดยมี เหตุผลว่าเพื่อเตรียมการป้องกันภัยจากการทะเลาะวิวาทของกรรมกรชาวจีน (ในรูปของการ ปฏิบัติงานของสมาคมฮังยี่) ได้ง่ายและปลอดภัย เพราะการอยู่ที่ภูเก็ตทำให้กรรมกร จีนไม่เกรงกลัว เนื่องจากอยู่ใกล้ติดเกินไป พระยามนตรีสุริยวงศ์ เป็นข้าหลวงอยู่ถึงปี พ.ศ. 2425 จึงลาออก ซึ่งก่อนหน้านี ปี พ.ศ. 2422 เคยลาออกไปแล้วครั้งหนึ่งเนื่องจาก สุขภาพไม่ดี แต่กลับมารับราชการในตำแหน่งนี้อีก หลังจากท่านแล้ว ข้าหลวงประจำหัวเมือง ฝั่งตะวันตกได้ย้ายไปประจำอยู่ที่เมืองภูเก็ตตั้งเดิม พระยามนตรีสุริยวงศ์ถึงแม้จะเป็นหลานชาย (หลานลุง) ของสมเด็จพระเจ้าพระยา แต่ท่านก็เป็นคนหนุ่มที่ทำงานเป็นที่พอพระราชมติของ รัชกาลที่ 5 ถึงแม้จะถูกคล้ายกับเป็นตัวแทนของสมเด็จพระเจ้าพระยา และสมุหพระกลาโหมก็ตาม อีก 4 ปีต่อมาก็เกิดการขัดแย้งกันในการทำงานระหว่างพระยามนตรีสุริยวงศ์ กับสมเด็จพระ เจ้าพระยา ในเรื่องการสักระยะ การพัฒนาเมืองตรังตามโครงการใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าพระยา และมีข้อหาเชื่อว่าเหตุผลข้อหนึ่งที่พระยามนตรีสุริยวงศ์ขอย้ายออกจากตำแหน่งข้าหลวงไป ทำงานหน้าอื่น คงจะมาจากสาเหตุที่เมืองตรังด้วย...อ่านรายละเอียดใน ตรีณี แก้วม่วง ฐานะและความสำคัญของเมืองตรัง หน้า 60 - 75

เมืองระนองก่อนปี พ.ศ. 2417¹ และดูกลาตต่อไปที่ภูเก็ต ปี พ.ศ. 2419 ถ้าเหตุการณ์ถึงขั้นวิกฤติจริง คงจะกระทบกระเทือนถึงสถานะทางเศรษฐกิจของหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก แต่ปรากฏว่า ในปี พ.ศ. 2418 ข้าหลวงพิเศษทางเศรษฐกิจ สีดพระยาอัสสุงฯ กลับยื่นเรื่องรวขอประมูลภาษีอากรในเมืองภูเก็ตเพิ่มขึ้นอีก ดูตาราง 2 และในปีที่มีความเคลื่อนไหวจะเกิดเหตุร้ายในกลุ่มกรรมกรจีน มีการทะเลาะวิวาทระหว่างนายเหมืองกับกรรมกรอีกนั้น พระยาอัสสุงฯ ก็ขอประมูลภาษีอากรอีกครั้งหนึ่ง ในปี พ.ศ. 2424 โปรดดูตาราง 2

ตาราง 2 เปรียบเทียบยอดเงินประมูลของเมืองภูเก็ต ทั้ง 3 ครั้ง โดยพระยาอัสสุงฯ

เมือง	ครั้งที่/ปี	ยอดเงินประมูลเดิม (บาท)	ยอดเงินประมูลใหม่	ยอดเงินที่รัฐบาลอนุมัติ
ภูเก็ต	1. ปี พ.ศ. 2415	17,360	320,000	336,000
	2. ปี พ.ศ. 2418	336,000	416,000	480,000
	3. ปี พ.ศ. 2424	144,000	520,000	ไม่มีการอนุมัติ เพราะรัฐบาลรับผิดชอบในการจัดเก็บภาษีอากรเอง

ที่มา : สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนารถทิศาปาโมกข์ ทรงเรียบเรียง ประวัติและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนารถทิศาปาโมกข์ หน้า 76 - 80 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 29 หน้า 252 - 255

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 18 หน้า 15 - 18 ว่าด้วยให้ทำธรรมเนียมรับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนารถทิศาปาโมกข์ไปเมืองตรัง พ.ศ. 2421 จ.ศ. 1240

เมื่อมีการขอประมูลภาษีอากร เมืองภูเก็ตในยอดเงินประมูลที่สูงแต่ละครั้งของพระยา
อภัยฯ จะมีการปรับยอดเงินภาษีอากรในเมืองราชบุรีทั้ง 3 โดยรัฐบาลส่งตามไปด้วย
เท่าที่ติดตามผลการจัดเก็บภาษีอากรจากเอกสาร 3 แห่ง¹ คือ จากรายงานของสมุหพระ
กลาโหม จากพระยาอภัยฯ และจากพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ปรากฏว่ายอด
เงินภาษีอากรมีมูลค่าสูงเฉพาะที่เป็นตัวเลขในรายงานการจัดเก็บภาษีของทางราชการเท่านั้น
รายได้จริงที่เก็บมักจะได้น้อยถึงยอดเงินที่กำหนดไว้ เนื่องจากทางรัฐบาลลดหย่อนให้บ้างใน
กรณีที่เกิดภาวะคับขันราคาตกต่ำในปี พ.ศ. 2418 และปี พ.ศ. 2422 กรณีที่ขาดแคลน
แรงงาน เป็นต้น นอกจากนี้สาเหตุมาจากการค้างชำระภาษีอากรทางเจ้าเมืองเอง กล่าว
ไว้ว่าในทางปฏิบัติแล้วยอดเงินภาษีที่เก็บได้มักจะไม่ค่อยครบ และถูกหักไปใช้จ่ายในกิจการ
ต่าง ๆ กว่าเจ็ดกรมพระคลังมหาสมบัติ ยอดเงินที่ได้ก็ไม่มากเท่าตัวเลขที่แท้จริง จน
กระทั่งหลังปี พ.ศ. 2431 ไปแล้ว เจ้าพระยาพลเทพ ว่าที่สมุหพระกลาโหมคนใหม่มา
ปกครองแทน การจัดเก็บภาษีอากรจึงเปลี่ยนแปลงไป โดยรัฐบาลส่งพระยาทิพย์โกษา
(โต ไร่ติกเสถียร) จากกรมท่า ออกมาจัดเก็บภาษีอากรในระบบการจัดเก็บแบบใหม่ใน
ฐานะที่เป็นข้าหลวงใหญ่ประจำหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ในปี พ.ศ. 2434 เนื่องจากว่า
มีการคิดหนี้ค้างภาษีอากรตั้งแต่ปี พ.ศ. 2428 - 2433 ในเมืองภูเก็ต ระนอง ตะกั่วทุ่ง
ตะกั่วป่า พังงา กระบี่ คิดรวมเป็นเงิน 727,117 บาท²

สำหรับการขอประมูลภาษีอากร ในครั้งที่ 3 ปี พ.ศ. 2424 โดยพระยาอภัยฯ
ปรากฏว่า พระยาภูเก็ตโลหเกษตรารักษ์ (ล่ำควน) ไม่พอใจมาก กล่าวหาว่าพระยา

¹ จากเอกสารชุดเดียวกันกับแหล่งที่มาของข้อมูลในตาราง 2

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4 ข/4 เรื่อง
เงินภาษีอากรที่ค้างตามหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตก ร.ศ. 110 - 111

อัครราชทูตฯ คงมีความอาฆาตเป็นส่วนตัว ถึงมุ่งแต่จะประมุขภาณอัครเมืองภูเก็ตเพียงเมืองเดียว¹ โดยหวังให้เจ้าเมืองภูเก็ตล้มละลาย ซึ่งคำกล่าวหานี้ เมื่อวิเคราะห์ดูแล้ว น่าจะเป็นไปได้ว่า พระยาอัครราชทูตฯ มีเป้าหมายที่จะกดดันให้มีการเปลี่ยนเจ้าภาณ - นายอากรเสียใหม่ในเมืองภูเก็ต โดยไม่ต้องเปลี่ยนแปลงเจ้าเมือง คือมุ่งเรื่องภาณอัครอย่างเดียว ไม่สนใจที่จะยุ่งเกี่ยวกับเรื่องการปกครอง² เพราะฉะนั้นข้ออ้างที่อ้างถึงว่า พระยาอัครราชทูตฯ เป็นคนในบังคับของอังกฤษ จะมาเป็นเจ้าภาณนายอากรเสียเอง ทางสมุหพระกลาโหมก็เกรงว่าจะทำให้พระยาอัครราชทูตฯ เข้ามามีส่วนปกครองเมืองภูเก็ตด้วย อันเป็นผลมาจากระบบเจ้าเมือง - เจ้าภาณ ดังคำกราบบังคมทูลของสมุหพระกลาโหมเมื่อปี พ.ศ. 2416³ ถ้าเป็นไปได้ตามข้อสันนิษฐานนี้ คำถามที่ตามมาก็คือ ใครจะเป็นผู้ที่เหมาะสมในการรับผิดชอบเก็บภาณอัครในเมืองภูเก็ต เพราะพระยาอัครราชทูตฯ มีที่ท้าวขอประมุขภาณอัคร เพื่อกระตุ้นให้มียอดเงินภาณอัครสูงกว่าเดิมมากกว่าจะมีการเตรียมการที่จะมาเป็นเจ้าภาณนายอากรเสียเอง อีกทั้งงานรับผิดชอบของพระยาอัครราชทูตฯ เองก็มีหลายด้าน คำตอบที่น่าจะเป็นไปได้คือ หน่วยงานของรัฐบาลที่ทำหน้าที่จัดเก็บภาณอัครโดยตรง คือผู้ที่เหมาะสมที่สุด ผลจากการประมุขภาณอัครครั้งที่ 3 ในปี พ.ศ. 2424

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/1 ใบบอกพระยาภูเก็ตถึงสมุหพระกลาโหม จ.ศ. 1243 สมเด็จเจ้าพระยาถำรงราชานุภาพ "อธิบายเรื่องเมืองตะกั่วป่า" สาส์นสมเด็จ เล่ม 6 หน้า 257 - 258

² รัชฎาธิ์ สุทธิสงคราม ชีวิตและงานกงสุลไทยของพระยาอนุชิตสยามกิจ หน้า 76 - 80 และ สมเด็จกรมพระยาถำรงราชานุภาพ

³ ค.

เป็นคำทอมนียันถึงข้อสันนิษฐานครั้งนี้ คือ พระยาภูเก็ตา ขอถอนตัวออกจากการเป็นเจ้าภาชีนายอากร คินให้รัฐบาลเป็นผู้ดำเนินการ ถ้าพระยาอภัยฯ ประสงค์จะเป็นเจ้าภาชีนายอากรจริง ๆ ก็น่าจะฉวยโอกาสตอนนี้ เพราะเป็นผู้ประมูลได้ยอดเงินสูงสุด แต่พระยาอภัยฯ กลับเฉยเสีย ไม่ทำเรื่องร้องเรียนต่อรัฐบาลจึงเป็นผู้จัดเก็บภาชีอากร โดยเจ้าเมืองภูเก็ตาเปลี่ยนฐานะจากเจ้าภาชีนายอากรมาเป็นเจ้าพนักงานเก็บภาชีผลประโยชน์ของรัฐบาล ได้คำตอบแทนจากเงินภาชีอากรร้อยละ 5 จากยอดเงินสุทธิที่ได้หักค่าใช้จ่ายต่าง ๆ แล้ว ก่อนส่งเข้ากรุงเทพฯ สำหรับพระยาอภัยฯ หลังจากทำงานในตำแหน่งข้าหลวงพิเศษ สืบการค้าขายและการภาชีอากร ในฐานะข้าหลวงส่วนพระองค์ของรัชกาลที่ 5 ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2417 - 2428 ปรากฏว่าได้ผลเป็นที่น่าพึงพอใจ ผู้ที่อยู่เบื้องหลังการประมูลภาชีอากรแต่ละครั้ง น่าจะเป็นผลการดำเนินงานทางด้านการเงินการคลังเงินภาชีอากรเข้าสู่ส่วนกลางของนโยบายทางการคลังของรัชกาลที่ 5 มากกว่าแต่มีใคมีเอกสารยืนยันโดยตรง มีแต่เอกสารส่วนพระองค์ที่มีไปถึงพระยาอภัยฯ และรายงานของสมุหพระกลาโหมที่วิเคราะห์ออกมาได้¹ โดยที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชโบายที่จะตั้งอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง จากกลุ่มขุนนางมาสู่สถาบันกษัตริย์มากกว่าที่จะถ่วงถ่วงพระยาภูเก็ตา แต่ที่พระยาภูเก็ตา ต้องล้มละลายและไม่สามารถเป็นเจ้าภาชีนายอากรต่อไปได้ เป็นเพราะคุณสมบัติส่วนตัวของพระยาภูเก็ตา (ลำควน)² เอง และเป็นผลทางอ้อมที่กระทบถึงพระยาภูเก็ตา ในฐานะที่เป็นหัวเมือง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญสมุทพิเศษเล่มที่ 21 , กท.เล่มที่ 21 - 23 และฉัฎฐิ สุนทรสงคราม ชีวิตและงานกงสุลไทยของพระยาอนุชิตสยามกิจ หน้า 86 - 153

กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/1 ใบบอกพระยาภูเก็ตถึงสมุหพระกลาโหม จ.ศ. 1243 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/74 เรื่องเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตรวจการหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. 115 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าฯ "อธิบายเรื่องเมืองตะกั่วป่า" สารสนสมเด็จ เล่ม 6 หน้า 257 - 258

ในบังคับบัญชาของสมุหพระกลาโหม คือ เจ้าพระยาสุรวงค์ไวยวัฒน์ (วอน บุนนาค) บุตรชายของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ส่วนพระยาอภัยฯ ที่ข้าราชการหัวเมืองฝั่งตะวันตกหลายคนรวมทั้งสมุหพระกลาโหมตั้งข้อรังเกียจนั้น กระทำไปตามหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายด้วยความจงรักภักดีในแผ่นดินไทยและองค์พระประมุข รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5¹ มากกว่าเหตุอื่น ๆ มีข้ออ้างถึงเกล้าว่า ปี พ.ศ. 2425 ตำแหน่งข้าหลวงพิเศษสืบการค้าขายและตรวจการภาษีอากรได้เปลี่ยนเป็นตำแหน่งข้าหลวงพิเศษตรวจการภาษีอากร ได้รับเงินค่าตอบแทนปีละ 150 ชั่ง เพิ่มจากเดิมปีละ 100 ชั่ง หลังจากนี้ไปแล้วบทบาทของพระยาอภัยฯ ในเรื่องการประมวลภาษีอากรก็หมดไป ภาษีอากรของแต่ละเมืองได้ถูกคืนมาให้หอรัษฎากรพิพัฒน์เป็นผู้จัดเก็บ จนถึงปี พ.ศ. 2435 เมืองตรังเป็นเมืองสุดท้ายในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกที่คืนหน้าที่การจัดเก็บภาษีอากรมาให้รัฐบาลเป็นผู้ดำเนินการ² ระบบการจัดเก็บภาษีอากรได้ถูกเก็บในระบบเดียวกัน

สาเหตุทางเศรษฐกิจที่มีผลโดยตรงต่อการเสื่อมสลายของพระยาภูเก็ตฯ (ลำควนรัตนดิลก ณ ภูเก็ต) ตั้งแต่วันที่ 67 - 84 ที่ผู้เขียนวิเคราะห์ออกมานั้นแท้จริงแล้วเป็น

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กห. เล่ม 35 โปรดฯ ให้ขึ้นเงินเบี้ยหวัดแก่พระยาอภัยฯ จาก 100 ชั่ง เป็น 150 ชั่ง ญรัฐติ สุนทิสงคราม จีวิตและงานกงสุลไทยของพระยานุกลดงามกิจ หน้า 23 - 25

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/24 พระยาภิรมย์ฯ มีความเห็นจัดการบ้านเมือง และให้พระยาภิรมย์ฯ ทำรายงานสินค้าเมืองตรังเมืองปะเหลียน 28 มกราคม 111 - 16 พฤษภาคม 112

การตั้งอ่านจทางเศรษฐกิจระดับท้องถิ่นในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกที่เคยอยู่ในความควบคุมอย่างรัดกุมและใกล้ชิดของสมเด็จพระยาฯ และเจ้าพระยาสุรวงค์ไวยวัฒน์ เสนาบดีสมุหพระกลาโหมมาก่อน กล่าวได้ว่า ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วง 15 ปี (พ.ศ. 2415 - 2424)* เป็นการช่วงชิงอำนาจทางเศรษฐกิจในส่วนภูมิภาคที่หารายได้สูงสุดให้แก่แผ่นดินระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับเสนาบดี หรือระหว่างหอรัษฎากรพิพัฒน์ กับเจ้าเมือง - เจ้าภาษี โดยมีผู้บงการอยู่เบื้องหลังของแต่ละฝ่าย ฝ่ายแรกที่เป็นตัวแทนในระดับท้องถิ่นอย่าง

* ปีพ.ศ. 2415 เป็นปีแรกที่มีการประมูลภาษีอากรในยอดเงินที่สูงกว่าปกติเป็นครั้งแรก ปี พ.ศ. 2424 เป็นปีที่พระยาภูเก็ต (ดำควน) ขึ้นอ่านสจในการจัดเก็บภาษีอากรให้แก่รัฐบาล

พระยาอนุพลสยามกิจ อธิบดีกรมสยามรัฐ (กันทิมาเจียง) ก่อนพ.ศ. 2380 - 2435
 อดีตเจ้าเมืองกระบี่ ข้าหลวงพิเศษสืบราชการชายและการภาษีอากรในหัวเมืองตะนาวศรี
 และเป็นกงสุลเขมรราชไทยคนแรก ณ เมืองสิงคโปร์ (ตั้งแต่ปีพ.ศ. 2406 - 2435)

ที่มา : ชาญชัย สุทธิสงคราม ชีวิตและงานกงสุลไทยของพระยาอนุพลสยามกิจ หน้า (9)

เปิดเผยคือ พระยาอภัยง*

* พระยานุกลสยามกิจ อุปนิทตสยามรัฐ เป็นนามบรรดาศักดิ์ชั้นสูงสุดที่พระยาอภัยงฯ ได้รับพระราชทานจากรัชกาลที่ 5 นามเดิมชื่อว่า "ตันกิมเจ้ง" สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงพระนิพนธ์ไว้ในราชินิกุลรัชกาลที่ 5 หน้า 136 - 137 เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของตันกิมเจ้งว่า "ตันกิมเจ้งผู้นี้เป็นบุตรจีน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลี้ยงดูมาตั้งแต่ยังเล็ก ๆ ในเวลาต่อมาได้เสด็จเกลิงกวัดยวราชสมบัติ ทรงตั้งนามเอง โปรดให้มีนั้เป็นแซ่ตัน" เหมือนแซ่ของเจ้าขรรค์เงิน ซึ่งมีศักดิ์เป็นขุนตาของรัชกาลที่ 4 เมื่อตันกิมเจ้ง โตขึ้นโปรดฯ ให้ออกไปศึกษาต่อที่เมืองสิงคโปร์ ต่อมาโปรดฯ ให้เป็นกงสุลสยามประจำเมืองสิงคโปร์ ซึ่งในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระยานริศฯ เรื่องสาส์นสมเด็จพระเจ้า 6 หน้า 203 - 204 ได้เล่าถึงตันกิมเจ้งไว้ตอนหนึ่งว่า ตันกิมเจ้งเป็นขุนนางไทย แต่เป็นคนในบังคับของอังกฤษ เดิมเป็นเสมียนที่เมืองสิงคโปร์เข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ จึงรู้จักคุ้นเคยชอบพระราชธิดาด้วยกับรัชกาลที่ 4 และทรงมีความจงรักภักดีในพระองค์ จึงทรงตั้งเป็นพระพิเทศพานิช ตำแหน่งกงสุลสยามที่เมืองสิงคโปร์ ต่อมาโปรดฯ ให้เป็นเจ้าเมืองกระบุรีด้วย เพราะทรงพระราชดำริว่า เป็นคนในบังคับของอังกฤษ ถ้าฝรั่งเสสมาคุกคามที่ภาคใต้ กรมนี้ขอพูดคอคอคกระ อย่างน้อยก็คงจะเกรงใจเจ้าเมืองกระบุรีบ้าง เพราะเป็นคนในปกครองของอังกฤษ ส่วนฉวีรุจิ สุทธิสงคราม ได้เล่าไว้ในชีวิตและงานกงสุลไทยของพระยานุกลสยามกิจ ๗ หน้า 7 - 10 ว่า ตันกิมเจ้ง คงจะเกิดสมัยรัชสมัยรัชกาลที่ 3 เกิดที่เมืองไทย ต่อมาไปอยู่ที่สิงคโปร์และเข้าเป็นคนในบังคับของอังกฤษ รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดและไว้วางพระราชหฤทัยในพระพิเทศพานิชคนนี้มาก เป็นกำลังสำคัญของรัชกาลที่ 4 ในการติดต่อกับราชการและซื้อสินค้ากับต่างประเทศ ท่านหน้าที่เป็นตัวแทนของพระองค์ ในราชกิจต่าง ๆ ทั้งส่วนพระองค์ และส่วนที่เกี่ยวกับราชการบ้านเมือง ในหน้า 95 แสดงให้เห็นว่ารัชกาลที่ 5 ทรงไว้วางใจและรักพระยาอภัยงฯ มากเช่นกัน มีได้ทรงรังเกียจเลยว่าเป็นคนในบังคับของอังกฤษ พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ของรัชกาลที่ 5 ที่มีไปถึงพระยาอภัยงฯ กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า "เสมียนของท่านอ่านได้ดูไม่ก็ไม่ทราบ...ฉันอยากให้ท่านได้เองจึงจะพูกกันในการที่ไม่ควรผู้ใดจะรู้ได้"

ฝ่ายหลังคือตัวแทนในระดับท้องถิ่นที่อาจจะไม่ทราบถึงข้อเท็จจริง สันนิษฐานบางที่แอบแฝง
อยู่แต่ตนเองอยู่ในฐานะที่เสียผลประโยชน์โดยตรงอยู่แล้วคือ พระยาวิชิตสงคราม (ทัต)
และพระยาภูเก็ท (ลำทวน) เจ้าเมืองภูเก็ต ในระดับชาติคือ สมเด็จพระยามหา
ศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และเจ้าพระยาสุรวงค์ไวยวัฒน์ (วอน บุนนาค) ที่สูญเสียรายได้
จำนวนมาก จากที่สมุหพระกลาโหมในตระกูลบุนนาคเคยได้รับมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3*
ถึงแม้ว่าตั้งแต่ปี พ.ศ. 2422 - ปี พ.ศ. 2425 สมเด็จพระยามหา พยายามจะตั้ง

*ผู้ที่ดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหมตั้งแต่ปี พ.ศ. 2373 - 2431 (รัชกาลที่ 3 -
รัชกาลที่ 5) คือ สมาชิกในตระกูลบุนนาค 3 คน คือ เจ้าพระยาพระคลัง (ทิศ บุนนาค)
ปีพ.ศ. 2373 - 2394 สมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ปี พ.ศ.
2394 - 2412 เจ้าพระยาสุรวงค์ไวยวัฒน์ (วอน บุนนาค) ปี พ.ศ. 2412 - 2431
ในช่วงเวลา 58 ปี (พ.ศ. 2373 - พ.ศ. 2431) จากการที่มีเวลาสะสมประสบการณ์ในการ
ทำงาน มีอิทธิพลและมีความสามารถส่วนบุคคล ทำให้ตระกูลบุนนาค สลายสมเด็จพระยามหา
มีอำนาจ อิทธิพล ทรัพย์สินจากผลประโยชน์ในหัวเมืองแถบนี้มาก และสามารถดำรง
ตำแหน่งสมุหพระกลาโหมให้สืบทอดภายในตระกูลบุนนาคมาถึง 3 ชั่วคน (ปู่ - พ่อ - หลาน)
...อ้างอิงมาจาก กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 เล่มที่ 3
4, 8 จ.ศ. 1174, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 เล่มที่ 6 จ.ศ. 1180, เอกสารรัชกาล
ที่ 5 พ.ศ. เล่มที่ 4 เล่มที่ 3.8 หน้า 200 - 214 จ.ศ. 1241 เอกสารรัชกาล
ที่ 5 พ.ศ. เล่มที่ 20 เล่มที่ 4.6, 46 จ.ศ. 1241 - 1242

อำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองในส่วนภูมิภาคที่กำลังจะหลุดลอยไปให้กลับสภาพเดิม โดยย้ายศูนย์กลางการปกครองมาไว้ที่ใหม่แทนเมืองภูเก็ต ก็จะได้เห็นได้ชัดในกรณีท่านบุ๋มรุ่งเมืองตรัง โดยเอาเงินภาษีอากรของเมืองข้างเคียงมาใช้จ่าย ผลสุดท้ายก็ทำไม่สำเร็จ¹ เพราะว่าสภาพแวดล้อมหลาย ๆ ด้านไม่เอื้ออำนวยและเปลี่ยนแปลงไปมา เมื่อเทียบกับสมัยที่ท่านยังมีอิทธิพลเต็มที่ในแผ่นดินอยู่ เช่น อิทธิพลของผู้นำเมืองนครฯ ที่เคยรุ่งเรืองก็เสื่อมลงในช่วงเวลานี้ กลุ่มผู้นำเมืองระนองที่ท่านไม่เคยสนใจหรือเอาใจใส่ก็เป็นกลุ่มที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองเข้ามาแทนที่กลุ่มผู้นำการปกครองจากตระกูล ณ นคร และตระกูลรัตนดิลก ณ ภูเก็ต แล้วยังมีแนวโน้มที่จะเป็นฝ่ายเดียวกับกลุ่มผู้นำคนใหม่ของชาติ ถ้าหากท่านคิดจะสะสมอำนาจในภูมิภาคนี้มาก่อนอย่างจริงจัง โดยพัฒนาเมืองตรังมาก่อนหน้านี้ 10 ปี ท่านคงจะทำสำเร็จและคงไม่ลำบากใจเท่าใด เมื่อถึงเวลาที่แหล่งเงินของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ และเจ้าพระยาสุรวงค์ไวยวัฒน์ฯ ถูกดึงกลับไปอยู่ที่รัฐบาล

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 4 จ.ศ. 1242, เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. เล่ม 2 หน้า 129 พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าคุณสมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ จ.ศ. 1241 - 1242, เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. เล่ม 20 สมเด็จเจ้าพระยาฯ ออกไปจัดการเมืองตรัง ให้นำเงินค่านาเมืองนครฯ มาซื้อเสบียงอาหารให้ชาวไพร่ที่รักษาราชการเมืองตรัง จ.ศ. 1241 - 1242, เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 18 หน้า 15 - 18 ว่าด้วยให้ทำธรรมเนียมรับสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ไปเมืองตรัง จ.ศ. 1240, เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 19 จ.ศ. 1240, เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดสำเนาพระราชหัตถเลขา ร.ที่ 68 เล่ม 6 สมเด็จเจ้าพระยาฯ จะไปจัดการเลขหัวเมืองฝั่งตะวันตก และจะไม่จัดการเมืองตรังปีพ.ศ. 2422 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมะลายู ร.ศ. 109 หน้า 131

กลางอย่างสมบูรณ์ โดยเริ่มสูญเสียผลประโยชน์ไปตั้งแต่ปี พ.ศ. 2424 และหมดไปอย่างสิ้นเชิง เมื่อเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ได้ลาออกจากตำแหน่งสมุหพระกลาโหมในปี พ.ศ. 2431 ปีนี้นับเป็นครั้งแรกในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พระเจ้าแผ่นดินมีพระราชอำนาจอย่างเต็มที่ในการคัดเลือกลูกขุนคนใดคนหนึ่งเพื่อพระราชนัดดาขึ้นมาเป็นสมุหพระกลาโหม* คือ พระยาเทพประทุมราช ปลัดทูลฉลองในขณะนั้น ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนยศเป็นเจ้าพระยาพลเทพ (พุ่ม ศรีไชยันต์) ในตำแหน่งสมุหพระกลาโหมคนสุดท้ายในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นคนหนุ่มที่ทำงานจริงจังและขึ้นชมศรัทธาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาโดยตลอด จนเป็นที่ทราบดีในหมู่ข้าราชการในขณะนั้น¹ อีกประการหนึ่งเป็นข้าราชการของกรมพระกลาโหมมาตั้งแต่เริ่มรับราชการใต้เท้าตำแหน่งต่าง ๆ ขึ้นมาด้วยผลงานที่เกี่ยวข้องกับกรมพระกลาโหม เท่ากับเป็นลูกหม้อของกรมนี้โดยตรง เพราะฉะนั้นเมื่อเจ้าพระยาพลเทพเข้ามาทำงานในตำแหน่งนี้ จึงเหมาะสมด้วยประการทั้งปวง ก็เท่ากับว่าอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมืองการปกครองในหัวเมืองภาคใต้ โดยเฉพาะหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกที่กำลังศึกษาอยู่นี้ ถูกดึงกลับมาอยู่ที่พระเจ้าแผ่นดินอย่างแท้จริง ในปี พ.ศ. 2435 อำนาจสิทธิขาดเกี่ยวกับการจัดเก็บภาษีอากรทั้งหมด

*ในรัชกาลนี้มีการแต่งตั้งสมุหพระกลาโหม 2 ครั้ง คือ เมื่อปี พ.ศ. 2412 โปรดฯ ให้เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วอน บุนนาค) บุตรชายของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในขณะนั้นเป็นสมุหพระกลาโหม ปี พ.ศ. 2431 รัชกาลที่ 5 ทรงเลือกเจ้าพระยาพลเทพา เป็นสมุหพระกลาโหม

¹ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 11 หน้า 16 - 17, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 72 - 74, สมเด็จพระบวรราชราชนันทุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 หน้า 249, ๒๕๖๖ สุนทรสิงการ 27 เจ้าพระยา หน้า 649 - 776

ของส่วนกลางได้ถูกโอนมาอยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงการคลังแล้ว ส่วนในระดับท้องถิ่นที่หัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ทางกระทรวงการคลังก็มอบหมายให้กรมท่าที่มีความเชี่ยวชาญทางภาษีเก็บภาษีอากรมาควบคุมดูแลและดำเนินการเองในตำแหน่งข้าหลวงประจำหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก คือ พระยาทิพโกษา(โต โชติกเสถียร)* ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2434 - 2437 เท่ากับว่าอำนาจหน้าที่หลักเกี่ยวกับการเก็บภาษีอากรในภูมิภาคใต้อยู่ในความรับผิดชอบโดยตรงของรัฐบาลกลาง ต่อมาในปี พ.ศ. 2438 ตำแหน่งข้าหลวงนี้เปลี่ยนแปลงเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสังกัดกระทรวงมหาดไทยแทน เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจน จะกล่าวถึงเหตุผลประการที่สองที่ทำให้ฐานะความสำคัญของเจ้าเมืองถูกเล็ดลอดลงอันเป็นเหตุผลที่เกี่ยวข้องกับเหตุผลทางการเศรษฐกิจ คือเหตุผลทางการเมือง

เหตุผลประการที่สองคือ เหตุผลทางการเมือง การปกครอง แต่เดิมอยู่ในอำนาจหน้าที่รับผิดชอบของสมุหพระกลาโหม ซึ่งมีบทบาทสำคัญยิ่ง และมี

* พระยาทิพโกษา (โต โชติกเสถียร) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรกของมณฑลภูเก็ต ก่อนหน้าที่จะเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ท่านได้ดำรงตำแหน่งเป็นข้าหลวงพิเศษประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตกอยู่แล้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 2434 - 2438 นโยบายที่รัฐบาลมอบหมายให้ท่านดำเนินการในตอนแรกนั้นก็คือ นโยบายทางการเศรษฐกิจ โดยทำหน้าที่เร่งรัดเงินภาษีอากรที่ค้างอยู่ตามเมืองต่าง ๆ ในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกให้เสร็จสิ้นภายในเวลาเร็ว ๆ ต่อมาในปี พ.ศ. 2438 นโยบายได้เปลี่ยนไป โดยคำนึงถึงฐานะความเป็นอยู่ของราษฎรด้วย ดังนั้นจึงเพิ่มนโยบายการปกครองขึ้นมาอีก พระยาทิพโกษา ได้พยายามปรับปรุงเปลี่ยนแปลงทางการปกครอง ทางศาล ทางคมนาคมและสาธารณูปโภคต่าง ๆ แต่ไม่สามารถดำเนินการได้เต็มที่ตามที่โครงการที่วางไว้ เนื่องจากขาดความร่วมมือจากฝ่ายต่าง ๆ ขาดเงินงบประมาณ ขาดกำลังเจ้าหน้าที่ ประการสำคัญคือความสัมพันธ์ระหว่างพระยาทิพโกษากับข้าราชการราษฎรที่ช่องว่างและดูห่างเหิน ไม่ใกล้ชิดเท่าที่ควร ต่อมาพระยาทิพโกษามีเรื่องโต้แย้งกับนายหมื่นต่าง ๆ และเจ้าภาษีอากรถึงขั้นฟ้องร้องขึ้นศาล ซึ่งเป็นเวลาที่พระยาทิพโกษาได้ย้ายเข้าประจำในกรุงเทพฯ แล้ว ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นส่วนใหญ่เป็นเรื่องของผลประโยชน์ที่ถกฝ่ายหนึ่งถูกหักออกไป เนื่องจากข้าราชการเงินหลวงหรือกระทำให้ไม่ถูกต้องตามกฎหมาย

อิทธิพลเก่าแก่ด้วย ทั้งรายละเอียดที่กล่าวมาแล้วข้างต้น อีกประการหนึ่งสภาพการปกครองบ้านเมืองสมัยนั้น สมควรจะมีการปรับปรุงใหม่แล้ว เนื่องจากของเดิมล้าสมัยไม่เหมาะสมกับสถานการณ์บ้านเมืองที่เปลี่ยนแปลงไป ถ้าไม่จึงจัดการปกครองบ้านเมืองเสียใหม่ อาจเกิดผลร้ายถึงกับเสียเอกราชของบ้านเมืองได้¹ และพระองค์ทรงมีพระราชดำริว่า การปกครองหัวเมืองส่วนภูมิภาคโดยมีขุนนางผู้ใหญ่ผูกขาดอำนาจด้านต่าง ๆ แค่นี้เดียว เป็นสิ่งที่ทำให้การทำงานราชการระเบียบแบบแผนสับสน และก้ำกึ่งกันในการปฏิบัติงาน ควรจะมอบให้เสนาบดี 4 - 5 ตำแหน่งมาช่วยแบ่งเบาภาระ เพื่อความเจริญก้าวหน้าของบ้านเมือง เพราะเท่าที่ผ่านมามีจุดอ่อนหลายแห่งที่ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมา เช่น ในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกที่เป็นแหล่งรายได้สำคัญของประเทศแหล่งหนึ่ง ชาวกเล็งกำลังเจ้าหน้าที่ในด้านการรักษาความปลอดภัย เกิดปัญหาโจรผู้ร้ายรบกวน คือความที่ค้างอยู่ตามศาลเป็นจำนวนมากและจำนวนส่วยภาษีอากรที่ค้างหลวงอยู่มากมายในแต่ละปี ดังนั้น รัชกาลที่ 5 จึงดำเนินการตัดทอนอำนาจหน้าที่ความรับผิดชอบของสมุหพระกลาโหมออกทีละด้าน โดยแบ่งแยกหน้าที่ต่าง ๆ อย่างค่อยเป็นค่อยไป เช่น ปีพ.ศ. 2430 โอนอำนาจหน้าที่รับผิดชอบทางทหารในหัวเมืองภาคใต้ให้อยู่ในการปกครองของกรมยุทธนาธิการเดิม ทั้งทหารบก ทหารเรือ² ปี พ.ศ. 2433 เริ่มโอนหน้าที่รับผิดชอบ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2417 - 2453 หน้า 128 - 129, 159, กองหอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 73 คำปรึกษาเสนาบดีให้เข้าราชการกรมเชนทองขวา กรมเชนทองซ้ายและกรมทวนทองร่วมกับข้าราชการกรมอื่น ๆ ไปตรวจซ่อมและตั้งถ่วงข้าว จ.ศ. 1223 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ "ประวัติเจ้าพระยามหามราช" ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา (บุณนาค) ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ประวัติเจ้าพระยามหามราช (ปิ่น สุ่ม) หน้า 87

² ร.ท.ท. เสถียร ลายลักษณ์ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 11
"ประกาศจัดการทหาร" หน้า 100 - 107

ดูแลเงินภาษีอากรมาอยู่ในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ¹ ปี พ.ศ. 2434 โอนอำนาจหน้าที่รับผิดชอบทางศาล การชำระคดีสินคดีความของหัวเมืองภาคใต้มาอยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงยุติธรรม² ปี พ.ศ. 2437 โอนอำนาจการควบคุมไพร่ทาสบัญชีเลขให้อยู่ในความดูแลของกรมพระสุรัสวดี กระทรวงนครบาล และอำนาจการปกครอง โอนไปอยู่กระทรวงมหาดไทย ซึ่งการเปลี่ยนแปลงอำนาจหน้าที่และฐานะความสำคัญของตำแหน่งสมุหพระกลาโหม จนกระทั่งยกเลิกไปในที่สุดนั้นเป็นเพียงส่วนหนึ่งของการปฏิรูปการปกครองในส่วนกลางที่ส่งผลถึงส่วนภูมิภาค มิได้ทรงเลิกตำแหน่งสมุหพระกลาโหมเพียงตำแหน่งเดียว ในการบริหารราชการส่วนกลาง พระองค์ก็ได้แบ่งหน่วยงานออกตามหน้าที่รับผิดชอบเป็นหน่วยงานใหญ่ 12 หน่วยงาน แต่ละหน่วยงานเรียกว่า กระทรวง ปกครองโดยเสนาบดี³ ดังนั้น การสิ้นสุดของตำแหน่งสมุหพระกลาโหม เท่ากับปิดช่องทางสำหรับตำแหน่งเผด็จการในระดับท้องถิ่น ขณะเดียวกันการลาออกจากตำแหน่งสมุหพระกลาโหมของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ในปี พ.ศ. 2431 เท่ากับสิ้นสุดอิทธิพลและอำนาจของกลุ่มผู้นำจากตระกูลขุนนางในหัวเมืองภาคใต้ โดยเฉพาะในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก อำนาจหน้าที่ในการจัด

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.14/5 กรมหมื่นนราธิปประพันพงษ์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5 20 มกราคม ร.ศ.111

² ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 13 "ประกาศตั้งกระทรวงยุติธรรม" หน้า 74 - 79

³ ค. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 12 "ประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี" หน้า 96 - 97

การปกครองกลั้บมาอยู่ในความควบคุมของพระเจ้าแผ่นดินดั้งเดิม* ในระยะแรก ๆ
(พ.ศ. 2438) รัชกาลที่ 5 ทรงมอบหมายหน้าที่การปกครอง และการจัดเก็บภาษีอากร

* ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ ปรากฏว่า 20 ปีแรก (พ.ศ. 2411 - 2433) อำนาจต่อรองทางการเมืองของตระกูลขุนนาง มีอิทธิพลมหาศาลมากกว่าอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินในทางปฏิบัติ เช่นอำนาจทางการเมืองทางเศรษฐกิจารคลังส่วนใหญ่อยู่กับตระกูลขุนนาง โดยศึกษาจากการดำรงตำแหน่งสำคัญของทางราชการไว้ ดังนี้

สมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ถึงแก่อสัญกรรมปีพ.ศ. 2425

เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วอน บุนนาค) ตำแหน่งเสนาบดีกลาโหม ถึงแก่อนิจกรรมปี พ.ศ. 2431

เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) ตำแหน่งเสนาบดีต่างประเทศ ลาออกจากตำแหน่งเมื่อ ปี พ.ศ. 2428

พระอมรวิไลยสรเดช (โต บุนนาค) ตำแหน่งเจ้ากรมทหารปืนใหญ่ เริ่มเป็นข้าหลวงประจำหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก เมื่อปี พ.ศ. 2422 แล้วโอนตำแหน่งเข้ากรุงเทพฯ

พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ั่น บุนนาค) ตำแหน่งข้าหลวงประจำหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ลาออกจากตำแหน่งนี้ไปอยู่ทางมณฑลพายัพ เมื่อปี พ.ศ. 2425

พระยาอาภากรบริรักษ์ (นุค บุนนาค) ตำแหน่งเสนาบดีกรมนา

พระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ราชเลขาธิการในพระองค์

ถึงแม้ว่าจะมีสมาชิกบางคนในตระกูลขุนนาง เช่น พระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) เป็นต้น จะเป็นกำลังสนับสนุนรัชกาลที่ 5 ตั้งแต่ต้นรัชกาล แต่ก็ยังทำอะไรไม่ได้เต็มที่ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2425 ไปแล้ว

แก่ข้าราชการที่มีความสามารถสูงจากส่วนกลาง ปรากฏว่าเกิดปัญหาตามมาหลายปัญหา เช่น ความขัดแย้งระหว่างพระยาทิพโกษา ข้าหลวงเทศาภิบาลกับเจ้าเมืองต่าง ๆ ในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ปัญหาการรักษาความปลอดภัยจากโจรผู้ร้าย ความไม่เข้าใจกันระหว่างข้าราชการจากส่วนกลางกับข้าราชการในท้องถิ่น เป็นเหตุให้มีปัญหาอื่น ๆ ตามมา รัชกาลที่ 5 ทรงแก้ไขปัญหาโดยการเปลี่ยนข้าหลวงคนใหม่ ชั่วระยะเวลา 7 ปี (พ.ศ. 2437 - 2444) มีข้าหลวงเทศาภิบาลมารับหน้าที่ถึง 3 คน แต่ก็ไม่ได้เกิดผลคืออย่างไร ปัญหาต่าง ๆ ยังไม่หมดไป เพราะฉะนั้นรัชกาลที่ 5 จึงพิจารณาข้าราชการในท้องถิ่นจากกลุ่มผู้นำเก่าในท้องถิ่นว่า กลุ่มใดสมควรจะได้รับการพิจารณา ปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2444 กลุ่มผู้นำที่มีผลงานดีเด่นเป็นที่พอใจของรัชกาลที่ 5 คือ กลุ่มผู้นำจากตระกูล ณ ระนอง ซึ่งพระองค์ได้ให้ความสนใจและตั้งข้อสังเกตในวิธีการทำงาน ผลงาน ความสัมพันธ์ในครอบครัว และพระองค์เคยฟังพอพระราชหฤทัยอย่างยิ่งมาก่อนแล้วตั้งแต่เสด็จประพาสหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ปี พ.ศ. 2433¹ ซึ่งผลของการเสด็จประพาสครั้งนั้น ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงหลายด้านในภูมิภาคแถบนี้* ซึ่งล้วนแต่เป็นผลดีทั้งสิ้น

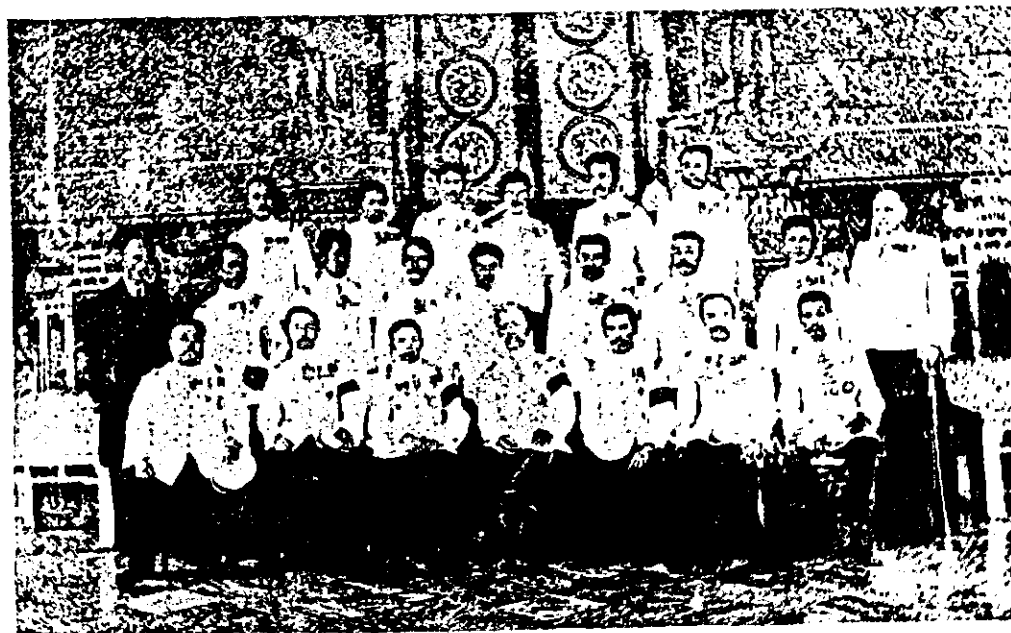
¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมะลายู ร.ศ. 109 หน้า 1, 25, 35, 44, 48, 56 - 57, 61 - 63, 135 - 137

* หลังจากที่รัชกาลที่ 5 ได้เสด็จประพาสหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ในปี พ.ศ. 2433 แล้ว พระองค์ได้จัดการ โยกย้ายหน่วยงานและจัดหาคนที่เหมาะสมในหน้าที่ใหม่ เช่น ย้ายพระยารัตนาฯ จากเมืองกระบุรีมาดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองตรัง (พ.ศ. 2433 - 2444) ย้ายพระยาทิพโกษาจากกรมท่าที่กรุงเทพฯ มาประจำตำแหน่งข้าหลวงประจำหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ทำหน้าที่ดูแลการจัดเก็บภาษีอากร (พ.ศ. 2434 - 2438) โอนหน้าที่รับผิดชอบของสมุหพระกลาโหมที่สำคัญ ได้แก่ ทางด้านการคลัง ทางศาลและการปกครองมาอยู่ในความรับผิดชอบของแต่ละกรม ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2433 - 2437 จนในที่สุดยกเลิกตำแหน่งสมุหพระกลาโหม ในปี พ.ศ. 2435 เป็นต้น

สำหรับกลุ่มผู้นำเมืองระนอง เป็นตระกูลใหม่ที่มีเชื้อสายจีนในระยะเริ่มแรก เป็นกลุ่มผู้นำที่เสียเปรียบกลุ่มอื่น ๆ มากที่สุด และมีความแตกต่างจากผู้นำการปกครองส่วนกลาง ทั้งภาษา วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี อาชีพ เชื้อชาติ แต่ระยะเวลาที่ผ่านมา 50 ปี (ตั้งแต่ พ.ศ. 2387 - 2437) กลุ่มผู้นำการปกครองเมืองระนอง ได้ยกฐานะตนเอง ขึ้นมาอยู่ในชั้นแนวหน้า มีฐานะการเงิน มีชื่อเสียงเกียรติคุณและผลงานที่ไม่น้อยกว่าไปกว่ากลุ่มผู้นำการปกครองกลุ่มอื่น นอกจากนี้สมาชิกหลายคนในครอบครัวของตระกูล ณ ระนอง ได้ปฏิบัติราชการที่เด่นจนเป็นที่พอพระราชมติของรัชกาลที่ 5 ผลงานต่าง ๆ ที่ผ่านมาของ พระยาคำรงสุจริตฯ (คอซู้เจียง) ณ ระนอง) ในการสร้างเมืองระนอง เมืองหลังสวน เมืองกระบุรี ผลงานของพระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง ณ ระนอง) ในตำแหน่งเจ้าเมืองระนอง ขาหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพร ผลงานของพระยารัษฎาฯ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ในการสร้างเมืองตรังที่เป็นเมืองปามาเป็นเมืองท่าค้าขายได้สำเร็จ เป็นข้อพิสูจน์ให้เห็นถึงความพร้อมของผู้นำการปกครองในตระกูล ณ ระนอง ในการที่จะเป็นฐานอำนาจทางการเมือง การปกครองในระดับท้องถิ่น เป็นเหตุเป็นตาแทนรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เหมาะสมกว่าผู้นำการปกครองเมืองอื่น ๆ ^{สำหรับตระกูลนี้} ขอเสียเปรียบของผู้นำกลุ่มหนึ่ง ^{ไม่มี} ความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับตระกูลที่สำคัญ ๆ ในส่วนกลางและส่วนท้องถิ่น เมืองตระกูลอื่น ๆ ซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นสิ่งจำเป็นและมีความสำคัญต่อฐานะอำนาจทางการเมือง การปกครองมาก่อนเมื่อต้นรัชกาลที่ 5 แต่เมื่อกาลเวลาได้ผ่านไป จุดอ่อนข้อนี้กลับเป็นสิ่งดี การไม่มีพันธะกับกลุ่มผู้นำอื่น ๆ ทำให้การเกาะกลุ่มของผู้นำกลุ่มนี้อยู่ในขอบเขตของพี่น้องตระกูลเดียวกัน เมื่อหัวหน้าครอบครัวใหญ่ของตระกูล ณ ระนอง มีความจงรักภักดี และเป็นฝ่ายสนับสนุนการทำนุบำรุงในท้องถิ่นของรัชกาลที่ 5 บรรดาลูกหลานและน้อง ๆ ย่อมคล้อยตาม ดังนั้นเมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ในปี พ.ศ. 2433 พระองค์ทรงประจักษ์และตระหนักถึงความสามัคคี ความกลมเกลียวรักใคร่ในหมู่พี่น้องของตระกูล ณ ระนอง การทำงานประสานกันอย่างมีระบบแบบแผนทั้งในส่วนที่เป็นราชการและกิจการค้าของตระกูล ดูตาราง 3

สมเด็จพระยาลำปางราชานุภาพทรงฉายเมื่อพ.ศ. 2438 กับข้าหลวงเทศาภิบาล
ทุกมณฑล หลังจากที่ประชุมเทศาภิบาลเสร็จแล้ว ในภาพนี้ ข้าหลวงที่อยู่แถวนี้คนที่
ที่ 2 (นับจากขวาไปซ้าย) คือ พระยารัตนเศรษฐี (ทองส้มทอง) ข้าหลวงเทศาภิ
บาลมณฑลชุมพร

ภาพถ่ายของข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลต่างๆ เมื่อปีพ.ศ. 2453 ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ข้าหลวงแถวนี้ชายมือสุด คือ พระยารัษฎาข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต

ตาราง 3 ตำแหน่งหน้าที่ทางราชการและกิจการค้าของห้าง โทหงวน ในกลุ่มผู้นำการ
ปกครองเมืองระนอง

ระยะเวลา	รายนามสมาชิก	ตำแหน่ง	ยศและบรรดาศักดิ์	เมือง, มณฑล	ความสัมพันธ์ใน ครอบครัว
พ.ศ. 2397- 2420	คอซู้เจียง	เจ้าเมือง	พระยาคำวงศ์จรัส มหิศรภักดี	ระนอง	บิดา-ต้นตระกูล ณ ระนอง
พ.ศ. 2420- 2438	คอซิมก้อง	เจ้าเมือง	พระยาคำวงศ์จรัส มหิศรภักดี	ระนอง	บุตรชายคนที่ 2 ของ คอซู้เจียง
พ.ศ. 2438- 2456	คอบู้หงี	เจ้าเมือง	พระยาคำวงศ์จรัส มหิศรภักดี	ระนอง	บุตรชายของ คอซิมก้อง
พ.ศ. 2456- 2475	คอบู้ไฉย	เจ้าเมือง	พระยาระนองบุรี ศรีสมุทรเขต	ระนอง	บุตรชายของ คอซิมก้อง
พ.ศ. 2427- 2433	คอซิมบี้	เจ้าเมือง	พระอภัยมณีคหิศา รักษา	กระบี่	บุตรชายคนที่ 6 ของคอซู้เจียง
พ.ศ. 2433- ไม่ทราบปีใด	คอซิมซิม	เจ้าเมือง	พระยาอภัยมณีคหิศา รักษา	กระบี่	บุตรชายคนที่ 4 ของคอซู้เจียง
พ.ศ. 2420- ไม่ทราบปีใด	คอซิมเต็ก	เจ้าเมือง	พระยาจุฬาราช โกศการ	หลังสวน	บุตรชายคนที่ 5 ของคอซู้เจียง
พ.ศ. 2425- 2427	คอซิมก้อง	เจ้าเมือง	พระยารัตน เศรษฐี	ตรัง	
พ.ศ. 2433- 2444	คอซิมบี้	เจ้าเมือง	พระยารัตน ประคินธุ์	ตรัง	
พ.ศ. 2450- 2456	คอบู้เกียด	เจ้าเมือง	พระสกลสถาน พิทักษ์	ตรัง	บุตรชายของ คอซิมก้อง

ตาราง 3 (ต่อ)

ระยะเวลา	รายนามสมาชิก	ตำแหน่ง	ยศและบรรดาศักดิ์	เมือง, มณฑล	ความสัมพันธ์ ในครอบครัว
พ.ศ. 2438- 2452	คอซิมก้อง	ข้าหลวง	พระยาคำวงศ์จรัส ภักดี	มณฑลชุมพร	
พ.ศ. 2444- 2456	คอซิมบี้	เทศา ภิบาล	พระยารัษฎานุ ประดิษฐ์	มณฑลภูเก็ต	
พ.ศ. 2420- 2433	คอซิมขิม	ผู้จัดการ ผลประโยชน์ ทาง โกหลวง	พระศรีโสมภพพิทักษ์	ป็นัง	บุตรชายคนที่ 4 ของคอซิมเจียง
พ.ศ. 2433- ไม่ทราบปีใด	คอซิมก๊	ผู้จัดการ ผลประโยชน์ ทาง โกหลวง		ป็นัง	บุตรชายของ คอซิมก้อง

ที่มา : สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 50 เล่มที่ 29 หน้า
255 - 278 และจากคำสัมภาษณ์ คาโต๊ะเบียนเจ็ง ณ ระนอง เมื่อ 4 กรกฎาคม 2525
ที่เมืองป็นัง ประเทศมาเลเซีย

จากตาราง 3 จะเห็นว่าตำแหน่งหน้าที่รับผิดชอบของสมาชิกในครอบครัวตระกูล ณ
ระนองในขณะนั้น (ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2411 - 2444) มีผลต่อรองทางด้านการบริหารเมือง การ
ปกครองสูงกว่ากลุ่มผู้นำการปกครองกลุ่มอื่น ๆ ถ้าพิจารณาเฉพาะพื้นที่ที่ตระกูลนี้ปกครองอยู่ จะ

พบว่าครอบคลุมพื้นที่ส่วนใหญ่ของหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก นับจากเมืองชุมพรลงมาถึงเมือง
 ตรัง ข้อมูลเหล่านี้ยิ่งทำให้รัชกาลที่ 5 เกิดความเชื่อมั่นและไว้วางพระราชหฤทัยในการ
 ที่จะมอบหมายให้ทำหน้าที่เป็นผู้นำการปกครองท้องถิ่นระดับข้าหลวงเทศาภิบาลในมณฑลชุมพร
 (ตั้งแต่ พ.ศ. 2438) และมณฑลภูเก็ต (ตั้งแต่ พ.ศ. 2444) เป็นเหตุเป็นตาแทนรัฐบาลที่
 กรุงเทพฯ การที่พระองค์ทรงแต่งตั้งให้พระยาดำรงสุจริตา (คอซิมก้อง) เป็นข้าหลวง
 เทศาภิบาลคนแรกที่เลือกมาจากข้าราชการท้องถิ่นแทนที่จะเลือกจากข้าราชการส่วนกลาง
 นับเป็นก้าวแรกที่รัฐบาลเปิดโอกาสให้ตระกูล ณ ระนอง ได้ขยายอำนาจและอิทธิพลของ
 ตนเองเข้าไปในพื้นที่ส่วนต่าง ๆ ของมณฑลชุมพร สะดวกขึ้นและมากขึ้น เป็นการเสี่ยงต่อ
 การถูกผูกขาดอำนาจของกลุ่มผู้นำการปกครองเพียงกลุ่มเดียว ผู้เขียนมีข้อสันนิษฐานว่า
 รัชกาลที่ 5 คงจะตระหนักดีแล้วว่า การยกภาระการปกครองในท้องถิ่นให้กับกลุ่มผู้นำ
 การปกครองเมืองระนองเป็นสิ่งที่เหมาะสมที่สุด เพราะว่าในภาวะที่หัวเมืองส่วนนี้อยู่ห่าง
 ไกลจากกรุงเทพฯ มาก การคมนาคมไปมาก็ไม่สะดวก โอกาสของรัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ
 จะเข้ามาควบคุมอย่างใกล้ชิดย่อมทำได้ยาก และหัวเมืองส่วนอื่น ๆ ของประเทศก็มีความ
 สำคัญภายในภูมิภาคของตนเองไม่แตกต่างไปจากหัวเมืองส่วนนี้ การจะทำให้หัวเมือง
 ต่าง ๆ อยู่กันอย่างสงบสุขและเจริญก้าวหน้าตามสมควรได้นั้น รัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ
 ควรจะเป็นศูนย์กลางบัญชาการบริหารทั่วไปดีกว่าที่จะเข้าไปจัดการปกครองเองในภูมิภาค
 ใดภูมิภาคหนึ่ง อันจะเป็นผลเสียหายแก่ประเทศได้ในภายหลัง สำหรับในส่วนภูมิภาคนั้น
 ควรจะมีตัวแทนที่เหมาะสมและเป็นที่ไว้วางใจได้เป็นผู้ดำเนินการปกครองดูแล จากผลงาน
 ของข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพร ซึ่งเป็นข้าราชการในท้องถิ่น คงจะปฏิบัติงานได้เป็น
 ที่พอพระราชหฤทัย ในขณะที่ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต ซึ่งเป็นข้าราชการจากส่วน
 กลางไม่สามารถปฏิบัติงานได้อย่างราบรื่นเท่าที่ควร ทำให้ข้าราชการในท้องถิ่นที่มีผลงาน
 ดีเด่น ได้รับการพิจารณาจากรัฐบาลอีกครั้งหนึ่ง ในการที่จะมอบหมายให้ทำหน้าที่เป็น
 ข้าหลวงเทศาภิบาลแทนข้าราชการจากส่วนกลาง นั่นคือ ในปี พ.ศ. 2444 รัชกาลที่ 5
 ทรงโปรดฯ ให้พระยารัษฎา เจ้าเมืองตรังในขณะนั้น ย้ายมาดำรงตำแหน่งข้าหลวง
 เทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต

หลังจากที่กลุ่มผู้นำการปกครองจากเมืองภูเก็ตหมดอำนาจทางการเมืองไปแล้ว ด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง กลุ่มผู้นำการปกครองเมืองอื่น ๆ ก็มิได้มีบทบาทสำคัญเกินไปกว่ากลุ่มผู้นำการปกครองจากเมืองระนอง นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2433 เป็นต้นไปจนสิ้นรัชกาลที่ 5 ถือเป็นผู้ครองเรื่องของตระกูล ณ ระนอง เช่น บุตรชายของพระยาตำราวงศ์จรีตา (คอซู้เจียง) ที่มีชีวิตเหลืออยู่ขณะนั้น 4 คน ได้ทำงานในตำแหน่งเจ้าเมือง 4 เมือง มีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาทั้ง 4 คน กุฎาราง 3 และยังมีหลานอีกหลายคนที่เป็นผู้ช่วยราชการเมืองต่าง ๆ ในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก นอกจากนี้กิจการค้าของทางโกทงวนในระยะนี้ก็เจริญรุ่งเรืองเช่นกัน

มีข้อสังเกตประการหนึ่งว่า ภายหลังที่มีการเก็บภาษีอากรได้ออกเงินสูงกว่าเดิมหลายเท่า ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2434 เป็นต้นมา มีการชักชวนชาวจีน ชาวยุโรปจากประเทศเพื่อนบ้านมาทำเหมืองแร่และดำเนินธุรกิจค้าขายมากขึ้น โดยเฉพาะชาวจีน มีจำนวนมากขึ้นในหัวเมืองแถบนี้ เมื่อรวมยอดของประชากรแล้ว ปรากฏว่ามีคนจีนมากกว่าราษฎรไทย ซึ่งข้อมูลนี้วิเคราะห์ได้ว่า สภาพแวดล้อมทั่วไปของหัวเมืองแถบนี้ย่อมเปลี่ยนไปด้วยไม่ว่าจะเป็นด้านภาษา วัฒนธรรม ชนบทธรรมเนียมต่าง ๆ อาชีพ ที่ผสมผสานกันออกมาเป็นลักษณะหนึ่งของสังคมในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก

เมื่อพระยารัษฎาฯ ได้เข้ามาดำรงตำแหน่งผู้นำการปกครองในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก (พ.ศ. 2444 - 2456) ท่านได้ริเริ่มโครงการต่าง ๆ ในการที่จะทำนุบำรุงมณฑลภูเก็ตหลายด้าน ซึ่งมีทั้งผลงานใหม่และผลงานที่สืบทอดจากโครงการเก่าที่ข้าหลวงคนอื่นเคยทำมา จากข้อมูลและผลการวิเคราะห์ตั้งแต่ 1 - 112 พอจะสรุปได้ว่า เมื่อพระยารัษฎาฯ ทำหน้าที่เป็นผู้นำการปกครองของมณฑลภูเก็ต ท่านมีข้อได้เปรียบข้าหลวงเทศาภิบาลคนก่อน ๆ หลายประการ คือ ท่านมาจากครอบครัวที่กำลังมีอิทธิพลสูงสุดในท้องถิ่นขณะนั้น ท่านมีประสบการณ์ทางด้านการปกครอง ค้าขาย ติดต่อกับต่างประเทศมาก่อน และท่านมีประสบการณ์ในการปฏิบัติราชการมาแล้วไม่ต่ำกว่า 19 ปี (พ.ศ. 2425 - 2444) ย่อมเข้าใจระเบียบราชการ เทคนิคในการทำงานร่วมกับข้าราชการด้วยกัน ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดจากระบบการทำงานของราชการ เป็นต้น สำหรับผลงานของพระยารัษฎาฯ ทั้งที่ประสบความสำเร็จและยังไม่สำเร็จ มีรายละเอียดอยู่แล้วในบทต่อไป

บทที่ 3

ผลงานและโครงการต่าง ๆ ของพระยาภิรมย์ภักดี ในฐานะข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต

จากการศึกษาและวิเคราะห์ถึงประวัติความเป็นมาของพระยาภิรมย์ภักดี และครอบครัว พื้นฐานทางการศึกษาอบรมเลี้ยงดู ประสบการณ์ในชีวิตของท่านในเยาว์วัย และสภาพแวดล้อมบ้านต่าง ๆ ที่มีผลต่อฐานะและความสำคัญของหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ในสมัยพระยาภิรมย์ภักดี ดำรงตำแหน่งผู้นำของท้องถิ่นในระดับต่าง ๆ ของหัวเมืองแถบนี้ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2425 - 2444 ในบทที่ 1 - 2 ทำให้เห็นถึงสภาพของสังคม เศรษฐกิจ การปกครองของบ้านเมืองไทยฝั่งตะวันตกในช่วงเวลาที่ผ่านมาไม่กี่ปีก่อนหน้านี้ที่พระยาภิรมย์ภักดี เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล เมื่อถึงช่วงเวลาที่พระยาภิรมย์ภักดี เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ปรากฏว่าสภาพแวดล้อมบ้านต่าง ๆ และเหตุการณ์สำคัญ ๆ ที่เกิดขึ้นมีความแตกต่างไปจากเดิมมากน้อยในบางกรณี ทำให้การนำพื้นฐานทางครอบครัว ทางสังคม ทางเศรษฐกิจ ทาง การปกครองในอดีตตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ก่อนปีพ.ศ. 2444 มาเป็นแนวในการพิจารณาแก้ไข ปัญหาหรือเป็นแนวทางในการปฏิบัติไม่ได้ คือต้นเหตุของปัญหาและวิธีที่จะแก้ไข ได้เปลี่ยนไป ความสภาพแวดล้อมในขณะนั้น ทั้งนี้ในช่วงเวลา 12 ปี คือตั้งแต่ปี พ.ศ. 2444 - 2456 ที่พระยาภิรมย์ภักดี ก้าวเข้ามาเป็นผู้นำการปกครองของหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก 8 เมือง* การแก้ไขปัญหาวางปัญหา ผลงานที่สำคัญหลายผลงานของพระยาภิรมย์ภักดี ตลอดจนโครงการ บางอย่างที่ยังค้างอยู่ เป็นผลงานที่ผิดแปลกไปจากผู้นำการปกครองคนก่อน ๆ ที่เคยปฏิบัติมา ประกอบกับการมีความสามารถ เฉลียวฉลาดเฉพาะบุคคลและเป็นผู้นำในท้องถิ่นในระดับ เจ้าเมืองหลายเมืองมาก่อนที่ส่งผลให้พระยาภิรมย์ภักดี เป็นคนเด่นดังคนหนึ่งของบรรดาข้าราชการ ส่วนภูมิภาค ที่พระเจ้าแผ่นดิน เสด็จมาและข้าราชการอื่น ๆ รู้จักและชื่นชมในผลงานของท่าน

*ในที่นี้หมายถึงเมืองต่าง ๆ ที่สังกัดอยู่ในมณฑลภูเก็ต หลังปี พ.ศ. 2452 ไปแล้ว ได้แก่ กระบุรี ระนอง ตะกั่วป่า พังงา ภูเก็ต กระบี่ ตรัง สตูล

โดยเฉพาะข้าราชการในกระทรวงมหาดไทยที่มักจะกล่าวขวัญถึงเสมอในความสามารถและผลงานดีเด่นของท่านในฐานะที่ท่านเป็นนักการปกครองตัวอย่าง* ที่สามารถปกครองบ้านเมืองให้อยู่ในความสุข ราษฎรมีความกินดีอยู่ดี สร้างบ้านสร้างเมืองใหม่ให้น่าอยู่โดยไม่ต้องอาศัย

* พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ) อดีตเจ้าหน้าที่ข้าราชการผู้ใหญ่ที่กระทรวงมหาดไทย ส่งมาทำงานร่วมกับพระยารัษฎาฯ ในฐานะเจ้าหน้าที่ราชการภาคปักใต้ เมื่อสมัยรัชกาลที่ 5 ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2444 - 2459 และเป็นข้าหลวงต่างประเทศในรัชกาลที่ 6 ได้กล่าวถึงพระยารัษฎาฯ ไว้ตอนหนึ่งว่า "การบ้านเมืองในมณฑลภูเก็ตที่ได้สำเร็จเรียบร้อย...ก็ด้วยอาศัยน้ำพักน้ำแรงและความปรีชาสามารถเฉียบแหลมของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ซึ่งนับได้ว่าเป็นผู้ทำคุณประโยชน์ให้แก่มณฑลภูเก็ตและประเทศไทยหนึ่ง" คุณจำนง เทพหัสดินทร ฌ อยู่ชยา อดีตรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทย ผู้ว่าราชการจังหวัดลำพูน อยู่ชยา เขียนถึงพระยารัษฎาฯ ไว้ตอนหนึ่งว่า "เจ้าคุณสุนทรพิพิธ ปลัดกระทรวง กล่าวว่า นักการปกครองที่สามารถแท้จริงนั้นต้องทำงานได้โดยไม่ต้องมีงบประมาณ ยกตัวอย่างเช่น เจ้าคุณรัษฎาฯ เทศา มณฑลภูเก็ต" และคุณจำนง ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับพระยารัษฎาฯ กับสภาพการปกครองของไทยไว้ตอนหนึ่งว่า "แต่ที่ว่าที่เจ้าคุณรัษฎาฯ ท่านทำงานใหญ่หลวงได้ ท่านก็มีใคอาศัยอ่านาจากกฎหมายอะไรมานัก ท่านอาศัยที่ความจริงใจ ปรารถนาดีต่อประชาชนและชาติบ้านเมือง ท่านก็ไปหาราษฎร เห็นว่าราษฎรจำเป็นต้องเลี้ยงไ้บ้านละได้ ท่านก็บังคับให้เลี้ยง ราษฎรก็มีคนมาท่านก็เอามีคนมาดู ถ้าหากมีสินมจับแสดงว่าเขาไม่คอยลับ (มีค) ก็เอาไม้เคาะห้าที บอกให้เอามีคไปลับเสียบ้างก็ได้ผล เพราะฉะนั้นนักปกครองสมัยก่อน จึงสามารถคุมน้ำใจของราษฎรไว้ได้" ...อ้างอิงมาจาก ชุนเสนานุกรมศักดิ์ "จดหมายเหตุและบันทึกของพระยามหาอำมาตยาธิบดี ถึงพระยารัษฎาธิราชภักดี ในพิธีเปิดอนุสาวรีย์ พระยารัษฎานุประดิษฐ์" ประวัติและงานพระยารัษฎา หน้า 84 - 94, จำนง เทพหัสดินทร ฌ อยู่ชยา 32 ปีแห่งชีวิตนักปกครอง เล่ม 1 หน้า 62, 228

งบประมาณแผ่นดิน สามารถบังคับบัญชาข้าราชการจำนวนมากให้เชื่อฟังและปฏิบัติหน้าที่ได้อย่างเรียบร้อย ทั้งคำอธิบายอย่างรวบรัดตอนหนึ่งของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ผู้บัญชาการสูงสุดของพระยารัษฎาฯ ในขณะนั้น

...ว่าโดยย่อเพราะพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ได้แสดงความสามารถเป็นอย่างดี แปลงให้ปรากฏที่เมืองตรังแล้ว* เมื่อตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตว่างลง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ขึ้นเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต เมื่อปี พ.ศ. 2444...¹

กล่าวข้างต้นนี้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ อดีตเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (พ.ศ. 2435 - พ.ศ. 2458) ทรงกราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ไว้ครั้งหนึ่งถึงข้าราชการกระทรวงมหาดไทยที่มีผลงานดีเด่น นอกจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งเป็นผู้บัญชาการโดยตรงของพระยารัษฎาฯ จะยกย่องชมเชยแล้วครั้งหนึ่ง เมื่อกงสุลอังกฤษประจำเมืองสิงคโปร์ ชื่อ มีสเตอร์สกินเนอร์ สลีย์ ได้พบปะเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้แสดงความยินดีที่รัฐบาลแต่งตั้งบุคคลที่เหมาะสมกับภูมิภาคที่จะปกครอง คือ พระยารัษฎาฯ ซึ่งเป็นคนเก่งในการปกครองและ

* ผลงานดีเด่นของพระยารัษฎาฯ สมัยที่ดำรงตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองตรัง (พ.ศ. 2433 - 2444) คือ สามารถสร้างความเจริญทุกด้านให้กับเมืองตรัง - ปะเหลียนจนสำเร็จ เช่น บำบัดเมืองสงบสุขปลอดภัยจากปัญหาโจรผู้ร้าย มีระบบการคมนาคมดี เมืองตรังกลายเป็นเมืองเกษตรกรรม เมืองท่าค้าขาย เป็นต้น

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สาส์นสมเด็จ เล่ม 7 หน้า 18

เป็นคนเข้าสังคม รู้จักออกสมาคมพบปะกับชาวต่างประเทศมากหน้าหลายตา จนเป็นที่รู้จักของข้าราชการต่างประเทศ พ่อค้า ราษฎรทั่วไป ดังคำบอกเล่าที่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้รายงานถึงมณฑลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ไว้ตอนหนึ่งว่า "...มีสเตอร์กินเนอส์ลีย์ เห็นว่า ราชการมณฑลภูเก็ตจะดีขึ้นเพราะพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ได้จัดการเมืองตรังมาเรียบร้อยดี..."

เมื่อพระยารัษฎาฯ ทำหน้าที่ในฐานะข้าหลวงเทศาภิบาล ปีแรก (พ.ศ. 2444) งานชิ้นแรกที่พระยารัษฎาฯ ทำ คือ ท่านได้ยกสำรวจท้องที่ในมณฑลภูเก็ต แล้วรายงานเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยถึงสภาพท้องที่ ปัญหาที่เกิดขึ้น ข้อแก้ไขความคิดเห็นของตนเอง เป็นเอกสารที่พระยารัษฎาฯ มีไปถึงรัฐบาล นับเป็นหลักฐานชิ้นสำคัญที่ยังคงเก็บรักษาไว้อย่างดีที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร¹ รายละเอียดในเอกสารราชการฉบับนี้สะท้อนให้เห็นถึงโครงการเร่งด่วนบางเรื่องที่พระยารัษฎาฯ คิดจะดำเนินการก่อนและบางเรื่องก็ไม่มีโครงการจัดทำในเวลาต่อมา โดยเรียงลำดับตามรายงานที่ท่านเสนอ ดังนี้

อันดับแรก ขออนุญาตมีเรือเพื่อใช้ในการราชการของพลตระเวน* มณฑลภูเก็ตเพื่อตรวจตรา ลาดตระเวน จับกุมโจรผู้ร้ายที่มักจับปล้นตามชายฝั่งทะเล

อันดับที่สอง ขออนุญาตจัดหาแรงงานจากประเทศจีน โดยตรงแทนการรับช่วงกรรมกรจีนจากปีนังและสิงคโปร์ ที่เหลือจากการเลือกสรรของนายเหมืองที่หัวเมืองมลายูแล้วและการจัดหากรรมกรจีนจากแหล่งกำเนิดโดยตรง จะไม่แะเมืองสิงคโปร์และเมืองปีนัง อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับเงินทุนที่จะใช้ ขั้นตอนการขนส่งกรรมกรจีนอยู่ในหัวข้อแรงงานของอาชีพการทำเหมืองแร่ดิบในหน้าถัดไป

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 เรื่องขออนุญาตเรือกรมตำรวจภูธรให้พลตระเวนมณฑลภูเก็ต หน้า 76, 80

² ฎ. หน้า 49 - 112

* หมายถึง เจ้าหน้าที่ตำรวจ

อันคับที่สาม ขออนุญาตย้ายที่ทำการไปรษณีย์เก่าที่ทรุคโทรมมากไปอยู่ที่โรงรถ
ของที่ทำการมณฑลภูเก็ต ขอปรับปรุงอาคารสถานที่ของที่ทำการมณฑลภูเก็ต ส่วนอื่น ๆ
โดยซ่อมแซมและทำความสะอาดเสียใหม่

อันคับที่สี่ สำนักรวจเขาคอกช้าง เกณฑ์ราษฎรมาดางป่า เพื่อสร้างบ้านพักหลวง
ของข้าหลวงเทศาภิบาล

อันคับที่ห้า ตรวจงานในแผนการโยธา ปรากฏว่าข้าราชการในแผนไม่รู้เรื่อง
การโยธาเลย พระยารัษฎาฯ จึงมีรายงานที่ว่า "คิดตั้งใจจะฝึกหัดให้ข้าราชการใน
มณฑลภูเก็ตชำนาญในการโยธา"¹

อันคับที่หก พระยารัษฎาฯ ได้ตรวจตราเรือนจำและความเป็นอยู่ของนักโทษทุก
เช้า โดยแบ่งนักโทษเป็น 4 ประเภท* เพื่อเป็นแนวทางพัฒนาในการเกณฑ์มาสร้างถนน
สะพาน ขุดคลอง เป็นต้น

อันคับที่เจ็ด กรณีที่มีนายเหมืองมาขออนุญาตเปิดเหมือง พระยารัษฎาฯ มีความ
เห็นว่าควรอนุญาตให้เปิดเหมือง ถ้านายเหมืองสัญญาว่าจะสร้างถนนในส่วนที่จะต้องขนส่ง
คิบลูกไปขาย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 เรื่องขอ
อนุญาตเรือกรมตำรวจ ให้พลตระเวนมณฑลภูเก็ต หน้า 53 - 73

*ได้แก่ นักโทษป่วย นักโทษที่ทำความผิดสถานเบา ให้ทำงานเบา ๆ ใน
สถานที่ไกลจากเรือนจำได้ นักโทษหนักแต่ยังไม่ถึงขั้นร้ายแรงผิดธรรมดา ให้ส่งไปสร้าง
ถนน ทำงานหนักในสถานที่ใกล้ ๆ กับเรือนจำ นักโทษหนักโทษ ที่กระทำความผิด
รุนแรงผิดมนุษยธรรมฯ ให้ทำงานหนักในเรือนจำ ห้ามออกมาทำงานข้างนอก สำหรับ
คำขู่มั่นคงป้องกันมิให้นักโทษ 3 ประเภทแรกหนี กรณีที่ถูกเกณฑ์ไปทำงานสร้างถนนนอก
เรือนจำ คือ "ถ้านักโทษหนีให้ตามจับ ถ้านักโทษต่อสู้ให้ยิงทิ้งเสีย..." อ้างอิงมาจาก
ก.

อันดับที่แปด ขออนุญาตปรับปรุงสภาพความเป็นอยู่ในชุมชนหลังตลาดอ่างเก็บ
ทองที่ในตำบลบางเหนียวเหนือ ทองที่ในตำบลบางเหนียวใต้ กับบริเวณข้างริมกำแพง
ศาลว่าการมณฑลคันทิสมันเหนือ ซึ่งมีสภาพเป็นพื้นที่เสื่อมโทรม (Slum) คือ มีน้ำเน่า
แฉะอยู่เสมอ ระดับน้ำสูงสกปรก เศษ มีขยะและมูลต่าง ๆ แฉะอยู่ด้วย ทำให้เกิดกลิ่นเหม็นทั้งปี
จึงคิดปรับปรุงทองที่ในชุมชนที่อยู่ติดกับที่ทำการของมณฑลภูเก็ต เพื่อความอยู่ดี สุขภาพดี
ของราษฎร และเป็นศรีสง่าแก่เมืองภูเก็ตด้วย

อันดับที่เก้า ขออนุญาตจ่ายเงินของแผนกสรรพากรเป็นกรณีพิเศษ เพื่อตั้ง
ศาลการักษะไปประจำที่เกาะเสม็ด ปากน้ำเมืองตะกั่วป่า อัตรา 2 คน โดยมีเหตุผลกล่าวกับ
มาว่า

...เงินพ่อค้ามักจะบรรทุกระสุนดินดำ สิ่งของต้องห้ามลักลอบจำหน่ายและ
จำหน่ายสินค้าหนีภาษีได้หลายทาง จึงต้องบังคับให้เรือเข้าทางแม่น้ำใหญ่ทาง
เดียว และให้มีศาลการักษะกำกับมาในเรือจนถึงโรงภาษี เมื่อขึ้นขึ้นตรวจทุก
หีบทุกห่อ เก็บภาษีแล้ว จึงจะจำหน่ายสินค้าได้...¹

อันดับที่สิบ หลังจากสำรวจแหล่งน้ำ พื้นที่ในการทำนา พระยารัษฎาฯ ได้เสนอ
ความคิดเห็นว่า ราษฎรควรมีกรรมสิทธิ์ในที่ทำนอย่างน้อยคนละ 25 ไร่ ควรให้ราษฎรทำนา
และเพาะปลูกพืชผลต่าง ๆ และเลี้ยงสัตว์ เพื่อใช้บริโภคภายในครอบครัว เช่น พืชสวน
ครัว เลี้ยงไก่ เลี้ยงสุกร มีโครงการจะออกใบเหยียบย่ำ* งดเว้นการเสียภาษีอากร
คือ ค่านา 3 ปี และไม่ต้องถูกเกณฑ์ไปทำงานให้หลวง 3 ปี เพื่อเป็นการส่งเสริมให้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 เรื่องขอ
อนุญาตเรือกรมตำรวจให้พลตระเวนมณฑลภูเก็ต หน้า 53 - 73

* ใบไ้แก่ หลักฐานทางราชการที่ออกให้แสดงถึงการเป็นผู้มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้น ๆ
เช่น โฉนดที่ดิน เป็นต้น

ราษฎรนิยมทำนา และให้มีการสำรวจแหล่งน้ำ ขุดคลองเพื่อนำมาใช้ในการเกษตรกรรม โครงการนี้พระยารัษฎาฯ เคยทำสำเร็จแล้วในเมืองตรัง* จนได้ผลิตผลเหลือเฟือพอที่จะส่งขายเมืองปีนังได้ จึงคิดดำเนินการอีกในหัวเมืองต่าง ๆ ของมณฑลภูเก็ต อ่านรายละเอียดในหัวขอมูลงานทางด้านการประมงและการคลัง

อันกับสุดท้าย คือ ปัญหาที่เกิดจากข้าวลื้อ เนื่องจากการเพิ่มเงินค่าราชการ หรือเงินรัฐูปการจากที่เคยเก็บปีละ 6 บาท เพิ่มอีก 1 บาท โดยจะยกเลิกภาษีอากรบางอย่างในท้องถิ่น เช่น ภาษีค่าน้ำ ภาษีที่เก็บจากการใช้เครื่องมือจับปลา เป็นต้น แต่การสื่อสารส่งข่าวยังไม่เจริญ จึงเข้าใจผิดว่าเจ้าหน้าที่จะมาเก็บภาษีใหม่อีก ราษฎรอ่าวเภอเกาะลันตา เมืองกระบี่ จึงอพยพครอบครัวไปอยู่ที่อื่น ท่านจึงชี้แจงให้ราษฎรเข้าใจเสียใหม่ มีข้อน่าสังเกตว่าข้าวลื้อประเภทนี้มิได้เกิดขึ้นครั้งเดียว ในภายหลังที่มีการสื่อสารเจริญขึ้น การคมนาคมสะดวก มีหนังสือพิมพ์จำหน่ายแล้ว ยังปรากฏมีข้าวลื้อต่าง ๆ ถ้าไม่รีบแก้ไขก็จะเกิดความเสียหายร้ายแรงได้ ทั้งรายละเอียดในหัวขอมูลงานทางด้านการปกครอง ซึ่งพระยารัษฎาฯ เข้าใจและมีวิธีการแก้ไขปัญหาได้เหมาะสม ทั้งตอนหนึ่งของคำรายงานดังนี้

* การชักจูงให้ราษฎรเมืองตรังสนใจในการเกษตรกรรมและเลี้ยงสัตว์ แนะนำให้ทำสวนครัวและเลี้ยงสัตว์ตามกำลังที่ครอบครัวนั้น ๆ จะทำได้ คือ ถ้าใครทำนาและทำสวนครัวได้ผลในพื้นที่ 25 ไร่ จะยกเว้นการเกณฑ์งานโยธาปีละ 15 วัน ให้แต่ละครอบครัวปลูกพริก มะเขือ มะกรูด มะนาว ตะไคร้ มะพร้าว มะละกอ อย่างละ 5 ต้น หรือ 5 กอ ให้เลี้ยงไก่ครัวละ 5 แม่ วิธีการนี้เท่าที่สำรวจข้อมูลพบว่า ทำสำเร็จในบางเมือง เช่น กระบี่ ตรัง สตูล ภูเก็ต ส่วนเมืองที่มีเหมืองแร่มาก ราษฎรส่วนใหญ่ไม่นิยมทำเกษตรกรรม แม้ว่าพื้นที่บางแห่งเหมาะแก่การทำสวนเงาะ สวนมะพร้าว เช่นในเมืองภูเก็ต ราษฎรก็ไม่นิยมทำ เนื่องจากอาชีพอื่นให้รายได้ดีกว่าอยู่แล้ว

...ได้ทราบว่าราษฎรในอำเภอนี้ ได้รื้อครุบครัวไปอยู่เสียบ้านเมืองอื่นประมาณ 20 ครัวเรือน เพราะแตกตื่นว่าจะเกิดภัยภายในที่ตัวยังไม่เคยเสียมาก่อน เหตุทั้งนี้เพราะอำเภอไม่แจ้งให้ราษฎร เข้าใจด้วย จึงได้ออกประกาศให้ราษฎรกลับมาอยู่ตามเดิม...¹

ความคิดเห็นและผลงานเร่งด่วนบางเรื่องของพระยาภิรมย์ภักดี ที่กล่าวมาเป็นเพียงการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า และดำเนินการแก้ไขเป็นการด่วนเท่าที่จะทำได้ ส่วนผลงานที่เด่นของท่านที่ปรากฏผลสำเร็จภายหลังส่วนหนึ่งมาจากการวางแผนระยะยาว การวางโครงการอย่างรอบคอบ ซึ่งเป็นลักษณะเด่นในการทำงานของท่าน แต่ก็มีผลงานเด่นบางด้านที่สำเร็จออกมาเพราะเกิดเหตุการณ์สำคัญเฉพาะหน้าที่มีผลบังคับให้พระยาภิรมย์ภักดี ต้องแก้ปัญหาด้วยวิธีการที่เสี่ยงต่อค่าครหาและเสื่อมเสียแก่วงศ์ตระกูลได้ เช่น กรณีการเรียกเงินค่าทดแทน (Compensation) จากนายเหมืองต่าง ๆ เพื่อนำมาปรับปรุงการคมนาคมส่วนหนึ่ง และใช้บำรุงมณฑลภูเก็ตให้มีความเจริญก้าวหน้าในด้านสาธารณูปโภคต่าง ๆ เนื่องจากขาดเงินงบประมาณอุดหนุน ผลสำเร็จในเรื่องการปลูกยางพารา อันเป็นพืชเศรษฐกิจที่นำรายได้มหาศาลมาสู่มณฑลภูเก็ตอีกทางหนึ่ง ซึ่งความตั้งใจเดิมต้องการส่งเสริมให้ราษฎรยึดอาชีพเกษตรกรรมเป็นอาชีพหลักอีกอาชีพหนึ่ง เพื่อเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดจากการลดราคาคาติบุกโลก ทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมา เช่น ปัญหาความอดอยาก ปัญหาการขาดทุนของนายเหมืองจนต้องล้มเลิกกิจการไป เป็นต้น ประกอบกับขณะนั้นทางหัวเมืองมลายูของรัฐเสตรทแซทเทิลเมนต์ได้ป้องกันปัญหาราคาคาติบุกตกต่ำ ด้วยการให้ราษฎรปลูกยางพาราด้วย พระยาภิรมย์ภักดี จึงนำยางพารามาปลูกในมณฑลภูเก็ตเป็นครั้งแรกและยางพารากลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญของประเทศไทยในเวลาต่อมา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5 เรื่องขออนุญาตเรือกรมตำรวจภูธรให้พลตระเวนมณฑลภูเก็ต หน้า 73 และเอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5 รายงานตรวจราชการของพระยาภิรมย์ภักดี ระหว่างวันที่ 1-15 พฤศจิกายน ร.ศ. 120

ส่วนโครงการของพระยารัษฎาฯ ได้ตั้งไว้อย่างแรงกล้าว่าจะทำให้สำเร็จ คือ ให้มีท่าเรือน้ำลึกที่เมืองตรัง โดยสร้างให้เป็นท่าที่ทันสมัยไม่แพ้ประเทศเพื่อนบ้าน ได้แก่ โครงการท่าเรือกันตัง การคมนาคมที่สะดวก ความพยายามที่จะปลดปล่อยพันธนาการทางเศรษฐกิจที่มณฑลภูเก็ตถูกผูกขาดโดยเมืองปีนังและสิงคโปร์* ซึ่งโครงการระยะยาวเหล่านี้ถูกละเลยไป เพราะเหตุผลทางด้านการเมืองระหว่างประเทศ และพระยารัษฎาฯ ได้ถึงแก่อนิจกรรมไปเสียก่อน จึงเป็นสิ่งที่น่าเสียดายแม้ว่ารัฐบาลชุดหลัง ๆ จนถึงรัฐบาลปัจจุบัน เคยคิดที่จะดำเนินการตามโครงการที่พระยารัษฎาฯ วางไว้เมื่อยังมีชีวิตอยู่ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็ไม่สามารถทำให้สำเร็จ ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะสาเหตุหลายประการ ซึ่งจะไม่ขอกล่าวไว้ ณ ที่นี้

* หมายถึง ภาวะที่มณฑลภูเก็ตถูกผูกขาดทางด้านเศรษฐกิจโดยประเทศเพื่อนบ้าน ชาติอิสระภาพในการดำเนินงานทางเศรษฐกิจ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระยารัษฎาฯ ทรงมีความคิดเห็นตรงกันอยู่เรื่องหนึ่งคือ ความไม่พอใจในการถูกผูกขาดทางเศรษฐกิจโดยเมืองปีนังและเมืองสิงคโปร์ เช่น กิจการเหมืองแร่ดีบุก พระองค์ทรงคิดแก้ปัญหาโดยปรารถนาที่จะให้มณฑลภูเก็ตและภูมิภาคอื่น ๆ ทำการเกษตรขนาดใหญ่ (Plantation) แทนปลูกพืชเศรษฐกิจแบบประเทศอินโดนีเซีย สำหรับมณฑลภูเก็ต พระองค์ทรงมีพระราชดำริว่าควรปลูกพืชเศรษฐกิจบางอย่าง เช่น กล้วย ป่าที่นำมาทำเชือก ยางพารา มะพร้าว ทดแทนและสำรวจเมื่อยามที่ราคาดีบุกตกต่ำ ซึ่งไทยต้องเป็นฝ่ายเสียเปรียบมากกว่าปกติทุกครั้ง เพราะไทยถูกผูกขาดซื้อดีบุกโดยพ่อค้าที่เมืองปีนัง ส่วนพระยารัษฎาฯ ก็มีความปรารถนาที่จะแก้ปัญหาการผูกขาดแรงงานชาวจีน ^{พ่อค้า} โดยเมืองปีนังและสิงคโปร์ อ่านรายละเอียดในผลงานด้านเศรษฐกิจในตอนต่อไป

สำหรับผลงานและโครงการต่าง ๆ ของพระยารัษฎาฯ ในที่นี้จะแยกศึกษาและวิเคราะห์เป็นประเด็น ๆ เพื่อสะดวกต่อความเข้าใจ โดยแยกเป็นหัวข้อย่อย ดังนี้

ทางด้านเศรษฐกิจและการคลัง ศึกษาถึงอาชีพ การจัดเก็บภาษีอากร

ทางด้านการปกครอง ศึกษาถึงนโยบายของรัฐบาลที่มีต่อหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก
ในช่วงนี้ การย้ายที่ทำการของมณฑล การรักษาความสงบภายใน ปัญหาโจรผู้ร้าย
ชาวสื่อที่ทำให้ราษฎรและชาวต่างประเทศเกิดความเข้าใจผิดทางฝ่ายบ้านเมือง

ทางด้านสาธารณูปโภค ศึกษาถึงการคมนาคม เช่น การสร้างถนน ทางรถไฟ
โรงพยาบาล สถานีอนามัย เป็นต้น การหาเงินงบประมาณในการใช้จ่ายก่อสร้าง
สาธารณูปโภคต่าง ๆ เช่น เงินค่าทดแทน เป็นต้น

ทางด้านการต่างประเทศและการศึกษา ศึกษาถึงความสัมพันธ์ของพระยารัษฎาฯ
กับเจ้าหน้าที่ระดับผู้ใหญ่ของกงสุลอังกฤษ การติดต่อกับหมอสอนศาสนา การติดต่อกับพ่อค้า
ต่างประเทศ การศึกษาในมณฑลภูเก็ต

ฯลฯ

ทางด้านเศรษฐกิจและการคลัง

ในที่นี้ได้ศึกษาถึงอาชีพสำคัญของมณฑลภูเก็ต โดยเฉพาะที่มีผลงานเกี่ยวข้องกับพระยารัษฎาฯ ไว้ 3 อาชีพ คือ อาชีพการทำเหมืองแร่ดีบุก อาชีพค้าขายและอาชีพเกษตรกรรม ส่วนอาชีพอื่น ๆ ที่นอกเหนือจาก 3 อาชีพยังมี เช่น อาชีพการทำประมง อาชีพการเก็บของป่าขาย อาชีพเฝ้าด่าน เป็นต้น ที่มีได้กล่าวถึงรายละเอียดเพราะเห็นว่าเป็นอาชีพรายย่อยของบางท้องถิ่นในมณฑลภูเก็ต และมีได้ส่งผลกระทบที่รุนแรงต่อสภาพเศรษฐกิจโดยส่วนรวมของมณฑลนี้ จึงจะเว้นการกล่าวถึง

อาชีพการทำเหมืองแร่ดีบุก ศึกษาวิเคราะห์ตามปัจจัยการผลิต คือ

พื้นที่ในการทำเหมืองแร่ มีปัญหาในการครอบครอง การแย่งชิงกรรมสิทธิ์ในพื้นที่ทำเหมือง การจัดสรรแหล่งน้ำ การขยายพื้นที่เหมืองไปในทะเล เป็นต้น

- แง่งงาน ศึกษาถึงกรรมกรจีน ปัญหาและวิธีดำเนินการแก้ไขปัญหา
- แหล่งเงินทุน ได้แก่ การศึกษาวิเคราะห์แหล่งเงินทุนของเอกชนต่าง ๆ เช่น จากปิ่นัง อินเคีย เป็นต้น แหล่งเงินทุนจากรัฐบาลและธนาคาร ปัญหาที่เกิดขึ้นและวิธีแก้ไข

- ผู้ประกอบการ ได้แก่ ชาวจีนและชาวยุโรป การศึกษาถึงความแตกต่างของผู้ประกอบการสองฝ่าย เช่น กรรมวิธีในการผลิต ปัญหาและวิธีการแก้ไข ปัญหาแหล่งเงินทุนของแต่ละฝ่าย เป็นต้น

อาชีพการค้าขายและอาชีพเกษตรกรรม ผลงานของพระยารัษฎาฯ ที่เกี่ยวข้องกับสองอาชีพนี้มีความแตกต่างกันในช่วงเวลา คือ สมัยรัชกาลที่ 5 (ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2444 - พ.ศ. 2453) และสมัยรัชกาลที่ 6 (ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2453 - พ.ศ. 2456) ซึ่งแต่ละช่วงเวลา รัฐบาลมีนโยบายต่างกัน แต่พระยารัษฎาฯ ก็สามารถดัดแปลงนโยบายในท้องถิ่นให้เข้ากับนโยบายของรัฐบาลแต่ละสมัยได้ด้วยดี

การจัดเก็บภาษีอากร ในสมัยนี้เก็บโดยรัฐบาลส่งเจ้าหน้าที่ทางการจัดเก็บภาษีอากร โดยเฉพาะออกมาดำเนินการ มีการแก้ปัญหาเกี่ยวกับความปลอดภัยในการจัดส่งเงินภาษีด้วยระบบธนาคารที่รวดเร็วและปลอดภัย

เมื่อพระยารัษฎาฯ มาจัดการทำนุบำรุงบ้านเมืองในมณฑลภูเก็ต ปรากฏว่านโยบายหลักทางเศรษฐกิจของรัฐบาลสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ เรื่องการตั้งผลประโยชน์ต่าง ๆ ของส่วนภูมิภาคเข้าสู่ศูนย์กลางมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ เพื่อเป็นงบประมาณสนับสนุนการปฏิรูปประเทศต่าง ๆ มิให้มหาอำนาจตะวันตกถือโอกาสมาแทรกแซงได้มากกว่าที่เป็นอยู่ในขณะนั้น¹ สำหรับมณฑลภูเก็ตก็เป็นมณฑลหนึ่งที่ถูกรัฐบาลนำรายได้ส่วนใหญ่ของมณฑลไปใช้ในการปฏิรูปครั้งสำคัญนี้ด้วย มีการเปลี่ยนแปลงการจัดเก็บภาษีอากรอย่างรัดกุมยิ่งขึ้น ส่วนปัญหาที่ตามมา สวัสดิการของรัฐที่พึงให้แก่ท้องถิ่น การ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี เทศาภิบาล

คมนาคม การแก้ปัญหาโจรผู้ร้าย ความไม่สงบสุขที่เกิดจากการก่อตัวของเจ้าหน้าที่ราชการบางคน ถูกผลักดันให้เป็นภาระของข้าหลวงเทศาภิบาล การทำนุบำรุงองค์ประกอบต่าง ๆ ที่จะสนับสนุนให้กิจการเหมืองแร่รุ่งเรือง การส่งเสริมอาชีพต่าง ๆ ของราษฎร ถูกละเลยโดยรัฐบาลกลาง เพราะถือว่าเป็นหน้าที่รับผิดชอบของข้าหลวงเทศาภิบาลโดยตรง แต่ก็มิได้สนับสนุนค่านงบประมาณหรือบุคคลากรที่จะมา เป็นผู้ช่วยของข้าหลวงเทศาภิบาล ดังนั้นการทำนุบำรุงบ้านเมือง เช่น การคมนาคม การสาธารณสุข โภคกิจต่าง ๆ ที่ประสบความสำเร็จจึงเป็นผลแห่งความสามารถของข้าหลวงเทศาภิบาลแต่ละคน ที่ทำหน้าที่เป็นผู้หาทุน แรงงานและผู้ประกอบการมาดำเนินงานในกิจการบางอย่างที่ทำรายได้ให้แก่รัฐบาลมาก เช่น การทำเหมืองแร่ที่บุกในทะเล โดยไร้เรือชุดของบริษัทต่าง ๆ ที่เจ้าของมักจะเป็นชาวตะวันตก การทำสวนยางพารา เป็นต้น ซึ่งล้วนแต่ทำรายได้มหาศาลแก่รัฐบาล เพราะฉะนั้นกิจการดังกล่าวจึงได้รับความสนใจจากรัฐบาลมาก มีกฎหมายควบคุมเพื่อป้องกันการเกิดปัญหาต่าง ๆ ขึ้น เช่น ออกพระราชบัญญัติเหมืองแร่ที่บุกดังกล่าว มีผลต่อฐานะและความสำคัญของข้าหลวงเทศาภิบาล ทั้งนี้รัฐบาลหวังในความสามารถเฉพาะบุคคลของข้าหลวงเทศาภิบาลในการเป็นเครื่องมือแก้ปัญหาเฉพาะหน้าด้วยตนเองได้โดยขาดงบประมาณและเจ้าหน้าที่ที่มีความรู้ความสามารถทางเทคนิคต่าง ๆ จากรัฐบาล เพื่อช่วยแบ่งเบาภาระของข้าหลวงฯ บ้าง แต่ก็นับว่าเป็นโชคดีของไทยในขณะนั้นที่มีข้าหลวงเทศาภิบาลที่เก่ง ๆ หลายคน ไม่เฉพาะแต่หมอลงกาเหว่า ที่หมอลงกาเหว่าอื่นก็มี เช่น หมอลงกาเหว่าศรีธรรมราช ก็ได้ข้าหลวงเทศาภิบาลที่มีความสามารถมาก คือ พระยาบรมราช (ปั้น สุ่ม) เป็นต้น ถือว่าเป็นพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่โชคดีมีเสนาบดีและข้าราชการบริพารหลายคนที่มีความจงรักภักดีในแผ่นดิน มีความรู้ความสามารถและทำงานอยู่ในตำแหน่งได้เป็นเวลานาน จึงสามารถช่วยกันแก้ปัญหาบ้านเมืองให้รอดพ้นจากวิกฤติการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศได้อย่างหวุดหวิด และบ้านเมืองมีความสงบสุขติดต่อกันเป็นระยะเวลาที่ยาวนานที่สุดสมัยหนึ่ง

ส่วนพระยาวิชาเยนทร์ นอกจากจะมีความเฉลียวฉลาดความสามารถส่วนตัว สูงแล้วช่วงเวลาที่ท่านมาดำรงตำแหน่งเป็นผู้นำการปกครองระดับต่าง ๆ นั้น บ้านเมือง กำลังอยู่ในระหว่างการปฏิรูปแผ่นดิน องค์พระประมุขทรงพยายามกระตุ้นและสนับสนุน การขานบำรุงบ้านเมืองในภูมิภาคส่วนต่าง ๆ ดังนั้นช่วงเวลาการทำงานของพระยา วิชาเยนทร์ จึงคล้องจองกับการขานบำรุงเปลี่ยนแปลงของรัฐบาลกลางในคอนนั้นด้วย และรัฐบาลชุดนี้มีอายุการทำงานยาวนานถึง 42 ปี (พ.ศ. 2411 - 2453) ทำให้ นโยบายต่าง ๆ คงที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงบ่อย ๆ จนทำให้เกิดความสับสนในการ ทำงาน นับว่าเป็นโชคดีของพระยาวิชาเยนทร์ ที่สามารถดำเนินการขานบำรุงมณฑลภูเก็ต ได้เป็นอย่างดี ไม่ต้องพะวงหน้าพะวงหลังเพราะมีผู้บังคับบัญชาเพียงผู้เดียว และบังคับ บัญชาพระยาวิชาเยนทร์อยู่เป็นเวลานานจนเข้าใจและไว้วางใจพระยาวิชาเยนทร์ในการที่จะ คัดลีนใจหรือดำเนินการอย่างไร ก่อให้เกิดผลประโยชน์ทางความเจริญของบ้านเมือง มากกว่าจะชะงักงันเหมือนข้าราชการในรัฐบาลสมัยอื่น ๆ ที่มีการเปลี่ยนแปลงผู้นำ ของประเทศบ่อย ๆ และมีข้อน่าสังเกตว่าในระยะเวลา 31 ปี แห่งชีวิตนักปกครอง ท่านมีผู้บังคับบัญชาระดับต่าง ๆ และผู้ร่วมงานบางคนทำงานร่วมกับท่านต่างมีอายุ ข้าราชการยืนนานไม่แพ้ท่านทำให้แต่ละคนเข้าใจสภาพท้องถิ่น ปัญหาต่าง ๆ ที่จะเกิด เป็นอย่างดี ดูตารางที่ 4 นับได้ว่าเป็นข้อได้เปรียบและโชคดีที่พระยาวิชาเยนทร์ สามารถปรับตัวเข้ากับผู้บังคับบัญชาดังกล่าวได้เป็นอย่างดี ทำให้โครงการต่าง ๆ ของท่านได้รับความยินยอมและสำเร็จลุล่วงเป็นส่วนใหญ่

ตารางที่ 4 ระยะเวลาการปฏิบัติราชการของผู้บังคับบัญชาและของพระยาวิชา
เฉพาะที่ทำหน้าที่โดยตรงในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก

พระนามและนาม	ตำแหน่งและหน้าที่รับผิดชอบ	ระยะเวลาของ การปฏิบัติงาน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอม- เกล้าเจ้าอยู่หัว	หัวหน้ารัฐบาล ในฐานะเป็น- พระเจ้าแผ่นดิน	พ.ศ. 2411 - 2453 42 ปี
สมเด็จพระยาตาก- ราชานุภาพ	เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย	พ.ศ. 2435 - 2458 23 ปี
พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เล็ง วิริยศิริ)	เจ้าหน้าที่ราชการภาคบังคับใน กระทรวงมหาดไทย และต่อมา ทำงานในกรมราชโลหกิจ ตั้งแต่ พ.ศ. 2452 - 2457 ค่าย ขณะนั้นกรมราชโลหกิจขึ้นตรงกับ กระทรวงมหาดไทย	พ.ศ. 2444 - 2459 ¹ 14 ปี
พระยาวิชาญประสิทธิ์	เจ้าเมืองกระบุรีเป็นเวลา 6 ปี เจ้าเมืองตรังเป็นเวลา 11 ปี ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นเวลา 12 ปี	พ.ศ. 2427 - 2433 พ.ศ. 2433 - 2444 พ.ศ. 2444 - 2456

ที่มา : จากการวิเคราะห์ของผู้เขียน

¹ กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.1/10 ข้าหลวง
กระทรวงมหาดไทย

สำหรับผลงานของพระยาภิรมย์ภักดี ทางด้านการปกครองเศรษฐกิจและการคลัง มีผู้ศึกษาวิจัย รายละเอียดไว้หลายคน* ซึ่งงานวิจัยนี้จะไม่กล่าวในรายละเอียดเหล่านั้น แต่จะพยายามวิเคราะห์ออกมาเพื่อให้เข้าใจในผลงานเหล่านั้นดียิ่งขึ้น

ผลงานของพระยาภิรมย์ภักดี ที่เกี่ยวข้องกับกิจการเหมืองแร่กับกบ

การทำเหมืองแร่ การขุดหาแร่ การร่อนแร่ เป็นอาชีพดั้งเดิมของราษฎรในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกมาตั้งแต่ก่อนหน้าพระยาคำวงศ์สุริยวงศ์ (ถนอมเจียง) จะขอเป็นนายอากรที่ขึ้นกับในสมัยรัชกาลที่ 3 เสียอีก รายได้จากกิจการเหมืองแร่กับกบถือเป็นหัวใจสำคัญทางเศรษฐกิจของหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกมาตลอดสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แต่เนื่องจากราษฎรมีเป็นจำนวนมากจึงต้องอาศัยแรงงานจากนอกประเทศ โดยเฉพาะ กรมกรงจีนที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่มีจำนวนมากกว่ราษฎรไทย นอกจากนั้นห่อถักเงินจากบึงเงินเรือค้าขายระหว่างเกาะบึงกับหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกมาตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์¹ โดยนับถึง

* ดูรายละเอียดได้ในวิทยานิพนธ์ของ สุนทร หิรัญวงศ์ สภาพการณ์ในช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครองมณฑลภูเก็ต ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2434 - 2453 ในบทที่ 4 - 5 วชิรารวรรณ ศักตะพงษ์ นโยบายเศรษฐกิจใหม่ต่อหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกสมัยรัชกาลที่ 5 ในบทที่ 4 สุรีย์ เอียงแสงทอง การศึกษาวิเคราะห์สภาพเศรษฐกิจเมืองภูเก็ต ระหว่าง พ.ศ. 2356 - 2475 ในบทที่ 3 และ ขุนเสนาขุนวงศ์ภักดี (พิทักษ์ ณ เถวร) ประวัติและงานพระยาภิรมย์ภักดี หน้า 1 - 119

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 56 เรื่องถึงข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองตะวันตกว่าด้วยกังกบอันถึงกบเมืองไทย แยกเมือง ร.ศ. 108 หน้า 10 -

เป็นสินค้าสำคัญ* ที่พ่อค้าเข้ามาซื้อด้วยวิธีการแลกเปลี่ยนกับปัจจัยการดำรงชีพต่าง ๆ คือ อาหารและเครื่องนุ่งห่ม สินค้าที่ขุดหามาได้ชาวจีนจะเป็นผู้รับถลุงก่อน ฉะนั้นการซื้อที่บุกในสมัยแรก ๆ จึงเป็นแร่ที่บุกมิใช่สินแร่ตั้ง เช่นสมัยหลัง ที่ต้องส่งไปถลุงที่เมืองปิ่นกู่ ทุกเหมืองที่บุกที่ราษฎรหามาได้ส่วนหนึ่งถูกขายเป็นสินค้า และเหลือไว้ส่วนหนึ่งสำหรับเป็นส่วยอากรให้รัฐแทนการถูกเกณฑ์แรงงาน ส่วนที่บุกนี้รัฐบาลจะเก็บไว้ใช้ในราชสำนักเนื่องในงานพระราชพิธีเล็กน้อย ส่วนที่เหลือจะถูกขายเป็นสินค้าต่อไป

ดังนั้นในกิจการของเหมืองแร่ที่บุกของหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก จึงมีชาวจีนเข้ามาดำเนินการเหมืองแร่ที่บุกแทบทุกชั้นตอน คือ มีทั้งนายเหมือง แรงงาน และผู้ค้าขายแร่ที่บุก ชาวจีนได้อพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกหลายแห่ง เช่น ที่เมืองพังงา ในปี พ.ศ. 2387 มีชาวจีนประมาณ 600 คน ในจำนวนนี้มี 30 หลังคาเรือนที่ทำกรผูกขาดการถลุงแร่ที่บุกที่นี่ ต่อมาเมื่อชาวจีนได้เข้ามาดำรงตำแหน่งผู้นำการปกครองของเมืองระนอง กระบุรี ตรัง มีเชื้อสายเป็นจีนยกเกือบ เช่น พระยาดำรงสุริยธา พระยาอภัยภักดีศรีรักษา เป็นต้น ดังได้กล่าวรายละเอียดมาแล้ว นอกจากนี้ยังมีชาวจีนรับผูกขาดทำภาษีทุกเมือง โดยเป็นเจ้าภาษีนายอากรโดยตรงบ้าง

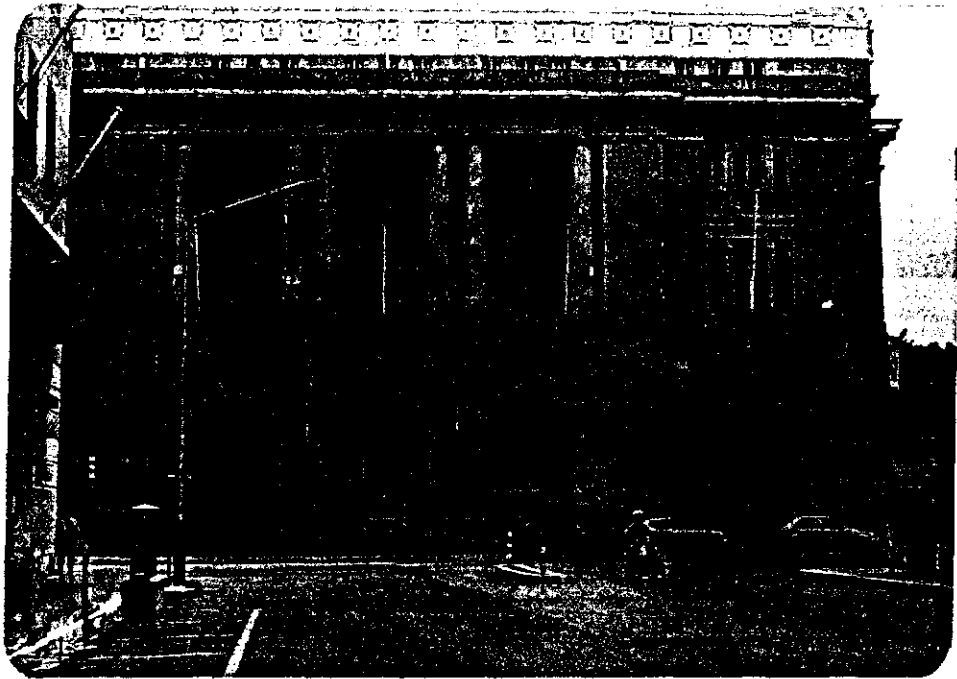
ปี พ.ศ. 2387 ชาวอังกฤษชื่อ เจมส์โลว์ ได้เขียนจดหมายเหตุเล่าถึงหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกไว้ตอนหนึ่งว่า "ที่บุกที่ทำดีก็ค่อนข้างนานหลายปีนั้นนับเป็นสินค้าอย่างหนึ่ง หรือมีฉะนั้นก็อย่างเดียวกันของเมืองกลางและเมืองท่าอื่น ๆ ของสยาม ซึ่งอยู่ทางใต้และทางเหนือของเมืองกลาง"...อ้างจาก นันทา วรเนติวงศ์, ผู้แปล จดหมายเหตุของเจมส์โลว์ หน้า 35

หรือเป็นลูกช่วงรับเก็บภาษีอากรแทนเจ้าเมือง เจ้าภาษีบางรายที่ไม่สันถิตทางค่านนี้ เช่น พระยาเสนาสุจิต (นุช ณ นคร) มอบหมายการเก็บภาษีอากรให้ชาวจีนทำในเมืองตะกั่วป่าอีกทอดหนึ่ง เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ในการศึกษาวิเคราะห์กิจการเหมืองแร่ ก็บุกรุก จึงเป็นการศึกษาถึงกิจการที่มีชาวจีนเข้ามาเกี่ยวข้องตลอดเวลาไม่ว่าจะเป็น ปัญหาจากแรงงาน เงินทุน และนายเหมืองผู้ประกอบการ ด้วยเหตุนี้ในการแก้ปัญหา หรือการทํานุบำรุง ส่งเสริมการประกอบกิจการเหมืองแร่ของพระยารัษฎาฯ จึงเป็นเรื่องที่ค่อนข้างจะแก้ไขและส่งเสริมได้ตรงเป้าหมายเป็นส่วนใหญ่ จากชีวิตจริงและประสบการณ์ของท่านที่ได้เรียนรู้ และมีประสบการณ์มากับตนเองมาตลอด 20 ปีแรกของชีวิตท่าน เมื่อมาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ท่านจึงดำเนินการแก้ไขปัญหาและส่งเสริมกิจการเหมืองแร่ก็แตกต่างไปจากข้าหลวงเทศาภิบาลคนก่อน สามารถเพิ่มรายได้ของแผ่นดินให้สูงขึ้นอีก โดยทุกฝ่ายไม่เคืองครั่นและยินยอมมากกว่าที่จะชักขวางหรือก่อการจลาจลดังเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต

ในที่นี้ได้พยายามนำเสนอให้ครบตามหัวข้อปัจจัยการผลิต แต่ไม่ได้เรียงตามลำดับจากที่ดิน เงินทุน แรงงาน ผู้ประกอบการ แต่จะกล่าวตามลำดับปัญหาที่เกิดขึ้น เช่น ปัญหาเกี่ยวกับการขาดแคลนเงินทุน แรงงานในท้องถิ่น ปัญหาที่เกิดจากแหล่งอบายมุขในเมืองแร่ เป็นต้น

แหล่งเงินทุน

ก่อนหน้าที่จะยกเลิกระบบเจ้าเมือง - เจ้าภาษี แหล่งเงินสำคัญมีอยู่ 2 แหล่ง คือ เจ้าเมือง - เจ้าภาษีออกเงินทุนสำรองให้นายเหมืองซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวจีน และแหล่งเงินกู้จากพ่อค้าเมืองบิ๊นัง หลังปี พ.ศ. 2434 ไปแล้ว แหล่งเงินกู้จากเจ้าเมือง - เจ้าภาษี หดไปตามนโยบายการจัดการปกครองใหม่ที่ยกเลิกระบบเจ้าเมือง เหลือแต่แหล่งเงินกู้เก่าแก่แหล่งเดียวคือ พ่อค้าบิ๊นัง คิอัคราคอกเปี้ยร้อยละ 16 - 18 ต่อปี ต่อมาปี พ.ศ. 2448 เกิดเรื่องฟ้องร้อง

แหล่งฝากเงิน กู้เงิน รับส่งแลกเปลี่ยนเงินตรา ของนายเหมือง พ่อค้าในหัวเมืองไทย
ฝั่งตะวันตก และรัฐบาลไทย ภาพบนเป็นรูปธนาคารชาร์เตอร์แบงก์ สาขามันัง และ
รูปล่างเป็นภาพธนาคารแบงก์ฮ่องกงเซี่ยงไฮ้ ซึ่งไทยเป็นลูกค้าของธนาคารทั้งสองมา
ตลอดทั้งแก่ปี พ.ศ. 2431 จนถึงปัจจุบัน

ยักทรัพย์ของนายเหมืองเนื่องจากกู้เงินแล้วไม่มีเงินคืนตามกำหนด* แหล่งเงินทุน
แหล่งนี้จึงลดจำนวนเงินให้กู้ และพิจารณาให้เฉพาะคนที่เป็ยญาติและไว้วางใจได้
จริง ๆ หรือต้องมีหลักทรัพย์ค้ำประกันในราคาสูง ๆ ทำให้การลงทุนชะงัก บางเหมือง
ต้องปิดกิจการชั่วคราว นอกจากนี้ยังมีปัญหาต่อเนื่องตามมา เช่น ปัญหาการว่างงาน
ปัญหาความอดอยาก เป็นต้น พระยารัษฎาฯ ได้ดำเนินการหาแหล่งเงินกู้ได้ 2 - 3
แหล่ง คือ

จากพ่อค้าและนายทุนชาวอินเดียที่เมืองปีนังและเมืองมัทราส¹ แต่ทำได้
ไม่นานก็เกิดเรื่องราววิวาทกันตาย เพราะนายทุนแขกเซดคี^{**} เอาเปรียบผู้กู้มาก
เช่น คัดคอกเบี้ยสูงกว่าแหล่งอื่น ทำให้ผู้กู้เงินลงจำนวนเงินที่สูงไปจากจำนวนเงิน
ที่แท้จริง เป็นต้น

* เช่นเดียวกับกรณีเงินจากเจ้าเมือง - เจ้าภาษี มักจะไม่ได้เงินคืน
เป็นส่วนใหญ่

¹ กองจกหมายเหตุ, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 7 ลป.2 28/29
บันทึกความทรงจำ เนื่องจากการสนทนากับพ่อค้ามณฑลภูเก็ต จอมพลสมเด็จพระเจ้า
พี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรนินิต มกราคม 2473

^{**} นายทุนแขกเซดคี เป็นนายทุนที่พระยารัษฎาฯ ชวนเข้ามาตั้งแหล่งเงินกู้
ในเมืองภูเก็ตเพียงเวลาไม่กี่ปี ได้กำไรเงินคอกเบี้ยกลับไปอินเดียประมาณ 10 ล้านบาท
ในขณะนั้น อ้างจาก ค.

แหล่งเงินทุนในรูปบริษัทลงทุนแรกของชาวอังกฤษที่เมืองปีนัง และเมืองสิงคโปร์ คือ บริษัท สเตรทเทรดดิ้ง กัปนี (The Strait Trading Company) สาขาเมืองภูเก็ต ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2449 วิธีการคือ รับซื้อแร่ดีบุกโดยจ่ายเงินสดให้ก่อน แล้วให้นายเหมืองใช้หนี้ด้วยแร่ดีบุก ปรากฏว่าระยะเวลา 1 ปี ปริมาณสินแร่ดีบุกครึ่งหนึ่งของเมืองภูเก็ตที่ขุดได้เป็นของบริษัทนี้หมด¹

แหล่งเงินทุนจากรัฐบาล ในบางกรณีรัฐบาลให้กู้แต่ดอกเบี้ยก็เล็กน้อย เพราะไม่ค่อยได้คืน เช่น การออกเงินกู้ให้นายเหมืองดำเนินการหาแรงงานที่ขาดแคลนจากเมืองจีน คิดดอกเบี้ยร้อยละ 5 ต่อเดือน²

แหล่งเงินทุนในรูปของธนาคาร พระยารัษฎาฯ ได้วิ่งเต้นขอให้ธนาคารชาเตอร์ (Charter Bank) ที่ปีนัง* มาเปิดสาขาย่อยที่เมืองภูเก็ต เมื่อปี พ.ศ. 2450³

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 7 สบ.2 28/29 บันทึกความทรงจำ เนื่องจากการสนทนากับพ่อค้ามณฑลภูเก็ต จอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้าเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต มกราคม 2473 และกองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร B.P.P. 3/11 No.3788 Report on the Trade and Commerce of the Monthons of Saiburi and Puket 1906

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กส.6.1/6 จดหมายกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ (24 กันยายน ร.ศ. 115)

* ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2434 ข้าหลวงพิเศษและกงสุลสยามที่ปีนัง สิงคโปร์ ส่งเงินภาษีอากรโดยระบบการจัดส่งเงินทางธนาคาร คือ ถ้าเป็นรายได้ของแผ่นดินโดยตรง ส่งเงินเข้าธนาคารแบ่งค้ำของกงเชียงไฮ้ ชาร์เตอร์และเมอร์แคนไทล์ สาขาสิงคโปร์ ถ้าเป็นเงินรายได้ส่วนพระองค์ส่งเงินเข้าแบ่งค้ำทั้งสามเช่นกันแต่เป็นสาขาปีนัง...อ้างจาก กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 22/8 พระยารัษฎาฯ กู้เงินหลวง พ.ศ. 2434

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/10, รายงานราชการมณฑลภูเก็ต ร.ศ. 120

เพื่อหวังให้ธนาคารเป็นแหล่งเงินทุนแก่นายเหมืองในอัตราดอกเบี้ยต่ำ เพื่อป้องกันมิให้นายเหมืองรายย่อยไปกู้เงินจากแหล่งอื่นที่คอยเอาเปรียบนายเหมืองมากเกินไป เช่น แหล่งเงินทุนจากปิ่นังและบริษัทสเตรคเทรคคิงส์ ก่าปนี แต่ธนาคารชาร์เตอร์กลับทำหน้าที่รับส่งเงินของนายเหมืองที่เป็นนักธุรกิจทางตะวันตกเท่านั้น ไม่ยอมเปิดกิจการเงินทุน และยังเป็นกองทุนสนับสนุนบริษัท สเตรคเทรคคิงส์ ก่าปนีด้วย ดังนั้นจึงมีนายเหมืองจีนบางคนและกรมการเมืองของฝ่ายจีน เช่น พระอร่ามสาครเขตต์ (ตันเพ็กฮวด) เสนอให้เปิดสาขาของธนาคารแบงก์สยามกัมมาจลหรือธนาคารไทยพาณิชย์ปัจจุบัน เพื่อเปิดแผนกเงินทุนโดยมีเจ้าหน้าที่จากกระทรวงการคลังเป็นผู้จัดการแต่ก็ไม่สำเร็จเนื่องจากแบงก์สยามกัมมาจลขณะนั้นกำลังประสบปัญหาภายในธนาคาร และมีเงินทุนบางส่วนจากธนาคารชาร์เตอร์และแบงก์ฮ่องกงเข้ามาเกี่ยวข้อง¹ เพราะฉะนั้นทางรัฐบาลไม่ปรารถนาจะเกี่ยวข้องกับข้อเสนอสั่งให้ยกเลิกธนาคารสาขาของธนาคารชาร์เตอร์ และตั้งธนาคารของรัฐบาลมาแทนที่เป็นการเลี่ยงต่อการถูกแทรกแซงจากอังกฤษ

ส่วนบริษัทของชาวตะวันตกที่มาลงทุนในมณฑลกุ่ต ไม่เกิดปัญหาเงินทุนเนื่องจากมีแหล่งเงินทุนอยู่ที่อังกฤษ ออสเตรเลีย ถึงแม้มีปัญหาที่เพียงระยะแรกที่ตั้งบริษัทเท่านั้น เนื่องจากการขายหุ้นและราคาหุ้นไม่แน่นอนและขาดการจัดการที่ดี²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/10, รายงานราชการมณฑลกุ่ต ร.ศ. 120

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ภข. 6.1/26, เรื่อง เหมืองแร่เมืองพังงาที่วิวาทกัน ไม่มีกฎหมายจะพิพากษา (10 กันยายน - 20 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 119)

วิธีหาแหล่งเงินทุนทางอ้อมวิธีหนึ่งของพระยารัษฎาก็คือ การเชิญชวนบริษัทต่างประเทศของยุโรปเข้ามาประกอบกิจการเหมืองแร่ดีบุกในเมืองที่มีดีบุกมาก ทั้งนี้ท่านพยายามเลือกหาบริษัทที่มีหลักฐานทางการเงินดี เพื่อตัดปัญหาการขาดแคลนเงินทุนภายหลัง เช่น บริษัททุ่งคาฮาเบอร์ บริษัทสเตรตเทรคคิง กัปนี เป็นต้น และพยายามติดต่อบริษัทเหมืองแร่ในต่างประเทศหลายแห่ง ชักชวนให้มาเปิดการทำแร่ในมณฑลภูเก็ต วังเต็นให้มีธนาคารสาขาในมณฑล คือ ธนาคารชาร์เตอร์ สาขาปีนัง มาเปิดสาขาย่อย ทำให้สะดวกแก่การค้าขายและบริษัทฝรั่งต่าง ๆ เกิดความนิยมเข้ามาตั้งทำการค้าและทำเหมืองแร่ในมณฑลนี้

เท่าที่สำรวจหลักฐานทางเอกสารและพิจารณาจากข้อมูลทางการสัมภาษณ์ปรากฏว่า ความสำเร็จในเรื่องการจัดการแหล่งเงินทุนท่านสามารถจัดการสำเร็จเพียงครั้งหนึ่งของโครงการของท่าน เพราะแหล่งเงินทุนที่ท่านหามาได้ล้วนแต่เป็นบริษัทหรือสถาบันทางการเงินที่มุ่งกอบโกยผลประโยชน์เพื่อตนเองเป็นฝ่ายเดียว เอาเปรียบไทยมากกว่าที่จะเป็นการช่วยเหลือในเรื่องการลงทุน เป็นการตั้งกิจการเหมืองแร่มาดำเนินการเสียเองมากกว่าและผลของการแก้ปัญหาแหล่งเงินทุนในครั้งนี้นักกลับทำได้ไม่ตรงเป้าหมายเพราะเป็นการเปลี่ยนมือผู้ประกอบการจากชาวจีนมาเป็นชาวตะวันตกที่มีวิทยาการแผนใหม่ เครื่องจักรที่มีประสิทธิภาพสูงส่งในการขุดแร่ดีบุกมาดลึงโดยวิธีใหม่ที่ได้นื้อแร่ดีบุกในปริมาณที่สูงกว่าเดิม ซึ่งเป้าหมายเดิมที่พระยารัษฎาชักชวนพ่อค้า

บริษัทนี้เคยวิ่งเต้นขออนุญาตการดลึงแร่ในหัวเมืองภาคใต้ทั้งหมด ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2433 แต่ไม่สำเร็จ เพิ่งจะได้รับอนุญาตให้ดำเนินการดลึงแร่ได้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2449 ในฐานะสำนักงานสาขาภูเก็ต สามารถตั้งกิจการดลึงแร่จากชาวจีนได้สำเร็จ เท่ากับว่าพระยารัษฎามีส่วนตั้งกิจการเหมืองแร่ดีบุกที่เคยถูกชาวจีนผูกขาดมานานมาเป็นชาวยุโรปเข้ามาแทนที่กิจการบางอย่างแทน

ธนาคารและบริษัทต่างประเทศให้มาลงทุนในมณฑลภูเก็ตเพื่อมาเป็นแหล่งเงินทุน
แหล่งใหม่ให้นายเหมือง (จีน) ทั้งหลาย แต่การผลักดันกลายเป็นโฉมหน้าใหม่ของ
ผู้ประกอบการใหม่ ที่ได้ผลตอบแทนมหาศาลจากการทำเหมืองแร่ที่บุกที่นี่ ทำให้มี
อิทธิพลในด้านการลงทุนสูงสำหรับนายเหมืองทั้งหลายต้องอยู่ในสภาพลูกหนี้ของเจ้าหนี้
รายใหม่ ที่มีวิธีการผูกขาดการรับซื้อแร่ ถลุงแร่ในราคาที่ไม่ยุติธรรมแก่นายเหมือง
ทำให้ การคืนหนี้ลดน้อยลง และมีนายเหมืองหลายรายที่จำต้องสูญเสีย
เหมืองแร่ไปให้กับบริษัทเสตรคเทรคคิง กัปปี เพราะไม่มีเงินหรือสินแร่คืนทันเวลา
ที่กำหนด จึงถูกยึดเหมืองแร่และที่ดินไป

แรงงานในกิจการเหมืองแร่

ก่อนที่บริษัททุ่งคาฮาเบอร์ของกัปตันสไมล์ จะประสบความสำเร็จใน
การใช้เรือขุดแร่ที่บุกปี พ.ศ. 2452 ทำให้ไคแร่ที่บุกมากขึ้นในขณะที่ใช้แรงงาน
น้อยลงกว่าเดิม บังคับเรื่องแรงงานทำให้มีความสำคัญและสิ่งจำเป็นยิ่งในธุรกิจ
ทางเหมืองแร่ที่บุก ซึ่งกรรมกรจีนเป็นแรงงานผูกขาดมาตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์และมี
เป็นจำนวนมาก มีความสัมพันธ์ภายในกลุ่มได้อย่างแนบแน่น กรรมกรจีนจึงกล่าวนี้
สามารถรวมกลุ่มกันในการก่อความไม่สงบสุขเมื่อปี พ.ศ. 2410 พ.ศ. 2419
และพ.ศ. 2422 รัฐบาลต้องระดมกำลังจากหลาย ๆ เมืองมาช่วยปราบปราม¹

แต่ก่อนนายเหมืองที่เคยเป็นลูกหนี้เจ้าเมือง - เจ้าภาษี หรือรัฐบาลมักจะ
ไม่คืนหนี้หลวง เนื่องจากข้อสัญญาไม่รัดกุมและไม่ได้เรียกดอกเบี้ยคืนค่าประกันหรือ
ทรัพย์สินอื่นมาเป็นหลักประกันแน่นอนเหมือนบริษัทของชาวตะวันตก

¹ ทรายละเอียดในวิทยานิพนธ์ของ สุนทร หิรัญวงศ์, วชิรวรรณ ตันทะหงส์
และศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล "สมาคมอั้งยี่ในประเทศไทย พ.ศ. 2367 - 2453"
(วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2524)

การที่มีกรรมกรจีนมากกว่าแรงงานในท้องถิ่น และราษฎรไทย¹ ประกอบกับการทำเหมืองแร่ดิบบุกในเวลานั้นต้องอาศัยแรงงานที่ทำให้กรรมกรจีนมีความสำคัญในตัวเองสูงจนสามารถเรียกร้องต่อรองกับข้าหลวงเทศาภิบาลได้ในบางกรณี เช่น การเรียกร้องสวัสดิการในการขอให้มิให้โรงพยาบาล ขอให้ตัดสินกรณีนายเหมืองไม่ยอมจ่ายเงินค่าจ้างค่าโบนัลในเทศกาลตรุษจีน เป็นต้น พระยารัษฎาก็เป็นผู้นำการปกครองคนหนึ่งที่ให้ความสนใจในเรื่องกรรมกรจีนมาก รู้จักเข้าใจถึงลักษณะของกรรมกรจีนและปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมากกว่าข้าหลวงเทศาภิบาลคนอื่น ๆ * สำหรับวิธีการแก้ไขปัญหานั้น พระยารัษฎาได้ดำเนินการตามลักษณะของปัญหาที่เกิดขึ้นเสมอ ๆ 2 - 3 ปัญหา คือ

ปัญหาแรงงานปัญหาแรก คือ การขาดแคลนกรรมกรจีนเสมอ ๆ เนื่องจากนายเหมืองไม่ได้ออกไปควานหากรรมกรจีนเองเพียงแต่ส่งผ่านบริษัทจัดหาแรงงานที่ปิ่นัง สิงคโปร์ หรือบางครั้งส่งโดยตรงกับบริษัทจัดหาแรงงานโดยไม่ผ่านบริษัทที่ปิ่นัง แต่ทุกครั้งที่ได้กรรมกรจีนมามากจะได้กรรมกรที่เหลือจากการคัดเลือกที่เมืองปิ่นัง สิงคโปร์แล้ว เพราะนายเหมืองและรัฐบาลเสตรท แบทเคิลเมนต์ ได้จัดสวัสดิภาพทางด้านการรักษาโรคภัยไข้เจ็บสภาพความเป็นอยู่ที่ดีกว่ากรรมกรจีนในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกจะพึงได้รับ ถึงแม้ว่าค่าจ้างจะต่ำกว่าที่ไทยให้แก่กรรมกรจีนก็ยังสมัครใจที่จะทำงานอยู่ในหัวเมืองมลายู กรรมกรจีนอีกประเภทหนึ่งที่จะเข้ามาทำงานในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก คือ กรรมกรจีนที่มั่งจะเข้ามาทำงานเพื่อเก็บรวบรวมเงินค่าจ้างพอ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู พ.ศ. 109 หน้า 137

* พ.ศ. 2417 อังยีก่อการจลาจลที่เมืองระนอง บิดาของพระยารัษฎาเป็นประธานในการปราบปรามการก่อกวนไม่สงบครั้งนี้ที่เมืองระนอง

ตั้งตัวได้บ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ แล้วก็เดินทางกลับ แต่มีน้อยรายที่ทำได้ เพราะภายใน
เหมืองแร่นั้นมีทั้งผืน เหล้า การพนันคอยล่อใจให้ใช้จ่ายในอบายมุขเหล่านี้ ทำให้
เงินทองไม่มีเหลือ ต้องทนอยู่ไปวัน ๆ หนึ่งเพื่อรวบรวมเงินใหม่หรือเพื่อใช้หนี้
นายเหมือง ดังนั้นขวัญและกำลังใจที่ดีที่มุ่งจะทำประโยชน์ให้แก่แผ่นดินที่พักมาอาศัย
จึงแทบจะไม่มี ก่อให้เกิดปัญหาสืบเนื่องอีก เช่น ยกพวกตีกัน ผ่านนายเหมืองที่ไม่จ่าย
ค่าแรงตามกำหนด เป็นต้น เป็นการชักชวนปัญหาด้วยตนเองและกฎหมายถือเป็น
เรื่องของความโหดเหี้ยมที่เกิดจากความไม่ล้มหวังในหลาย ๆ เรื่องถึงกับทำให้กรรมกร
จีนต้องไต่แรงงานอย่างหนักอยู่มาแล้มาอีกสู้กับนายเหมืองบ้าง ฆ่าฟันกันเองบ้าง
ทำร้ายร่างกายเจ้าหน้าที่บ้านเมืองบ้าง ล้วนแต่เป็นภาพพจน์ที่เลวร้ายของกรรมกรจีน
ส่วนใหญ่ตลอดมา ดังนั้นเพื่อเป็นการแก้ปัญหาทั้งแคบและกว้าง พระยารัษฎาจึงขออนุญาต
ดำเนินการจัดหากรรมกรจีนเอง ถึงรายละเอียดในคำกราบบังคมทูลเมื่อปี พ.ศ.
2444¹ ซึ่งสรุปความสำคัญได้ดังนี้

พระยารัษฎาจารย์รายงานว่า มณฑลภูเก็ตกำลังขาดแคลนกรรมกรจีน เนื่องจาก
กรรมกรเก่าได้เจ็บป่วยล้มตายและแก่ชราทำให้มีกรรมกรลดน้อยลง ขณะเดียวกัน
กรรมกรรุ่นใหม่ ๆ ก็ไม่มีเข้ามา จึงขอเสนอให้นายอากรฝิ่นมณฑลภูเก็ตเป็นผู้ออก
เช่าเรือกลไฟไปรับคนจีนที่เมืองเอ๋หมิง (Amoy) มามณฑลภูเก็ตโดยทรงปีละ 3 เที่ยว
จัดเรือไปรับคนจีนในเดือนกุมภาพันธ์ มีนาคม เมษายน ซึ่งในระยะเริ่มแรกของ
การลงทุนนายอากรฝิ่นคงจะขาดทุนบ้าง แต่ในไม่ช้าก็จะสามารถเรียกทุนคืนและยัง
ได้กำไรด้วย โดยคิดจากนายเหมืองและกำไรที่จะได้จากการขายฝิ่น การที่พระยา
รัษฎาเสนอให้นายอากรฝิ่นเป็นนายทุนโครงการนี้ มีเหตุผลชี้แจงไว้ตอนหนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5 เรื่อง
ขออนุญาตเรือกรมตำรวจรับพลตระเวนมณฑลภูเก็ต หน้า 49 - 51

"พวกพ่อค้าเข้าเรือกลไฟไปรับมันทุกพวกจีนก็กลัวไม่มีทุนพอ ครั้นรัฐบาลจะลงทุนในเรื่องนี้ก็ไม่ควร"¹

ปกติการขนส่งกรรมกรจีนจากเมืองจีนเท่าที่ผ่านมาจะต้องแวะที่เมืองปิ่นทงทุกครั้งเพราะต้องผ่านด่านตรวจโรค* เมื่อผ่านด่านนี้แล้วจึงจะเดินทางต่อมาณฑลกุ่ต แต่เท่าที่ผ่านมามีปรากฏว่า กรรมกรจีนมักจะหลบหนีไปที่อื่นโดยฉวยโอกาสตอนตรวจโรคนี้ ทำให้จำนวนกรรมกรจีนที่จะไปทำงานในมณฑลกุ่ตลดน้อยลงมาก** เพื่อเป็นการแก้ไขปัญหานี้โดยตรงจึงขอสร้างสถานีตรวจโรคของไทยที่เกาะตะเกาหน้าเมืองกุ่ต โดยกรรมกรจีนทุกคนต้องพักที่เกาะตะเกาก่อนระยะหนึ่ง ระหว่างนี้จะมีหมอคอยตรวจร่างกาย ถ้าพบอาการของโรคต่าง ๆ ก็จะให้รักษาเสียให้หายก่อนเข้าเมือง ถ้าหมอตรวจร่างกายแล้วผลปรากฏว่าแข็งแรงปลอดภัยก็จะให้เข้าเมืองได้ โดยต้องกินยี่สิบสี่ ชั่วโมงล้างร่างกายและสวมเสื้อผ้าใหม่จึงจะเข้าเมืองได้ แล้วส่งไปตามเหมืองต่าง ๆ ที่ต้องการแรงงาน สำหรับค่าใช้จ่ายนั้นในขั้นแรกให้เก็บจากนายเหมืองที่เป็นนายของกรรมกรจีนนั้น ๆ แล้วนายเหมืองจะหักจากเงินเดือนกรรมกรภายหลัง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5 เรื่อง ขออนุญาตเรือกรมตำรวจตรวจให้พลกระแวมณฑลกุ่ต หน้า 49 - 51

* ในคำรายงานใช้คำว่า สถานีตรวจคนไข้ (garanting station) ในหนังสือรายงานสมัยนั้นใช้ศัพท์ว่า "กัรันคิงสะเตชัน"

** เหตุผลที่กรรมกรจีนหลบหนีไม่อีกสาเหตุหนึ่งคือ กรรมกรจีนกลัวระบบไพร่ - ทาสของไทย ซึ่งก่อนหน้านี้ยังมีระบบทาสอยู่ เกรงว่าถ้าเดินทางเข้ามาจะต้องถูกขายเป็นทาส หรือถูกทรมาน เป็นต้น ซึ่งความคิดคำนึงเรื่องเหล่านี้เกิดจากการบอกเล่าและคำยุยงของคนบางคนในมลายู

การรับกรรมกรจีนมาโดยตรงนี้ แก้ปัญหาการขาดแคลนแรงงานไปได้ระยะหนึ่ง
ซึ่งหลังจากนี้ (พ.ศ. 2444) พระยารัษฎาไม่เคยเรียกร้องหรือรายงานผลของ
โครงการนี้อีกเลย * คงจะแก้ปัญหการขาดแคลนแรงงานไปได้

ปัญหาแรงงานอีก ปัญหาหนึ่ง คือ ปัญหากรรมกรจีนก่อการจลาจล
แต่เดิมปัญหานี้เป็นปัญหาร้ายแรงและมีความสำคัญยิ่งกว่าปัญหาการขาดแคลนแรงงานเสียอีก
หลังจากเกิดการจลาจลของกรรมกรจีนครั้งสุดท้ายเมื่อปี พ.ศ. 2424 ที่เมืองตะกั่วป่า
เป็นเวลา 20 ปีที่ผ่านมาปัญหานี้ได้ลดความรุนแรงลง ** เพราะระบบการจัดเก็บภาษีอากร

* ในปี พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาส
หัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก เมืองแรกที่พระองค์ทรงประทับแรมคือ กระบุรี พระอภัยมณี
พิทักษ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ได้กราบทูลถึงความไม่พอใจที่บ้านเมืองไทยฝั่งตะวันตก
ประสบปัญหาถูกหัวเมืองมลายูของอังกฤษชักชวนกรรมกรจีนหนีไปเสมอ ทำให้ผู้ลงทุน
ค้าขายไปรับกรรมกรจีนต้องขาดทุนและขาดแรงงานที่จะใช้ในกิจการเหมืองแร่
เพราะฉะนั้นตนเองจึงเสนอว่า ควรจะมีเรือไปรับส่งกรรมกรจีนโดยตรง หลังจากนั้น
พระยารัษฎาก็มีหนังสือกราบทูลอีกท่านของว่ารัฐบาลควรริบคำเนิการแก้ไขปัญหานี้
จนกระทั่งสำเร็จเมื่อปี พ.ศ. 2444... อังจาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู
พ.ศ. 109 หน้า 34

** การควบคุมแรงงานในสมัยนั้น วิธีการหนึ่งคือ นายเหมืองหาสิ่งล่อใจมาชักชวน
กรรมกรจีนไว้ให้ทำงานนาน ๆ ด้วยการให้ยืมเงินล่วงหน้าติดคอกเบี้ยร้อยละ 3 ต่อปี
นายเหมืองเปิดโรงบ่อนเบี้ย ขายยาสูบ สุรา สินค้าต่าง ๆ โดยที่จ่ายค่าตอบแทนเป็น
สินค้าตามที่ต้องการบ้าง นอกจากนี้ยังมีการควบคุมแรงงานโดยการให้สมาคมจีนต่าง ๆ
ที่ตั้งขึ้นตามภาษา หรือกลุ่มตระกูล (แซ่) ซึ่งสมาคมนี้จะควบคุมพฤติกรรมของกรรมกรจีน
ด้วย และบางครั้งก็เป็นผู้นำในการก่อจลาจล

แบบเหมาเมืองถูกยกเลิกไป ระบบเจ้าเมือง - เจ้าภาษีค่อยหายไป เหลือแต่เจ้าเมืองที่ทำหน้าที่ปกครองอย่างเดียว ทำให้มีผลต่อจำนวนเมืองแรกที่เปิดทำการ คือ เมืองแรกแบบเลี้ยงโรค ที่ไม่มีเงินทุนสำรองเตรียมไว้มีจำนวนน้อยลง เหลือแต่เมืองแรกที่มีเงินทุนและแรงงานของตนเอง* ค่อยมาปี พ.ศ. 2450 กรมวิจิตรในการทำเมืองแรกก็ถูกโค่นเปลี่ยนไปใช้เครื่องจักรมากขึ้น ทำให้เปลืองแรงงานน้อยลง ดังนั้นในรายงานราชการมณฑลภูเก็ตของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ไม่ปรากฏปัญหาความรุนแรงของกรรมกรจีนที่จะก่อการจลาจลอีก จะมีบ้างก็เพียงชาวลื้อและชาวกนจีนทำร้ายเจ้าหน้าที่ยุติราชการถึงแก่ความตายเนื่องจากความเข้าใจผิด มีใจความจริงใจที่จะก่อความไม่สงบเช่นแต่ก่อน ประกอบกับพระยารัษฎานุประดิษฐ์เข้าใจถึงปัญหาที่เกิดขึ้น จึงเตรียมการแก้ปัญหาตั้งแต่ต้นมือ เช่น พยายามลดช่องว่างระหว่างนายเหมืองกับกรรมกรจีน กรรมกรจีนกับเจ้าหน้าที่ราชการโดยการปรับความเข้าใจกัน แล้วตั้งหัวหน้ากรรมกรจีน หัวหน้าสมาคมจีน (ลับ) เป็นกรรมการพิเศษช่วยปกครองบ้านเมืองร่วมกับข้าราชการ ได้ขอพระราชทานบรรดาศักดิ์และตำแหน่งให้กับนายเหมืองเพื่อรักษาน้ำใจ ดังนั้นจึงมีนายเหมืองหัวหน้าสมาคมจีน (ลับ) ผู้แทนกรรมกรจีน พ่อค้าบางคนได้รับการแต่งตั้งเป็นนายอำเภอจีน ปลัดอำเภอจีน กรรมการที่ปรึกษาพิเศษของข้าหลวงเทศาภิบาล เป็นต้น** เป็นการเอาใจและช่วยกันปกครองบ้านเมืองทำให้เกิดผลประโยชน์แก่ทุกฝ่าย

* แต่เดิมเจ้าเมืองและเจ้าภาษี มักจะออกเงินทุนให้กู้ มีนายเหมืองบางรายที่ทำเหมืองแรกโดยไม่มีเงินทุนและแรงงานของตนเอง มีเจ้าเมืองและเจ้าภาษีคอยจูงใจให้ในรูปแบบของการกู้ยืมและเกณฑ์ราษฎรมาทำเหมืองแรกเป็นครั้งคราว เพื่อต้องการส่วยคิบบุกส่งกรุงเทพฯ และสินแร่คิบบุกที่เหลือเพื่อนำไปขายเอาเงินเข้าส่วนตัวส่วนใหญ่เหมืองที่เปิดขึ้นใหม่ในตอนนั้นมักจะจ้างกรรมกรจีนมาทำเหมืองโดยไม่มีทุนสำรองเพียงพอ เมื่อเกิดกรณีฉุกเฉินบางครั้งทำให้ไม่มีเงินค่าจ้างให้กรรมกรจีน เกิดการทะเลาะวิวาทและบานปลายเป็นการจลาจลหลายครั้ง เช่น การจลาจลที่เมืองระนองปี พ.ศ. 2417 การจลาจลที่เมืองตะกั่วป่าปี พ.ศ. 2424 เป็นต้น

** อานรายละเอียดในเรื่องผู้ประกอบการกิจการเหมืองแร่คิบบุกในหน้าถัดไป

เพราะฉะนั้นเมื่อการทะเลาะวิวาทระหว่างกรรมกรจีนแต่ละกลุ่ม หรือเกิดข้อขัดแย้งระหว่างนายเหมืองกับกรรมกร พระยารัษฎาก็สามารถที่จะไกล่เกลี่ยให้ทุกฝ่ายปรองดองกันถึงแม้ว่าในบางครั้งจะมีกรรมกรจีนมาร้องเรียนต่อท่านเป็นจำนวนหลายร้อยคน ท่านก็สามารถแก้ปัญหาด้วยดีทำให้ทุกฝ่ายรู้สึกพอใจ แม้ว่าจะเป็นการรุนแรงแก่งแย่งฝ่ายบ้างท่านก็เรียกมาปรับความเข้าใจกัน เช่น กรณีจับนายเหมืองไปจำคุกเนื่องจากไม่มีเงินค่าจ้าง จะปล่อยต่อเมื่อนายเหมืองหาเงินค่าจ้างมาให้บ้างบางส่วน ซึ่งบางครั้งพระยารัษฎาก็ยืมเงินในงบประมาณพิเศษ* ของมณฑลมาแก้ตามครองจ่ายก่อน นอกจากกลวิธีที่กล่าวมา ยังมีอีกหลายวิธีที่พระยารัษฎาก็ใช้แก้ปัญหาโดยที่ท่านเข้าใจถึงจิตวิทยามวลชน ความปรารถนาของกลุ่มคนที่ต้องการเรียกร้องให้ท่านทำตามท่านก็ปฏิบัติตามแต่ดำเนินการไปตามสมควร พยายามที่จะไม่ให้กระทบกระเทือนจิตใจของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมากเกินไปด้วยวิธีการต่าง ๆ¹ ทำให้ปัญหากรรมกรจีนก่อการจลาจลหมดไปในที่สุด ทั้งนี้เพราะความสามารถของพระยารัษฎาประการหนึ่ง กรรมวิธีในการทำเหมืองแร่เปลี่ยนไปประการหนึ่ง และระบบการปกครองการจัดเก็บภาษีอากรที่ไม่เอื้ออำนวยให้นายเหมืองฉวยโอกาสเอาเปรียบกรรมกรจีนได้มากเหมือนเช่นเดิมสาเหตุเหล่านี้มีส่วนให้ผลงานของพระยารัษฎาทางด้านการรักษาความสงบภายในมณฑลประสบความสำเร็จด้วยดี

* เงินทดแทน (Compensation)

¹ อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมใน ขุนเสนานางค์ภักดี ประวัติและงานพระยา

แหล่งแร่ แหล่งน้ำมันและพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมเหมืองแร่

มณฑลภูเก็ตมีแหล่งที่บ่อกองอยู่มากมายหลายแห่ง ที่มีที่บ่อกองมาตั้งแต่อดีต ได้แก่ ภูเก็ต ระนอง ตะกั่วป่า พังงา ส่วนเมืองอื่น ๆ นั้นมีแร่ที่บ่อกองเช่นกัน แต่ไม่มีการขุดหรือดำเนินการกิจการเหมืองแร่มาเท่า 4 เมืองที่กล่าวมา

สำหรับปัญหาเกี่ยวกับแหล่งแร่ที่บ่อกอง ก่อนพระยารัษฎาฯ จะเข้ามาปกครองนั้นเกิดจากการให้สัมปทานอย่างหละหลวม ไม่มีหลักการแน่นอน ผู้มีอำนาจสิทธิ์ขาดในการพิจารณาให้สัมปทานคือ สมุหพระกลาโหมและเจ้าเมือง ยังไม่มีหน่วยงานดูแลเกี่ยวกับการขอสัมปทานโดยตรง เมื่อเจ้าเมืองอนุญาตให้ทำการสำรวจแร่และทำเหมืองแล้ว ก็มีได้เข้ามาควบคุมในเรื่องการแบ่งเขตพื้นที่เหมืองที่แน่นอน แหล่งน้ำที่จะใช้ทำให้เกิดปัญหาวิวาทแย่งชิงพื้นที่เหมืองแร่ต่าง ๆ ที่ยังมีพื้นที่อีกกว้างใหญ่ที่มีแร่ที่บ่อกอง แต่ต่างฝ่ายต่างเลือกที่ใกล้แหล่งน้ำ ใกล้ถนนมากกว่าที่เข้าไปในป่าลึก ในครั้งแรกที่ยังมีราษฎรอยู่น้อย นายเหมืองยังไม่มาก ปัญหาที่เกิดขึ้นพอจะไกล่เกลี่ยกันได้ เมื่อถึงสมัยที่พระยารัษฎาฯ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ปี พ.ศ. 2444 ปัญหาดังกล่าวได้เพิ่มความยุ่งยากและรุนแรงขึ้น ถึงแม้ว่าจะมีหน่วยงานโดยตรงของราชการเข้ามาดำเนินการแก้ไขก็ไม่สามารถผ่อนคลายปัญหาต่าง ๆ ลงได้ หน่วยงานที่กล่าวถึงนี้คือ กรมราชโลหกิจ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2434¹ มีจุดมุ่งหมายเพื่อแก้ปัญหาการให้สัมปทานเหมืองแร่ที่ไม่มีระเบียบแบบแผน มาจัดให้เป็นระบบแบบแผนที่ต้องทำตามหลักสากล เป็นการแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่ค้นเหตุ และเป็นการรวมอำนาจ ผลประโยชน์ในการทำเหมืองแร่ที่เคยอยู่ในความคุมของเจ้าเมือง ข้าหลวง มาอยู่ในส่วนกลางเพียงแห่งเดียว ดังนั้น การขออนุญาต

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 หน้า 6.1/3 ลำเนาประกาศตั้งกรมราชโลหกิจ และภูมิวิทยา ที่ 1/963

ตั้งเมืองแรแต่ละครั้ง การขอสัมปทานพื้นที่เมืองแรต้องขออนุญาตจากกรมราชโลหกิจ * ก่อน ในทางปฏิบัติก็ยังไม่สามารถแก้ปัญหาเกี่ยวกับกรณีพิพาทเรื่องกรรมสิทธิ์ ขอบเขตของที่ดิน รัฐบาลได้ออกกฎหมายฉบับหนึ่งเมื่อปี พ.ศ. 2444 คือ พระราชบัญญัติเมืองแร ** มีใจความสำคัญ คือ

ประการแรก ถ้าผู้ใดประสงค์จะทำเมืองแร ต้องสำรวจให้แน่ชัดเสียก่อนว่ามีปริมาณแร่มากพอแก่การลงทุนหรือไม่ โดยพื้นที่นั้นต้องเป็นพื้นที่ว่างเปล่ามาก่อน ไม่เคยมีใครมาจับจองหรือทำเมืองแรอยู่แล้ว ภายหลัง ๆ มีสิทธิขอได้ไม่เกิน 3,000 ไร่ เท่ากับเป็นการวางหลักเกณฑ์เมืองแร

ประการที่สอง คือ หากมีการขออาชญาบัตรผูกขาดคราวแรก ในส่วนท้องถิ่นให้ข้าหลวงเทศาภิบาล เป็นผู้อนุญาตโดยกำหนดอัตราค่าธรรมเนียมใหม่

ประการที่สาม ระบุว่า ผู้ขอประทานบัตร¹ จะต้องแสดงให้เป็นที่พอใจของคณะกรรมการว่า มีเงินทุนพอที่จะทำเมืองแร

ผลของกฎหมายฉบับนี้ มีส่วนช่วยขจัดปัญหาการทะเลาะวิวาทเรื่องสิทธิการทำเมืองแร และเปิดโอกาสให้ชาวต่างชาติสนใจจะมาทำเมืองแรในไทย¹

เพราะฉะนั้นเมื่อพระยารัษฎาฯ ขึ้นข้าหลวงเทศาภิบาลมีแรก ท่านก็มีหน่วยงานของราชการที่รับผิดชอบเกี่ยวกับเมืองแรมาช่วยแบ่งเบาภาระของท่าน กฎหมายที่ใช้บังคับและอำนาจสิทธิขาดในมณฑลภูเก็ตที่อนุญาตให้ขออาชญาบัตรผูกขาดคราวแรกในมณฑลภูเก็ตอยู่แล้ว

* ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2444 - 2456 เจ้ากรมราชโลหกิจ ที่มีบทบาทสำคัญในมณฑลภูเก็ต คือ Henry G. Scott พ.ศ. 2441 - 2450 และพระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ) พ.ศ. 2452 - 2457

** ประกาศใช้ใน 10 มณฑล

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.3/4 พระราชบัญญัติเมืองแร ร.ศ. 120 (25 ตุลาคม ร.ศ. 119 - 19 กันยายน ร.ศ. 120)

นายเหมืองผู้ประกอบการกิจการเหมืองแร่

ในปี พ.ศ. 2411 นายเหมืองส่วนมากเป็นคนจีน ประเภทของเหมืองแร่ที่เปิดทำในครั้งก่อนนั้นเป็นเหมืองแล่น เหมืองหาบที่ต้องอาศัยแรงงานมาก ต่อมาปี พ.ศ. 2424 มีนายเหมืองชาวตะวันตกหลายคนเข้ามาทำเหมืองสูบ เหมืองฉีก เพื่อพยายามลดแรงงานให้น้อยลง แต่ก็ไม่มีใครกล้าว่าทำสำเร็จเท่านายเหมืองจีน และกรรมกรจีนไม่นิยมจะทำงานกับนายเหมืองชาวตะวันตกด้วยถึงแม้ว่าจะได้ค่าจ้างสูงกว่าเพราะไม่ได้เป็นคนเชื้อชาติเดียวกัน ไม่เข้าใจถึงวิถีความเป็นอยู่ของคนจีนด้วยกันถึงแม้ว่านายเหมืองจีนจะให้ค่าจ้างต่ำกว่า กรรมกรจีนก็พอใจเพราะได้รับความสะดวกในการดำรงชีวิตของคนตามสภาพความเป็นอยู่แบบวัฒนธรรมเดียวกันเป็นการตอบแทน

นายเหมืองชาวตะวันตก เริ่มจะมีบทบาทสำคัญในวงการเหมืองแร่คือบุกเมื่อปี พ.ศ. 2449 กับตัน เอคเวิร์ด ทีไมล์ (Captain Edward T. Miles) นำเรือซุกแร่ม้าโซ่เป็นครั้งแรกที่เมืองภูเก็ตตำบลทุ่งคา ปรากฏว่าประสบความสำเร็จจนเป็นที่น่าพอใจเพราะได้ปริมาณแร่มากขึ้นเปลี่ยนแรงงานน้อย โดยใช้เครื่องจักรที่ทันสมัยแทน และความสามารถซุกแร่จากพื้นที่เหมืองเก่าที่ร้างแล้ว หรือเหมืองที่กำลังจะเลิกกิจการเพราะมีแร่ตื้นเกินไปลง แต่เมื่อทำเป็นเหมืองซุกแล้วกลับมีแร่ตื้นมากขึ้นมาอีกมาก

เมื่อแร่ตื้นซุกได้มากขึ้น ขณะเดียวกันแรงงานที่จ้างก็ใช้จำนวนน้อยลง ทำให้นายเหมืองมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้น การลงทุนจะจ่ายเงินมากเมื่อตอนเริ่มแรก เปิดเหมืองที่ต้องใช้เรือซุกและเครื่องจักร ความเปลี่ยนแปลงครั้งนี้เป็นผลดีต่อนายเหมืองต่าง ๆ เพราะตั้งแต่ปี พ.ศ. 2449 - 2453 เป็นระยะที่ตื้นมีราคาสูง และเป็นที่ต้องการของตลาดโลกมาตลอด ผลดีแร่ได้มากเท่าไร ก็สามารถจำหน่ายได้หมด ดังนั้นนายเหมืองจึงมีฐานะร่ำรวยขึ้นถึงแม้ว่าเลขาธิการอากรให้รัฐบาลเต็มอัตราแล้วนายเหมืองก็ยังมียาได้สุทธิที่สูงกว่าเดิมหลายเท่า

ในสมัยของพระยารัษฎาฯ ปรากฏว่า มีบริษัทเหมืองแร่ของชาวตะวันตก ที่เข้ามาขุดแร่ที่บุกหลายเหมือง หลังจากที่มีบริษัททุ่งคาเบอร์ได้รับความสำเร็จในการทำเหมืองแร่แบบใหม่แล้ว มีนายเหมืองชาวตะวันตกได้มาขอเปิดกิจการเหมืองแร่ขึ้นหลายบริษัท ในที่นี้จะกล่าวถึงบางบริษัทที่มีชื่อปรากฏอยู่ในเอกสารชั้นต้นเท่านั้น คือ

1. บริษัททุ่งคาเบอร์ (Tongka Harbour Tin Dredging Company) เป็นบริษัทแรกที่เข้ามาขุดคอกขุดแร่ในสมัยพระยารัษฎาฯ เจ้าของบริษัท คือ กัปตันเอ็ดวาร์ด ที ไมล์ (Captain Edward T. Miles) ชาวอังกฤษ โดยใช้เรือขุดที่อ่าวทุ่งคาเมืองภูเก็ต ได้ประสบความสำเร็จในการทำเหมืองเรือขุดเป็นครั้งแรก ซึ่งเป็นแรงผลักดันให้บริษัทของชาวตะวันตกอื่น ๆ เข้ามาลงทุนทำกิจการเหมืองแร่ในภูเก็ตมากขึ้น บริษัทนี้เป็นบริษัทแรกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ใช้เรือขุดในปี พ.ศ. 2451 บริษัทมีกำไรถึง 4,462 ปอนด์ บริษัทจึงซื้อเรือขุดอีก 6 ลำจากเงินผลกำไรได้ขยายไปขุดที่อ่าวฉลอง อ่าวทุ่งคาด้วย เป็นพื้นที่ทั้งหมด 2,400 ไร่

จากการวิเคราะห์เรียบเรียงจากกองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร B.P.P. 3/12 3/12 Diplomatic and Consular Reports 1907 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พษ. 6.1/18 เรื่อง พระยาพิชัยโกษาธิบดีจะสั่งตั้งคอกของหลวงออกไปจำหน่ายที่เมืองนิวยอร์ก, เอกสารรัชกาลที่ 6 พษ. 6/11 ปัญหากฎหมายเกี่ยวกับผู้ขอทำเหมืองแร่เกินพระราชบัญญัติ, เอกสารรัชกาลที่ 7 พษ. 4.1/1 เรื่อง บริษัททุ่งคาขอทำบ่อแร่ (11 ธันวาคม 2467) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองมณฑลใต้ ร.ศ. 128, หน้า 102 ราชัน กาญจนวนิชย์ "ข้อคิดเกี่ยวกับประวัติศาสตร์การเดินเรือขุดของบริษัททุ่งคาเบอร์ ดินเทรคคิง ลิมิเตด" รายงานการประชุมเหมืองแร่ประจำปี 2506 หน้า 65 แพลม พิชัยครุฑ "ปริทรรศน์การทำเหมืองแร่ของบริษัท ไชนิสติสซันคิเกต จำกัด" "รายงานการประชุมเหมืองแร่ครั้งที่ 4 พ.ศ. 2506, หน้า 27

ซึ่งเป็นการฝึกพระราชบัญญัติการทำเหมืองแร่ มาตรา 26 แต่ได้รับการยกเว้นเป็นกรณีพิเศษ เพราะเป็นการขุดหาแร่โดยใช้เรือขุดขนาดใหญ่ต้องมีเนื้อที่ประทานบัตรมาก โดยบริษัทยอมให้เงินทดแทนค่าเสียหายที่ทำให้การประมงลดน้อยลงเป็นเงิน 40,000 บาท และวางเงินประกันการเสียหายอื่น ๆ 10,000 บาท และสัญญาว่าจะไม่ทำเหมืองเป็นที่กีดขวางแก่การเดินเรือหรือการจับสัตว์น้ำของราษฎร

พ.ศ. 2474 ได้ยื่นประทานบัตรขอทำเหมืองในอ่าวภูเก็ต เพิ่มพื้นที่เป็น 9,655 ไร่ 1 งาน 4 ตารางวา
ต่อมาได้ขยายกิจการไปเมืองใกล้เคียง คือ ระนอง พังงา นครศรีธรรมราช

2. บริษัท ไทมีสตินซินดิเกท (The Siamese Tin Syndicate Ltd.)
เจ้าของคือ นายเฮนรี จี สก็อต (Mr. Henry G. Scott) ตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2449
ได้ขอประทานบัตรทำเหมืองแร่ทั้งบนบกและในทะเลเขตเมืองภูเก็ต มากที่สุดระหว่างปี พ.ศ. 2452 - 2454 ได้พื้นที่ของเหมืองจากชาวจีนที่เป็นเจ้าของเดิมโอนให้

3. บริษัท อาวคามทิน จำกัด (Aokam Tin Ltd.) เป็นเหมืองเรือขุด
เจ้าของคือ บุตรชายของกัปตันไมล์ ชื่อ นายอาร์เธอร์ ไมล์ (Mr. Arthur Miles)
โดยทำงานประสานกับบริษัท Fromal Prospecting Ltd.) ที่ลอนดอน เมื่อปี พ.ศ. 2472 โดยเปิดทำเหมืองแร่ในนามบริษัทอาวคามทิน

4. บริษัท สยามทินเวนดิเกท จำกัด (Siam Tin Smdicate Ltd.)

5. บริษัท อีสเอเชียติก จำกัด (East Asiatic Ltd.)

6. บริษัท กระทุ้พื้นเครดริ้ง จำกัด (Krate Tin Dredging Ltd.)

7. บริษัท สเตรทเทรดดิ้ง คอมพานี (The Strait Treading Company)
เป็นบริษัทลงทุนและแหล่งเงินของชาวตะวันตก บริษัทนี้สามารถตั้งกิจการลงทุนแร่จาก
ชาวจีนได้สำเร็จ เป็นบริษัทของอังกฤษที่เข้ามามีบทบาทในการลงทุนกึ่งของไทยเมื่อ
สมัยรัชกาลที่ 5 ตอนปลาย ปี พ.ศ. 2449 บริษัทนี้เป็นบริษัทหุ้นส่วน เจ้าของบริษัท

ที่สำคัญคือ นายเฮร์แมน มึลลิงเฮาท์ (Mr. Hermann Muhling Hous)¹ เขาเคยทำงานบริษัทอังกฤษที่สิงคโปร์ อินเดีย สิงคโปร์ เคยเดินทางมาต้มลายุเพื่อศึกษาการทำเหมืองแร่ที่บูก พบว่า วิธีการถลุงแร่แบบจีนสิ้นเปลือง จึงคิดเอาวิธีการถลุงแร่แบบตะวันตกมาใช้ โดยขอตั้งเตาถลุงแร่ที่ภาคใต้เมื่อปี พ.ศ. 2452 แต่รัฐบาลปฏิเสธ* เพราะเวลานายเฮร์แมน ได้ขอทำสัญญาผูกขาดการถลุงแร่แต่ผู้เดียว รัฐบาลจึงไม่ยอมถือว่าเป็นการผูกขาดเกินไป อีกประการหนึ่ง นายเฮร์แมน ก็เป็นหุ้นส่วนอยู่ในบริษัทสเตรทเทรคกิ้ง ค่ายานี้ ซึ่งเป็นบริษัทถลุงแร่ที่บูก สาขาของบริษัทถลุงแร่ที่สิงคโปร์ และป็นังอยู่แล้ว

อีกหุ้นส่วนหนึ่งคือ นายเจม สวอด (Mr. James Sword) เป็นนักธุรกิจที่มีกิจการค้าอยู่หลายบริษัท เช่น มีหุ้นส่วนในบริษัทการค้าแห่งหนึ่งที่สิงคโปร์ เคยมาติดต่อกับรัฐบาลไทยเมื่อปี พ.ศ. 2433 เพื่อขอผูกขาดการซื้อแร่ที่บูกแต่ผู้เดียวที่ภาคใต้ เพื่อนำไปถลุงที่สิงคโปร์ แต่รัฐบาลปฏิเสธ

สรุปแล้วว่หุ้นส่วนของบริษัทสเตรทเทรคกิ้ง ค่ายานี้ เคยติดต่อกับขอผูกขาดการถลุงแร่ รับซื้อแร่ในภาคใต้มาแล้วแต่ไม่สำเร็จ ทั้งสองคนนี้เป็นหุ้นส่วนกันมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2420 แล้ว คือทั้งเป็นบริษัทถลุงแร่ที่บูกที่สิงคโปร์และป็นัง ธนาการชาร์เคอร์ค

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 6.5/75 เรื่อง มิสเตอร์มึลลิง เฮาท์ ขอมิกระมลสิทธิในการถลุงแร่ที่บูก (30 สิงหาคม ร.ศ. 126 - 18 มิถุนายน ร.ศ. 127)

* พระยารัษฎาฯ เป็นผู้กราบบังคมทูลเสนอว่าไม่ควรอนุมัติ

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 6.5/3 เรื่อง มิสเตอร์เจม สวอด ขออนุญาตผูกขาดในการซื้อแร่ที่บูก หัวเมืองมลายู (14 ธันวาคม - 10 มีนาคม ร.ศ. 109)

สาขามีนังและสาขาสังกโปร์ เป็นผู้ชักชวน ต่อมาจึงเปิดบริษัทสาขาที่ภูเก็ท¹ ดำเนินกิจการสำคัญคือ ออกทุนให้นายเหมืองไปทำเหมือง โดยมีประธานบัตรเหมืองแร่นั้น ค้ำประกันให้นายเหมืองบดไร้นี้ด้วยสินแร่ก็บุก เปิดร้านรับซื้อแร่ตามท้องที่เหมืองแร่ต่าง ๆ ปรากฏว่า ระหว่างปี พ.ศ. 2451 - 2453 บริษัทนี้สามารถผูกขาดรับซื้อแร่ก็บุกได้กว่าครึ่งของจำนวนแร่ก็บุกทั้งหมดในมณฑลภูเก็ต

8. บริษัทอีสต์เอนสมอลติง ค่ายาปี (The Eastern Smelting)

บริษัทนี้เดิมเจ้าของเป็นชาวจีน ตั้งโรงถลุงแร่ที่เมืองมีนัง ปี พ.ศ. 2430 โดยวิธีถลุงแร่แบบตะวันตก ต่อมาถูกเปลี่ยนเจ้าของเป็นชาวอังกฤษ

ทั้ง 2 บริษัทจะกว้านซื้อก็บุกที่เมืองภูเก็ต ทั้งงา ตะกั่วป่า โดยเข้าไปติดต่อกับนายเหมืองโดยตรง และเปิดบริการให้เงินกู้ด้วย

เมื่อชาวตะวันตกนิยมมาเปิดกิจการเหมืองชุกมากขึ้นที่มณฑลภูเก็ต ทางรัฐบาลของสหราชอาณาจักรก็ได้ออกกฎหมายที่แน่ชัดว่า สนใจกิจการเหมืองแร่ในมณฑลภูเก็ตมาก แต่ไม่สามารถที่จะแทรกแซงโดยตรงได้ จุดที่อังกฤษห่วงจึงและกล่าวตำหนิในหนังสือพิมพ์และแสดงความคิดเห็นในรูปของบทความต่าง ๆ คือ สภาพเสื่อมโทรมและความล้าหลังของบ้านเมืองในมณฑลภูเก็ตและอังกฤษมีที่ทำนองการจะเข้ามาดำเนินการหรือแทรกแซง ถ้าหากรัฐบาลไทยยังคงเพิกเฉย ไม่ทำนุบำรุงท้องถิ่นในมณฑลนี้ให้เจริญ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมกลาการ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 2.12/23 เรื่อง บริษัทสหราชอาณาจักร เมืองสิงคโปร์ ขออนุญาตค้าขายในมณฑลภูเก็ต (ร.ล. 121 - 123)

ของรัฐบาลไทยตลอดเวลาเกี่ยวกับเรื่องการทะนุบำรุงมณฑลภูเก็ต ซึ่งทางพระยา
 ภิธานฯ ภูธรและเข้าใจถึงท่าทีของบริษัทเหล่านี้ที่แสดงความคิดเห็นต่าง ๆ ออกมา
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
 จุฬาลงกรณ์ฯ เสด็จประพาสมณฑลภูเก็ต ทรงเข้าใจถึงท่าทีของอังกฤษที่ค่อนข้าง
 ใจมดีไทยทางลือวชนที่สิงคโปร์และปีนังเสมอ* ทั้งสองพระองค์ทรงยอมรับในข้อ
 เ็จจริงบางประการที่หนังสือพิมพ์ปีนังกาเซ็ท (The Penang Gazette)** ได้กล่าว
 วิพากษ์วิจารณ์ ทรงเกรงว่าหากรัฐบาลไม่มีการปรับปรุงมณฑลภูเก็ตอย่างแท้จริงใน
 ในเวลาอันรวดเร็ว บริษัทสเตรทเทรคคิง คอมพานี อาจใช้วิธีเดียวกับบริษัทคัพตินเคเค
 คอมพานี (The Duffsyndicate Ltd.)*** ที่มีผลประโยชน์อยู่ในหัวเมืองมลายู

* ใจมดีทางบทความหนังสือพิมพ์ว่า คนในบังคับของอังกฤษที่เข้ามาดำเนิน
 กิจกรรมในเมืองภูเก็ต ไม่ได้รับการดูแลเอาใจใส่จากรัฐบาลกลางและรัฐบาล
 ท้องถิ่น ทั้ง ๆ ที่ได้เก็บเงินภาษีอากรจากนายเหมืองไปแล้ว ก็หาได้ทำประโยชน์อะไร
 ให้แก่นายเหมือง หรือทำนุบำรุงท้องถิ่นแต่อย่างใด รายได้ที่ถูกเก็บไปก็นำไปใช้ใน
 กิจกรรมต่าง ๆ ของส่วนกลาง

** ผู้เขียนบทความใจมดีคือ นายเมโดวส์ ฟรอสต์ (Mr. Meadows Frost) กล่าวไว้
 ตอนหนึ่งว่า "ถึงเวลาแล้วที่รัฐบาลจะต้องจัดสรรเงินงบประมาณจากรายได้แผ่นดินมา
 ทำนุบำรุงการสาธารณูปโภคต่าง ๆ ในมณฑลภูเก็ตอย่างรีบด่วน" อ้างจาก
 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5 จดหมายของกรมหลวง
 เทววงศ์โรปรการ ถึงกรมขุนสมมติอมรพันธ์แนบสำเนาของนายเวสเตอร์การ์ด (Mr. Juno +
 Westergaard) ที่ 51/1263 ลงวันที่ 2 พฤษภาคม ร.ศ. 125

*** นายอาร์ คัมเบิลยู ดัฟฟ์ (Mr. Robert William Duff) เป็นเจ้าของบริษัท

ได้เร่งให้รัฐบาลอังกฤษเข้าครอบครองหัวเมืองมลายูของไทยหากรัฐบาลอังกฤษไม่สามารถเข้าไปพิทักษ์ผลประโยชน์ของตนและนักธุรกิจคนอื่น ๆ ได้ คนจะขอความช่วยเหลือจากมหาอำนาจอื่น เช่น เยอรมนี ดังนั้นอังกฤษจึงจำเป็นต้องโยกย้ายเข้าแทรกแซงเพื่อพิทักษ์ผลประโยชน์ของตน* โดยอ้างว่าไทยไม่สามารถจัดระเบียบทั้งการปกครองและทางเศรษฐกิจ ก็จะเห็นได้ว่า พื้นที่บริเวณนี้มีเร่ร่อนอยู่คนละส่วนกันแล้วแต่ราษฎรกลับมีความเป็นอยู่ล้าหลัง เพราะว่าไม่สามารถนำทรัพยากรเหล่านั้นมาใช้ประโยชน์ได้อย่างแท้จริง เช่น การคมนาคมไม่สะดวก ขาดเงินทุน ขาดผู้ประกอบการ เป็นต้น รัฐบาลต้องยื่นมือเข้ามาดำเนินการจัดระเบียบต่าง ๆ เช่น สร้างถนน ขุดแหล่งน้ำ เพื่อให้กิจการเหมืองแร่ดำเนินไปได้ มิฉะนั้นอังกฤษจะถือเป็นข้ออ้างเข้าดำเนินการในหัวเมืองมลายูของไทยได้ สำหรับเหตุผลที่เกิดขึ้นทั้งสองพระองค์ทรงเห็นว่าควรจะทำนุบำรุงท้องถิ่นที่ท่าเหมืองแร่ เช่น สร้างถนน จัดระบบการทางคมนาคมแบบอย่างมีนัยยะที่จะทำได้ แต่มีปัญหารื่องขาดงบประมาณที่จะดำเนินการถึงแม้ว่าเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ จะเห็นชอบแต่ก็ไม่สามารถแบ่งเงินงบประมาณมาได้ จึงมีแต่เพียงคำแนะนำว่าเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยควรศึกษาเงินรายได้จากใดทางหนึ่ง¹ ซึ่งกระทรวงพระคลังฯจะยอมให้นำเงินรายได้นั้นไปทำนุบำรุงเฉพาะเมืองที่เกิดขึ้น จะไม่เรียกเก็บเข้าพระคลังหลวงหมดเหมือนทุกครั้ง

* ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2440 - พ.ศ. 2452 ไทยทำอนุสัญญาลับกับอังกฤษมีข้อความสำคัญตอนหนึ่งระบุว่า ไทยจะไม่ยกหรือโอนสิทธิในที่ดินเหนือดินแดนตั้งแต่อำเภอบางตะพานลงไปให้แก่มหาอำนาจใดนอกจากอังกฤษ ดังนั้นเมื่อมีชาวต่างชาติมาขอสัมปทานท่าเหมืองแร่ รัฐบาลไม่กล้าตัดสินใจอนุญาตให้สัมปทานแก่ชาวต่างชาติอื่นโดยปราศจากความเห็นหรือความยินยอมจากอังกฤษ เท่ากับว่าไทยต้องเสียอำนาจในการให้สัมปทานเหมืองแร่ของชาวต่างชาติไปแก่อังกฤษ...อ่านรายละเอียดในบทที่ 2 หัวข้อภัยจากการขยายอิทธิพลครอบคลุมดินแดนต่าง ๆ ในเอเชียโดยพระเทพมหาอำนาจ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารโบราณที่ 5 ปร. 1/39 หนังสือกรมราชเลขาธิการ ถึงพระยาลุขมณีนยวินิต ที่ 20/534 ลงวันที่ 14 มิถุนายน ร.ศ. 126

เนื่องจากเงินรายได้ส่วนที่บำรุงมณฑลถูกเก็บทั่วไปกับเงินงบประมาณด้านโยธาที่รัฐบาลให้มารวมกันแล้วประมาณสองแสนบาทยังไม่เพียงพอสำหรับการบำรุงท้องถื่น ดังนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จึงปรึกษากับพระยารัษฎาในฐานะข้าหลวงเทศาภิบาลของมณฑลนี้ว่า ควรดำเนินการอย่างไร¹ ที่จะไ้เงินนอกงบประมาณมาช่วยมณฑลนี้เกิดในการปรับปรุงบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น พระยารัษฎาเสนอแนะว่าควรหาเงินนอกงบประมาณจากเงินค่าทดแทน (Compensation) หรือที่เรียกทับศัพท์ว่า "เงินคอมเม้นเชนซ์" ซึ่งเพี้ยนมาจากคำภาษาอังกฤษ มาไว้ที่บำรุงบ้านเมืองเงินส่วนนี้คือ เงินที่เรียกเก็บจากผู้ทำเหมืองนอกอัตราในพระราชบัญญัติ ซึ่งเป็นนโยบายของกรมราชโลหกิจและภูมิวิทยาในสมัยที่ยังขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทย เงินนอกงบประมาณที่จะหาмаได้นี้ พระยารัษฎามีข้อเรียกร้องให้ผู้บังคับบัญชาและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องรับทราบอยู่สองสามประการ² คือ

ประการแรก พระยารัษฎา จะดำเนินการหาเงินนอกงบประมาณนี้ทันทีถ้าเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงไว้วางใจว่าวิธีการที่พระยารัษฎา จะหาเงินมาได้นั้นเป็นการสุจริตไม่คดโกงใคร และไว้วางใจพระยารัษฎาว่าไม่มีส่วนใดส่วนเลี้ยวกับเงินนอกงบประมาณที่จะหามานี้

¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จ เล่ม 7 หน้า 35 - 37

² ๒. และกองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5 จดหมายของกรมหลวงเทววงศ์วโรปการ ถึงกรมขุนสมมติอมรพันธ์ แนบสำเนาของนายเวสเทนการ์ด ที่ 51/1263 (2 พฤษภาคม ร.ศ. 125), เอกสารรัชกาลที่ 5 ยศ. 1/39 หนังสือกรมราชเลขาธิการ ถึงพระยาสุรณัณวินิต ที่ 20/536 กรกฎาคม ร.ศ. 126

ประการที่สอง ให้เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทำการตกลงกับกระทรวงพระคลังเสียก่อนว่า ถ้าพระยารัษฎาหาเงินมาได้เท่าใดขอให้เงินดังกล่าวเก็บไว้ที่แผนกคลังเมืองภูเก็ต โดยพระยารัษฎา จะแจ้งแต่บัญชีที่ใช้จ่ายให้กระทรวงพระคลังมหาสมบัติทราบ

ประการสุดท้าย เงินที่คลังเมืองภูเก็ต พระยารัษฎามีสิทธิใช้บำรุงเมืองภูเก็ตได้ตามเห็นสมควร โดยไม่ต้องขออนุญาตจากกระทรวงพระคลังฯ ก่อนใช้แต่จะแจ้งไปภายหลัง¹

ข้อสัญญาสองสามประการที่พระยารัษฎาขอร่อนั้น เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้ดำเนินการที่ละขั้นตอนจนกระทั่งครบตามคำขอร่อน โดยเสนาบดีกรมมหาดไทยได้ไปเจรจากับเสนาบดีกระทรวงพระคลังฯ ก่อนที่จะหาเงินทดแทนมาได้และได้รับพระบรมราชานุญาตให้พระยารัษฎาดำเนินการได้เอง วิธีการที่พระยารัษฎาหาเงินมา คืออาศัยการที่ความในพระราชบัญญัติเหมืองแร่ ปี พ.ศ. 2444 หมวดที่ 9 มีอยู่ว่ามาตราหนึ่ง ที่เปิดโอกาสให้หาเงินนอกงบประมาณได้ โดยอาศัยกฎหมายของพระราชบัญญัติเหมืองแร่ตอนหนึ่งกล่าวว่า "การหาเหมืองจะต้องรักษาสารณมร โยชน์ เช่น คลอง ทางน้ำ มิให้เสียหาย"² พระราชบัญญัติข้อนี้ใช้บังคับนายเหมืองให้ยอมเสียเงินจำนวนหนึ่งเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในการสร้างถนน ขุดคลอง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11/11 เรื่อง รายงานประชุมเทศบาลบาล, พระยารัษฎา ขอใช้เงินที่คลังเมืองภูเก็ตก่อนโดยไม่ต้องขออนุญาตแต่จะแจ้งกระทรวงพระคลัง (15 กันยายน ร.ศ. 124 - 15 กันยายน ร.ศ. 129)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.3/4 พระราชบัญญัติเหมืองแร่ ร.ศ. 120 (25 ตุลาคม ร.ศ. 119 - 19 กันยายน ร.ศ. 120)

เงินอีกประเภทหนึ่ง มาจากเงินก่านัลหรือเงินแปะเจีย เป็นเงินประเภทที่
นายเหมืองยี่นตีจ่ายให้เพื่อสมทบทุนทำนุบำรุงบ้านเมือง เพื่อที่ไม่นานมามีบางบริษัทของ
ชาวตะวันตกช่วยออกเงินให้รัฐบาลในการสร้างถนน ทำเรือใหม่ สร้างโรงพยาบาล ฯลฯ

เมื่อพระยารัษฎาฯ ได้ดำเนินการเก็บเงินทดแทนและเงินก่านัล** จากบริษัท
และนายเหมืองทั้งหลาย ปรากฏว่าได้รับความร่วมมืออย่างดี เงินที่เก็บได้ถูกนำมาใช้
ในการส่งเสริมการคมนาคมและสาธารณูปโภคต่าง ๆ เช่น สร้างถนน โรงพยาบาล
ทำเรือ ลานอนามัย สร้างที่ทำการใหม่ของเมืองภูเก็ตและเมืองตะกั่วป่า ซ่อมเรือกลไฟ
เพื่อใช้เป็นเรือราชการประจำมณฑลภูเก็ต นอกจากนี้ยังนำมาปรับปรุงบำรุงสร้าง
ความเจริญบ้านต่าง ๆ ให้แก่มณฑลภูเก็ต ทั้งยังมีเงินเหลือฝากในคลังภูเก็ตอีกประมาณ
15,000 บาท¹ เงินของงบประมาณนี้ส่วนใหญ่ถูกนำมาใช้แก้ปัญหาเฉพาะหน้าและเพื่อ
ทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญเหมือนอย่างเมืองมลายูของอังกฤษ ผลงานของพระยารัษฎาฯ
เกี่ยวกับเงินทดแทนนี้ทำให้การคมนาคมภายในมณฑลภูเก็ตไปมาสะดวกยิ่งขึ้น เป็นการ
ส่งเสริมให้นายเหมืองชาวตะวันตกสนใจที่จะมาลงทุนในมณฑลนี้มากขึ้น

*โรงพยาบาลที่ตะกั่วป่า สร้างด้วยเงินกองทุนนี้ จำนวน 137,500 บาท
อ้างจาก กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 7 กษ. 4.1/72 เรื่อง
นายลิ้มยกแข็ง ขอพระกรุณาธิคุณเรื่องเหมืองในมณฑลภูเก็ต (29 มิถุนายน - 4 ตุลาคม
พ.ศ. 2471)

** รายละเอียดเกี่ยวกับการใช้จ่ายเงินของงบประมาณนี้ มีกล่าวในหัวข้อ
ผลงานของพระยารัษฎาฯ ในการส่งเสริมการคมนาคม และสาธารณูปโภคต่าง ๆ

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 7 กษ. 4.1/72, เรื่อง
ภูิกานายลิ้มยกแข็ง ขอพระมหากรุณาธิคุณเรื่องเหมืองในมณฑลภูเก็ต (21 มิถุนายน -
4 ตุลาคม พ.ศ. 2471) เอกสารรัชกาลที่ 7 กษ. กองเลขาณการ ส่วนสถาปนาแพ
พาณิชย์ แฟ้ม 4/15 บันทึกเรื่องการเรียกเงินพิเศษ (22 มีนาคม พ.ศ. 2472)
ขุนเสนาณรงค์ภักดี, ประวัติและผลงานของพระยารัษฎาฯ หน้า 36 - 39

ผลงานพระยารัษฎาในด้านการเกษตรกรรม

พระยารัษฎา เป็นผู้ที่สนใจปลูกต้นไม้แปลก ๆ * และรอบคอบศึกษาคุณค่าเกี่ยวกับการเกษตรกรรม เมื่อปี พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสไปชมสวนหลังบ้านของตระกูล ณ ระนอง ที่เมืองระนอง ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ตอนหนึ่งว่า

...สวนบ้านนั้นปลูกมันหัวผักขวยว่าได้ปีหนึ่งถึง 1,000 เหยียและทำสวนปลูกต้นไม้ที่ทดลองสำหรับให้ราษฎรเอาพันธุ์ไปปลูก เช่น พริกไทยว่าเคียนนี้ ได้ปีละ 30 หาบ พริกที่นี้งามกว่าที่ไปเห็นที่เกาะช้าง ** ข้อของเขายาว ๆ เมื่อกใหญ่...จนเทศมีมากพุ่มใหญ่ ๆ เพราะอุคคินถมหญาครอบให้รากเดิน ต้นจันนี้ไต่ถึงไหน รากถึงที่นั่น...ต้นกาแฟปลูกมากเป็นกาแฟพรรณลังกา ลูกใหญ่ กาลังเก็บได้ เก็บมาบ้าง ปลูกได้ 4 ปี เป็นอย่างช้า ต้นยังเล็กอยู่...ต้นทุเรียน *** พังลงใหม่มาก...ส้มโอปัตเตเวีย เจ้าของเขาวอกว่าคีนัก...¹

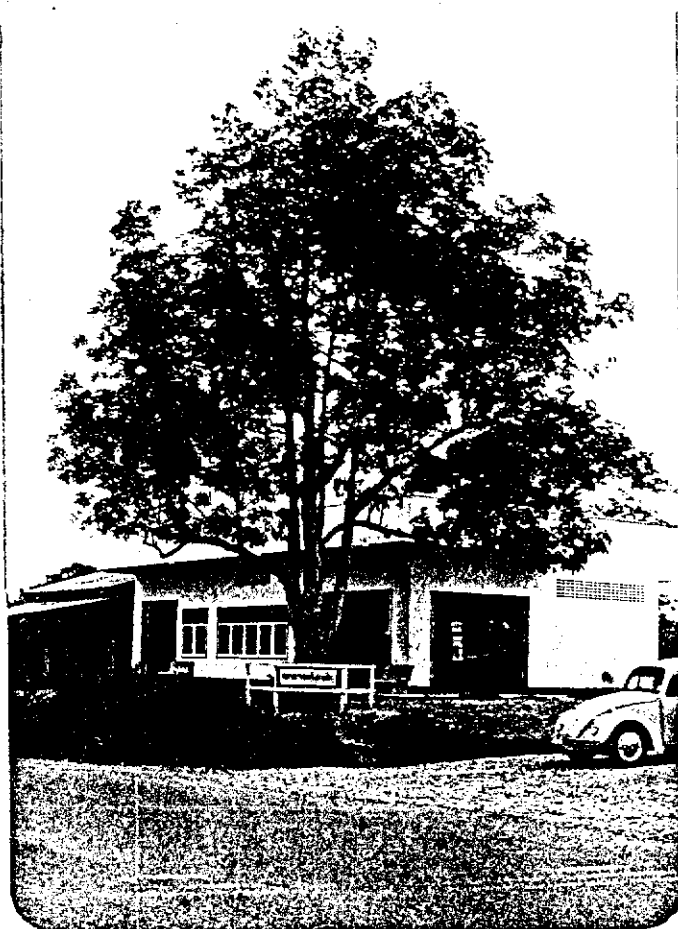
พืชไม้แปลกกล่าวมาหลาย ๆ ชนิดนั้นล้วนแต่เป็นแม่พันธุ์ที่พระยาคำรงสุจริตฯ (คอซิมก้อง ณ ระนอง) และพระยารัษฎาเพาะไว้สำหรับทดลองและแจกจ่ายราษฎร

* มีอยู่ครั้งหนึ่งที่พระยารัษฎานำไม้ประดับในป่าเมืองตรัง ส่งเข้าระกวดไม้แปลก ๆ ที่เมืองมิงง บราบกว่า ขณะเลิกในการระกวคครั้งนั้น ต้นไม้ที่ส่งได้รับการตั้งชื่อว่า *The Governor of Trung* เดอะ กอฟวอเฮอร์ ๐๐ฟ ทรัว

** จันทบุรี

*** ผลไม้ชนิดหนึ่งคล้ายลูกกลางตลาด

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมะลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 หน้า 25 - 27

ภาพต้นยางพาราที่หน้าปากทางถนนเจ้าบ้านพระสถลสถานพิทักษ์ที่อำเภอฉะเชิงเทรา (เป็นอดีตเจ้าเมืองตรัง) มีป้ายกึกประกาศไว้ที่โคนต้นว่า เป็นต้นยางพาราค้นแรกในประเทศไทย ซึ่งมีหลายฝ่ายคัดค้าน และกล่าวในทำนองว่าในระยะแรกที่นำยางพาราเข้ามาปลูก บริเวณข้าง ๆ บ้านพระสถล ก็เป็นแหล่งปลูกยางพารารุ่นแรกพร้อม ๆ กับการปลูกยางพาราในที่ต่าง ๆ อีกหลายจุด

เช่น ที่ตำบลกะช่อง ตำบลป่าเคียว ตำบลกะปาง ล้วนมียางพารารุ่นแรก ๆ ทั้งสิ้น มีไซ้มีต้นนี้เป็นต้นแรกต้นเคียว

การเลือกปลูกพืชชนิดใดมากขึ้นอยู่กับตลาดที่เมืองปิ้ง นอกจากนั้นพระยารัษฎายังสนใจ การทำสวนครัว เลี้ยงสัตว์ที่เป็นอาหารหลัก เช่น หมู เป็ด ไก่ ส่งเสริมให้มีการ เพาะปลูกแทบทุกครัวเรือน ทำให้เมืองตรังมีสินค้าออกลำดับที่ 4 เป็นผัก ผลไม้ เนื้อสุกและไก่*

เมื่อพระยารัษฎา อยู่ในฐานะผู้นำการปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ทั้งแถบนี้จากกระบี่ จนถึงสตูล ท่านจึงส่งเสริมให้มีการเกษตรกรรมทั้งสองประเภท คือ เพาะปลูกพืชสวนครัว ทำนา เพื่อบริโภคภายในครอบครัว และส่งเสริมให้มีการ ปลูกยางพารา จันทน์เทศ กาแฟ พริกไทย เพื่อส่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญรองลงมาจาก แร่ดีบุก อันเป็นการป้องกันการถูกผูกขาดทางเศรษฐกิจโดยสินค้าแร่ดีบุกอย่างเดียว

พืชเศรษฐกิจที่พระยารัษฎา ริเริ่มเข้ามาและส่งเสริมให้ราษฎรปลูกจนเป็น สินค้าหลักของประเทศอีกชนิดหนึ่ง คือ ยางพารา ซึ่งแต่เดิมมณฑลภูเก็ตจะมีแร่ดีบุก เป็นสินค้าหลักแต่เพียงชนิดเดียว ยามใดที่แร่ดีบุกราคาตกต่ำ ก็จะทำให้ราษฎรเดือดร้อน กันถ้วนหน้า พระยารัษฎา ได้เล็งเห็นปัญหาเรื่องนี้ว่าเป็นเรื่องรีบด่วนเรื่องหนึ่ง จำเป็นต้องรีบแก้ไขโดยวิธีส่งเสริม จงใจและบังคับทางอ้อมให้ราษฎรสนใจอาชีพ เกษตรกรรม เช่น การยกเว้นภาษีอากรบางอย่าง การระดมกำลังจากข้าราชการใน ท้องถิ่น ได้แก่ นายอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ให้มีหน้าที่ติดตามดูแลผลงานทางก้าน เกษตรของราษฎรอย่างใกล้ชิดและสม่ำเสมอ ให้มีการประชุมรายงานผลการปฏิบัติ ราชการก้านนี้ และทำรายงานส่งข้าหลวงเทศาภิบาลทุกเดือน ถ้าผู้ใดขาดประชุมโดย ไม่มีเหตุผลหรือไม่ว่าผู้แทนเข้าประชุมถือเป็นโทษหนัก¹

*สินค้าหลักลำดับหนึ่งถึงลำดับสี่ คือ พริกไทย คับจาก ดีบุก พืชผักสวนครัว

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5 รายงาน การตรวจราชการของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ เสนอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ (1 - 15 พฤศจิกายน ร.ศ. 120) ขุนเสนาขุนงศ์ภักดี ประวัติและผลงานของ พระยารัษฎา, หน้า 39 จากการสัมภาษณ์ก้านพันนิล สุนทรนนท์ ครูปลอม เศวตกุล ที่อำเภอย่านคาขาว จังหวัดตรัง เมื่อวันที่ 30 พฤษภาคม พ.ศ. 2524

นอกจากพระยารัษฎาฯ จะส่งเสริมให้ราษฎรทำนาทำสวนอย่างเป็นหลักแหล่งมากขึ้นแล้ว พระยารัษฎาฯยังส่งเสริมให้ราษฎรทำนา เพื่อแก้ปัญหาความอดอยาก ปัญหาการขาดแคลนข้าว เพราะเท่าที่ผ่านมามีเมืองไทยฝั่งตะวันตกซื้อข้าวจากเมืองปีนังตลอดปี ซึ่งเป็นแหล่งขายข้าวที่ถูกซุกแต่เพียงแหล่งเดียวของหัวเมืองแถบนี้ ทำให้ตลาดขายข้าวที่เมืองปีนังสามารถขึ้นลงราคาข้าวได้ตามความพอใจ เท่าที่ศึกษาวิเคราะห์ดู พบว่า ราคาสินค้าสองชนิดคือ คีบูกและข้าว จะมีราคาสูงต่ำตรงกันข้ามกันเสมอคือ "ข้าวราคาปกติ คีบูกราคาแพง" หรือ "ข้าวราคาแพง คีบูกราคาต่ำ" ซึ่งส่วนมากจะเป็นลักษณะ "ข้าวแพง คีบูกถูก" มากกว่า ทำให้กระทบกระเทือนต่อกิจการเหมืองแร่ต่างอันคือ เมื่อใดที่ราคาคีบูกตกต่ำ เหมืองแร่บางเหมืองต้องปิดกิจการเพราะไม่มีเงินพอค่าข้าวที่มีราคาแพงขึ้น การที่หัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกไม่ซื้อข้าวจากหัวเมืองฝั่งตะวันออก เช่น ข้าวจากเมืองนครศรีธรรมราช ข้าวจากเมืองพัทลุง เพราะเส้นทางคมนาคมไม่สะดวกและราษฎรมีการติดต่อซื้อขายสินค้ากับเมืองปีนังมากกว่าที่จะข้ามไปซื้อขายสินค้ากับหัวเมืองฝั่งตะวันออก

พื้นฐานการดำรงชีวิตของราษฎร อาชีพ และสภาพความเป็นอยู่ที่ราษฎรส่วนหนึ่งยังลำบากยากจนอยู่นั้น พระยารัษฎาฯ เข้าใจและมีความคิดเห็นส่วนตัวว่าราษฎรในหัวเมืองแถบนี้เป็นคนเกียจคร้าน ไม่นิยมเป็นเกษตรกร แต่นิยมทำอาชีพร่อนแร่ หาแร่ไปวันหนึ่ง ๆ มากกว่า ดังรายงานของพระยารัษฎาฯเมื่อคราวออกตรวจราชการในมณฑลภูเก็ต ตอนหนึ่งว่า

*เมืองปีนัง เป็นตลาดข้าวของเมืองมลายัน ประเทศพม่า เมืองนครศรีธรรมราช ประเทศไทย เมืองไทรบุรี หัวเมืองมลายูของไทยขณะนั้น

...สังเกตเห็นว่า ในท้องที่อำเภอกลางนี้เป็นที่ราบกว้างขวางก็มีที่ดินซึ่งจะทำเป็นนาได้ไค้โดยมาก ตามราษฎรได้ความว่า ถ้าจะเปิดทำนบชักเอาน้ำห่านา ก็มีที่จะพาน้ำมาไค้หลายทาง แต่ไม่มีผู้ใดคิดทำ ไค้ไปอีกเห็นผลไม้ เช่น หมาก มะพร้าว ถึงออกงามก็แต่มีความเสียใจซึ่งราษฎรเกียจคร้าน ไม่ใคร่จะคิดสร้างนาแลปลูกผลไม้ต่าง ๆ ไค้พบประราษฎร อัมไค้ชนเี้ยวอยู่เป็นอันมาก เห็นว่าควรกักรราษฎรที่เี้ยนไค้ชนไห้ทยลงบ้าง แลไห้อำเภอชักชวนราษฎรห่านากับปลูกผลไม้ต่างไค้มากขึ้น¹

เมื่อปี พ.ศ. 2452 รองเสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ ไค้เินทางมาตรวจราชการทางค่านเกษตร ก็ไค้มีหนังสือกราบบังคมทูลเกี่ยวกับสภาพการเพาะปลูก การดำรงชีวิตของราษฎร ท่านองเี้ยนกับที่พระยารัษฎาฯเคยรายงานไค้ว่าราษฎรไม่สนใจในเรื่องการเพาะปลูกอย่างจริงจัง และยังทำลายป่าทำไร่เลื่อนลอยเป็นบางปี ล้วนใหญ่นิยมซุกหาแร่มากกว่า ทั้ง ๆ ที่มีที่ดินสำหรับการเพาะปลูกเพียงพอ จึงคำรายงานตอนหนึ่งว่า

...การทำนาไม่เจริญ เพราะที่ดินที่จะไค้่นสร้างไห้เป็นนาขึ้นมีน้อยอย่างหนึ่งและราษฎรชาวเมืองเกียจคร้านอย่างหนึ่ง ที่ซึ่งจะไค้่นสร้างไห้เป็นนาไค้ ก็ยังมีอยู่มากกว่าที่ซึ่งเป็นนาอยู่แล้ว แต่ราษฎรเลือกเอาแต่ที่ต่ำาย ๆ เช่น ทำไร่บนเนินเขา ไค้่นดินไม่ใหญ่แลค่นทวายเสียแล้ว ทำนาลงชั่วมีหนึ่ง ก็ไค้ถางที่บนเนินอื่นทำต่อไปทุกปี จึงนี้กระทำเป็นอันทรายแก่ค่นทวาย และค่นไม้อื่น ๆ ที่จะเป็นประโยชน์

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 53/5 สำเนา รายงานจดหมายราชการของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ 1 พฤศจิกายน - 15 พฤศจิกายน ร.ศ. 120 แนบมากับหนังสือกราบบังคมทูลของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ 1193/11205 17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120

ต่อไปข้างหน้า ตัดประโยชน์แผ่นดิน แลประโยชน์ของตนเอง ถ้าไม่รับ
ทำไรบนเนินเขา ก็ไปรับจ้างเหมืองแร่หาเลี้ยงชีวิตไปชั่ววันหนึ่ง...¹

ดังนั้น การส่งเสริมเกษตรกรรมของพระยารัษฎาฯ จึงเริ่มต้นด้วยวิธีการ
ที่มั่นคงและจงใจให้ราษฎรหันมาสนใจเพาะปลูก โดยจัดหาที่ดินให้สร้างถนน
เข้าไปในป่าเขาเพื่อเปิดพื้นที่ทางเกษตรกรรมให้มากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ได้กำหนดให้ข้าราชการ
ท้องถิ่นทำหน้าที่ตรวจตราท้องที่ของตนว่า มีพื้นที่ตรงไหนบ้างที่เหมาะสมแก่การบุกเบิกทำนา
ทำสวน ทำไร่ เมื่อสำรวจพบพื้นที่ที่ต้องการแล้วก็จัดสรรที่ดินเป็นส่วน ๆ แต่ละส่วน
มีพื้นที่กว้างประมาณ 20 ไร่ แล้วเปิดโอกาสให้ราษฎรเข้าไปจับจอง โดยบังคับว่า
แต่ละครัวเรือนต้องมีพื้นที่ไม่น้อยกว่า 10 ไร่ หรือทำสวนไม่ต่ำกว่า 20 ไร่

สำหรับวิธีการเพาะปลูกนั้นได้ส่งเสริมให้ราษฎรทำอาชีพเกษตรกรรมร่วมกัน
โดยจัดเป็นระบบผลัดกันช่วยเหลือทำนา ทำไร่ ทำสวน คนละ 2 วัน ร่วมใจกัน
สร้างทำนบกั้นน้ำ โดยพระยารัษฎาฯได้ชักชวนว่า "ถ้าผู้ใดทำนาในเขตที่สามารถ
ร่วมมือกันทำทำนบกั้นน้ำได้สำเร็จ จะขอกำไยเย็บย่าให้ผู้นั้น กับยกเว้นค่าทางข้าว*
เป็นเวลาถึง 3 ปี"² หรือ "บรรดาชาวนาที่เริ่มทำนาของตนเองจะได้รับการ
ยกเว้นการถูกเกณฑ์แรงงานภายใน 3 ปี เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้นั้นสามารถทำนาได้ผล

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11/11
หนังสือกราบบังคมทูลของพระยาเวียงจันทน์ประพันธ์ รทงเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ
ที่ 70/11265 (28 ตุลาคม ร.ศ. 128)

* อากรค่านา

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5 สำเนา
รายงานจดหมายราชการของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ (27 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120)
เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11 รายงานการประชุมเหล่าภิบาล กระทรวงมหาดไทย
ร.ศ. 123 - 127 ที่ 70/11265 ร.ศ. 128

ต่อเนื่องกันไป"¹ และเพื่อเป็นการส่งเสริมอาชีพเพาะปลูกให้เป็นที่ยอมรับมากขึ้น พระยารัษฎาได้กำหนดหน้าที่ความรับผิดชอบแก่นายอำเภอ ท่านัน และผู้ใหญ่วillage ที่มีหน้าที่ออกตรวจตราท้องที่ของตนอยู่แล้วว่า ให้คอยสอดส่องดูแลและทำรายงานความเคลื่อนไหวความก้าวหน้าทางงานเกษตรกรรมทุก ๆ เดือนด้วยข้อมูลจากรายงานดังกล่าวที่พระยารัษฎา ได้รับทราบมา ท่านันก็ได้รวบรวมและสรุปออกมาจากความคิดเห็นส่วนตัวของท่านกล่าวว่า ควรมีข้าราชการของกระทรวงเกษตรธิการจากส่วนกลางออกมาประจำอยู่ที่มณฑลภูเก็ต เพื่อส่งเสริมการเกษตรให้เจริญรุดหน้าขึ้น พระยารัษฎาหวังอย่างยิ่งในผลผลิตที่จะได้ โดยท่านคิดคำนวณประมาณผลผลิตทางเกษตรออกมาตามหลักของพ่อค้าที่คำนวณรายรับรายจ่ายหาผลกำไร ปรากฏว่าได้ตัวเลขที่ค่อนข้างสูงมาก ถ้าโครงการการหาน้ำทำสำเร็จ มณฑลภูเก็ตจะมีข้าวเหลือไว้จำหน่ายอีก และเป็นการแก้ปัญหาการขาดแคลนข้าวในมณฑลภูเก็ตด้วย ดังรายละเอียดในรายงานการประชุมเทศาภิบาล เมื่อปี พ.ศ. 2452

...พระยารัษฎาประจักษ์เห็นว่าควรบังคับให้ราษฎรครัวเรือนหนึ่ง ปลูกไม้ต่ำกว่า 10 ไร่ หรือสวนไม้ต่ำกว่า 20 ไร่ เมื่อทำดังนี้แล้ว พระยารัษฎาประจักษ์กะประมาณได้ว่า จะได้เข้า (ข้าว) ประมาณ 30,000 เกวียน เป็นราคาประมาณ 1,500,000 บาท ราษฎรพื้นเมืองนครศรีธรรมราชและมณฑลชุมพรก็มีนิสัยชอบเกี่ยวไร่อย่างเดียว กับมณฑลภูเก็ต คือ ชักชวนลูกบ้านไปหาน้ำให้ผู้ใหญ่บ้านในหมู่บ้านของตนคนละ 2 วัน ทำให้ท่านันคนละ 1 วัน ส่วนราษฎรด้วยกันให้ผลัดเปลี่ยน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5 สำเนา รายงานจดหมายราชการของพระยารัษฎาประจักษ์ (17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120) เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11 รายงานการประชุมเทศาภิบาล กระทรวงมหาดไทย ร.ศ. 123 - 127 ที่ 70/11265 ร.ศ. 128

ไปช่วยทำนาคคนละ 2 วัน พระยารัษฎานุประดิษฐ์ งบประมาณกว่า
จะได้เข้าประมาณ 300,000 เกวียน คิดเป็นผลประโยชน์ส่วนภาษี
เข้าประมาณ 600,000 บาท...พระยารัษฎานุประดิษฐ์ชี้แจงว่า
เวลานี้ในมณฑลภูเก็ตมีส่วนอยู่หลายแห่ง คือ สวนพริกไทย สวนหมาก
สวนมะพร้าว สวนจันทน์เทศ สวนกระวาน และสวนยาง รัชเชอร์
พระยารัษฎาฯ เห็นว่าควรจะมีเจ้าพนักงานเพาะปลูกประจำอยู่ใน
มณฑลภูเก็ต สำหรับแนะนำและหาพรรณไม้มาทดลองเพื่อเป็นการ
ชักจูงราษฎรให้มีความนิยมเห็นผลในการเพาะปลูกต่อไป...¹

พระยารัษฎาฯ ได้ลงเสริมอาชีพเกษตรกรรมอย่างจริงจังมาตั้งแต่ปี พ.ศ.
2451² ซึ่งในปีนั้นพระยารัษฎาฯ ได้รายงานในที่ประชุมเทศาภิบาลว่า มณฑลภูเก็ต
กำลังเร่งทำนุบำรุงทางด้านการเกษตรกรรมด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว สำหรับ
รองเลขาบดีกระทรวงเกษตรธิการ คือ พระยาวิชานุนิประพัทธ์ เห็นด้วยกับข้อเสนอ
ดังกล่าวของพระยารัษฎาฯ³ ที่ใช้ระบบการทำนารวมของหมู่บ้าน และการช่วยเหลือ
ทำการเพาะปลูกโดยไม่ต้องเสียค่าจ้าง เพียงแต่หมุนเวียนช่วยกัน โครงการส่งเสริม
เกษตรกรรมของพระยารัษฎาฯ นี้สอดคล้องกับพระดำริของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ดังคำกราบบังคมทูลตอนหนึ่ง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11/11
รายงานประชุมเทศาภิบาล กระทรวงมหาดไทย ร.ศ. 123 - 127 ที่ 70/11265
กระทรวงเกษตรธิการ (28 ตุลาคม ร.ศ. 128) คัดจาก เอกสารรัชกาลที่ 5
17/81 เรื่อง ข้างหลวงเกษตราฯ

² ด.

³ ด.

...ความเห็นของพระยาวิชิตราชบัณฑิต ซึ่งได้กราบบังคมทูล
พระกรุณานี้เป็นผลสำเร็จจึงควร ขยายจัดการตามมณฑลอื่น ๆ
ต่อไปรู้สึกด้วยเกล้าถึงสมัยแล้วประจวบกับพระกระแสน้ำซึ่ง
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้
ข้าพระพุทธเจ้าจัดการให้มีข้าหลวงเทศาภิบาล เป็นผู้ช่วยข้าหลวง
เทศาภิบาล มีหน้าที่เกี่ยวข้องในการช่วยการเพาะปลูกออกไป
ประมาณแต่ละเพียง 2 หรือ 3 มณฑลก่อนนั้นพระเคฯพระคุณ
เป็นต้นเกล้าหาที่สุคมีได้ คิดด้วยเกล้าฯควรจะเริ่มจัดการ
ในมณฑลภูเก็ตก่อน เพราะมณฑลภูเก็ตล่อแหลมติดต่อกับเขตแดน
อังกฤษ โดยเหตุนี้รู้สึกด้วยเกล้าฯเป็นการจำเป็นจะต้องระวัง
รักษาดลประโยชน์ของรัฐบาลให้ยิ่งขึ้น ประกอบทั้งพระยา
วิชิตราชบัณฑิต ก็เป็นผู้ซึ่งตั้งใจพยายามที่จะจัดการให้เป็น
ประโยชน์แก่บ้านเมืองแลมาด้อยเสมอ ซึ่งเป็นผู้ทำการจริง ๆ
ทำให้ข้าพระพุทธเจ้ามีความหวังว่า ความดำริห์ในการที่จะ
จัดตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลช่วยการเพาะปลูกนั้น คงจะเป็นผล
สำเร็จได้ดี แลทั้งจะเป็นแบบอย่างสำหรับมณฑลอื่น ๆ ต่อไปด้วย...¹

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11/11
รายงานการประชุมเทศาภิบาล กระทรวงมหาดไทย ร.ศ. 123 - 127 ที่ 70/11265
กระทรวงเกษตรธิการ (28 ตุลาคม ร.ศ. 128) คัดจากเอกสารรัชกาลที่ 5 ที่
17/81 เรื่อง ตั้งข้าหลวงเทศาภิบาล

สำหรับโครงการส่งเสริมเกษตรกรรมที่พระยารัษฎาฯ เสนอว่าควรมี
ข้าหลวงเกษตรประจำมณฑลนั้น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ
ได้รวมอภิปรายถึงข้อเสนอนี้ในที่ประชุมเสภาภิบาลเมื่อปี พ.ศ. 2452 ตอนหนึ่งว่า

...ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกว่ ที่บุกในมณฑลภูเก็ตคงจะหมดสักวันหนึ่ง
เมื่อที่บุกหมดแล้ว บ้านเมืองก็จะดำโรยราไปไม่เห็นว่ของสิ่งหนึ่ง
สิ่งใดจะเป็นสินค้าแทนที่บุกได้ แต่คิดแน่วว่าถ้การเพาะปลูก
มีประโยชน์ยาว จึงได้เอาใจใส่สืบสวน...ตามที่เห็นในสเตรทนี้
เขาก็ปลูกมะพร้าวกับต้นยางเป็นสินค้าใหญ่ประจำบ้านเมืองที่จะเจริญ
ต่อไปได้ แต่สินค้าสองอย่างนี้ต้องเงินทุนมาก ราษฎรในมณฑลภูเก็ตนี้
จนไม่มีทุนพอที่จะสร้างให้เป็นสินค้าใหญ่โตได้ จึงทำให้ข้าพระพุทธเจ้า
ท้อใจกำลังคิดหาของสิ่งอื่นอยู่...คุยกันในเรื่องไปลิติกถึงเรื่องเพาะปลูก
เขาจึงว่า เอมป์ (ป่าน) เป็นของดีเป็นสินค้าใหญ่ในโลกที่จะใช้มาก
ในเวลานี้ถ้าต้นเอมป์อย่างที่ดีหนึ่งแล้ว ในยุโรปใช้ทอผ้าได้ราคาดีมาก...¹

เพราะฉะนั้นหน้าที่สำคัญอันแรกของข้าหลวงเกษตรประจำมณฑลคือเพื่อจะได้
ตรวจว่ "พรรณไม้ชนิดใดในมณฑลนี้จะเอามาปลูกเป็นสินค้าขึ้นได้บ้าง"² แสดงว่

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/22
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เสด็จพระพาสภักย์ใต้ ร.ศ. 128

² ข.

ข้าหลวงเทศาภิบาลและข้าราชการอื่น ๆ มาแตกตื่นเห็นความสำคัญของการเกษตรกรรม ก็ต่อเมื่อกิจการเหมืองแร่ได้เจริญก้าวหน้าไปมากแล้ว และนับแต่บัดนั้นจะหมดไปถ้ามองคูฉิวเดิน จะเข้าใจว่าเศรษฐกิจของมณฑลภูเก็ตสูงขึ้นมากตามตัวเลขผลกำไรของบริษัทเหมืองแร่ของชาวตะวันตกได้รับ แต่ที่จริงแล้วอัตราที่บริษัทเหมืองแร่จ่ายเงินภาษีอากรให้แก่รัฐเป็นเงินเพียงเล็กน้อยผู้เสียเปรียบคือ รัฐบาลไทย ทั้งพระนิพนธ์ความหนึ่งที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ทรงเห็นว่าพระหฤทัยที่ทรัพย์สินในแผ่นดินแผ่นดินไทยตกไปอยู่เป็นผลกำไรของชาติอื่น ๆ เสียส่วนใหญ่นี้ คือ

...นึกไปนึกมาก็ยอมว่าต้องสรรเสริญความเพียรของเขา แต่อดนึกอนาใจไม่ได้ ทรัพย์สินอยู่ในแผ่นดินของเรา พวกเราซุกซ่อนมาไม่ได้ ต้องให้คนต่างชาติต่างภาษามาซุกซ่อน เงินที่ควรจะต้องอยู่ในเมืองเราก็ต้องปล่อยให้ออกไปเสีย จริงอยู่รัฐบาลของเราเก็บภาษีได้มาก แต่ส่วนที่ได้น้อยนัก แลส่วนภาษีที่รัฐบาลจะเก็บได้นั้น ถึงใคร ๆ ทำ ก็คงจะต้องได้เสมอกัน เพราะฉะนั้นฝรั่งหรือไทยหรือจีนทำก็เหมือนกัน ยิ่งนึกไปก็ใจยิ่งนึกเสียคายหนักขึ้น...!

จะเห็นได้ว่าข้าราชการทุกฝ่ายทุกระดับเห็นพ้องต้องกันกับพระยาภิรมย์ ว่าควรจะส่งเสริมทางด้านเกษตรกรรมแทน บปรากฏว่า ผลการส่งเสริมปลูกพืชสวนครัว ห่านา พอจะได้ผลเพียงมีข้าวรับประทานโดยซื้อจากตลาดข้าวเมืองป็นังน้อยลง ผลงานด้านนี้ไม่สำเร็จเท่าที่ควรในการส่งเสริมปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกอย่างเกี่ยว เพราะไทยยังต้องอาศัยตลาดของผลิตผลทางเกษตรที่เมืองป็นังอีก เช่นเดียวกับสินค้าแร่ดิบ ทำให้รายได้จากผลิตผลใหม่ เช่น ยางพารา ต้องขึ้นลงไม่แน่นอนแล้วแต่

¹ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปัตตานี ร.ศ. 128 หน้า 102 - 103

พระยาสุรินทราชา (นถยุ้ง วิเศษกุล)
ข้าหลวงเกษมกรรมพยุหกิจ (พ.ศ. 2452 - 2454)

ตลาดปิ้ง ที่เป็นเช่นนี้เพราะราษฎร ไม่นิยมอาชีพเกษตรกรรมถึงแม้จะมีการสนับสนุน
จูงใจด้วยวิธีต่าง ๆ นานาแก่ราษฎรก็ยังไม่สนใจเท่าที่ควร เพราะราคาพืชผลต่ำและ
ราคาไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับความต้องการของตลาดที่ปิ้งและหัวเมืองมลายู โครงการ
ส่งเสริมด้านการเกษตรในแง่ของการส่งเสริมให้ปลูกพืชเพื่อส่งออกเป็นสินค้าไม่ได้ผล
เท่าที่ควร ยกเว้นเรื่องยางพาราที่ยังเป็นสินค้าหลักชนิดหนึ่งของไทยมาจนถึงปัจจุบัน

ส่วนข้าหลวงเกษตรประจำมณฑลภูเก็ตคนแรกคือ หลวงอภิรักษ์ราชฤทธิ์

(นกยูง วิเศษกุล) * สำหรับพืชทางเกษตรกิจที่พระยารัษฎาฯ นำมาปลูกและส่งเสริม
ให้ราษฎรที่อยู่ในท้องที่มีพื้นที่เหมาะแก่การเกษตรกรรมหันมาสนใจปลูกอย่างจริงจัง
คือ ยางพารา รองลงมาได้แก่ จันทน์เทศกาแฟ พริกไทย เป็นต้น พระยารัษฎาฯ
ได้จับจองพื้นที่เพื่อแบ่งปันให้ราษฎรที่ไม่มีที่ดิน ข้าราชการที่สนใจจะปลูกยางพารา
เสนาบดี เจ้านาย ที่พระยารัษฎาฯ เคารพนับถือ ท่านได้พยายามเชิญชวนและชักจูงบุคคล
ต่าง ๆ ที่ท่านรู้จักหันมาปลูกยางพาราและพืชเศรษฐกิจต่าง ๆ ซึ่งท่านให้ความสนใจใน
พืชเศรษฐกิจเหล่านี้เป็นอย่างจริงจัง

มีข้อน่าสังเกตว่า ในบุคลิกส่วนตัวของท่านแล้วท่านนิยมที่จะทำการส่งเสริม
การเกษตรกรรม คำขาย มากเสียกว่าจะดำเนินกิจการเหมืองแร่ซึ่งเป็นลักษณะที่ต่าง
ออกไปจากผู้นำการปกครองในตระกูล ณ ระนอง คนอื่น ๆ ผลงานทางด้านเกษตรกรรม
ที่ท่านประสบความสำเร็จนั้น นับเป็นผลงานที่ไม่ซ้ำแบบกับข้าหลวงเทศาภิบาลคนก่อน ๆ
ในมณฑลภูเก็ต เพราะเท่าที่ผ่านมาข้าหลวงคนอื่น ๆ จะมุ่งสนใจแต่กิจการเหมืองแร่

* ข้าหลวงเกษตรประจำมณฑลทั้งขึ้นเป็นครั้งแรกปี พ.ศ. 2452 ใน 3 มณฑล
คือ มณฑลกรุงเทพฯ มณฑลนครไชยศรี และมณฑลภูเก็ต ข้าหลวงเกษตรของมณฑลภูเก็ต
ผู้นี้ภายหลังได้ดำรงตำแหน่งเป็น ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต ระหว่างปี พ.ศ.
2463 - 2469 ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาลุนทรราชา (นกยูง วิเศษกุล)

และการควบคุมการเก็บภาษีอากรแต่พระยารัษฎาฯ เป็นผู้สังเกตเห็นการณ์ไกล เข้าใจแจ่มแจ้งถึงต้นเหตุของปัญหาต่าง ๆ เช่น กรณีชาวแพง คีบกรราคาตกต่ำ ที่เป็นปัญหาประจำจนราษฎรทุกคนเข้าใจพ้องกันว่า ถ้าคีบกรราคาตกต่ำ ชาวสารจะขาดแคลนและมีราคาแพง ดังนั้นพระยารัษฎาฯ จึงพยายามแก้ปัญหาสำคัญปัญหามีที่ต้นเหตุ คือ ส่งเสริมให้ทำนาแทบทุกครัวเรือนขณะเดียวกันก็ปลูกพืชเศรษฐกิจต่าง ๆ และสนับสนุนให้ความสะดวกในกิจการอื่น ๆ พร้อม ๆ กันไปด้วย เช่น กิจการเหมืองแร่ดีบุก เป็นต้น

ส่วนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ นั้นทรงมีพระดำริเกี่ยวกับการเกษตรว่า ไทยควรจะมีการเกษตรแบบขนาดใหญ่ (Plantation) เหมือนที่อินโดนีเซียและฟิลิปปินส์ เขาปลูกกัน พืชที่เราจะปลูกนั้นควรเป็นพืชประเภทป่าน¹ ส่วนยางพารานั้น พระองค์ท่านมิได้กล่าวถึงเลย เนื่องจากทรงมีข้อรังเกียจว่า เท่าที่เศรษฐกิจของหัวเมืองฝั่งตะวันตกถูกผูกขาดโดยเมืองบีนัง เมืองสิงคโปร์ ก็ทำให้ภาวะเศรษฐกิจนั้นอ่อนแอครั้ง ถ้าหากเราจะแก้ปัญหาด้วยการเปลี่ยนแปลงสินค้าใหม่ก็ไม่ควรจะเป็นสินค้าที่สองเมืองนั้นเคยผูกขาดอยู่ในส่วนภูมิภาคนี้ พระองค์จึงพยายามเสาะหาพืชเศรษฐกิจที่แตกต่างไปจากยางพารา ซึ่งมีตลาดการค้าอยู่ที่สองเมืองดังกล่าว

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/22
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เลิศจุฬาราชบัณฑิตย์ไกร ร.ท. 128

* วิเคราะห์จาก ๒. - ผู้วิจัย

ผลงานของพระยารัษฎา ในการค้าขาย

ในการศึกษาชีวิตประวัติและผลงานของพระยารัษฎา ผู้วิจัยได้พบเสมอในเอกสารชั้นรองว่า พระยารัษฎา เก่งในเรื่องการค้าขาย และเมื่อศึกษาถึงภูมิหลังของพระยารัษฎา ก็ยิ่งประจักษ์ชัดว่าท่านถูกฝึกให้เป็นพ่อค้า * ถูกปลูกฝังให้รักการเพาะปลูก¹ ให้เป็นนายเหมืองแร่² อาชีพหนึ่งที่บิดาไม่สนับสนุนคืออาชีพรับราชการ เมื่อผู้วิจัยได้ตรวจค้นข้อมูลชั้นต้น (Primary Sources) ปรากฏว่า พระยารัษฎา ถนัดในเรื่องการปกครอง การบริหารงาน การเกษตรกรรม มากกว่าการเป็นนายเหมือง หรือเป็นพ่อค้า ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการค้าขายนั้น ท่านจะมีส่วนเกี่ยวข้องในฐานะเป็นนักบริหาร นักธุรกิจ มากกว่าที่จะซื้อขายสินค้าเอง เช่น ในปี พ.ศ. 2433 - 2444 ท่านสนับสนุนให้ราษฎรปลูกผักสวนครัวทุกครัวเรือนเพื่อใช้บริโภคและขายเป็นสินค้าภายในเมือง ต่อมาเมื่อผลผลิตทางเกษตรเพิ่มมากขึ้น หลังจากที่มีบริโภคแล้วยังมีจำนวนผลผลิตเหลืออีก เช่น ไข่ไก่ สุก ร เป็ด ไก่ ผักต่าง ๆ พระยารัษฎา จึงจัดแจงส่งไปขายที่เมืองปักษ์ โดยบริษัทโกทงวนขนส่งสินค้าและค่าเป็นการขนส่งให้³ บางครั้งก็ทำหน้าที่ส่งสินค้าเข้ามาตามที่มีผู้มาสั่งสินค้า เช่น

* ดูรายละเอียดในบทที่ 1

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำรัสเป็นประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109

² สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ จกหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. 128 หน้า 40

³ สืบภาษา กำนันพันนิล สุนทรนนท์ เมื่อ 30 พฤษภาคม 2524 ที่อำเภอ ยานนาวา จังหวัดตรัง ลาโต๊ะกอเปียนเจ็ง ณ ระนอง เมื่อ 5 กรกฎาคม 2525 เมืองปักษ์ ประเทศมาเลเซีย

การสั่งซื้ออาวุธ ขอมอาวุธ ผ่านห้างโกทงวน¹ การสั่งซื้อปืนของทางราชการ² เป็นต้น

การส่งเสริมอาชีพการค้าขายนั้น พระยารัษฎาฯ ได้ดำเนินการแตกต่างกันไป 2 รูปแบบ คือ การส่งเสริมการค้าขายภายในมณฑล เพราะการค้าขายต่างประเทศ กัง³

การค้าขายภายในมณฑล ส่วนใหญ่พ่อค้าเป็นคนจีน ผู้ซื้อคือราษฎรไทย สินค้าที่ซื้อขายภายในมณฑล ได้แก่ ผลิตภัณฑ์ทางเกษตร อาหาร พระยารัษฎาฯ ส่งเสริมให้ราษฎรค้าขายโดยการจัดตลาดนัด * ให้ราษฎรนำผลผลิตทางการเกษตร และเลี้ยงสัตว์มาแลกเปลี่ยนกัน ทำให้การค้าขายเครื่องอุปโภคบริโภคตื่นตัวมากขึ้น กว่าเดิม นอกเหนือไปจากการมีอาหารสดไว้รับประทานโดยไม่ต้องซื้อหาแล้วยังมี รายได้อีก แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าหลังจากที่พระยารัษฎาฯ ถึงแก่อนิจกรรมไปแล้วไม่นาน ราษฎรก็ละเลยการเกษตรกรรมไป ทำให้ผลผลิตทางการเกษตรที่เคยมีอยู่อย่าง เหลือเฟือลดน้อยตามลงไป ราษฎรหันไปปลูกยางพารา พริกไทย หรือ ร่อนแร่ ที่ปลูกอย่างเดิม

การค้าขายระหว่างมณฑลและการค้ากับต่างประเทศ ส่วนใหญ่มณฑลภูเก็ต จะติดต่อค้าขายกับมณฑลอื่น ** น้อยกว่าการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ เพราะ

¹ กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 เรื่อง ขออนุญาตเรือกรมตำรวจรื้อให้พลตระเวนมณฑลภูเก็ต พ.ศ. 2444 หน้า 102 - 107

² ก.

* อ่านรายละเอียดใน ขุนเสนาขุนงศ์ภักดิ์ ประวัติและงานพระยารัษฎาฯ หน้า 39 - 44

** มณฑลที่ติดต่อค้าขาย ได้แก่ มณฑลชุมพรและมณฑลนครศรีธรรมราช

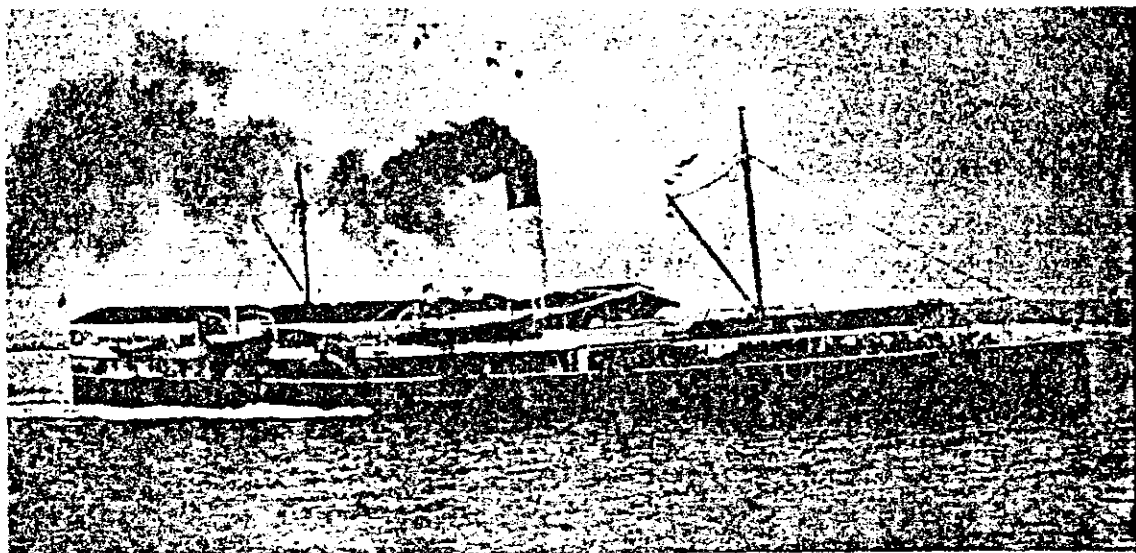
การคมนาคมระหว่างมณฑลไม่สะดวกเท่าการเดินทางไปเมืองปิ่น การค้ากับต่างประเทศของมณฑลนี้เป็นการค้ากับเมืองสำคัญของอังกฤษ คือ ปิ่น และ สิงคโปร์ สินค้าออกส่วนใหญ่ ได้แก่ แร่ดีบุก พริกไทย ปศุสัตว์ เนื้อมะพร้าวแห้ง ส่วนสินค้าเข้าที่สำคัญ ได้แก่ เงินเหรียญ ผ้าฝ้าย ผ้าไหม และ ผ้าชนิดอื่น ๆ และ นี่ การค้ากับต่างประเทศก็เช่นเกี่ยวกับการค้าภายในมณฑล คือ ผลประโยชน์ตกอยู่กับพ่อค้าจีน ซึ่งทำหน้าที่เป็นคนกลางมาแต่ดั้งเดิม

สำหรับบทบาทของตระกูล ณ ระนอง ในทางงานเศรษฐกิจ มีผู้วิจัยไว้หลายแห่งแล้ว * ในที่นี้จะขอข้ามไปว่าเมื่อพระยารัษฎาฯ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ท่านได้ปรับปรุงการค้าขายของมณฑลนี้ ด้วยการหาตลาด ปรับปรุงการคมนาคม การขนส่งสินค้า และการรักษาความปลอดภัยตามเส้นทางต่าง ๆ การแนะนำผลิตภัณฑ์ตลาดต้องการให้เกษตรกรนำไปเพาะปลูกเป็นสินค้าออก การลดภาษีอากรบางอย่างเช่น ค่าภาคหลวงเพื่อส่งเสริมการส่งออกของแร่ดีบุก ในขณะที่ข้าหลวงเทศาภิบาลผู้นี้วางโครงการปรับปรุงเกษตรกรรมในมณฑล ก็ได้หาตลาดเพื่อขายสินค้าจากการเกษตรเหล่านั้นให้กับราษฎรด้วย เช่น เมื่อสนับสนุนให้ราษฎรเลี้ยงเป็ด ไก่ สุกร ก็หาตลาดที่ปิ่นและสิงคโปร์ให้ ใน พ.ศ. 2453 ปรากฏว่ามีราษฎรส่งสัตว์เหล่านี้ไปขายต่างประเทศถึง 34,712 คน ซึ่งมากกว่าทุกมณฑลที่เกี่ยว¹

ในการค้าขายนั้น พระยารัษฎาฯ ได้ส่งเสริมสินค้าตามที่มีอยู่ในท้องถิ่นนั้น ๆ แตกต่างกันไป เช่น ถ้านับความสะดวกในการส่งแร่ดีบุกไปลงที่เมืองปิ่น โดยการหาเส้นทางคมนาคมทางบกที่จะนำไปสู่ท่าเรือของเมืองระนอง พังงา ตะกั่วป่า ภูเก็ต ส่วนเมืองตรัง กระบี่ และ สตูล สินค้าที่พระยารัษฎาฯ สนับสนุนให้ส่งออกเป็นสินค้าทางเกษตรกรรม ได้แก่ พริกไทย จันทน์เทศ ยางพารา

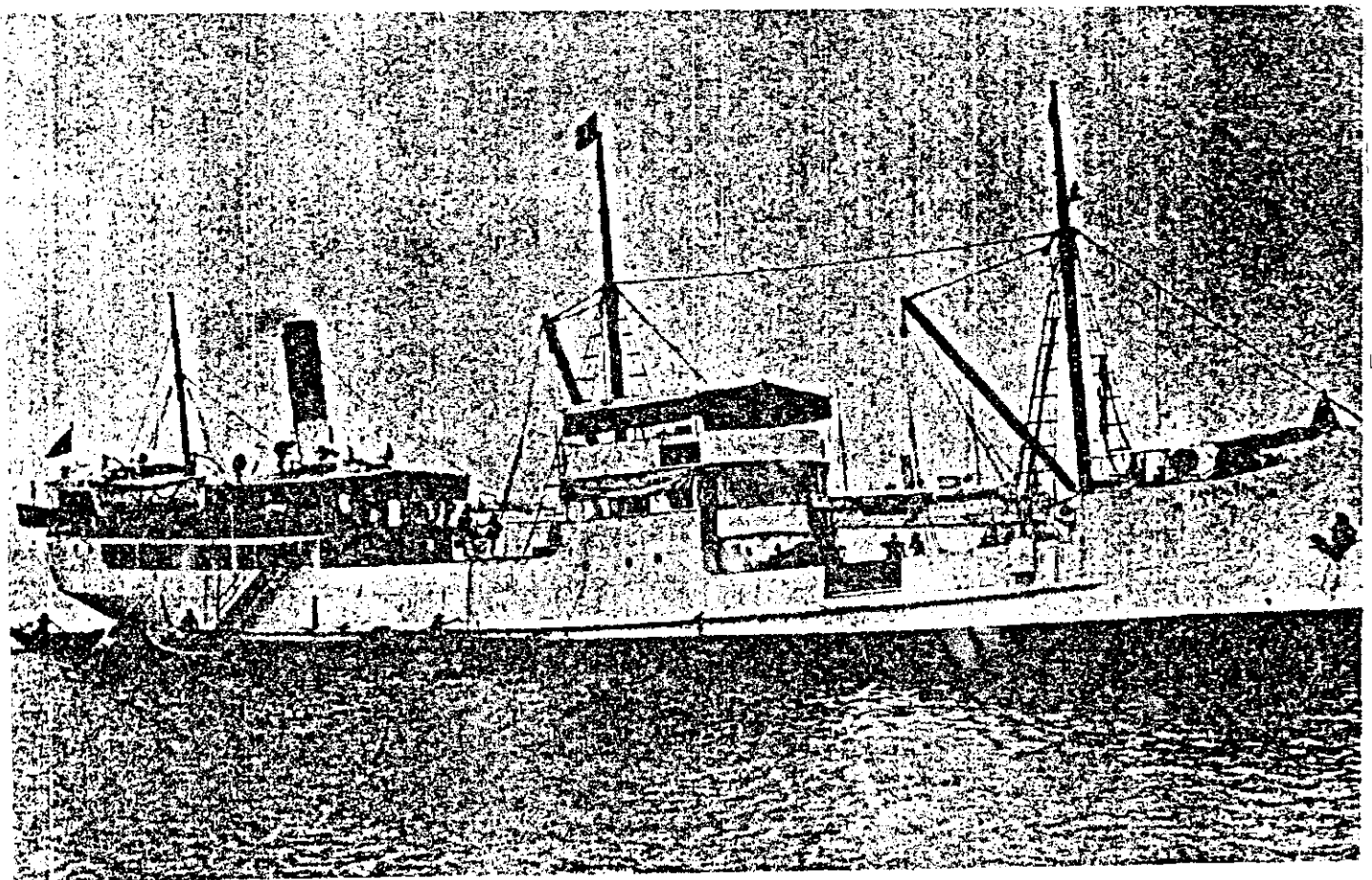
* ดูรายละเอียดในวิทยานิพนธ์ ของ วชิรวรรณ ศัลยะหงส์ นโยบายเศรษฐกิจที่มีต่อหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกสมัยรัชกาลที่ 5 บทที่ 3 - 4

¹ กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร เทศาภิบาล เล่ม 1 หน้า 24 - 27

Paddle Steamer Lady Weld in 1900

ภาพเรือกลไฟที่เกิดขึ้นล่องระหว่างเมืองบึง — หัวเมืองไทย —
 นั้งตะวันตก — มะริค — มะละแหม่ง — ร้างกุ้ง ชนส่งสินค้า
 และส่งรับผู้โดยสาร

Carville

ส่วนเรือที่ใช้ขนส่งสินค้าและผู้โดยสารนั้นจะมีทั้งของบริษัทโกทงวนและของบริษัท
ชาวตะวันตก เมืองท่าที่รับสินค้าจากมณฑลภูเก็ตมากที่สุด คือ เมืองปิ้ง ดังคำรายงานว่า

เมืองภูเก็ตและตามข้างใต้เมืองนี้ การค้าขนส่งกับเมืองปิ้งมากกว่า
กรุงเทพฯ เพราะความคิดทั้งสินค้าดูเหมือนจะดำเนินไปข้างเมืองปิ้ง เป็น
ธรรมดาอยู่เอง เพราะมีเรือกลไฟเดินติดต่ออยู่ทุกอาทิตย์...¹

เรือกลไฟของบริษัทในมณฑลอังกฤษเดินเรือรับส่งอยู่เป็นประจำอยู่ 3 บริษัท คือ
บริษัทสเตรทส์ไทม์ชิปส์ จำกัด (The Strait Steamship Company) เป็นบริษัท
ที่มีธุรกิจเดินเรือข้ามลายู ทำการเดินเรือระหว่างภูเก็ตกับปิ้งสัปดาห์ละ 1 ครั้ง
บริษัทที่สองคือ The British India Steam Navigation Company
เดินเรือระหว่างปิ้ง ภูเก็ต พม่า และอินเดีย เริ่มกิจการตั้งแต่ปี พ.ศ. 2449²
และบริษัทอีสต์เทน ชิปปิง จำกัด (The Eastern Shipping Company Ltd.)
เดินเรือระหว่างปิ้ง - ภูเก็ต - พม่า

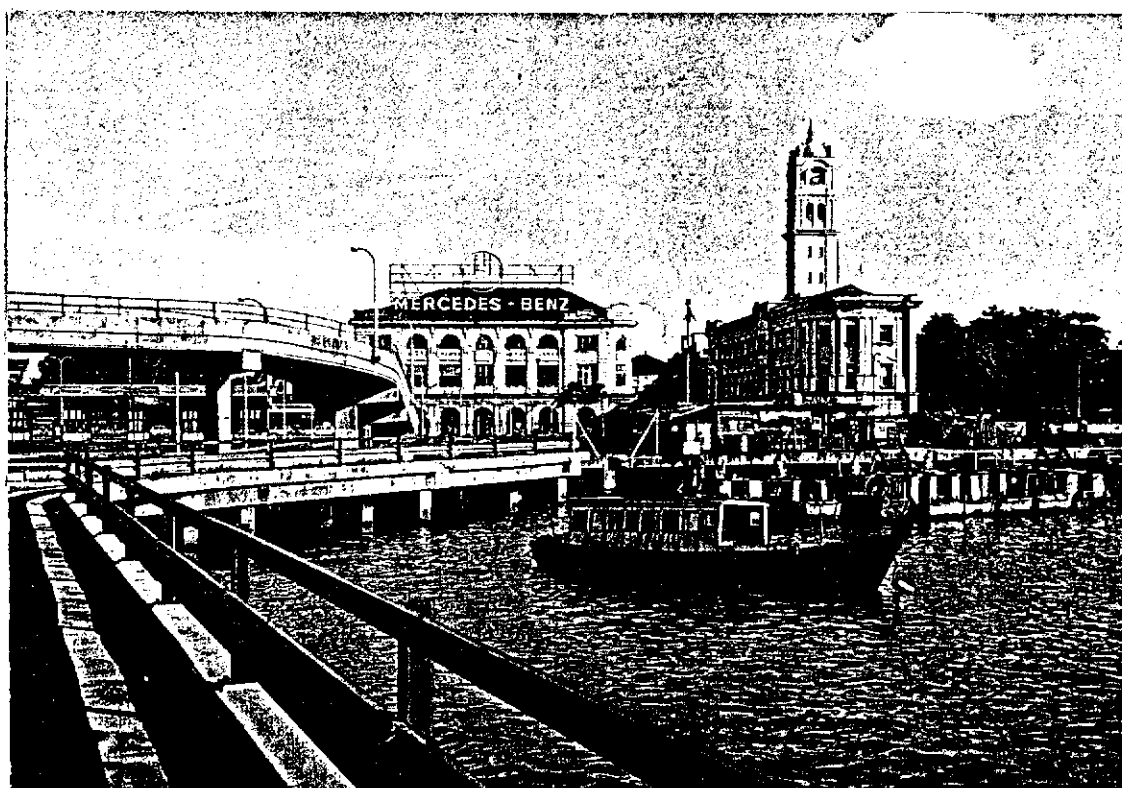
จากเอกสารปรากฏว่าสภาพการคมนาคมขนส่งทางน้ำกับต่างประเทศนั้น
บริษัทเดินเรือค่อนข้างงั้นกันอยู่เสมอ ทำให้ราคาขนส่งถูกลง โดยเฉพาะบริษัท
สเตรทส์ไทม์ชิปส์ จำกัด และบริษัทอีสต์เทน ชิปปิง จำกัด ทางมีเรือกลไฟเล็ก ๆ ติดต่อกัน
เพื่อรับส่งสินค้าระหว่างเมืองท่าย่อย ๆ ของเมืองภูเก็ต ได้แก่ กันตัง พังงา
ตะกั่วป่า ระนอง กระบุรี สทูล

¹ กองจดหมายเหตุ, กรมศุลกากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ. 5.5/25
รายงานตรวจทางรถไฟแหลมมลายู ของ มร.กิตติน เลขาธิการ กระทรวงโยธาธิการ
(24 ก.ย. 125)

² กองจดหมายเหตุ, กรมศุลกากร BP.P.3/11 Diplomatic and
Consular Reports 1906

ท่าเรือเมืองปิ้ง

นอกจากบริษัทเดินเรือของชาวตะวันตกแล้วยังมีบริษัทของชาวจีนที่ป็นทั้งบริษัทเดินเรือรับส่งสินค้าระหว่างป็นัง — ภูเก็ต เช่นเดียวกัน แต่ก็มีการลงทุนน้อยกว่า ที่สำคัญคือบริษัทโก่ทงวนเดินเรือสัปดาห์ละ 1 ครั้ง

สำหรับสภาพการคมนาคมทางน้ำภายในประเทศเพื่อติดต่อระหว่างเมืองบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันตก ต้องติดต่อผ่านป็นังเพราะเป็นเส้นทางสายเดียวที่สะดวกและรวดเร็ว มีเรือจากป็นังไปมาภูเก็ตอยู่เสมอ

ในเรื่องของการสนับสนุนอาชีพค้าขายของมณฑลภูเก็ตนั้น มีพ่อค้าจีนในมณฑลภูเก็ตได้สนทนากับสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในสมัยรัชกาลที่ 7 พ.ศ. 2473 ไว้ตอนหนึ่งว่า

ผู้จะเป็นเทศาภิบาลได้คนเข้าใจการค้าขายจะเป็นประโยชน์มาก และพรรณาถึงพระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) เป็นเทศานั้นว่า เป็นอย่างดียิ่งทุกประการ ว่าในทางค้าขายทางป็นัง สิงคโปร์ หรือสหรัฐอเมริกา เราเริ่มจะคิดทำกัน พระยารัษฎา สืบรู้เสียก่อนแล้ว เพราะเป็นคนกว้างขวาง มีเพื่อนฝูงมากและไปมาสืบทอดอยู่เสมอ เมื่อรู้แล้วก็มาจัดการกับพ่อค้าทางนี้ คิดกระเตรียมการล่วงหน้าเข้าหาใจ การเปลี่ยนแปลงอย่างใดที่เห็นที่เสมอ แต่เทศาภิบาลต่อมาไม่รู้เรื่องอะไร อย่างว่าแต่จะรู้ล่วงหน้า แม้ภายหลังก็ล่าช้ามาก¹

ถึงแม้ว่าจะมีเจ้านายหรือผู้บังคับบัญชากล่าวถึงพระยารัษฎา ในทำนองยกย่อง แต่ก็มีพ่อค้าหลายรายที่ไม่พอใจในการรู้เท่าทันการค้าขายของพ่อค้าต่าง ๆ เพราะไม่สามารถจะปิดบังรายได้ที่แท้จริงได้เหมือนกับข้าหลวงฯ อื่น ทั้งนี้เพราะพระยารัษฎาเป็นพ่อค้ามาก่อน ทำให้ท่านสามารถเรียกเก็บภาษีอากรได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย

¹ กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.1/17
 เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยพูดกล่าว ถวายบันทึกรสนทนากับพ่อค้ามณฑลภูเก็ต
 14 - 19 มีนาคม 2473

ผลงานทางด้านการศึกษา

ผลงานทางด้านการศึกษาในสมัยนั้นยังมีน้อย เนื่องจากการศึกษาของชาติ เพิ่งจะมีการประกาศการจัดเล่าเรียนในหัวเมืองเมื่อปี พ.ศ. 2441 แต่ไม่สามารถดำเนินการได้ทั่วหน้านัก เนื่องจากขาดเงินงบประมาณและครู สำหรับมณฑลภูเก็ต จำเป็นต้องจัดการศึกษาอย่างรีบด่วน เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์มณฑลภูเก็ตอยู่ระหว่างเมืองที่เป็นอาณานิคมของอังกฤษ และราษฎรในมณฑลนี้เป็นคนจีนมากกว่าราษฎรไทย ถ้าราษฎรมีการศึกษาไม่เท่าเทียมเพื่อนบ้านก็จะทำให้ฝ่ายเราเสียเปรียบเขา จึงจำเป็นต้องรีบจัดการศึกษา เป็นการลดช่องว่างระหว่างราษฎรที่อยู่ประเทศใกล้เคียง

ถึงแม้ว่าจะมีความจำเป็นต้องเร่งรีบส่งเสริมการศึกษา แต่เมื่อเวลาปฏิบัติจริง ๆ แล้ว ในสมัยของพระยารัษฎาฯ การส่งเสริมการศึกษาทำได้ไม่มาก เนื่องจากพระยารัษฎาฯ ถึงแก่อนิจกรรมเสียก่อน

ผลงานของพระยารัษฎาในการส่งเสริมการคมนาคมและสาธารณูปโภคต่าง ๆ

ในการศึกษาชีวิตประวัติและผลงานของพระยารัษฎา ทั้ง ๆ ใดในเอกสารชั้นรองทั้งหลาย และข้อมูลที่ไต่จากการสัมภาษณ์บุคคลที่เคยใกล้ชิดกับท่านมาก่อน จะกล่าวเป็นท่านเองเสียกันว่า ท่านเป็นผู้ที่มีความสามารถในการสร้างถนนหนทางโดยไม่ต้องอาศัยวิศวกรและงบประมาณแผ่นดิน ถนนต่างๆที่เชื่อมระหว่างเมืองต่อเมืองในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ปัจจุบันล้วนแต่อาศัยแนวถนนเดิมที่พระยารัษฎา ได้เคยสร้างถนนไว้ทั้งสิ้น นอกจากถนนแล้วเส้นทางเดินเรือในลำน้ำต่าง ๆ พระยารัษฎาก็ได้พยายามที่จะให้มีการขุดลอกอยู่เสมอ ๆ¹ โดยการเกณฑ์แรงงานจากราษฎรและบางครั้งใช้แรงงานนักโทษแทน

จากการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้อ่านพบในเอกสารและผลของการสัมภาษณ์ที่เมืองตรัง เมืองระนอง เมืองปักษ์ เมื่อนำมาพิจารณาอย่างละเอียดถี่ถ้วนอีกหลายครั้ง ก่อให้เกิดความรู้สึกชื่นชมยกย่องในความมีอุตสาหะ อุตุนที่จะของงบประมาณมาใช้ในการสร้างถนน เพราะว่าในการของงบประมาณและช่างเทคนิคทุกครั้งจะได้รับการปฏิเสธจากที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลว่า ไม่มีงบประมาณและไม่มีผู้เชี่ยวชาญเฉพาะของไทย

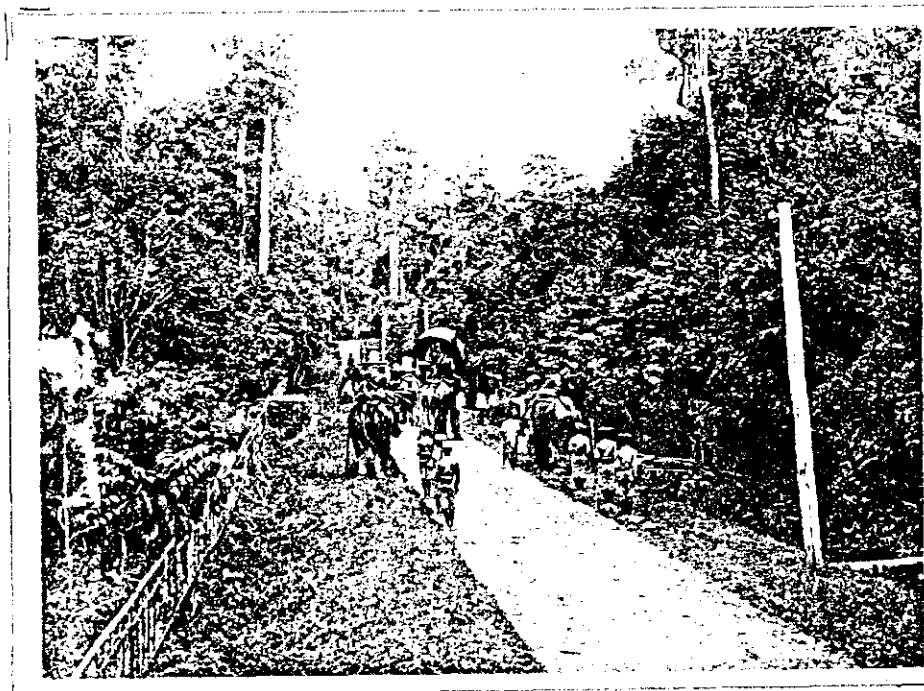
* ฎาวยละเอียดได้ในปริญญานิพนธ์ของ สุนทร หิรัญวงศ์ คือ สภาพการณ์ในช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครองมณฑลภูเก็ต ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2434 - 2453 บทที่ 4 - 5 วชิราวรรณ ตันทะหงษ์ "นโยบายเศรษฐกิจที่มีต่อหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกสมัยรัชกาลที่ 5" บทที่ 4 สุริย์เสียงแสงทอง "การศึกษาวิเคราะห์สภาพเศรษฐกิจเมืองภูเก็ตระหว่าง พ.ศ. 2396 - 2475" บทที่ 3 และ ประวัติและงานพระยารัษฎา ของ ชูเนเสนานวงศ์ภักดี (พิตร ฃ นคร) หน้า 1 - 119

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 15.1/33
 ขอมและขุดลำน้ำในเมืองตรัง (16 ตุลาคม พ.ศ. 2455)

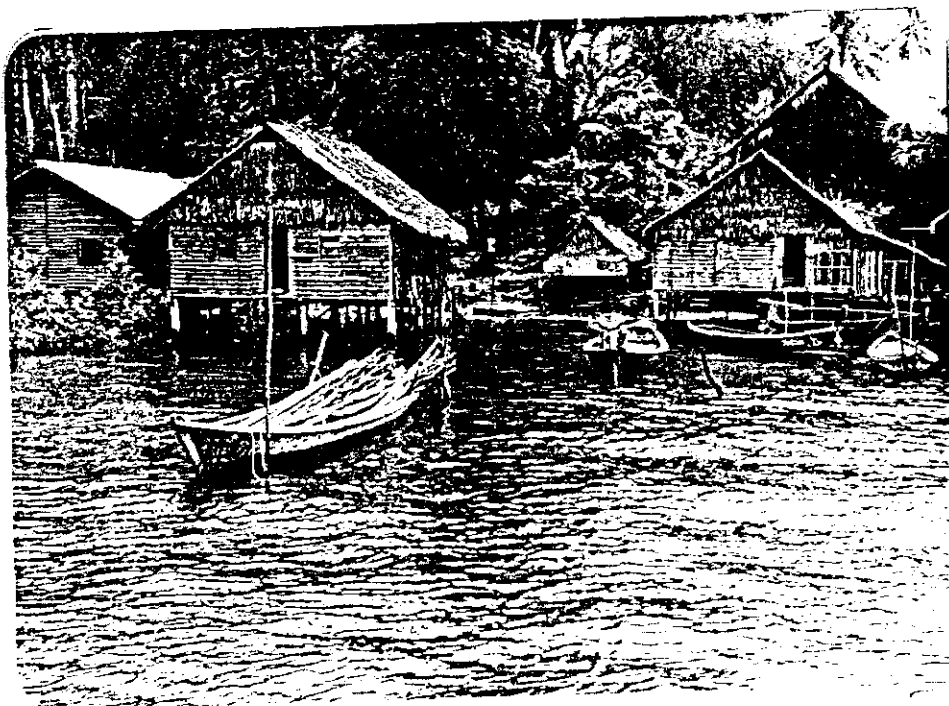
ถ้าจะจ้างชาวต่างประเทศมาเป็นที่ปรึกษาอีกซากงบประมาณ เท่าที่มีอยู่ อัครราชคัมภีร์
 เจ้าหน้าที่ก็ไม่เพียงพอสำหรับมณฑลในส่วนกลางและมณฑลที่จำเป็นต้องเร่งรีบดำเนินการ
 ก่อนอีกประการหนึ่ง ทางรัฐบาลก็เชื่อใจในความสามารถของพระยารัษฎาว่าควร
 จะหาหนทางแก้ไขได้สำเร็จ ดังเช่น กรณีการสร้างถนนเอง ตั้งแต่เริ่มการสำรวจ
 ทางบ้าน เจาจะภูเขา บุกเบิกพื้นที่สองข้างทาง จนกระทั่งถนนสำเร็จออกมาถึงแม้ว่า
 จะไม่ถูกต้องตามหลักวิชาการ ความคงทนของถนนจะไม่ยืนนาน แต่พระยารัษฎา
 ก็สามารถแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้สำเร็จ โดยจัดเวรยามรักษาสภาพถนนให้อยู่ในสภาพที่
 ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ พระยารัษฎาสามารถสร้างเส้นทางคมนาคมทางบกสำเร็จเป็น
 ครั้งแรก ถนนเหล่านี้ทำให้หัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกที่เคยอยู่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ
 หัวเมืองใหญ่ ๆ ได้เขยิบเข้าใกล้กรุงเทพฯ และหัวเมืองอื่น ๆ มากยิ่งขึ้น ผลที่ตามมา
 อีกประการหนึ่งคือ ความเจริญของสองข้างทางถนน ไม่ว่าจะเป็นความเจริญทางบ้าน
 เศรษฐกิจ วัฒนธรรม ทางวัตถุสิ่งก่อสร้าง พระยารัษฎาจะจัดรูปแบบไว้ทำนองเดียวกัน
 คือ สองฟากฝั่งถนนให้เป็นเรือนแถว บ้านเรือนของราษฎรปลูกให้เป็นระเบียบ
 หลังเรือนแถวเข้าไปจะเป็นที่เพาะปลูกหรือที่ทำการเหมืองแร่ ถ้ามีชุมชนหนาแน่นขึ้น
 ท่านก็จะขยายชุมชนออกไปนอกเมืองอีก โดยมีเส้นทางถนนเป็นแนวหน้าหน้าออกไปสู่
 ชุมชนใหม่ ๆ

หลังจากที่พระยารัษฎาถึงแก่อนิจกรรมไม่กี่ปี ถนนต่าง ๆ ที่ท่านสร้างก็มีสภาพ
 ทรุดโทรมเนื่องจากขาดเงินบำรุงและกำลังเจ้าหน้าที่ที่จะมาคอยซ่อมแซม เคยเคยมี
 เงินทดแทนจากนายเหมืองก็ไม่สามารถนำมาใช้ได้อย่างเต็มที่ เนื่องจากผู้ที่รับนโยบาย
 การเก็บเงินค่าทดแทนค่อมามีได้ดำเนินการตามหลักการที่ตั้งไว้แต่แรก

* เรื่อง การคมนาคมในที่นี้ ได้แก่ การคมนาคมทางน้ำ ส่วนทางบกนั้นได้กล่าว
 แล้วในตอนต้น

เส้นทางคมนาคม จากเมืองกรุงไปเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อพ.ศ. 2452

รูปนี้เป็นภาพหมู่บ้านเฝ้าด่านที่อยู่ปากแม่น้ำกรุง การคมนาคมทางน้ำในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นเส้นทางสำคัญที่สุดของหัวเมืองไทยนี้ถึงจะวันทกในการติดต่อไปมา ระหว่างเมืองแต่ละเมือง และติดต่อกับประเทศบ้านเพื่อนบ้านล้นแคว้นอาศัยทางน้ำทั้งสิ้น

นอกจากการสร้างถนนแล้ว ผลงานชิ้นสำคัญที่พระยารัษฎาฯ ได้ทำไว้ คือ ผลงานทางด้านสาธารณูปโภค ซึ่งเกิดจากแรงผลักดันโดยตรงของการขยายตัวทางเศรษฐกิจในมณฑลภูเก็ต การที่มีประชากรเพิ่มมากขึ้นทำให้เกิดปัญหาทางด้านสาธารณูปโภค อันได้แก่ การคมนาคม การสื่อสาร การจัดสาธารณสุข และการจัดสุขาภิบาล จึงขอแยกศึกษาผลงานของท่านเป็นหัวข้อ ๆ ดังนี้

การจัดการคมนาคมสื่อสาร ดังได้กล่าวมาแล้วว่า การคมนาคมสื่อสารภายในมณฑลนี้เป็นไปอย่างลำบากมาก เส้นทางติดต่อภายในเมืองแต่ละเมืองต้องใช้ทางเกวียน ส่วนการติดต่อระหว่างเมือง ส่วนใหญ่เป็นทางเรือ การคมนาคมที่ไม่สะดวกเช่นนี้เป็นที่โจมตีจากหนังสือพิมพ์หัวเมืองมลายูหลายครั้ง¹ ซึ่งในสมัยที่พระยารัษฎาฯ ได้แก้ปัญหาโดยการหาทุนนอกงบประมาณจากการใช้ข้อบังคับในพระราชบัญญัติการทำเหมืองแร่ให้เป็นประโยชน์ เงินนี้คือ เงินค่าทดแทนเพื่อนำไปซ่อมบำรุงถนนและทางน้ำในเขตเหมืองแร่ของผู้ที่เสียเงินแล้ว ในทางปฏิบัติแล้วพระยารัษฎาฯ ได้นำเงินที่เหลือส่วนหนึ่งไปสร้างถนนอื่น ๆ ในเมืองที่ไม่มีกิจการเหมืองแร่หรือมีบ้างเล็กน้อย เช่น สร้างถนนเชื่อมระหว่างเมืองภูเก็ต ตะกั่วป่า พังงา กระบี่ ตรัง สตูล ถนนจากตรังไปนครศรีธรรมราช ตรังไปพัทลุง สตูล ถนนจากภูเก็ตไปตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง ระนอง กระบุรี เป็นต้น ทำให้มณฑลนี้มีถนนระหว่างเมืองหลายสาย²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 7 สม. 2.28/29 บันทึกความทรงจำการสนทนากับพ่อค้ามณฑลภูเก็ตของจอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (มกราคม 2473) และ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5 จดหมายของกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ถึงกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ แนบสำเนาของนายเวสเทินการ์ด (Mr. Jens J. Westengard) ที่ 51/1263 (2 พฤษภาคม ร.ศ. 125)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 คค.4/12, เรื่องเห็นควรจะให้ไม้เรือกลไฟหรือเรือยนต์วิ่งส่งไปรษณีย์โทรเลขและคนโดยสาร (17 พฤษภาคม-8 พฤศจิกายน 2455)

ส่วนการสื่อสารทางโทรเลขโทรศัพท์ติดต่อถึงกันได้จริง ๆ ในสมัยรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยติดต่อผ่านเมืองปิ่น¹ เพราะไม่มีการติดต่อ
สื่อสารโดยตรงกับมณฑลภูเก็ตในระบายนั้น ในปี พ.ศ. 2456 เปิดบริการขนาณัติระหว่าง
มณฑลภูเก็ตกับประเทศต่าง ๆ ในยุโรปเป็นครั้งแรกได้² โดยมีที่ทำการอยู่เมืองภูเก็ต
นับว่าการจัดการคมนาคมสื่อสารในเมืองภูเก็ตเป็นไปอย่างล่าช้ามาก มีการริเริ่มมา
ตั้งแต่รัชกาลที่ 5 แต่จัดทำอย่างแท้จริงในสมัยรัชกาลที่ 6 ในแง่นี้กล่าวได้ว่า พระยา
รัชฎาฯ สามารถทำหน้าที่เป็นผู้แทนรัฐบาลได้อย่างดี เพราะรัฐบาลไม่สามารถจะลงมือ
ทำนุบำรุงเองทั้ง ๆ ที่มณฑลภูเก็ตหารายได้ให้แก่รัฐบาลปีหนึ่ง ๆ เป็นจำนวนมาก เนื่องจาก
สถานะการณ์ของประเทศขณะนั้นยังไม่มั่นคงเพียงพอ ภัยจากการคุกคามของมหาอำนาจ
ตะวันตกที่รุกร้าเข้ามาทางชายแดนด้านอื่นยังมีอยู่และรัฐบาลยังมีความจำเป็นที่จะต้องนำเงิน
ไปทำนุบำรุงประเทศด้านอื่นก่อน อีกประการหนึ่งรัฐบาลก็เล็งเห็นแล้วว่า ผู้นำการปกครอง
อย่างเช่น พระยารัษฎาฯ ไว้ใจได้และเชื่อมั่นในความสามารถว่าท่านจะแก้ปัญหาต่าง ๆ
แทนรัฐบาลกลางได้

การจัดการด้านสาธารณสุข ได้แก่ การสร้างโรงพยาบาล สถานอนามัย การวาง
ท่อระบายน้ำ (คังรูป)^{*} ให้สอดคล้องกับการวางผังเมือง ที่มีเรือนแถวแบบจีนปนฝรั่งซึ่ง
เป็นสถาปัตยกรรมผสมมีตัวอย่างให้เห็นอยู่มากในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกที่ลอกเลียนแบบ
มาจากเมืองปิ่นังและสิงคโปร์

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 คค. 4/12, เรื่อง
เห็นควรจะให้มีเรือกลไฟหรือเรือยนต์รับส่งไปรษณีย์โทรเลขและคนโดยสาร (17 พฤษภาคม -
8 พฤศจิกายน 2455)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 คค. 4/5, ใช้ไปรษณีย์
และโทรเลขขนาณัติในที่ต่าง ๆ (8 กรกฎาคม 2454)

^{*} รูปประกอบในหน้า 353 - 362

โรงพยาบาลและสถานอนามัย ในมณฑลนี้มีโรงพยาบาลที่สร้างขึ้นแบบทันสมัย โดยใช้วิธีการรักษาแผนปัจจุบันมี 2 แห่ง คือ โรงพยาบาลเมืองภูเก็ตกับโรงพยาบาล หีบเดียว ที่เมืองตรัง ส่วนเมืองอื่น ๆ มีแต่เพียงสถานอนามัยประจำตำบลซึ่งการรักษา โรงพยาบาลทั้งหมดเป็นแบบแผนโบราณ มีพระสงฆ์และแพทย์แผนโบราณเป็นผู้รักษา ถ้าเป็น โรคไม่ร้ายแรงมาก พอจะรักษาไ้บ้าง เช่น โรคเพลก Plaque เกิดจากน้ำสกปรก ซึ่งเป็นกันมากในขณะนั้น ก็ปรากฏว่าปี พ.ศ. 2450 กุลีจินเมืองภูเก็ตเป็นโรคนี้ 59 คน¹ เสียชีวิตถึง 54 คน แต่ถ้าเป็นโรคร้ายแรง เช่น อหิวาตกโรค หรือไข้ทรพิษแล้วไม่มี ทางป้องกันและรักษาเลย ปีหนึ่ง ๆ ตายเป็นจำนวนมาก² ทางแก้ไขที่ดีที่สุดของราษฎร ในขณะนั้นคือหนีจากแหล่งที่พักอาศัยอยู่ แสดงว่าสาธารณสุขยังล้าหลังมาก โอกาสที่ ผู้ป่วยจะหายจากโรคภัยไข้เจ็บมีน้อย ซึ่งเป็นผลเสียต่อการทำมาหากินและต่อภาวะเศรษฐกิจ ของมณฑลภูเก็ตที่กำลังขยายตัว จำเป็นต้องใช้แรงงาน แต่รัฐบาลยังไม่สามารถแก้ปัญหา ด้านสาธารณสุขในส่วนภูมิภาคได้เท่าที่ควรจนกระทั่งมีแรงผลักดันจากอิทธิพลของหัวเมือง มลายูทำให้จำเป็นต้องตั้งโรงพยาบาลขึ้นในสมัยพระยาทิพโกษา (โต โชติกเสถียร) ข้าหลวงเทศาภิบาลตั้งแต่ปี พ.ศ. 2438 - 2441 เพื่อรักษาโรคภัยตามแผนใหม่เพราะ ปรากฏว่าปี พ.ศ. 2434 มีราษฎรไทยจากเมืองภูเก็ต 5 คน เมืองไทรบุรี 17 คน เข้าไปรักษาตัวในโรงพยาบาลเมืองปีนัง ซึ่งทางอังกฤษถือว่าเป็นบุคคลนอกเขตสหเทศ เขตเทิลเมนต์ (Straits Settlement) รัฐบาลไทยต้องเสียค่าบำรุงทดแทน แต่พระยา ทิพโกษา ข้าหลวงหัวเมืองชายทะเลตะวันตกขณะนั้นอ้างว่าการเรื่องนี้ไม่มีหลักฐานสิ่งใด ซึ่งเป็นที่มั่นใจว่า เป็นคนเมืองโค³ จึงได้ตอบปฏิเสธจนสุดอังกฤษประจำหัวเมืองฝ่ายทะเล

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร B.P.P. 3/12, Diplomatic and Consular Reports 1910.

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร B.P.P. 3/12, Diplomatic and Consular Reports 1911.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/11, จกหมายเหตุพระยา ทิพโกษา กราบบเรียนสมุหพระกลาโหม ที่ 2/20 (1 ตุลาคม ร.ศ. 110)

ตะวันตก แต่ก็มิผลให้พระยาพิทยโกษาธิบดีจัดตั้งโรงพยาบาลขึ้นที่เมืองภูเก็ตตั้งแต่นั้น เพราะเป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องจัดการสาธารณสุขให้ดีขึ้นเพื่อมิให้กระทบกระเทือนทางเศรษฐกิจที่กำลังขยายตัว ทั้งเหตุผลของท่านในการขออนุญาตสร้างโรงพยาบาล
 ก่อนหนึ่งว่า

...ซึ่งวิธีเคนเคาซิลเลอร์ มีหนังสือมาถึงนี้ก็เพราะที่เมืองภูเก็ตไม่มี
 โรงพยาบาล ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงพยาบาลขึ้นใน
 เมืองภูเก็ต ก็เป็นการมีคุณประโยชน์แก่พลเมือง และทหารหลวงใน
 พื้นบ้านเมืองทั่วไป ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แล้ว หมอสำหรับ
 โรงพยาบาลนั้น จะโปรดเกล้าฯ ให้ออกไปจากกรุงเทพฯ หรือจะ
 โปรดเกล้าฯ ให้จัดหาคนพื้นเมืองภูเก็ตก็สุดแต่จะโปรดฯ แต่ในครั้งแรก
 นี้คิดถวายเกล้าฯ ว่า จะทำแต่พอสมควรก่อน ประมาณเงินที่ใช้ อย่าง
 มากที่สุดปีหนึ่งใช้เงิน 1,800 เหรียญมาเลย์ และถ้าผู้ป่วยมีอันจะกิน
 ก็จะต้องคิดค่าพยาบาลตามสมควร เหมือนที่เมืองปีนัง...¹

ในที่สุพรรณบัฏอนุมัติให้จัดตั้งโรงพยาบาลในปี พ.ศ. 2435 และจัดส่งแพทย์
 ไปประจำอยู่ที่โรงพยาบาล แต่มีอุปการะปฏิบัติงานของโรงพยาบาลเมืองภูเก็ต คือ
 การขาดเงินงบประมาณที่ใช้ในการซื้อเครื่องมือแพทย์ และยาสำหรับโรงพยาบาล
 เพราะขาดเงินงบประมาณในช่วงปี พ.ศ. 2435 - 2438 รัฐบาลได้จ่ายเงินสำหรับ
 โรงพยาบาลไป 1,144 เหรียญ 6 เซนต์ ซึ่งเป็นเงินยืมจากภาษีเงิน หลังจากนั้นก็
 ไม่ได้เงินงบประมาณมาจนเจืออีก จนกระทั่งพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหาดจันทรังษี
 สาธารณสุขให้ดีขึ้น เนื่องจากได้รับการร้องเรียนจากกรมกรเงิน ราษฎร และได้พบเห็น

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/11, จดหมาย
 พระยาพิทยโกษา กราบบังคมทูลพระกรุณา วันที่ 2/20 (1 ตุลาคม ร.ศ. 110)

สภาพของราษฎรที่ต้องทุกข์ยากลำบาก บางครั้งก็ล้มตายด้วยโรคภัยต่าง ๆ ซึ่งบางครั้งก็ไม่สมควรจะถึงแก่ความตาย แต่เนื่องจากความล่าช้าในด้านการแพทย์ การสาธารณสุข ทำให้เสียชีวิตราษฎร กรมกรจีนโบอย่างน่าเสียดาย แม้แต่พระยาภิรมย์ภักดีเองเคยล้มป่วยด้วยโรคนี้ธรรมดาที่หน้าอกและแขนก็เสียเวลาเฝ้าวยารักษาเป็นเวลานานและมีอาการไข้หนักเกือบถึงแก่ชีวิต คร.คันแลบ กิ.กิ. มิซันนาหรืออเมริกันก็ช่วยชีวิตไว้ได้ทัน การเจ็บป่วยครั้งนี้ประกอบด้วยเหตุอื่น ๆ ทำให้พระยาภิรมย์ภักดี, ตะหนักว่าจำเป็นต้องรีบสร้างโรงพยาบาลแผนปัจจุบันและส่งเสริมให้ราษฎรรู้จักค่าเป็นชีวิตอย่างถูกต้องลักษณะเพื่อให้สุขภาพดี การปรับปรุงโรงพยาบาลที่ภูเก็ตนั้นปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2453 มีการจัดซื้อเครื่องเอ็กซเรย์ X - rays พร้อมด้วยเครื่องกำเนิดไฟฟ้ามาใช้เป็นครั้งแรกในประเทศไทย¹ และอนุญาตให้หมอแบ็ค(Dr. Back) ผู้อำนวยการโรงพยาบาลเมืองภูเก็ตไปศึกษาวิธีใช้เครื่องมือ และพระยาภิรมย์ภักดีประสิทธิ์ ยังได้ชักชวนพวกมิซันนารีในหัวเมืองมลายูที่มีความรู้ทางการแพทย์เข้ามาอยู่ในโรงพยาบาลด้วย

นอกจากพระยาภิรมย์ภักดีประสิทธิ์ ปรับปรุงโรงพยาบาลเมืองภูเก็ตแล้ว ได้จัดตั้งโรงพยาบาลสำหรับกรมกรจีนในเมืองภูเก็ตด้วย² เพราะกรมกรจีนเข้ามาทำงานส่วนใหญ่ยากจนมักใช้ที่พักร่วมกันเป็นที่พักอาศัยหลับนอน เมื่อเจ็บป่วยก็ไม่มีบ้านพักเฉพาะ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/10, หนังสือกราบบังคมทูลของพระยาภิรมย์ภักดี (8 สิงหาคม ร.ศ. 129)

² ฎ. และขุนเสนาณรงค์ภักดี ประวัติและงานพระยาภิรมย์ภักดี หน้า 38 - 39

จำเป็นต้องมีโรงพยาบาลเป็นที่พัก พระยารัษฎาฯ จึงได้ประมาณายเหมือง ขอร้องให้นายเหมืองบริจาคออกทุนสร้างโรงพยาบาลได้เป็นผลสำเร็จ ส่วนกุสึจินจะต้องจ่ายเงินบำรุงโรงพยาบาลเงินเดือนละ 4 อัฐ กัวย¹

จากเอกสารปรากฏว่า ในสมัยพระยารัษฎานุประดิษฐ์ได้พยายามจัดการบรรณสุขในแต่ละตำบล โดยการจัดหาแพทย์ประจำแต่ละตำบล แต่แพทย์สมัยใหม่หาได้ยากมาก พระยารัษฎาฯ ได้ใช้วิธีขอร้องให้พระสงฆ์ตามวัดต่าง ๆ ที่มีความรู้ทางการแพทย์แผนโบราณ ช่วยรักษาโรคภัยไข้เจ็บแก่ราษฎร และยังได้ส่งเจ้าหน้าที่ที่ได้รับการอบรมสั่งสอนเรื่องสาธารณสุขออกไปแนะนำราษฎรให้รู้จักรักษาความสะอาดร่างกายและบ้านเรือน เป็นการป้องกันมิให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ พระยารัษฎาฯ ได้เอาใจใส่ในเรื่องเหล่านี้ ผู้ใดทำความผิดก็หาอุบายลงโทษทางอ้อม หรือกล่าวตักเตือนให้ได้อายต่อกันเอง โดยมีกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เป็นผู้ช่วยดูแลในเรื่องของการสาธารณสุขพระยารัษฎาฯ ได้ให้ความสนใจตลอดเวลา ป้องกันไข้ทรพิษจากบึงมาไข่ในมณฑลภูเก็ตเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2450 แต่มีอุปสรรคสำคัญคือ ขากหมอที่จะไปปลูกฝี² รัฐบาลจึงแก้ปัญหาโดยให้ข้าหลวงเทศาภิบาลสั่งการไปยังกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ให้ประกาศคัดเลือกผู้ที่มีความรู้ทางการแพทย์อยู่บ้าง เข้าเป็นแพทย์ประจำตำบล โดยทางรัฐบาลจะออกไปอนุญาตให้ทำการปลูกฝี และจำหน่ายยาหลวง³

¹ จดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/10 รายงานราชการมณฑลภูเก็ต ร.ศ. 125

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5 รายงานการตรวจราชการเมืองกระบี่ของพระยาอุตรกิจพิจารณ์ รักษาราชการแทนข้าหลวงเทศาภิบาล ที่ 117/4181 (7 กันยายน ร.ศ. 119)

³ หอสมุดคำร่างราชานุภาพ, "รายงานประชุมเทศาภิบาลกระทรวงธรรมการ" เทศาภิบาล เล่ม 2 ร.ศ. 126, หน้า 182

เพื่อเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าไปก่อน อีกโรคหนึ่งที่พระยารัษฎาพยายามป้องกันคือ ไข้กาฬโรค มักจะระบาดเสมอในหมู่กรรมกรจีนที่ท่าเหมือง เนื่องจากสภาพความเป็นอยู่ของพวกนี้ไม่ค่อยถูกสุขลักษณะ¹ พระยารัษฎาได้มีคำสั่งบังคับออกไป ให้มีหน้าที่รับผิดชอบในกรณีที่อยู่ในความดูแล้วยเป็นโรคติดต่อร้ายแรงให้แจ้งต่อเจ้าหน้าที่และนำผู้ป่วยเข้ารับรักษาในโรงพยาบาลโดยความฉันทันนั้นจะมีความผิด และยังได้เตรียมการป้องกันโรคระบาดจากกรรมกรจีน ใช้วิธีตั้งสถานอนามัยเพื่อตรวจสุขภาพ หน้าเกาะภูเก็ตเพื่อตรวจเช็คร่างกายกรรมกรจีน โดยได้รับเงินอุดหนุนจากจีนหัวหน้ายู่ทำการขนส่งกรรมกรและนายอากรขึ้นเมืองภูเก็ต อย่างไรก็ตาม มาตรการที่ใช้ป้องกันไม่ค่อยจะได้ผลนัก เนื่องจากเจ้าหน้าที่ควบคุมไม่ทั่วถึง ทั้งนี้จะเห็นได้จากรายงานทางการแพทย์ของหมอ แอมเนอร์ ในปี พ.ศ. 2448 ว่าในบรรดาผู้ป่วยที่เข้ามารับการรักษาในโรงพยาบาลประมาณ 1,182 ราย มีผู้ป่วยเป็นกาฬโรคเสีย 200 ราย เพราะการจะป้องกันและกำจัดโรคติดต่อจะต้องได้รับความร่วมมือจากหลายฝ่ายและเจ้าหน้าที่จะต้องควบคุมดูแลอย่างทั่วถึงจึงจะได้ผลดี

การจัดสุขาภิบาล มีการจัดตั้งสุขาภิบาลแห่งแรกของภาคใต้ที่เมืองภูเก็ตเมื่อปี พ.ศ. 2454² นับเป็นความคิดริเริ่มของพระยารัษฎาที่เป็นคนทันสมัย ชอบทดลองสิ่งใหม่ ๆ ที่เห็นว่าจะนำความเจริญมาสู่ชนพลูเกิดได้ หลังจากที่รัฐบาลได้จัดตั้งสุขาภิบาลหัวเมืองที่คลากท่าคลอง เมืองสมุทรสาคร สำเร็จเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2448

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5. จดหมายเหตุพระยารัษฎานุประดิษฐ์ กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ (28 ธันวาคม ร.ศ. 120)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 12.2/7 สุขาภิบาลเมืองภูเก็ต (5 - 8 มีนาคม 2454)

(ร.ศ. 124) สามารถชักจูงให้ราษฎรในเขตชุมชนเห็นความสำคัญในการรักษาความสะอาด ทำให้ชุมชนในเขตสุขาภิบาลหาดสอง สะอาดเรียบร้อยบ้านเรือนน่าอยู่ ปรากฏว่ามีข้าราชการไปทำงานเมื่อปี พ.ศ. 2449 ต่างชื่นชมในผลความสำเร็จนี้ พระยารัษฎาเป็นผู้หนึ่งที่ได้เห็นความสำคัญและชื่นชมในความสำเร็จของการจัดสุขาภิบาลที่สมุทรสาคร

ดังนั้น พระยารัษฎาจึงคิดจะนำเอาวิธีการดังกล่าวไปจัดขึ้นที่มณฑลภูเก็ตบ้าง โดยได้นำโครงการจัดการสุขาภิบาลในเมืองภูเก็ตซึ่งมีหลักการและความมุ่งหมายสำคัญในการรักษาถนนหนทาง การสร้างสาธารณูปโภค และรายงานผลการประชุมเพื่อเลือกตั้งกรรมการสุขาภิบาลอำเภอเมืองภูเก็ต นอกจากนี้ละเอียดเกี่ยวกับการจัดตั้งสุขาภิบาลครั้งนี้ด้วย

การจัดสุขาภิบาลที่อำเภอเมืองภูเก็ต เป็นความพยายามที่จะชักจูงให้ราษฎรเห็นความสำคัญของการร่วมมือกันในการทำนุบำรุงท้องถิ่นให้มีความเป็นระเบียบ สะอาด และจัดหาผู้รับผิดชอบในการบำรุงรักษาด้วย เช่น ทางน้ำที่ใช้บริโภคของราษฎรโดยส่วนรวม บังคับให้ระวังมูลคินมูลแร่ มิให้ลงมาทับถมทำให้ดินเขิน หรือเปลี่ยนทางน้ำโดยพลการ พระยารัษฎานุประดิษฐ์ได้ขอให้เจ้าภาษีนี้นช่วยบูรณะบ่อน้ำกินน้ำใจสาธารณะหลายแห่ง เช่น ขอให้เงินตั้ง เจ้าภาษีนี้นช่วยแต่งบ่อน้ำวัดมงคลนิมิตรซึ่งราษฎรใช้ดื่มกิน ซึ่งก่อนที่จะมีการสร้างท่อน้ำประปา ราษฎรจะจ้างคนหามน้ำและบรรทุกเอวียนมาจากบ่อน้ำกินสาธารณะต่าง ๆ ซึ่งวิธีการดังกล่าวล่าช้าและไม่ได้น้ำดื่มที่สะอาดเพียงพอ¹ ก่อนหน้าที่จะมีจัดสุขาภิบาลขึ้นนี้ เคยมีคนจีนชื่อ นายชอ เคียวลิ้ม ในเมืองภูเก็ตขออนุญาตต่อท่อน้ำประปาจากวัดมงคลนิมิตรมาจำหน่ายให้ราษฎร กรมกรจีน พอคานายเหมือง าลา โดยขอเก็บเงินตามอย่างเมืองมิงง แต่ไม่ได้รับการอนุญาตจากพระยารัษฎา โครงการก่อ

* คุรายละเอียดในภาคผนวก ฎ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5, สำเนา รายงานจกราชการของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ (1 พฤศจิกายน - 15 พฤศจิกายน ร.ศ. 120) แนนมากับหนังสือกราบบังคมทูลของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ 1193/11205 (17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120)

น้ำประปาของเอกชนนี้ได้ขออนุญาตเมื่อปี พ.ศ. 2446 แต่คณะกรรมการ เมืองของเมือง
ภูเก็ตไม่เห็นด้วยเนื่องจากไม่แน่ใจในความสะดวก และเกรงว่าราษฎรจะเดือดร้อน
เนื่องจากถูกเก็บเงิน

ในการจัดตั้งสุขาภิบาลของพระยารัษฎาฯ ได้รับความสำเร็จค่อนข้างจะง่ายดาย
เนื่องจากว่า บ้านเมืองได้รับการเอาใจใส่และมีการทำนุบำรุงถนนหนทาง การจัดสร้าง
บ้านเรือนอย่างมีระเบียบ การบังคับให้ราษฎรมาตั้งบ้านเรือนตามริมถนน¹ ตั้งแต่ปีแรกที่
พระยารัษฎาฯ เข้ารับตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล ดังนั้นเมื่อพระยารัษฎาฯ เสนอโครงการ
จัดสุขาภิบาลแก่รัฐบาล สมเด็จพระยารัษฎาฯ ทรงเห็นด้วยในหลักการนั้น
เนื่องจากสิ้นเปลืองงบประมาณน้อย และการจัดหารายได้ทำไถ้ง่ายเพราะฉะนั้นโครงการ
สุขาภิบาลอำเภอเมืองภูเก็ตจึงสำเร็จด้วยดีและได้รับการยกย่องว่าเป็นสุขาภิบาลตัวอย่าง
ของมณฑลอื่น ๆ ในเวลาต่อมา

สำหรับโครงการจัดสุขาภิบาลอำเภอเมืองภูเก็ตนี้มีการนำไปปรับปรุงแก้ไขใน
เรื่องของหลักการ และวิธีการดำเนินการต่าง ๆ จนกลายเป็นที่มาของ "พระราชบัญญัติ
จัดการสุขาภิบาล ร.ศ. 127"²

ผลงานของพระยารัษฎาฯ ในการส่งเสริมการคมนาคมและสาธารณูปโภคต่าง ๆ
เท่าที่กล่าวมานั้นยังไม่สมบูรณ์เท่าที่เป็นจริง แต่ไม่ได้นำรายละเอียดมากกล่าวไว้ในนี้
เพราะว่าเป็นข้อมูลจากคำบอกเล่าและบางเรื่องไม่มีน้ำหนักพอที่จะเชื่อถือได้หมด เช่น

¹ขุนเสนาณรงค์ภักดิ์ ประวัติและผลงานของพระยารัษฎาฯ หน้า 37 และ
ผลการสัมภาษณ์คุณอรุณ สุนทรนนท์ คุรุปลอบ เกตุคุด เมื่อ 30 พฤษภาคม พ.ศ. 2524
ที่อำเภอย่านตาขาว จังหวัดตรัง

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11/11 รายงาน
ประชุมเทศาภิบาล ปีที่ 12 ครั้งที่ 1 (7 กันยายน ร.ศ. 125)

พระยารัษฎาฯ สอบสวนหาคนที่ขโมยทรัพย์สินของหญิงชราผู้หนึ่งด้วยการให้กรมการเมืองทุกคนไปทำร้ายร่างกายหญิงชราผู้นั้น ผู้ใดที่ทำร้ายอย่างรุนแรง แสดงว่า กรมการเมืองผู้นั้นเป็นผู้ขโมยทรัพย์สินของหญิงชราผู้นั้น ฯลฯ การนำเรื่องนี้มาเป็นตัวอย่างเนื่องจากว่าหญิงชราผู้นี้ทำถนนสกปรก เนื่องจากเจ็บใจที่ตนเองถูกขโมยของอยู่บ่อย ๆ พระยารัษฎาฯ จึงหาทางแก้แค้น คำบอกเล่าดังกล่าวนี้อาจจะมีมูลความจริงบ้าง แต่ผู้วิจัยมิได้นำเสนอมาไว้ในที่นี้

สำหรับเส้นทางคมนาคมทางน้ำนั้น เรือกลไฟคือสิ่งที่พระยารัษฎาฯ ราบหูลขออยู่หลายครั้งเพื่อใช้เป็นเรือในราชการประจำแต่ละเมือง ในที่สุดพระยารัษฎาฯ ก็ใช้วิธีนำเงินค่าทดแทนมาซื้อเรือกลไฟ 2 ลำ คือ เรือกลางและเรือเทพนัครี เพื่อใช้ในราชการทางมณฑลภูเก็ต

เส้นทางรถไฟ พระยารัษฎาฯ เป็นกรมการเมืองคนหนึ่งในการวางโครงการสร้างทางรถไฟสายใต้ผ่านฝั่งตะวันตกโดยมีทางรถไฟจากฝั่งตะวันออกที่นครศรีธรรมราชมาออกที่เมืองตรัง

ผลงานของพระยารัษฎาฯ ในด้านการปกครอง

ผลของการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกและสภาพการปกครองภายในประเทศแบบเดิมที่ล้าสมัยไม่เหมาะสมต่อภาวะการณ์ที่กำลังเปลี่ยนแปลงในต้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้เกิดการปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่ในปี พ.ศ. 2435 และดำเนินการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ แบบเทศาภิบาล มีการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลอย่างเป็นกิจลักษณะขึ้นในปี พ.ศ. 2437 เพื่อสร้างเอกภาพทางการเมืองและการปกครอง และรักษาเอกราชของชาติไทยให้พ้นจากภัยคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก โดยมีการ

จากคำสัมภาษณ์พระรูปหนึ่งที่เมืองตรัง และชาวบ้านที่อำเภอกันตัง แต่ผู้ให้สัมภาษณ์ไม่ประสงค์จะออกนาม

วางแผนแผนการปกครองทั่วพระราชอาณาจักรอย่างสืบเนื่องกัน สำหรับหัวเมืองไทย
ฝั่งตะวันตกถูกจัดเข้าเป็นมณฑลที่เกิดขึ้นอีกแล้วมาไว้ในบทที่ 2

พระยารัษฎาฯ ได้เข้ามาดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตหลังจาก
ที่มณฑลนี้เคยมีข้าหลวงเทศาภิบาลมาแล้วสามคน ผลงานของพระยารัษฎาฯ ในด้านการ
ปกครองนั้น ได้ศึกษาบทบาทความสำคัญของพระยารัษฎาฯ ตามอำนาจหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย
ในฐานะข้าหลวงเทศาภิบาลว่า พระยารัษฎาฯ สามารถปฏิบัติตามหน้าที่ได้มากน้อยเพียงใด
เพื่อจะได้ทราบถึงผลงานทางด้านการปกครองของท่านว่ามีจุดเด่นหรือข้อบกพร่องที่ตรงไหน
จะทำให้เห็นภาพของพระยารัษฎาฯ อีกมุมหนึ่ง

อำนาจหน้าที่ของสมุหเทศาภิบาล คือ ทำหน้าที่เป็นผู้บังคับบัญชาของข้าราชการ
ทั้งปวงในมณฑล ควบคุมดูแลความสงบสุขของราษฎร ปราบปรามโจรผู้ร้าย พิจารณา
โทษคดีเล็กน้อยภายใต้กฎหมายของรัฐบาล ประการต่อมาคือ เป็นผู้รับขอเสนอต่าง ๆ
จากรัฐบาลแล้วส่งดำเนินการแก่วุฒิสภาหรือสภาเมืองต่าง ๆ โดยผู้ว่าราชการเมืองไม่ต้อง
ส่งข่าวมาที่กระทรวงเจ้าสังกัด เวลาจะรับคำสั่งจากรัฐบาลก็มาติดต่อรับทราบที่ข้าหลวง
เทศาภิบาล ทำให้ไม่เสียเวลาและสามารถดำเนินการแก้ไขปัญหาก็ได้ทันที่หรือท่านผู้ว่าบ้านเมือง
ได้รวดเร็วกว่า ถ้าเรื่องใดที่ข้าหลวงเทศาภิบาลเห็นว่า เป็นเรื่องร้ายแรงเรื่องสำคัญ
เกินอำนาจหน้าที่ของมณฑลเป็นพิเศษ ข้าหลวงเทศาภิบาลก็จะแจ้งมายังกระทรวงต่าง ๆ
ที่รับผิดชอบในเรื่องหรือปัญหานั้น ๆ อยู่ ซึ่งเสนาก็ของกระทรวงนั้น ๆ พิจารณา เมื่อ
พิจารณาเสร็จจะส่งเรื่องกลับมายังข้าหลวงเทศาภิบาลหรือจะนำกราบบังคมทูลพระกรุณา
ก็สุดแล้วแต่ควรแก่กรณี ลักษณะอำนาจหน้าที่ของสมุหเทศาภิบาลที่พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดตั้งขึ้นมานี้ เพื่อให้ข้าหลวงเทศาภิบาลทำหน้าที่เสมือนกับ
เป็นตัวแทนของรัฐบาลส่วนกลางมาปกครองเอง เพราะฉะนั้นจึงเรียกสมุหเทศาภิบาลว่า

เดิมเรียกว่า ข้าหลวงเทศาภิบาล ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงเปลี่ยนมาเรียกว่า สมุหเทศาภิบาล

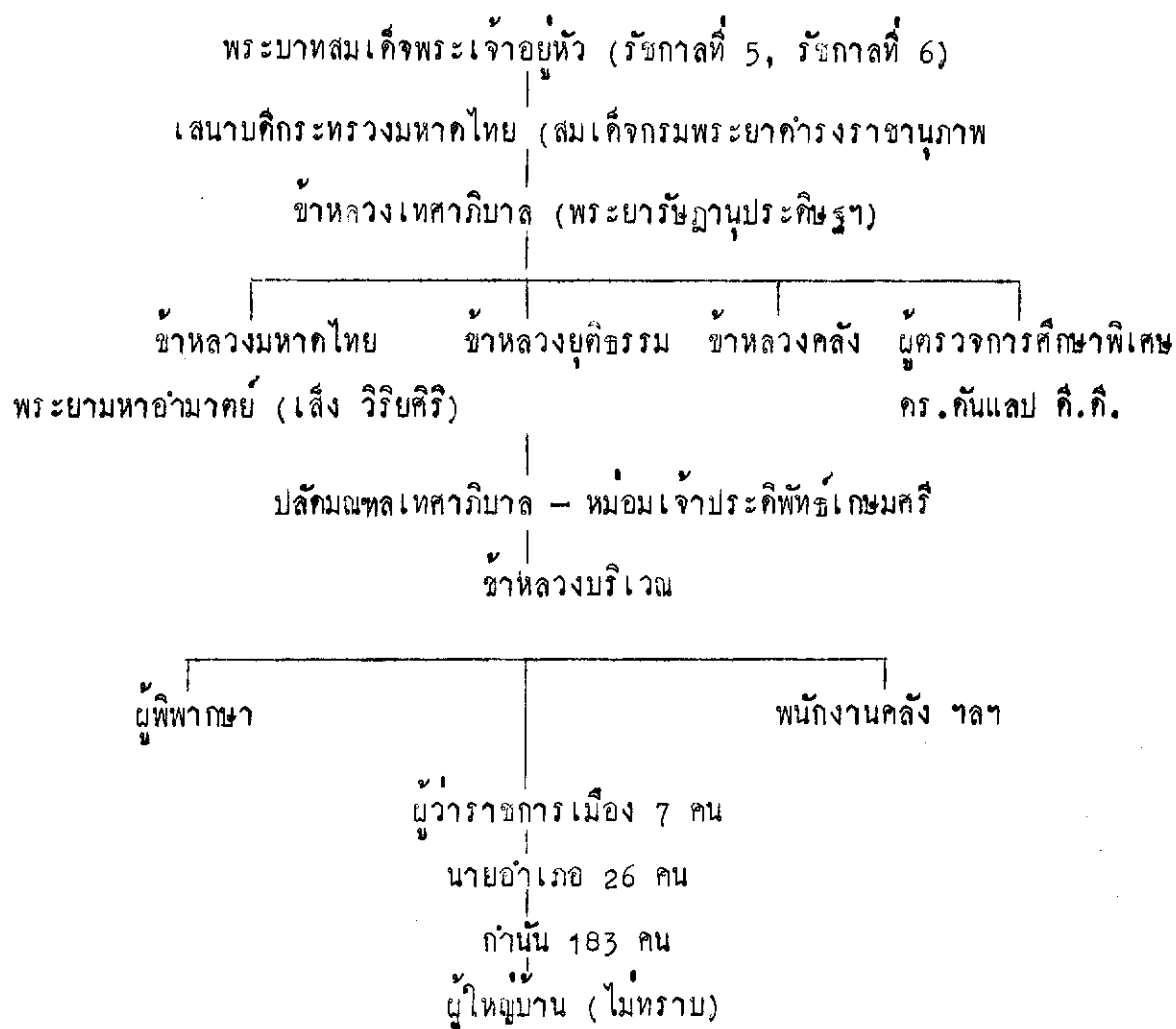
เป็นตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว¹ ผู้ที่ดำรงตำแหน่งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลนี้จะต้องเป็นบุคคลที่รัฐบาลไว้วางใจได้ เพราะตำแหน่งที่ทำหน้าที่แบ่งเบาภาระของรัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ ข้าหลวงเทศาภิบาลคือตัวแทนของรัฐบาลที่ออกมาปกครองดูแลราษฎรอย่างใกล้ชิดเพื่อให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขและช่วยทำนุบำรุงให้บ้านเมืองเจริญในทุก ๆ ด้านทั่วถึงกัน โดยที่รัฐบาลกลางได้จัดแบ่งส่วนการปกครองในส่วนภูมิภาคออกเป็นลำดับชั้นอย่างมีระเบียบแบบแผน คือ มณฑล เมือง อำเภอ ตำบลและหมู่บ้าน

ในการจัดระบบการปกครองแบบระบอบเทศาภิบาลนี้มีปัญหาอยู่สองประการที่รัฐบาลไม่สามารถจะแก้ไขได้ทันทีเวลาที่ส่งข้าหลวงเทศาภิบาลออกไปดำเนินการแล้ว คือ การขาดแคลนกำลังเจ้าหน้าที่เจ้าพนักงานที่จะมาช่วยข้าหลวงเทศาภิบาลทำนุบำรุงบ้านเมืองด้านต่าง ๆ เช่น ด้านการโยธา ด้านการเกษตร ด้านการศึกษา เป็นต้น อีกปัญหาหนึ่งคือ การขาดเงินงบประมาณที่จะใช้จ่ายเป็นเงินเดือน ค่าใช้สอย ค่าวัสดุต่าง ๆ ที่จะนำมาก่อสร้าง ซ่อมแซมอาคาร สร้างสาธารณูปโภคต่าง ๆ เพราะฉะนั้นข้าหลวงเทศาภิบาลจึงมีภาระหนักยิ่งขึ้น ที่ขาดกำลังคน กำลังเงินสนับสนุนจากส่วนกลาง การจะทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญตามเป้าหมายที่วางไว้ได้นั้นต้องอาศัยความรู้ความสามารถ สติปัญญาเฉพาะตัวของข้าหลวงเทศาภิบาลมาประกอบในการดำเนินงานต่าง ๆ พระยารัษฎาก็เป็นอีกหนึ่งที่ตกอยู่ในฐานะลำบาก คือ ขาดกำลังเจ้าหน้าที่และขาดเงินงบประมาณ แต่ท่านก็สามารถทำนุบำรุงมณฑลภูเก็ตให้เจริญขึ้นมาได้ไม่ด้อยไปกว่ามณฑลอื่น ๆ ทั้งรายละเอียดในบทที่ 2 ตอนต้น ๆ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เทศาภิบาล หน้า 52

สำหรับมณฑลภูเก็ตประกอบด้วยเมืองต่าง ๆ 6 เมือง คือ ภูเก็ต กระบี่ ตรัง ตะกั่วป่า พังงา ระนอง ภายหลังเพิ่มเมืองสตูลอีกเมืองหนึ่ง ตั้งกองบัญชาการมณฑลที่เมืองภูเก็ต เพื่อประกอบความเข้าใจในขอบข่ายการปกครองของพระยารัษฎาว่า มีผู้บังคับบัญชาและผู้อยู่ใต้บังคับบัญชามากน้อยเพียงใด จึงเขียนผังแสดงเฉพาะตำแหน่งที่พระยารัษฎาทำงานรวมกันอยู่ ดังนี้

ลำดับฐานะและตำแหน่งข้าราชการที่เกี่ยวข้องกับมณฑลภูเก็ต ปี พ.ศ. 2444 - 2456¹

จากผังข้างบนนี้แสดงว่า พระยารัษฎานุฯ มีหัวหน้าหน่วยงานในระดับท้องถิ่น ได้แก่ เจ้าเมือง นายอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ตามลำดับ รวมแล้วทั้งหมดมีไม่น้อยกว่า 216 คน*

¹ หอสมุดคำทรงราชานุภาพ ทำเนียบหัวเมืองตอน 1 - 3 ร.ศ. 119 หน้า 65 - 71 และ ทำเนียบท้องที่ ร.ศ. 121 (ม.ป.ท.) ร.ศ. 129 หน้า 1 - 12, 138

* หมายถึง เจ้าเมือง นายอำเภอ กำนัน รวมแล้วได้ 216 คน ไม่ได้รวมผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน

ซึ่งผู้นำในท้องถิ่นนี้พระยารัษฎาฯได้ดำเนินการจัดระเบียบการปกครองในท้องถิ่นของ
มณฑลภูเก็ต ดังนี้

การจัด ให้ออกไปตรวจการตามท้องที่ พระยารัษฎาฯได้ออกคำสั่งบังคับให้นาย
ในท้องถิ่นออกตรวจการตามท้องที่เป็นประจำทุกปีโดยกำหนดจำนวนครั้งที่ให้ออกไปตรวจ
การตามท้องที่ที่แตกต่างกันไปตามปริมาณงานที่รับผิดชอบ คือ

ระดับนายอำเภอ กรมการอำเภอต้องออกไปตรวจทุกหมู่บ้านไม่ต่ำกว่า
ปีละครั้ง

ระดับเจ้าเมือง กรมการเมืองต้องออกไปตรวจทุกตำบลไม่ต่ำกว่าปีละครั้ง
ระดับข้าหลวงเทศาภิบาลและคณะกรรมการของมณฑล ต้องตรวจทุกเมืองไม่
ต่ำกว่าปีละสองครั้ง

ส่วนข้าหลวงมหาดไทย ข้าหลวงสรรพากร ต้องตรวจทุกอำเภอไม่ต่ำกว่า
ปีละสองครั้ง

ในระดับตำบลนั้นให้กำนันและผู้ใหญ่ออกตรวจทุกสัปดาห์และหมื่นรายงาน
สภาพเคลื่อนไหวภายในตำบล รายงานเรื่องคนแปลกหน้าที่เข้ามาในหมู่บ้าน พระยารัษฎาฯ
สอนให้กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน รู้จักทำการบันทึกเหตุการณ์รวบรวมรายละเอียดของแต่ละครอบครัว
ทำนองเดียวกับการทำทะเบียนราษฎรว่าแต่ละครอบครัวมีสมาชิกเท่าใด ประกอบอาชีพ
อย่างไร นอกจากนี้ยังให้กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ทำการสำรวจราษฎรที่ไม่มีอาชีพ อันชพาล ผู้ที่มี
พฤติกรรมน่าสงสัย ให้ทำเป็นบัญชีรายชื่อออกมาพร้อมทั้งกำกับประวัติของแต่ละคนบรรยาย
รูปพรรณตามที่เห็นได้ชัดเพื่อสะดวกในการจับกุมและสอบสวนภายหลังได้ ส่วนสัตว์เลี้ยง
ต่าง ๆ ภายในบ้านให้ระบุว่ามีอะไรบ้าง เช่น สุนัข ลูบขี้ เป็ด ไก่ วัว ควาย ฯลฯ
เฉพาะสัตว์เลี้ยงสองประเภทหลังให้ระบุรูปพรรณ คำหนึ่ง สิ่งที่เกิดขึ้นได้ง่ายไว้เป็นหลักฐาน
ด้วยเพราะมีการลักขโมยวัว ควายบ่อย ๆ พระยารัษฎาฯสั่งให้เจ้าหน้าที่ทุกระดับทำแผนที่
ครัว ๆ และหาข้อมูลรายละเอียดเกี่ยวกับสภาพภูมิประเทศของเมืองนั้น ๆ และลักษณะ
พิเศษของแต่ละท้องถิ่น โดยให้เก็บข้อมูลไว้ที่ทำการของเมืองและอีกชุดหนึ่งเก็บไว้ที่

ท่าการของกำนัน เพื่อความเข้าใจของทุกคนจะได้ตรงกันในสภาพแวดล้อมที่แต่ละคน
รับผิดชอบปกครองอยู่

การบังคับให้ข้าราชการฝ่ายปกครองออกตรวจการตามท้องที่ที่ได้รับการดำริ
เป็นที่ชื่นชม ประทับใจ และอยู่ในความทรงจำของคนส่วนใหญ่ ต่อมาพระยาภิบาล
ได้เสนอในที่ประชุมเทศบาลว่าควรจะให้เหตุผลอื่น ๆ ดำเนินการออกตรวจท้องที่ตามวิธี
ที่ท่านได้ใช้ในมณฑลภูเก็ต ซึ่งสมเด็จพระยาศวราชานภาพ ทรงเห็นด้วยและตอบมา
ว่า ในเรื่องการตรวจท้องที่นั้นก็มีระเบียบข้อบังคับอยู่แล้วแต่ไม่ได้ลงเท่าที่ควร เพราะ
เพียงแต่กำหนดไว้เฉย ๆ ไม่มีกฎลงโทษแต่กระการโคกข้าราชการไม่ออกตรวจท้องที่
ทั้งนั้นในการประชุมเทศบาลเมื่อปี พ.ศ. 2451 ตามมติในที่ประชุมเห็นว่า ควรจะมี
การตรวจการตามท้องที่ซึ่งมีสาระสำคัญ ดังนี้

ได้ประกาศความเห็นกระทรวงมหาดไทย เรื่องบังคับให้ตรวจการท้องที่
กรมหลวงดำรงรับสั่งว่า เรื่องการตรวจท้องที่นั้น ข้อบังคับมีอยู่แล้วให้
ข้าราชการซึ่งมีตำแหน่งบังคับบัญชาการตั้งแต่กรมการอำเภอขึ้นไปให้
หมั่นออกตรวจราชการมีกำหนดปีละ 3 เดือนอยู่แล้ว แต่ยังไม่มีการ
ลงโทษผู้ซึ่งไม่ออกตรวจราชการให้ทั่วถึงตามสมควร จึงขยาดังข้อ
บังคับ ให้ผู้ที่ออกตรวจการทำรายงานยื่นต่อข้าหลวงเทศาภิบาล เมื่อถึง
คราวประชุมเทศาภิบาลให้ข้าหลวงเทศาภิบาลนำรายงานนั้นเข้ามาและ
ให้รับรองว่าผู้นั้นได้ตรวจการจริงและควรมีกำหนดโทษว่า ถ้าผู้ใดไม่ไป
ตรวจการเต็มตามกำหนดจะไม่ให้ขึ้นเงินเดือนและไม่ให้เลื่อนยศหรือ
อีกอย่างหนึ่งต้องลคคั่นที่เกี่ยว

เมื่อเวลาออกไปสัมภาษณ์แต่ละครั้งเกี่ยวกับพระยาภิบาล เรื่องที่ผู้ให้สัมภาษณ์
จะเล่าให้ฟังตรงกันคือ วิธีการจัดการปกครองของพระยาภิบาล

ที่ประชุมเห็นชอบตามพระคำวิห์และตกลงตามความเห็นของพระยารัษฎา
 อนุประกิจว่า กรมการอำเภอต้องออกไปตรวจทุกหมู่บ้านไม่ว่าว่ามีละครัง
 ส่วนเจ้าเมืองต้องตรวจทุกตำบล ไม่น้อยกว่าปีละครัง ส่วนข้าหลวง
 เทศาภิบาลนั้น ต้องตรวจทุกเมืองปีละครัง ขึ้นข้าหลวงต่าง ๆ เช่น
 ข้าหลวงมหาดไทย ข้าหลวงสรรพากร ออกตรวจการอำเภอหนึ่งไม่น้อย
 กว่าปีละครัง ที่ประชุมออกความเห็นต่อไปว่าเงินค่าเบี้ยเลี้ยงเดินทาง
 นั้น ในเวลานี้ไม่พอควรจะเปลี่ยนอัตราเอาตำแหน่งเป็นเกณฑ์ไม่ควรเอา
 เงินเดือนเป็นเกณฑ์...¹

การจัดตั้งสถานที่ทำการของกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เพื่อให้เป็นศูนย์กลางของตำบล
 ราษฎรที่ต้องการติดต่อกับกำนัน ผู้ใหญ่บ้านเพื่อปรึกษาหารือหรือขอความช่วยเหลือสิ่งใดจะได้
 มาสะดวก และเป็นศูนย์กลางของข้อมูลต่าง ๆ เกี่ยวกับตำบลนั้น ๆ เมื่อมีเจ้าหน้าที่ชั้นสูง
 มาตรวจการตามท้องที่จะได้ทราบถึงปัญหา สภาพแวดล้อมต่าง ๆ ของท้องถิ่นได้ตรงกัน
 การตั้งที่ทำการของกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ทำให้เกิดความรู้สึกภาคภูมิใจและทำให้เกิดความรู้สึก
 รับผิดชอบในตำแหน่งที่เป็นอยู่ซึ่งมีผลต่อการทำงานดีขึ้น ดังพระคำวิห์ของสมเด็จพระบรม
 โอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธเมื่อคราวเสด็จประพาสมณฑลภูเก็ตปี พ.ศ. 2452
 ตอนหนึ่งว่า "ณมยอมรับว่าคึกคัก เชื่อว่าคงจะทำให้คนยากจนรู้สึกตนเป็นคนสำคัญขึ้นอีกเป็น
 อันมาก รู้สึกตนเป็นคนสำคัญขึ้นแล้ว บางทีจะตั้งใจทำหน้าที่แข็งแรงขึ้นได้กระมัง..."²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11/17 รายงาน
 ประชุมเทศาภิบาล ปีที่ 15 ร.ศ. 128 หน้า 87 บรรทัดที่ 16, หน้า 88 บรรทัดที่ 17
 เรื่อง บังคับให้ตรวจการตามท้องที่

² สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ จดหมายเหตุประพาสหัวเมือง
 ภูเก็ต ร.ศ. 128 หน้า 24

ผลงานของพระยารัษฎาในด้านการปกครองอีกประเด็นหนึ่งคือ การปกครองคนจีนที่เข้ามาประกอบอาชีพในมณฑลภูเก็ตเป็นจำนวนมาก มาอยู่ร่วมกับราษฎรไทย ทั้งนี้ ราษฎรที่อยู่ในความควบคุมดูแลของพระยารัษฎา ในตอนนั้นจึงได้แก่ราษฎรไทย ซึ่งมีจำนวนน้อยกว่าคนจีนที่เข้ามาทำมาหากินและตั้งหลักแหล่งในดินแดนแถบนี้ พระยารัษฎาเป็นผู้นำที่มีคุณสมบัติเหมาะสมในการปกครองราษฎรสองเชื้อชาตินี้ คือ ท่านเป็นลูกคนที่เกิดในไทยและได้รับการเลี้ยงดูอบรมแบบไทยและจีนผสมกัน ภาษาที่ท่านพูดได้ชัดเจนทั้งสองภาษา ดังนั้นช่องว่างระหว่างเชื้อชาติ ภาษา วัฒนธรรม อาชีพ ของผู้ปกครองกับราษฎรจึงไม่มี ความเข้าใจถึงพื้นฐานความคิดความอ่าน ค่านิยมต่าง ๆ และความจงรักภักดีในสถาบันต่าง ๆ ไม่แตกต่างกัน เพราะฉะนั้นปัญหาที่เกิดขึ้นจากกรรมกรจีนคนจีนทั่วไปเท่าที่เคยมีอยู่เสมอ ๆ ไกลคนน้อยลง ราษฎรทั้งสองกลุ่มใหญ่ ๆ มีความรักใคร่ยำเกรง และเชื่อฟังพระยารัษฎาเสมอเหมือนกัน ทำให้การปกครองของพระยารัษฎาเป็นไปอย่างง่ายดาย ซึ่งต่างฝ่ายต่างอยู่กันอย่างสงบสุข

ในเรื่องของการปกครองคนจีนนั้น* พระยารัษฎาได้แบ่งระดับการปกครองคนจีนตามประเภทของคนจีนที่เข้ามาอาศัยอยู่ในหัวเมืองไทยแถบนี้¹ คือ

คนจีนประเภทที่หนึ่ง ได้แก่คนจีนที่มั่งมีประกอบอาชีพโดยสุจริตและพยายามที่จะปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมของคนไทย

*มีรายละเอียดเกี่ยวกับคนจีนในงานวิจัยต่าง ๆ เช่น มัลลิกา เรื่องระพี
 บทบาทชาวจีนทางด้านการเศรษฐกิจและสังคมตอนต้นรัตนโกสินทร์ หน้า 50 - 70
 กาญจนา โลหะวัชรสันติ ชาวจีนกับเศรษฐกิจไทยในรัชสมัยพระปิยมหาราช บทที่ 2 - 3

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.6 แผ่น 2 บันทึก
 เรื่องจีน ของกรมหลวงดำรงราชานุภาพนำจากราบบังคมทูล วันที่ 6 กันยายน ร.ศ. 129

คนจีนประเภทที่สอง ได้แก่คนจีนที่เกิดในไทย และมีความผูกพันกับคนไทยและประเทศไทยยิ่งกว่าคนจีนประเภทอื่น ๆ

คนจีนประเภทที่สาม ได้แก่คนจีนในบังคับของชาวตะวันตก โดยยอมตนเป็นคนในปกครองของกงสุลชาติตะวันตกที่มีอยู่ในไทย เพื่ออภิสิทธิ์ทางการเมืองและทางเศรษฐกิจบางประการ

คนจีนประเภทที่สี่ ได้แก่คนจีนที่เป็นฝ่ายของเก็กเหม็ง ซึ่งประพฤติก้าวเป็นปฏิปักษ์กับรัฐบาลเม่งจูชาวจีนในขณะนั้น จึงต้องเก็กรัชนอกนอกประเทศจีน

คนจีนประเภทที่ห้า ได้แก่คนจีนที่ฝักใฝ่ในปัญหาทางการเมือง และปฏิบัติตนเป็นเสมือนหนึ่งสายลับของรัฐบาลจีนในขณะนั้น เพื่อความดีความชอบของตนเอง

คนจีนประเภทต่าง ๆ นี้พระยารัษฎาปกครองด้วยวิธีการที่แตกต่างกัน คือคนจีนสองประเภทแรกนั้นปกครองเช่นเดียวกับปกครองราษฎรไทย มีสิทธิต่าง ๆ ไม่แตกต่างจากราษฎรไทยนัก ส่วนคนจีนสามกลุ่มหลัง พระยารัษฎาจะปกครองควบคุมดูแลจับตามองตลอดเวลา ขณะเดียวกันคอยสืบหาข่าวความเคลื่อนไหวต่าง ๆ เพื่อส่งมายังกรุงเทพฯถึงปรากฏในคำกราบบังคมทูลหนังสือราชการ เกี่ยวกับเรื่องเหตุการณ์ในเมืองจีน (ดูรายละเอียดในบทที่ 4) สำหรับการปกครองราษฎรจีนนั้นส่วนใหญ่แล้วพระยารัษฎาจะพยายามไม่ให้เกิดการเปรียบเทียบระหว่างสองเชื้อชาติ เช่นการสนับสนุนนาฏศิลป์ของราษฎรในพื้นที่นั้น พระยารัษฎาก็มีคณะโนราห์เป็นของตนเอง เป็นคณะที่มีชื่อเสียงมาก ขณะเดียวกันพระยารัษฎาก็สนใจละคร กบฏของไทยภาคกลาง สนใจในคณะจิวและชอบการแสดง การละเล่นประเภทตลกขบขัน การแต่งตัวแบบแฟชั่น เช่น ในรูปของรจนามีหนวด แม่พั้งแป้น พระสังขจายพุงโย้ ที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงโปรดปราน เพราะฉะนั้นไม่เพียงแต่พระยารัษฎาจะสามารถปกครองราษฎรทั่วไปอย่างสงบราบรื่น ท่านยังเป็นนักปกครองที่สามารถปรับตัวเข้ากับคนทุกชั้นวรรณะได้อย่างดีด้วย

ในการศึกษาผลงานด้านการปกครองแล้วสรุปได้ว่า พระยารัษฎาอีกหลักง่าย ๆ สองสามหลัก คือ ต้องมีความจริงใจ ยุติธรรม ข้าราชการในท้องถิ่นต้องออกท้องที่อยู่เสมอ ๆ มีการยกย่อง เชิดชูตำแหน่งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ด้วยการเรียกเข้าประชุมทุกเดือน ๆ ละสองครั้ง เพื่อรับฟังรายงานความเคลื่อนไหวของลูกบ้าน ผู้นำในท้องถิ่นของท่านทุกคนจะมีทะเบียนราษฎรที่ท่านสั่งให้มีการสำรวจและทำขึ้นใหม่ให้ทันกับเหตุการณ์ และความเป็นจริงมากที่สุด ถ้ามีคนแหกหน้าใจผู้ร้ายหลบหนีมาพระยารัษฎามักจะทราบข่าวในเวลาอันรวดเร็ว การจึกะบบเช่นนี้ทำให้ปัญหาใจผู้ร้ายพลอยลดน้อยลงไปด้วย นอกจากนี้พระยารัษฎายังมีวิธีการที่ทำให้กำนันผู้ใหญ่บ้านเกิดความภาคภูมิใจและระลึกถึงความสำคัญในหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย คือ การสร้างที่ทำการของกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เพื่อเป็นศูนย์รวมที่ราษฎรจะมาพบปะกำนันผู้ใหญ่บ้าน ใ้กำลังใจและทำหน้าที่หน้ามีตาแก่กำนันผู้ใหญ่บ้าน

นอกจากผลงานด้านต่าง ๆ ที่ยกมากล่าวเป็นประเด็น ๆ แล้ว พระยารัษฎายังมีหน้าที่คอยสืบข่าวความเคลื่อนไหวของพ่อค้า นักการเมือง นักการทูต และสถานการณ์ทางเศรษฐกิจ ทางการเมืองของโลกตลอดเวลา เคื่องหนึ่ง ๆ พระยารัษฎาจะมีราชการและธุรกิจส่วนตัวที่เมืองปีนังทุกเดือน ซึ่งการไปมีนังบ่อย ๆ นั้นทางรัฐบาลเข้าใจและคำนึงถึงประโยชน์ที่จะได้รับทางอ้อมมากกว่าที่จะคอยจับผิดที่ข้าราชการผู้ใหญ่ไม่ค่อยจะอยู่ปกครองบ้านเมืองครบเดือนกึ่งเช่นผู้อื่น สิ่งที่รัฐบาลหาทางออกให้เหมาะสมคือ มอบหมายให้พระยารัษฎามีหน้าที่คอยสืบข่าวที่เมืองปีนัง สิงคโปร์ มลายู หน้าที่ของรัฐบาลลเตรทแซทเทอเคเมนต์ และมีหน้าที่จัดการต้อนรับเจ้านาย เสนาบดีที่จะออกไปงานที่มลายูหรือแะพักเพื่อเดินทางต่อไปยังประเทศอื่น ๆ พระยารัษฎาจะมีที่พักส่วนตัวที่บ้านของตนเอง ชื่อบ้านจักรพงษ์ และยังมีเรือนแถว ห้องพัก สำหรับข้าราชการชั้นรอง ๆ ลงมาพักตามควรแก่ฐานะและตำแหน่ง

สำหรับเรื่องการต้อนรับแขก การเป็นที่เลี้ยงคอยแนะนำแก่ข้าราชการที่ออกมาทำงานนั้นทุกคนที่ท่านให้ความเอาใจใส่ดูแล จะรู้สึกพอใจในการที่ได้รับการต้อนรับที่ดี ทั้งนี้เพราะท่านเป็นคนรู้จักเข้าสังคม รู้จักปรับตัวให้ถูกต้องตามกาลเทศะเสมอ

เท่าที่กล่าวมานั้นจะพบว่าเป็นโครงการ ผลงานที่พระยารัษฎาประสบความสำเร็จเป็นส่วนใหญ่ที่จริงแล้ว พระยารัษฎาก็มีผลงานบางส่วน โครงการบางโครงการที่ล้มเหลวแต่ที่เรามักจะรู้สึกว่ามีหรือค้นหาไม่พบเพราะท่านมิได้ละความพยายาม เมื่อกิจการใด ๆ ที่ท่านรับผิดชอบประสบความสำเร็จล้มเหลว พระยารัษฎามักจะลงมือใหม่เสมอ ซึ่งหลังจากที่ท่านถึงแก่อนิจกรรมนั้นผลงานที่ยังทำไม่สำเร็จนั้นส่วนหนึ่งเป็นเพราะการด่วนถึงแก่อนิจกรรมก่อนเวลาที่สมควรมากกว่า จะเป็นความล้มเหลวที่ท่านทำไม่ได้

โครงการที่ยังทำไม่สำเร็จได้แก่ การสร้างถนนแบบมาตรฐานตามที่ท่านต้องการแบบที่มั่นคง ซึ่งส่วนใหญ่มาสำเร็จเมื่อท่านถึงแก่อนิจกรรมแล้ว ส่วนถนนที่ท่านสร้างแล้วนั้นเนื่องจากท่านขาดความรู้ทางเทคนิคการสร้าง ทั้งนั้นความคงทน และมาตรฐานในการใช้จึงอยู่ในสภาพที่ยั่งยืนได้ไม่นาน ผลงานเรื่องเงินค่าทดแทนที่ท่านมีความปรารถนาดีต่อชาติบ้านเมือง ทั้ง ๆ ที่ท่านได้จัดการอย่างรอบคอบและมีระเบียบอย่างดีแล้วก็ไม่วายที่จะมีความเข้าใจผิดว่าท่านคงได้รับส่วนแบ่งจากเงินกองนี้ ดังที่ท่านเคยขอสัญญากับเสนาบดีขณะนั้นไว้แล้วว่าจะต้องจัดการเรื่องเงินส่วนนี้ให้กระจ่างตลอดเวลา แต่ก็ไม่สามารถหลุดพ้นจากความเข้าใจผิดของบุคคลทั่วไปได้ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเองก็ไม่อยู่ในสภาพที่จะขึ้นไปชี้แจงยืนยันถึงความบริสุทธิ์ของพระยารัษฎาได้ เพราะลาออกจากราชการแล้ว

ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการใช้เงินทดแทนนั้น พระยารัษฎาได้นำเงินนอกงบประมาณนี้มาใช้ในกิจการของบ้านเมือง ดังนี้ คือ

ประการที่หนึ่ง เพื่อนำเงินไปใช้ในการบูรณะ ซ่อมแซม รักษาวัตถุสถานที่อันเป็นสาธารณประโยชน์ เป็นค่าชดเชยความเสียหายที่เกิดขึ้นโดยแก้ไขข้อบกพร่องความเสียหาย เช่น ซุกลอกลำธาร, ทำถนน เป็นต้น

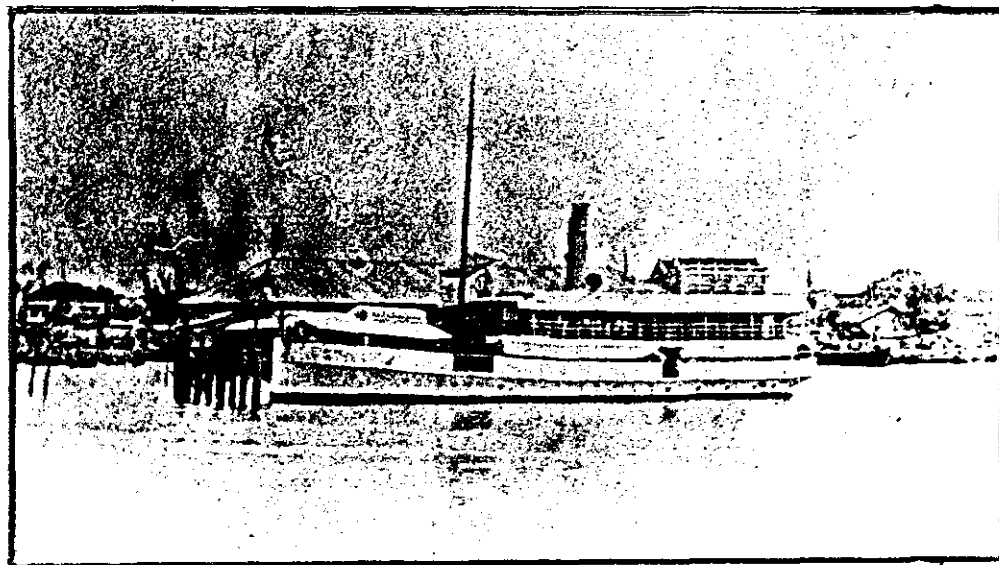
ประการที่สอง เงินที่เหลือจากการบูรณะซ่อมแซม นำมาสร้างสาธารณูปโภค ถนน ปรับปรุงการคมนาคมให้สะดวก สร้างโรงพยาบาล ทำให้ทุกฝ่ายได้รับประโยชน์ คือ

ก. เกิดประโยชน์แก่ผู้ประกอบการเหมืองแร่เอง

ข. การคมนาคม ไปมาสะดวกทุกเมืองทำให้การขนส่งเหมืองแร่และการเดินทางของประชาชนสะดวกและรวดเร็วขึ้น เพราะฉะนั้นถึงแม้จะเรียกเงินสูงขึ้นก็ไม่มีใครรังเกียจ ไม่เคยมีการร้องทุกข์จากนายเหมือง เพราะคนกลางคือนายเหมืองเขาไม่เคียดแค้นและจ้องหาในการเรียกข่งเงินเหมาะสม คือขณะนั้นคิบุคราคาสูงขึ้นมีนายเหมืองชาวตะวันตกเข้ามาลงทุนมาก และมีความประสงค์จะได้ลงมือโดยเร็วเพื่อได้คิบุคที่เร็ว ๆ เพราะฉะนั้นการเรียกเงินค่าทดแทนทำให้ง่ายและได้มาก ขณะเดียวกันมีผู้เชี่ยวชาญและวิศวกรต่างประเทศที่สังกัดกระทรวงโยธาธิการลงมาช่วยทำการทำนุบำรุงบ้านเมืองด้วย ทำให้ภูมิดินนอกไปยังตำบลต่าง ๆ ที่มีเหมืองแร่ทั่วทั้งเกาะ

ประการที่สาม เพื่อสร้างถนนเชื่อมเมืองต่าง ๆ ในมณฑลภูเก็ตซึ่งแนวดถนนที่สร้างไว้แต่เดิมนั้นคือ แนวดถนนเชื่อมระหว่างจังหวัดในหัวเมืองฝั่งตะวันตกในปัจจุบัน มณฑลและที่พักของข้าราชการ บริเวณทั้งหมดมีแร่คิบุคอยู่ใต้ดินมาก บริเวณข้างเคียงก็ขุดหมดแล้ว บริษัทเหมืองแร่ของชาวตะวันตกขุดคิบุคโดยยอมเสียเงินค่าทดแทนตามสมควรแก่รัฐบาลอนุญาต ผลคือรัฐบาลอนุญาต พระยารัษฎาฯ ได้เลือกที่ใหม่บนเนินเขาแล้วทำแผนผังถนน สถานีต่าง ๆ สร้างเมืองใหม่ขึ้น ตีราคาขายจ่ายที่ออกในการซื้อที่ก่อสร้าง ค่าใช้จ่ายทุกอย่างเป็นเงินประมาณสองแสนเศษ โดยไม่ต้องจ่ายเงินหลวงและไถ่ค่าไร่อีก คือ

นายอี บายรอน มัวร์ (Mr. E. Byron Moors) ขอสัมปทานขุดแร่คิบุคที่ศาลากลางมณฑลภูเก็ตที่โดยเป็นบ้านเดิมของพระยาภูเก็ต (ลำควน) มาก่อน พระยารัษฎาฯ เบิกเงินทดแทนเป็น 200,000 เหรียญ เพื่อนำไปใช้ก่อสร้างศาลากลางบนเนินเขาและวางแผนผังสร้างถนนกับสถานีต่าง ๆ ในบริเวณเมืองใหม่ได้ทั้งเมืองโดยไม่ต้องใช้เงินพระคลัง และเมื่อขุดแร่คิบุคไปแล้วพื้นที่ตรงนี้ก็กลับคืนเป็นของหลวงเหมือนเดิม นอกจากนี้ยังได้เงินค่าภาคหลวงจากแร่ที่ขุดได้ ส่วนบริษัทที่ขอสัมปทานขุดแร่นี้ไถ่ค่าไร่อีก เป็นเงินมากกว่าเงินค่าทดแทนที่จ่ายให้กับมณฑลภูเก็ตเสียอีก

เรือเทพกษัตรี เรือของราชการ สร้างขึ้นเมื่อพ.ศ. 2453 เคยเป็นเรือประจำเมืองสตูล ต่อมาเป็นเรือประจำมณฑลภูเก็ต เนื่องจากเป็นเรือขนาดใหญ่และเป็นเรือใหม่ที่สุดในช่วงปีพ.ศ. 2453 - 2456

ประการที่ห้า เงินค่าทดแทนนี้ส่วนหนึ่งนำไปซื้อเรือกลไฟไว้ใช้ในราชการ
สองลำคือ เรือกลาง เรือเทพสตรี (ครูป)

ประการที่หก คงเหลือเงินทดแทนในแผนกคลังเมืองภูเก็ต สองแสนบาทเศษ

เรื่องของเงินค่าทดแทนเป็นผลงานโดยตรงของพระยารัษฎาฯ ที่สามารถ
หาเงินนอกงบประมาณมาช่วยราชการแผ่นดินได้ ทำให้มณฑลภูเก็ตเจริญก้าวหน้าขึ้น*
มีเส้นทางคมนาคมไปมาสะดวก สามารถติดต่อกับเมืองต่าง ๆ ทางบกได้อีกเส้นทางหนึ่ง
เป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าที่จะเกิดจากการแทรกแซงของอังกฤษ แต่ก็เป็นที่น่าเสียใจ
และน่าท้อใจว่า ภายหลังเมื่อพระยารัษฎาฯถึงแก่อนิจกรรมแล้ว มีผู้มาพบเงินทดแทน
แสนบาทเศษที่คลังเมืองภูเก็ต แทนที่จะเก็บไว้เพื่อทำนุบำรุงมณฑลภูเก็ตเงินจำนวนนี้
ถูกโอนกลับไปอยู่ที่ส่วนกลาง ต่อมาปี พ.ศ. 2471 มีการประกาศยกเลิกเงินทดแทน
เนื่องจากเงินทดแทนที่เก็บกันในระยะหลัง ๆ มีวัตถุประสงค์ผิดไปจากเดิม นายเหมือง
รุ่งหลัง ๆ ได้รับความเดือดร้อนจากการถูกเก็บเงินทดแทนนี้ และเกิดการทุจริตในกลุ่ม
ข้าราชการชั้นรองลงมาที่มีหน้าที่จัดเก็บเงินทดแทนนี้ โดยที่กรมโลหกิจประกาศไม่เห็นด้วย**
กล่าวหาว่าการเก็บเงินทดแทนเสมือนกับการเรียกรับหรือเป็นลักษณะการบีบบังคับเอาสินบน

* รางวัลความดีความชอบจากผลงานนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชทานบำเหน็จความชอบ เครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาสุรภรณ์ัญญุลายม เป็นสาย
สะพายล่าสุดที่พระองค์พระราชทานแก่ผู้มีความชอบก่อนเสด็จสวรรคตเพียง 3 เดือนเมื่อ
พ.ศ. 2453

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 7 หน. 4.1/72 เรื่อง
ฎีกานายฮกเซ่งขอพระมหากรุณาธิคุณ เรื่อง เหมืองในมณฑลภูเก็ต (28 มิถุนายน -
4 ตุลาคม 2471)

** กรมโลหกิจตั้งสมัยรัชกาลที่ 5 เดิมสังกัดกระทรวงเกษตราธิการ ต่อมาสังกัด
กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ พ.ศ. 2440 - 2453 สังกัดกระทรวงมหาดไทยและครั้ง
หลังไปสังกัดอยู่กระทรวงเกษตราธิการอีก

คำกล่าวหานี้ก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างข้าราชการสองกระทรวง คือกระทรวงมหาดไทยกับกระทรวงเกษตรธิการ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2471 โดยข้าราชการกระทรวงมหาดไทยมีความเห็นว่า "เงินพิเศษควรนำมาบำรุงบ้านเมือง เพราะว่าเป็นผลผลิตที่เกิดจากการทำเหมืองแร่"¹ ส่วนพระยาพลเทพ เสนาบดีกระทรวงเกษตรขณะนั้นกล่าวหาว่าข้าหลวงเทศาภิบาล (ม.จ.สฤษดิ์เกษ ขยางกูร) รับสินบนนายลิ้มยักษ์ นายเหมือง เป็นเงิน 4,000 บาท ซึ่งข้าหลวงเทศาภิบาลกราบบังคมทูลว่า นายลิ้มยักษ์ปรารถนาจะสร้างโรงพยาบาลที่เมืองกะกั่วป่า จึงบริจาคเงินมาให้แต่ เสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการขณะนั้นมองไปในแง่ว่าเป็นการส่งเสริมให้ข้าราชการถือโอกาสเรียกเงินจากนายเหมืองมากเกินไป ทำให้เดือดร้อนในที่ลุ่มปัญหานี้ยุติลงด้วยการประกาศยกเลิกเงินทดแทน² ส่วนความคลางแคลงใจเกี่ยวกับการใช้จ่ายและเก็บเงินทดแทนยังคงมีอยู่ ถึงพระนิพนธ์ตอนหนึ่งของ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า

...เจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการไปตรวจราชการถึงเมืองภูเก็ต พบว่ามีเงินค่าทดแทนสมัยพระยารัษฎาเป็นเงินสองแสนกว่า เจ้าพระยาพลเทพสั่งให้ปลัดเงินนั้นส่งพระคลังอย่างกับว่า ออกไปพบเงินหลวงที่พระยารัษฎายักยอกเอาไว้ใช้สอยตามอำเภอใจ กรมพระยาดำรงฯไม่มีโอกาสชี้แจงและไม่มีใครไต่ถามเงินก็เลยสูญไป พร้อมทั้งความคลางแคลงใจ...³

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กส. กองเลขานุการ ส่วนสภาเผยแพร่วาณิชย์ แฟ้ม 4/15, บันทึกเรื่องการเรียกเงินพิเศษ (22 มีนาคม 2472)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 7 กษ. 4.1/72 เรื่องฎีกานายอกแข็งขอพระมหากฤษฎาธิคุณ เรื่อง เหมืองในมณฑลภูเก็ต (28 มิถุนายน - 4 ตุลาคม 2471)

³ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ และสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี สนธิสัญญา เล่ม 7 หน้า 6

เมื่อมาพิจารณาถึงต้นเหตุที่จะเกิดเงินค่าทดแทนขึ้นมาแล้ว ผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่า ไม่เป็นการยุติธรรมสำหรับพระยาวิชาเยนทร์ ถ้าจะมาคำนึงถึงลักษณะการเรียกเก็บเงินว่าสิ่งที่ทำทุจริต ไม่ถูกต้องตามระเบียบการคลังและการเบิกจ่ายของทางราชการ ความคิดเห็นในแง่รายได้เกี่ยวกับประเด็นเงินค่าทดแทนนี้เกิดขึ้นต่างเวลายาวนานกับการเก็บเงินค่าทดแทนในครั้งแรก เพราะพระยาวิชาเยนทร์ได้ตระหนักถึงปัญหาที่จะเกิดเนื่องจากการเรียกเก็บเงินนอกงบประมาณนี้แล้ว โดยมีข้อสัญญาผูกมัดกับเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและกราบทูลให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงทราบล่วงหน้าแล้วว่าจะดำเนินการอย่างไรที่จะไม่ให้เกิดความเสียหายทางด้านการเสียวงศตระกูลของพระยาวิชาเยนทร์ แต่เมื่อถึงเวลาที่พระยาวิชาเยนทร์เคยคาดหมายไว้ว่าสักวันหนึ่งจะต้องมีคนอื่นตั้งข้อสังเกตและโจมตีท่านเรื่องเงินค่าทดแทนนี้ปรากฏว่า นโยบายทางด้านการเศรษฐกิจและสถานะการณ์ต่าง ๆ ได้เปลี่ยนไป คือ เติมนัยรัชกาลที่ 5 รัฐบาลมุ่งสร้างเสถียรภาพทางเศรษฐกิจโดยการตั้งอำนาจควบคุมภาษีอากรผลประโยชน์ในท้องถิ่นเข้าสู่ส่วนกลาง (Centralization) ให้รัดกุมมากขึ้น เพราะกำลังถูกคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะอังกฤษซึ่งสนใจผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของมณฑลภูเก็ต แต่ก็นับได้ว่า เป็นนโยบายที่มีจุดมุ่งหมายแคบและหวังผลในระยะสั้นเท่านั้น ทั้งนี้เพราะนโยบายดังกล่าวมิได้มีผลในการปรับปรุงความเป็นอยู่ของราษฎรโดยทั่วไปเท่าที่ควร จึงเป็นหน้าที่ของข้าหลวงเทศาภิบาลที่จะต้องหางบประมาณมาบำรุงมณฑล เพราะฉะนั้นเมื่อนโยบายทางเศรษฐกิจได้เปลี่ยนไปแล้วจะนำเอานโยบายในตอนที่มีการเงินค่าทดแทนมาเป็นเครื่องตัดสินว่าพระยาวิชาเยนทร์ทุจริตในเงินค่าทดแทนจึงเป็นสิ่งที่ไม่น่าจะเกิดขึ้นแต่พฤติกรรมต่าง ๆ ที่ข้าราชการผู้ใหญ่ดึงเงินในท้องถิ่นส่งคืนรัฐบาลกลางโดยไม่พิจารณาถึงความเหมาะสมเสียก่อนเป็นเครื่องยืนยันให้เห็นอยู่แล้ว ดังคำปรารภของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพที่ได้กล่าวมาแล้ว

นอกจากเรื่องเงินค่าทดแทนที่กลายเป็นปัญหาเรื้อรังและทำความเสื่อมเสียชื่อเสียงแก่พระยาภิรมย์ภักดีในภายหลังแล้ว ท่านยังมีโครงการต่าง ๆ อีกหลายโครงการที่ทำไม่สำเร็จ ได้แก่

โครงการทำเรือภูเก็ลที่ปากน้ำทุ่งคา ที่ปากน้ำทุ่งคานี้เดิมมีท่าเรือสำหรับให้เรือเข้าจอดเทียบท่าได้ ต่อมาเมื่อกิจการเหมืองแร่ดิบกในเกาะภูเก็ตเจริญขึ้น มีน้ำล้างแร่ไหลลงที่ลำน้ำทุ่งคามากขึ้นทุกวันทำให้ลำน้ำตื้นเขินเนื่องจากมีทรายไหลมาทับถม ครั้นพระยาภิรมย์ภักดีมาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ปรากฏว่าเรือไม่สามารถเข้าจอดเทียบท่าได้แล้ว หลังจากเวลาให้หลัง 10 ปี จำเป็นจะต้องขุดลอกลำน้ำ หรือถมเนินถนนออกไปให้ไกลทะเลมากที่สุดเพื่อสะดวกในการขนย้ายแร่ดิบก

ต่อมา กัปตันไมลส์ ไก่มาขอสัมปทานขุดแร่ที่ปากน้ำทุ่งคานี้ พระยาภิรมย์ภักดีจึงขอร้องให้กัปตันไมลส์ช่วยขุดปากน้ำทุ่งคาให้เป็นร่องลึก สำหรับเรือเข้าจอดเทียบท่าได้ กัปตันไมลส์ยอมตกลงแต่มีข้อแม้ว่าพระยาภิรมย์ภักดีจะต้องหาวิธีป้องกันมิให้ทรายไหลกลับสู่ลำน้ำ แต่พระยาภิรมย์ภักดีทำไม่สำเร็จแม้ว่าจะทดลองหลายวิธีแล้วก็ตาม ท่านจึงแก้ปัญหานี้ด้วยการเรียกเงินค่าทดแทนจากกัปตันไมลส์แทนการให้ขุดร่องน้ำ¹ เพื่อนำเงินไปทำนุบำรุงการคมนาคมวิธีอื่น คือ

ก. ทำท่าจอดเรือที่เกาะตะเก่าน้อย ซึ่งอยู่ทางใต้ของเมืองภูเก็ต เป็นอ่าวน้ำลึกและอยู่ห่างจากสายน้ำที่ทรายไหล

ข. ทำถนนจากท่าจอดเรือเข้าเมืองภูเก็ต เป็นถนนรถยนต์และทำรอราง ระยะทางจากท่าเรือมาที่ทำการเมืองภูเก็ต เป็นระยะทาง 150 เส้น

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สาส์นสมเด็จ เล่ม 7 หน้า 165 - 166

โครงการนี้ยังไม่ทันได้ลงมือทำพระยารัษฎาก็ถึงแก่อนิจกรรมเสียก่อน
 เพียงแต่พระยารัษฎาฯ นำสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพไปดูสถานที่ที่จะทำ
 จอดเรือเท่านั้น เมื่อถึงแก่อนิจกรรมเงินค่าทดแทนที่มีอยู่ก็ถูกยึดไปในภายหลังถึงที่
 ไท้กล่าวมาแล้ว ถึงแม้ว่า ข้าหลวงเทศาภิบาลคนต่อ ๆ มาจะดำเนินการแทนก็ทำ
 ไม่สำเร็จเนื่องจากขาดเงินงบประมาณ และถูกกล่าวหาว่าทุจริต กินเงินสินบน
 ในกรณีของ ม.จ.สุษะดิศเดช ขยางกูร (ข้าหลวงเทศาภิบาลตั้งแต่ปี พ.ศ. 2468 -
 พ.ศ. 2473) ถึงพระนิพนธ์ตอนหนึ่งของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต
 ตรัสแล้วว่า

...การอนุญาตให้บริษัทชุกแรในอาวันนั้น ได้ทำมาตั้งแต่ครั้ง
 พระยารัษฎาฯ เป็นสมุหเทศาภิบาลอยู่และพระยารัษฎาฯ ได้ใส่ใจ
 ที่จะแก้ไขให้อ่าวภูเก็ตมีสภาพดีขึ้น ดังนั้นต้องโทษเอาว่าเพราะ
 พระยารัษฎาฯ ถึงอนิจกรรมเสีย การจึงไม่เป็นผลสำเร็จ ให้
 เป็นการสะดวกอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้น...¹

ตัวอย่างอีกโครงการหนึ่งที่พระยารัษฎาฯ เห็นคว่าควรจัดทำแต่ถูกปฏิเสธ
 คือโครงการสร้างทางรรางในเมืองภูเก็ต² ที่นายช่อเตี้ยวลิ้ม พ้อคำจากเมืองบึง
 ขออนุญาตสร้างทางรรางในเมืองภูเก็ตตั้งแต่ตลาดเหนือมาที่อำเภอกระดังงา ข้าหลวง
 เทศาภิบาลมีข้อคิดเห็นทั้งขัดแย้งและเห็นดีด้วย คือ เห็นคว่าโครงการนี้ควรสนับสนุน

¹ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์
 วรพินิต สาส์นสมเด็จ เล่ม 7 หน้า 209

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารวิบูลย์ 5 ยศ. 5.2/27
 จินช่อเตี้ยวลิ้ม ขออนุญาตสร้างทางรรางในเมืองภูเก็ต 22 กุมภาพันธ์ - 23
 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122

เนื่องจากเส้นทางดังกล่าวมีความจำเป็นของขนส่งสินค้าขึ้นลงตลอดเวลา เดิมใช้
เกวียนบรรทุกทำให้ล่าช้าและไม่สะดวก แต่พระยารัษฎาเห็นว่า โครงการนี้ควรจะเป็น
โครงการของส่วนราชการเป็นผู้จัดทำเนื่งการมากกว่าจะให้เอกชนรับไปทำเพราะ
เกรงว่าต่อไปจะมีเอกชนอื่น ๆ มาขออนุญาตทำกิจการรกร้างบ้าง จะทำให้ชักสั่นใจ
ลำบากเนื่องจากว่า ในข้อสัญญาที่นายขอเถียวลิ้ม ขอรับกับพระยารัษฎานันมีอยู่ว่า
"ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดขออนุญาตสร้างทางรกร้างขึ้นบ้างขออย่าให้ทำได้ ขอให้ผูกขาดเพียง
เขาคนเดียว"¹ แต่ในพระราชดำริของรัชกาลที่ 5 พระองค์ทรงเห็นว่า "เห็นควร
ให้ทำ ถ้าเป็นบริษัทไทยก็ดี"²

ครั้งหนึ่งเพื่อนของพระยารัษฎาเคยกล่าวไว้ว่า "พระยารัษฎาเป็นบุรุษ
เหมือนเพื่อนมนุษย์ทั้งหลาย ซึ่งจะเป็นผู้ทำอะไรถูกเสมอมิได้"³ หมายความว่า ถึงแม้
พระยารัษฎาจะมีผลงานดีเด่นมากกว่าผลงานที่ผิดพลาดแต่ท่านก็ถูกคนบางกลุ่มโจมตี
เพราะตำแหน่งที่ท่านดำรงอยู่ไปขัดแย้งกับผลประโยชน์ของคนบางกลุ่ม เช่นเดียวกับ
ในสมัยที่พระยาทิพโกษาเป็นข้าหลวงใหญ่ แม้ว่าจะไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า
พระยารัษฎาใช้อำนาจการปกครองไปในทางองคคิรัษฎาหรือหาผลประโยชน์ใส่ตัว
เหมือนอย่างพระยาทิพโกษา แต่เนื่องจากตระกูล ณ ระนองมีผลประโยชน์ทางการค้า
ในแถบนี้มาก่อนทำให้บริษัทการค้าคู่แข่งถือโอกาสโจมตีได้ว่า ข้าหลวงเทศาภิบาลใช้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 5.2/27
จีนขอเถียวลิ้ม ขออนุญาตสร้างทางรกร้างในเมืองภูเก็ต 22 กุมภาพันธ์ - 23
กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122

² ข.

³ รุนเสนานวงษ์ภักดิ์ ประวัติและงานพระยารัษฎา หน้า 110

อิทธิพลช่วยเหลือนบริษัทโกทงวนผูกขาดการค้าแต่เพียงบริษัทเดียวในมณฑลภูเก็ต
ถึงกับไ้ร้องเรียนมายังรัฐบาลกลางให้ช่วยแก้ไข * การผูกขาดการค้าแต่เพียง
ผู้เดียว แต่ไม่มีหลักฐานยืนยันคงเหลือแต่คำครหาซึ่งเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงได้ยากเพราะ
บริษัทโกทงวนมีกิจการบางอย่างที่สืบทอดการค้าเนืองงานมาจากส่วนราชการมาตั้งแต่ต้น
เช่น การส่งเรือลาดตระเวนไปขอมที่สิงคโปร์ การขอมอาวรุบขึ้นใหญ่ของเมืองศรี
การซื้อข้าวมาเลี้ยงนักโทษ ล้วนแต่ติดต่อกันในนามของบริษัทโกทงวน¹ ทำให้เกิด
ความคลางแคลงใจว่าเป็นบริษัทที่มีกิจการร่วมกับส่วนราชการเพื่อผลประโยชน์แอบแฝง
บางอย่าง แต่ทว่าวิเคราะห์แล้วมีข้อสงสัยเกี่ยวกับบริษัทโกทงวนตั้งขึ้นมาตั้งแต่สมัย
รัชกาลที่ 4 และตระกูล ณ หนองมีสมาชิกเข้ารับราชการหลายคนในตำแหน่งที่สำคัญ
ระดับสูงหลายตำแหน่งในส่วนภูมิภาคนี้ ถึงจะมีกิจการบางอย่างที่ต้องพึ่งพาอาศัยกันก็น่า
จะเปิดโอกาสให้บ้างและในขณะเดียวกันก็มีบริษัทเดินเรือทะเล ขนส่งสินค้า รับส่ง
ผู้โดยสารที่เป็นบริษัทใหญ่กว่า² ดำเนินกิจการค้าทானองเดียวกับบริษัทโกทงวนหลายบริษัท

* ในขณะนั้นมีบริษัทของอังกฤษในหัวเมืองมลายูชื่อ บริษัทสเตรทส์ เทรดดิ้ง
(Straits Trading Company) เข้ามาค้าขายในมณฑลภูเก็ต แต่ปรากฏว่าทำการ
ค้ากับบริษัทโกทงวนของพวกตระกูล ณ หนองไม่ได้ เจ้าหน้าที่บริษัทอังกฤษจึงร้องเรียน
ไปยังกงสุลอังกฤษที่กรุงเทพฯ ให้ช่วยเจรจากับรัฐบาลไทยช่วยว่ากล่าวไม่ให้ข้าหลวงใหญ่
ช่วยเหลือพวกพ่อค้าบริษัทของตน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5
(พฤษภาคม 2444)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร B.P.F. 3/11 Diplomatic and
Consular Reports 1906

ทั้งได้กล่าวมาแล้ว และผู้ดำเนินกิจการก็เป็นอุทหลาน ณ ระนอง สายพระยาตำราง
สุจริตฯ (คอซิมก้อง ณ ระนอง) ผู้เป็นพี่ชายใหญ่ของพระยารัษฎาฯ กิจการของ
บริษัทโกทงวนเป็นกิจการส่วนรวมของตระกูล เพราะฉะนั้นการจะโจมตีพระยารัษฎาฯ
แค่ฝ่ายเดียวก็เป็นสิ่งที่น่าน้อยใจและไม่ยุติธรรมสำหรับผู้ถือศรัทธาที่ทำงานแรงใจ
สติปัญญา ให้กับบ้านเมืองตลอดเวลา* แม้แต่ในยามที่ใกล้จะถึงแก่อนิจกรรมก็ยัง
ห่วงใยในโครงการต่าง ๆ ที่ทำค้างไว้¹

สรุปแล้วจะเห็นได้ว่า ตลอดระยะเวลาของการเป็นผู้นำการปกครอง
หัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกปี พ.ศ. 2444 - 2456 นั้น พระยารัษฎาฯ มีผลงานด้าน
ต่าง ๆ หลายด้านทั้งที่ประสบความสำเร็จและล้มเหลว บางครั้งก็มีปัญหาร้ายแรงความ
มาจนถึงกับเสื่อมเสียชื่อเสียงวงศ์ตระกูลภายหลัง ถึงแม้ว่า จะไม่มีคำเล่าลือหนาหู
แต่พฤติกรรมของคนบางคนก็แสดงออกมา ทำให้บุตรหลานของพระยารัษฎาฯ ห่อเหี่ยว
ในการที่จะรับราชการต่อจากบิดา** มีข้อน่าสังเกตว่า คอยู๋จ้าย ณ ระนอง บุตรชาย
ของพระยารัษฎาฯรับราชการในตำแหน่งผู้ช่วยราชการ เมืองระนองยศหลวงบริรักษ์
โคหวิชัยเพียงหน้าที่เดียว หลังจากใกล้ถึงแก่อนิจกรรมแล้วก็ลาออกจากราชการมา

*วิเคราะห์โดยผู้วิจัย ดูรายละเอียดเกี่ยวกับข้อคิดเห็นของบุคคลต่าง ๆ
ในภาคผนวก ข. และภาคผนวก ช.

¹ กองจกหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.1/10 รายงาน
กระทรวงมหาดไทย เรื่องข้าราชการหัวเมืองถึงแก่กรรม 7 ตุลาคม 2454 - 20
กุมภาพันธ์ 2465

** จากการวิเคราะห์ของผู้วิจัย

ประกอบอาชีพค้าขายอยู่ที่เมืองปิ่น¹ ภายหลังพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้เลื่อนยศเป็นพระยารัษฎานุประดิษฐ์ จึงเป็นยศตำแหน่ง
กิตติมศักดิ์

ในสมัยของพระยารัษฎานั้น ท่านได้ปฏิบัติราชการผ่านอุปสรรคมาเกือบ
ตลอดเวลา นอกจากความสำเร็จ ความล้มเหลว เพราะปัญหาที่ตามมาบางประการ
แล้ว ยังมีปรากฏการณ์หนึ่งที่เกิดขึ้นอันก่อให้เกิดความไม่มั่นคงเท่าที่ควรทางการเมือง
การปกครองในภูมิภาคเวลานี้ ได้แก่ ขว้างสื่อต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในท่านองยังทำให้เกิด
ความเข้าใจผิดในการทำงานของพระยารัษฎาและเจ้าหน้าที่ราชการ โดยฝ่าย
ตรงข้ามและมหาอำนาจตะวันตกฉวยโอกาสจู่โจมก่อนเรื่องปัญหาคนจีนที่เคยก่อการ

¹ สัมภาษณ์คุณสุรินทร์ อุดลาหะ เมื่อ 5 กรกฎาคม 2525 ที่ปิ่น
สัมภาษณ์คุณวิลาศ รัตนกิจ ณ ภูเก็ต เมื่อ 29 พฤษภาคม 2524 ที่อำเภอกันตัง
จังหวัดตรัง

มากขึ้น แต่ชาวสยามเหล่านั้น * ทางพระยารัษฎาสามารถดำเนินการแก้ไขได้สำเร็จ ซึ่งผลของการมีข่าวลือเกิดขึ้นนั้นสะท้อนให้เห็นถึงความไม่ไว้วางใจในความปลอดภัยของตนเองในหมู่ราษฎรด้วยกันและสื่อให้เห็นความล่าช้าทางการศึกษา การคมนาคม สื่อสาร ทั้ง ๆ ที่พระยารัษฎาได้พยายามปรับปรุงอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นเมื่อเทียบ

* ข่าวลือแรกได้แก่ ข่าวลือว่ารัฐบาลตักศิระราษฎรมาฝั่งเสาโทรเลขเมื่อปี พ.ศ. 2447 ข่าวนี้แพร่ไปถึงเมืองบึง ทางพระยารัษฎาได้ลงประกาศในหนังสือพิมพ์ชี้แจงความเป็นจริงเพื่อป้องกันความเสื่อมเสียในเหตุการณ์ต่าง ๆ ถ้าข้าหลวงเทศาภิบาลได้ปรึกษากับผู้พิพากษามณฑลเห็นเป็นการสมควรแล้วก็ออกข้อบังคับหรือประกาศให้ทันแก่เวลาของเหตุการณ์ได้ อ้างจากกองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11/11 รายงานประชุมเทศาภิบาล

ข่าวลือที่สอง เมื่อปี พ.ศ. 2451 เกิดข่าวลือว่ารัฐบาลจะเอาคนเข้าเป็นตำรวจภูธร เมื่อฝึกหัดจนชำนาญแล้วจะส่งเข้ากรุงเทพฯ ทำให้ราษฎรแตกตื่นไปอยู่ในป่า อ้างจาก กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/10 รายงานราชการมณฑลภูเก็ต (6 พฤศจิกายน ร.ศ. 125 - 11 สิงหาคม ร.ศ. 129)

ข่าวลือที่สาม ลือกันว่าข้าราชการไทยขึ้นตำรังแก่ราษฎรและลอบทำชู้กับภรรยาแขก ที่แท้จริงแล้วมีคนใช้ของข้าราชการส่วนกลางที่ไปตรวจราชการซื้อนายมันคนใช้ของหลวงโยธิตีพัตย์จากกรุงเทพฯ เป็นชู้กับภรรยาพระอินทรวีไชย เมืองสตูล มีผลทำให้ราษฎรบางคนรวมกลุ่มกันเพื่อทำร้ายข้าราชการไทย พระยารัษฎาแก้ปัญหาสังคมไปสอบสวนและชี้แจงความจริง อ้างจากกองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 3.1/8 นายมันเป็นชู้กับภรรยาพระอินทรวีไชย เมืองสตูล (15 มิถุนายน - 24 สิงหาคม 2454)

เติ่งอ่านาจอหน้าทีของสมุทเทหาภิบาลทีเป็นคัวกำหนดบทบาทของพระยารัษฎาให้
 คำเนียรอยตามนั้นแล้ว ปรากฏว่า บทบาทความสำคัญของพระยารัษฎาทีแสดงผล
 ต่าง ๆ กันนั้น เป็นเพราะปัจจัยหลายประการได้แก่ ความสามารถเฉพาะค้ำัน จังหวะ
 เวลาของสภาพแวดล้อมทางการเมืองการปกครอง ผลของการดำเนินนโยบายเศรษฐกิจ
 ของรัฐบาลและความไว้วางใจรักใคร่ระหว่างพระยารัษฎากับฝ่ายต่าง ๆ ทีเป็นไปคัวยที
 ช่วยส่งผลให้พระยารัษฎามีบทบาทเด่นขึ้นมาระยะหนึ่งในฐานะผู้นำการปกครองของ
 หัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก และผลงานต่าง ๆ ของพระยารัษฎานี้เองทีทำให้ราษฎร
 มีความเป็นอยู่ดี มีฐานะค้ำขึ้น และมีความมั่นคงปลอดภัยในภูมิภาคมากกว่าเดิม

วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างพระยารัษฎา กับบุคคลทุกระดับชั้น

การที่สนใจถึงประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างพระยารัษฎา กับบุคคลทุกระดับชั้น เพราะว่างานและหน้าที่รับผิดชอบของข้าหลวงเทศาภิบาล เป็นงานที่ต้องพบปะ ร่วมงาน ร่วมสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ถ้านักปกครองรู้จักปรับตัวเองให้เหมาะกับกาลเทศะ แล้ว งานที่แสนยากเย็นก็จะทำได้ง่ายขึ้น และจะได้รับความร่วมมืออย่างดียิ่งขึ้น

พระยารัษฎา มีบุคลิกและนิสัยที่เด่นประการหนึ่งคือ ท่านเป็นคนที่รู้จักคนมาก และสามารถปรับตัวเข้ากับคนทุกคน ทุกระดับชั้นได้อย่างดี ทั้งความคิดเห็นของเพื่อน ชาวต่างประเทศผู้หนึ่งได้กล่าวไว้ว่า

...ลักษณะสำคัญประจำตัวของพระยารัษฎา ซึ่งทำให้ท่านเป็นนักปกครองที่สามารถ ก็คือรู้จักปรับตัวเองให้เหมาะสมกับกาลเทศะ...สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงไว้วางพระราชหฤทัยก็เพราะว่าในประเทศภาคนี้ พระยารัษฎา รู้จัก ชาวจีนและภาษาจีนเป็นอย่างดี รู้จักปรับตัวเองให้กับชาวจีนได้ นอกจากนั้น พระองค์ทรงพระราชดำริเห็นว่า เป็นผู้ที่จัดเจนคุ้นเคยกับการปกครองแบบ อังกฤษในเมืองปิ่นังตลอดทั่วไปถึงสหพันธรัฐมลายู และในที่สุดเพราะท่านมีความรู้เกี่ยวกับประเทศไทยภาคนี้ดียิ่งนับตั้งแต่เยาว์...¹

* พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ

¹ ศาสตราจารย์ อิวจิน บี คันแลป, ดี.ดี. "พระยารัษฎา ในสายตาชาวต่างประเทศ" ประวัติและงานพระยารัษฎา หน้า 97 - 98

ในการศึกษาถึงชีวิตและผลงานของพระยารัษฎาฯ ตลอดระยะเวลา 31 ปีที่ท่านมีอาชีพเป็นนักปกครอง จะพบอยู่เสมอ ๆ ถึงความมีมนุษยสัมพันธ์อันดีกับบุคคลทั่วไป กล่าวได้ว่า ท่านเป็นนักปกครองที่ไม่เก็บตัว เปิดเผย ชอบทำงานออกทองที่ พบปะกับราษฎรตามเมืองต่าง ๆ และชอบชักชวนไพร่พลไปเยี่ยมเยือนถึงชีวิตความเป็นอยู่ อาชีพ สวรรทุกซอกซอกของราษฎรเสมอ เช่น "มิ่งลูกใคร อยู่บ้านตำบลใด เรียนหนังสือแล้วหรือยัง"¹ หรือ "มิ่งลูกใคร พ่อแม่มีชื่ออะไรไหม? ทำนาหรือปลาร"² หรือ "มิ่งท่าอะไร บิดามารดาอยู่บ้านตำบลใด มาหาไม"³ หรือ "อยู่บ้านท่าอะไร ไม่มีเวลาว่างมีด ขอมเครื่องมือเลยหรือ"⁴

แม้แต่ในห้องประชุมของกรมการเมือง การประชุมประจำปีของข้าหลวงเทศาภิบาลแต่ละครั้ง พระยารัษฎาฯ เป็นผู้หนึ่งที่มีข้อคิดเห็น ความคิดริเริ่มเกี่ยวกับการทำนุบำรุงบ้านเมือง การแก้ปัญหาในแต่ละมณฑลอยู่เสมอ ๆ เช่น การเสนอแนะให้ปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่ไปกับการทำนา การแก้ปัญหาคาความขาดแคลนน้ำในการเกษตร ข้อเสนอเกี่ยวกับโทรเลขในมณฑลภาคใต้ เสนอแนะให้ผู้นำในหมู่บ้านและในอำเภอช่วยออกตรวจทองที่⁵ เป็นต้น

¹สัมภาษณ์กำนันพันนิล สุนทรนนท์ และคุณอรุณ สุนทรนนท์ เมื่อพฤษภาคม 2524 อำเภอย่านตาขาว จังหวัดตรัง, ขุนเสนาณรงค์ภักดิ์ ประวัติและงานพระยารัษฎาฯ หน้า 50 - 52

² ก.

³ ก.

⁴ ก.

⁵พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 หน้า 34 - 50

ออกตรวจท้องที่¹ เป็นต้น

เมื่อศึกษาถึงชีวประวัติและผลงานของพระยารัษฎา จากเอกสาร คำบอกเล่า คำสัมภาษณ์ และเอกสารชั้นรองหลาย ๆ เล่ม ที่กล่าวพาพิงถึงพระยารัษฎา มีสิ่งหนึ่งที่ผู้วิจัยพบว่า เรามักจะมองข้ามไปไม่ได้แยกแยะออกมาเป็นประเด็นหนึ่งต่างหาก* ประเด็นที่ว่านี้คือ การศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระยารัษฎา กับผู้บังคับบัญชา ผู้ร่วมงาน ผู้ที่อยู่บังคับบัญชาราษฎร ชาวต่างประเทศ ความสัมพันธ์ในแต่ละระดับ การวางตัวและการปฏิบัติงานของพระยารัษฎา แตกต่างกันไปตามเวลา สถานที่ ตามตำแหน่งหน้าที่ที่รับผิดชอบ ผลของการวางตัวได้เหมาะสมกับเป็นผู้นำการปกครองในภูมิภาคส่วนนี้ ทำให้โครงการบางโครงการและผลงานของพระยารัษฎา บางเรื่องประสบความสำเร็จ แม้ว่าบางโครงการต้องชะงักไปเนื่องจากขาดงบประมาณ กำลังเจ้าหน้าที่ก็ตาม พระยารัษฎาก็ยังได้รับความร่วมมือจากหลายฝ่าย ทำให้โครงการนั้น ๆ สำเร็จผล

ในที่นี้ได้ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างพระยารัษฎา กับบุคคลต่าง ๆ ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับหน้าที่การงานและความสัมพันธ์ส่วนตัวเท่าที่จะมีข้อมูล โดยกล่าวตามลำดับจากระดับผู้บังคับบัญชาลงมา ดังนี้

ความสัมพันธ์ระดับผู้บังคับบัญชากับพระยารัษฎา

ผู้บังคับบัญชาพระองค์แรกที่ผู้วิจัยศึกษาถึงข้อคิดเห็นและความสนใจที่พระองค์มีต่อพระยารัษฎา คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากพระราชหัตถเลขา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/17 รายงานประชุมเทศบาลนคร ของมหาดไทย ร.ศ. 127, 129 หน้า 87 - 88, เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/11 รายงานการประชุมเทศบาลนคร ร.ศ. 123 - 127 แผนกยุติธรรม "ประกาศใช้เป็นกฎหมายในการควน" ของพระยารัษฎา ข้าราชการเทศบาลนครภูเก็ต

* ผู้วิจัยได้พยายามวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารและคำสัมภาษณ์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของพระยารัษฎา กับบุคคลระดับต่าง ๆ เท่าที่จะมีข้อมูลอยู่

เจ้าเมืองคนแรกที่ทรงพระราชนิพนธ์ถึง คือ พระอัครวงศกตติศรัทษา (คอซิมบี๊ ณ ระนอง)
เจ้าเมืองกระบุรี ว่า

...พระอัครวงศกต ตองการและมีโครงการจะให้มีเรือธงช้างจากระนองไปจีน
โดยไม่ตองแะปีนังและสิงคโปร์ เพื่อเกลี้ยกล่อมชาวจีนมาเป็นแรงงานที่เหมื่อง
เท่าที่แล้มารับชาวจีนมาโดยเสียการะวางเรือและค่ากินให้ก่อน ครั้นถึงปีนัง
และสิงคโปร์ มีกานตรวจชาวจีน พบเรือบรรทุกชาวจีนมาถึงก็ซักชวนว่าคนที่
ขึ้นทำอังกฤแล้วเป็นฟรี คนจีนที่รู้ว่าจะโกงได้ก็โกงไปเสียหมด ถ้าที่จะสมัคร
มากก็เกณฑ์ให้ทำสัญญา ครั้นตกลงจะทำสัญญาก็เกลี้ยกล่อมเอาตรง ๆ ว่าเหมื่อง
ระนองเป็นชงไทย เขาจะทำตามสัญญาหรือไม่ทำข้าว่าไม่ได้ ให้ไปอยู่
ลารตุ** เกิดเป็นเหมื่องชาวเรา ๆ จะรีบเป้ชู่ระ คนก็แตกหมดจนชาวจีน
ที่จะเข้ามาในเหมื่องเหล่านี้ไม่มีใครได้ การที่อังกฤทำเช่นนั้นเป็นเรื่องกันทาส
แต่เป็นการนุ่งในตัวได้*** พวกระนองเคือครอนเต็มที คนก็ไม่ได้ แล้วขาด

* หมายถึงนายคานอังกฤ

**ชื่อเหมื่องหนึ่งในมลายู

*** เป็นเรื่องกันทาส แต่เป็นการนุ่งในตัวได้ (ชี้ให้เห็นโดยผู้วิจัย)

หมายความว่า เจ้าหน้าทีอังกฤ (กิด) กันกรรมกรจีนไม่ให้เข้ามาทำงานในไทยโดย
อ้างว่าดินแดนไทยมีแต่ความลำบาก และไม่มีสวัสดิการให้ สภาพความเป็นอยู่ของกรรมกร
จีนคล้ายกับทาส (ไทยเลิกทาสเมื่อ พ.ศ. 2448) เพราะฉะนั้นชาวจีนจึงไม่ยอมเข้ามา
ทำงานในไทย หนีนายงานเข้ามาทำงานในมลายู ทำให้อังกฤได้แรงงานเพิ่มขึ้น ได้
ประโยชน์สองอย่างในเวลาเดียวกัน คือ ไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายเดินทางไปจีน และได้
แรงงานเพิ่มอีก ความหมายเท่ากับเป็นเรื่องกันทาส แต่เป็นการนุ่งในตัวได้

คุณค่าที่ทรงคุณค่า จึงอยากจะมีเรือตรงไปตรงมา ไม่แวะสิงคโปร์
 ปีนัง เป็นการนั่งแก * บ้าง...¹

การเสนอความคิดเห็นในการแก้ปัญหาขาดแคลนแรงงานในหัวเมืองไทยฝั่ง
 ตะวันตกนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพอพระราชหฤทัยที่
 พระอภัยมณี เป็นคนหนุ่มที่มีความกระตือรือร้น มีความคิดริเริ่มดี เป็นบุคคลิกของ
 ผู้นำการปกครองที่พระองค์ทรงโปรดปรานและพอพระราชหฤทัยที่พระอภัยมณี เป็น
 คนที่เป็นตัวของตัวเอง และพูดจาตรงไปตรงมา ถึงพระราชณิพนธ์ที่ทรงไว้อีก
 ตอนหนึ่งว่า "เจ้าหลอนโกรธเรื่องจะรับชาวจีนมาจากเมืองจีน...อังกฤษทำเช่นนี้
 เป็นการกันทาส" สำหรับโครงการนี้พระองค์มิได้คัดค้านใจหรืออนุญาตให้ทำการแก้ไข
 ใดๆในขณะนั้น ต่อมาอีก 11 ปี (พ.ศ. 2433 - 2444) พระองค์ทรงอนุมัติให้
 ดำเนินการแก้ไขปัญหาคาดแคลนแรงงานตามโครงการของพระอภัยมณี เมื่อ
 พระยารัษฎา (พระอภัยมณี) ในฐานะข้าหลวงเทศาภิบาล ได้กราบทูลขออนุญาต
 ดังรายละเอียดในบทที่ 3 เรื่อง แรงงาน

* เป็นการนั่งแก (ใช้เส้นใต้โดยผู้วิจัย) หมายความว่า เป็นการหาประโยชน์
 ให้กับฝ่ายตนได้

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จพระราชดำเนิน
ประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 หน้า 34, 44

พระราชนิพนธ์ที่ทรงไว้อีกตอนหนึ่งถึงผลงานสร้างบ้านสร้างเมือง* (ที่ทำการ
ของเมือง) กระบุรีของพระอัครวงศกตา ไว้งั้น

...ลงมาถึงตำบลน้ำจืด ซึ่งเป็นเมืองพระอัครวงศา ไปตั้งขึ้นใหม่ มีสะพาน
ยาวขึ้นไปจดถนน เพราะที่นั้นเป็นที่ลุ่ม เวล่าน้ำขึ้นปกติท่วมขึ้นไปมาก ๆ
สะพานแต่งับไม้และธง มีขุมไม้ไม้ที่ถนนสะพาน มีสเตอร์เมรีฟิลต์ แวลลิสัน
คอมมิสชันเนอ ที่มลิวันลงมาคอยรับอยู่ที่สะพาน ทักทายปราศรัยแล้วขึ้น
เสลี่ยงจะไปถนนที่ขึ้นไปกว้างประมาณ 8 - 10 ศอก ยาวประมาณ 10
เส้นเศษ ผ่านไปในที่ซึ่งตัดไม้ลงไว้จะท่อนา ขึ้นไปถึงที่สุดถนนนี้มีถนน
กว้างอีกสายหนึ่ง...ที่สามแยกนั้นเลี้ยวขึ้นไปที่บ้านพระอัครวงศซึ่งเป็นเรือน
ซัดตะถื่อปูนพื้นสองชั้นอย่างฝรั่ง ภูเขาภายนอกเป็นตึกพอใช้ได้และดูจาก
บนเรือนนั้นเห็นที่ซึ่งปลูกสร้างขึ้นไว้และบ้านเรือนไร่นาราชวรตลอดตามแนว
ถนนข้างนี้มีโรงโปลิศเป็นสามมุขซัดตะถื่อปูนหลังหนึ่งห่างไปจากถนน
ใหม่สักสองเส้น มีศาลชำระความเป็นศาลากลางสามมุขเป็นตึกอยู่ริมถนน
ยังไม่แล้วเสร็จหลังหนึ่ง นอกนั้นเป็นเรือนโรงราชวรหลัง...

* พระอัครวงศกตา สร้างที่ทำการใหม่ของเมืองกระบุรี ที่ตำบลน้ำจืด เมื่อ
พ.ศ. 2430 ต่อมาเป็นเจ้าเมืองตรัง สร้างที่ทำการใหม่ของเมืองตรัง โดยย้ายจาก
ตำบลควนธานี มาที่ตำบลกันตัง เมื่อ พ.ศ. 2440 ครั้นพระยารัษฎา มาดำรง
ตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต ท่านได้สร้างที่ทำการใหม่ของมณฑลภูเก็ต
ที่ตั้งอยู่ บ้านเดิมของพระยาศรีสุทนต์ (ศักดิ์ รัตนดิถ ฅ ภูเก็ต) มาตั้งที่ทำการใหม่
ที่อ่าวบางเหนียว เมื่อ พ.ศ. 2454

...ความคิดพระอัสสุงฯ ซึ่งยกเมืองมาไว้ที่น้ำจืดนี้ เพื่อจะให้เรือใหญ่
ขึ้นไปถึงได้ การค้าขายจะไค่ติดและระยะนี้คลองกว้าง ถ้าชักคนลงติดได้
ที่นี้การที่จะข้ามไปมากับฝั่งฝ่ายอังกฤษค่อยยากขึ้นหนึ่ง หาไม้ไจ้รผู้ร้าย
ข้ามไปมาง่ายนัก อีกประการหนึ่งที่แถบนี้ทำเลที่นากว้าง น้ำคังติดเป็น
บ้านเมือง ก็จะเป็นที่ท่ามาหาสินค้ามาก เคียวน้ำชคอยู่อย่างเดียวแต่เรื่อง
คนไม่พอแก่ภูมิที่เท่านั้น...¹

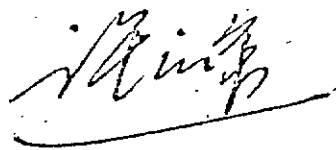
ครั้นรัชกาลที่ 5 เสด็จมาถึงเมืองตรัง ที่ตำบลควนธานี ได้ทอดพระเนตร
เห็นสภาพบ้านเมืองทรุดโทรม และมีปัญหาไจ้รผู้ร้ายชุกชุม ซึ่งเจ้าเมืองไม่สามารถ
ปราบปรามได้ ทว่าไจ้ราษฎรเคื้อครอนไม่กล้าออกมาทว่ามาหาสินค้าในท่าทางไกลจากหมู่บ้าน
ส่วนคนจีนที่อาศัยอยู่ในเมืองตรัง ก็ได้ตั้งคณะกรรมการ (จีน) ปกครองกันเอง
พระองค์มีพระราชดำริว่าถ้าปล่อยให้สภาพบ้านเมือง สภาพการปกครอง เศรษฐกิจ
เป็นเช่นนี้ต่อไป จะก่อให้เกิดเหตุร้ายแรงขึ้นมาได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้พระอัสสุงคตา (คอซิมบี๊) เจ้าเมืองกระบุรี ย้ายมาเป็นเจ้าเมืองตรัง แล้วเลื่อน
ขึ้นเป็นพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองตรัง² ก่อนจะมา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ 1.1/7 พระราช
พระราชหัตถ์เป็นรายงานระยะทางเสด็จเมืองภูเก็ต 19 เม.ย. - 10 พ.ค. 109

* ราษฎรในเมืองตรังส่วนใหญ่เป็นชาวจีนประกอบอาชีพทำสวนพริกไทย ค้าขาย
ส่วนราษฎรไทยมีอาชีพทำนา ทำสวนพริกไทย

² อานรายละเอียดยใน ตรีณ แก้วม่วง ฐานะและความสำคัญของเมืองตรัง
หน้า 147 - 149

ทำพระทนต์เข้าพระภษทานทุกเกล้า ๗ ถวายสักเกศหนึ่งสี่
 ทำพระทนต์เข้าที่ถวายพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนภวิปยุต
 สกลบับ สักเกศหนึ่งสี่รับตั้งพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนภ
 วิปยุต ๑ บับ รวม ๓ บับ สกลบับทุกเกล้า ๗
 ถวายพระภษทานพระมหากษัตริย์เจ้าแก้วมณีพระบาท
 ปกเกล้า ๗ เปนที่ทั้งแก่พระทนต์เข้า การระการประการใด
 แล้วแต่พระทนต์พระมหากษัตริย์ไปทุกเกล้า ๗
 การนิกรรมแล้วแต่จะไปทุกเกล้า ๗ ขกกระ

ลายเซ็นชื่อเป็นภาษาจีน ของพระยารัษฎา เมื่อพ.ศ. 2434

ส่วนรายงานภาษาไทยเป็นลายมือ ของเลขานุการของท่าน

ที่มาของเอกสารนี้: กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.22.2/8

พระยารัษฎา กู้เงินหลวง

ปกครองที่เมืองตรัง พระยารัษฎาฯ ได้กราบทูลขออนุญาตจัดการปกครองเมืองตรังด้วย
การขอสิทธิพิเศษในบางเรื่อง เช่น ขอผูกเงินหลวง ในยศเงินภาชีอากรที่เก็บได้ใน
เมืองตรังและเมืองข้างเคียง มีสัญญาคืนภายใน 6 ปี (ตั้งแต่ พ.ศ. 2434 - 2440)
ขอผูกขาดเป็นเจ้าภาษีนายอากรเมืองตรัง ซึ่งขณะนั้นเมืองภูเก็ตและเมืองข้างเคียง
ต่างคืนหน้าที่รับผิดชอบในตำแหน่งเจ้าภาษีนายอากรให้รัฐบาลเป็นผู้ดำเนินการแล้ว
ขอซื้อเรือสกลอน ขอเพิ่มกำลังพลตระเวน* เป็นต้น โดยพระยารัษฎาฯ ได้
กราบบังคมทูลถึงเหตุผลความจำเป็นที่ต้องขอสิทธิพิเศษบางประการมานั้นเพราะว่าต้อง
เร่งรีบแก้ปัญหาเฉพาะหน้าหลายปัญหา แต่ยังคงเงินงบประมาณและกำลังเจ้าหน้าที่
ถึงขอความบางตอนในหนังสือราชการของข้าหลวงรักษาราชการเมืองชายทะเล
ตะวันตก ท่อนหนึ่งว่า

...ถอยเค็มโปรดเกล้าให้ข้าพระพุทธเจ้าออกไปเป็นผู้รักษาราชการเมือง
กระบี่นั้น ข้าพระพุทธเจ้าหาสู่เข้าใจในขนบธรรมเนียมราชการไม่
แต่เป็นที่มั่นใจของข้าพระพุทธเจ้าโดยความซื่อตรงสุจริต...อดหนุนให้
ข้าพระพุทธเจ้ารักษาราชการให้เรียบร้อยได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดการ
รักษาราชการเป็นการสงบเรียบร้อยมาไฉนทุกวันนี้...ครั้งนี้มีพระ
บรมราชโองการโปรดเกล้าให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นผู้จัดการรักษาเมืองตรัง
ให้มีความเจริญเรียบร้อยขึ้นนั้น พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้าฯ ข้าพระพุทธเจ้า
คิดด้วยเกล้าฯ เห็นว่าเมืองตรังทุกวันนี้...ขอผูกขาดภาชีอากร...ขอ
เงินหลวง...¹

* พลตระเวน หมายถึง ตำรวจ

¹ กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/11 พระยา
ทิพย์โกษาเป็นข้าหลวงรักษาราชการเมืองชายทะเลตะวันตก พ.ศ. 2433, เอกสาร
รัชกาลที่ 5 ม.53/11 พระอภัยมณี ผู้รักษาราชการ ณ เมืองกระบี่ ขอพระราชทาน
กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับการทำนุบำรุงเมืองตรัง หน้า 156

ระยะเวลา 3 ปีแรก (พ.ศ. 2433 - 2437) พระยารัษฎา มีหนังสือกราบบังคมทูล ทั้งที่เป็นหนังสือราชการส่งผ่านพระยาทิพโกษา ข้าหลวงรักษาราชการ เมืองราชทะเลตะวันตก และหนังสือกราบทูลโดยตรงจำนวนไม่ต่ำกว่า 10 ฉบับ* หนังสือราชการที่ส่งมาส่วนใหญ่เป็นเรื่องการขอเงินงบประมาณ กำลังเจ้าหน้าที่ทางเทคนิค เรือลาดตระเวน ซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงโปรดฯ อนุมัติให้ในบางเรื่องเท่าที่จำเป็น เมืองตรังในสมัยพระยารัษฎา จึงรุ่งเรืองที่สุดในทุก ๆ ด้าน และมีฐานะสำคัญของเมืองเด่นไม่น้อยไปกว่าเมืองราชบุรีทั้ง 4 ของมณฑลภูเก็ต

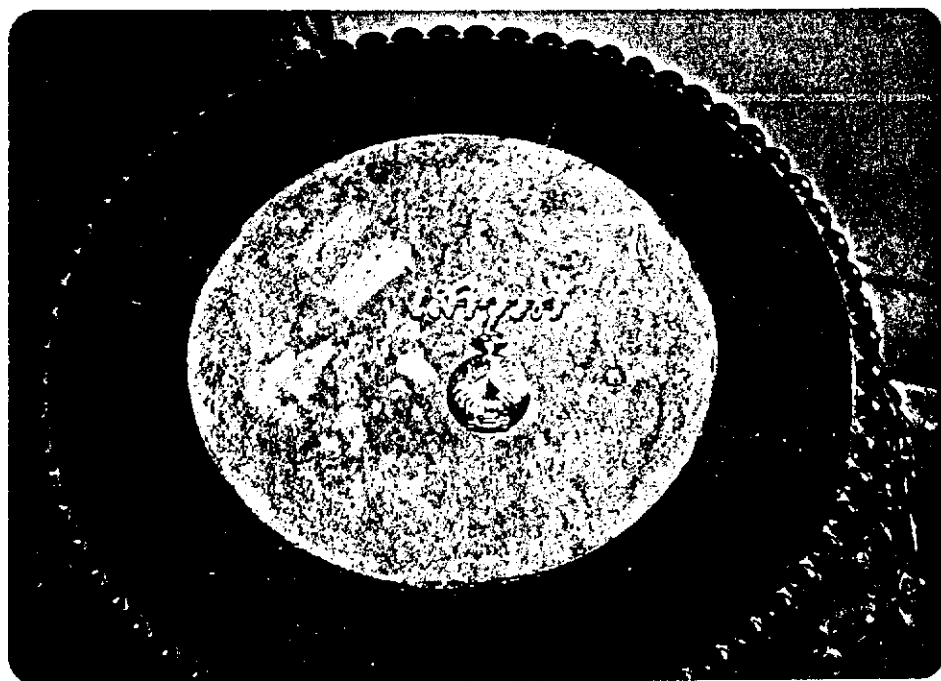
มีข้อน่าสังเกตว่าพระยารัษฎา มีผลงานดีเด่นตั้งแต่เป็นเจ้าเมืองกระบี่ รัชกาลที่ 5 ทรงเล็งเห็นการณ์ไกลและทรงรู้จักใช้คน คือ โปรดเกล้าฯ ให้พระยารัษฎา เป็นเจ้าเมืองตรัง ต่อมาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล** ในขณะที่ลาพักบ้านเมืองที่เข้าไปปกครองนั้นขาดเงินงบประมาณและกำลังเจ้าหน้าที่ ทำให้ยากแก่การดำเนินงาน ทำนุบำรุงบ้านเมืองนั้น ถ้ามองเพียงเฉิน ๆ เราจะพบว่า การเลื่อนตำแหน่งหน้าที่รับผิดชอบใหม่ เป็นเรื่องธรรมดาของผู้ที่มีความสามารถอยู่แล้ว และยังรู้จักเอาใจ

*จากการสำรวจเอกสารรัชกาลที่ 5 หมวดกรมพระกลาโหม มีหนังสือกราบบังคมทูลของพระยารัษฎา เจ้าเมืองตรังมากที่สุด รองลงมาคือ หนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าเมืองไทรบุรี สดุด เพียง 2 ฉบับ ในระยะเวลา 3 ปี หนังสือราชการของพระยารัษฎา ที่สำคัญ ได้แก่ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/11, ก.22.2/8 พระยารัษฎา ฎเงินหลวง ทรงโปรดเกล้าฯ อนุมัติให้มากรุงเทพฯ ทำสัญญาเงินกู้ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.47/18 พระยารัษฎา ขอเบิกงบประมาณปี 2436 เพื่อสร้างสะพาน ถนน เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/24 พระยารัษฎา มีความเห็นจัดการบ้านเมืองและให้พระยารัษฎา ทำรายงานสินค้าเมืองตรัง เมืองปะเหลียน 28 ม.ค.111 - พ.ศ. 112 เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/24 โปรดเกล้าฯ ให้พระยารัษฎา ทำรายงานสินค้าเมืองตรัง เมืองปะเหลียน

**ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2433 - 2444 รวม 11 ปี ในฐานะเจ้าเมือง ต่อมาปี พ.ศ. 2444 - 2456 รวม 12 ปี ในฐานะข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต รวมทั้งหมด 23 ปี ที่พระยารัษฎา ได้ปกครองดูแลเมืองตรัง

บ้านจักรพงษ์ เป็นบ้านพักของพระยารัตนธาดา ที่เมืองป็นัง และเป็นบ้านพักรับรอง
สำหรับแขกสำคัญ เช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้านายต่าง ๆ

เข็มกลัดเพชร "เสาวภา" นี้เป็นมรดกตกทอดอันล้ำค่าที่ตระกูล ณ ระนอง ภาควุมิใจ
และถือเป็นเกียรติยศอันสูงส่งที่ได้รับพระราชทานจากสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรม-
ราชินีนาถ ตั้งแต่สมัยที่พระยารัตนธาดายังมีชีวิตอยู่

ผู้บังคับบัญชาด้วยทำให้ได้เลื่อนยศเลื่อนตำแหน่งรวดเร็ว แต่ผู้วิจยมองในอีกประเด็นหนึ่งว่า การที่รัชกาลที่ 5 ทรงเลือกพระยารัษฎา ขึ้นมาเป็นผู้ปกครองเมืองใหญ่ ๆ นั้น น่าจะมีนโยบายหรือข้อแอบแฝงบางประการ เกี่ยวข้องกับพระยาอนุรักษสยามกิจ กงสุลสยามประจำเมืองสิงคโปร์ ซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นข้าหลวงพิเศษสืบการค้ายและการจับเก็บภาษีอากร ดังรายละเอียดในบทที่ 2

เมื่อพระยารัษฎา ก้าวขึ้นมาอยู่ในแนวหน้าของผู้นำการปกครองส่วนภูมิภาค เป็นเวลาที่พระยาอนุรักษสยามกิจฯ (ตันกิมเจ็ง) ชราภาพมากแล้ว จะสังเกตได้ว่า ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2427 พระยาอนุรักษสยามกิจ (ตันกิมเจ็ง) ดำรงตำแหน่งเพียงตำแหน่งเดียว คือ กงสุลเยอเนอรัลสยาม ประจำเมืองสิงคโปร์ ทำงานในหน้าที่นี้ต่อมาอีก 8 ปี ก็ถึงแก่อนิจกรรม

ระยะเวลา 8 ปี (พ.ศ. 2427 - 2435) ที่พระยาอนุรักษสยามกิจฯ (ตันกิมเจ็ง) ลดบทบาทสำคัญในฐานะเจ้าเมืองและข้าหลวงพิเศษของหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกออกไปจากความรับผิดชอบ เป็นช่วงเวลาสำคัญของพระยารัษฎา ที่มีผลงานในการทำนุบำรุงบ้านเมืองแถบนี้ ตั้งแต่รับตำแหน่งเจ้าเมืองกระบี่ ต่อจากพระยาอนุรักษสยามกิจฯ แล้วจึงมาเป็นเจ้าเมืองตรัง เป็นเจ้าเมืองตรังอยู่ได้ 2 ปี พระยาอนุรักษสยามกิจ (ตันกิมเจ็ง) ถึงแก่อนิจกรรม นับว่าเป็นการสรรหาบุคคลที่มีคุณสมบัติและความสามารถคล้ายคลึงกันมาทำงานต่อเนื่อง เท่ากับเป็นการรับช่วงการทำงานของคนหนึ่งไปอีกคนหนึ่ง โดยไม่ทำให้งานที่ทำอยู่แล้วชะงักไป

เมื่อพิจารณาถึงหลักการและเหตุผลในประเด็นที่รัชกาลที่ 5 จะสรรหาข้าราชการที่สามารถรู้ภาษาจีน เข้าใจชาวจีนที่มีอยู่จำนวนมากในมณฑลนี้ จะต้องเป็นผู้ที่สามารถเข้าใจและติดต่อกับชาวยุโรปได้ด้วย ข้อสำคัญคือ ต้องเป็นข้าราชการที่ไว้วางใจได้จริง ๆ พระยารัษฎา และครอบครัวมีคุณสมบัติดังกล่าวครบถ้วน และยังมีข้อได้เปรียบ คือ พระยารัษฎา มีสัญชาติไทย เชื้อชาติจีน บิดาและพี่ชายทุกคนเคยรับราชการมาคนละไม่ต่ำกว่าสิบปี จึงมีความจงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดินสะสมกันมาเนิ่นนาน

ผู้วิจัยค่อนข้างจะมั่นใจว่า พระยารัษฎา คือ ตัวแทนของพระยาอนุกุลสยามกิจ ฯ (ตันกิมเจ็ง) ที่ทำหน้าที่คล้าย ๆ กับพระยาอนุกุล (ตันกิมเจ็ง) ตามแต่จะได้อบรมหมาย เช่น สืบข่าวคราวความเคลื่อนไหวของอังกฤษ ของพ่อค้าจีนที่เมืองปีนัง สิงคโปร์ ฯลฯ การที่พระยารัษฎา สามารถแก้ไขปัญหาดัง ๆ ได้ และมีข้อเสนอแนะดี ๆ หลายครั้ง เป็นการพิสูจน์ข้อสันนิษฐานได้อย่างดี เช่น มีสเตอร์แยมสวอค ผู้จัดการสเทศเทรคคิง กัปตันลิเบ็ค ขอผูกขาดตัดทอนแร่ดีบุกเพียงเล็กน้อย ปรากฏว่ามีเสนาบดีบางคนเห็นด้วย แต่พระยารัษฎา กลับเป็นผู้เสนอความคิดเห็นกราบบังคมทูลเข้ามาว่า ไม่ควรอนุมัติเพราะเป็นการผูกขาดการถลุงแร่ดีบุก ในภายหลังและจะเกิดผลเสียมากกว่า ผลดี ซึ่งรัฐบาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริเช่นเดียวกับพระยารัษฎา เรื่องนี้จึงยุติลง ถาอนุญาตไปแล้วคงจะก่อความเสียหายทางเศรษฐกิจและมีสเตอร์แยมสวอค นักธุรกิจชาวอังกฤษคงจะกลายเป็นนายทุนผูกขาดแต่ผู้เดียว ทำให้ไทยตกอยู่ในฐานะเมืองขึ้น ทางเศรษฐกิจของอังกฤษมากขึ้นในที่สุด

รัชกาลที่ 5 ทรงโปรดปรานพระยารัษฎา ที่เป็นคนขยัน ทำงานจริงจัง มีความคิดริเริ่มดี มีเพื่อนฝูงมาก มีอิทธิพลในมณฑลภูเก็ตและบ้านเมืองข้างเคียงอย่างกว้างขวาง ทำให้ทราบข่าวคราวความเคลื่อนไหวของภูมิภาคแถบนี้และของโลกได้ทันการ เมื่อพระยารัษฎา ปฏิบัติหน้าที่เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลนั้นมีอยู่หลายครั้งที่พระองค์มีพระราชกระแสถึงพระยารัษฎาโดยผ่านเรื่องมายังสมเด็จพระยาตำราจ ราชานุภาพ ท่านองฆมเชย เช่น "โปรดเกล้าฯ พระยารัษฎาขยันดี"¹ "ตามที่พระยารัษฎาติจะตั้งสุขาภิบาลที่ภูเก็ต และข้อความที่กรมการไต่ตกลงวางไว้เป็นระเบียบการนั้นเห็นว่ดีมาก มีความคิดและเข้าใจหน้าที่ของมุขนิชิแปลิสดี"² นอกจากนี้พระองค์

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5 เรื่อง ขออนุญาตเรือกรมตำรวจให้พลตระเวนมณฑลภูเก็ต ร.ศ. 122

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 12.2/7
สุขาภิบาลอำเภอเมืองภูเก็ต (5 - 8 มีนาคม 2454)

ทรงไว้วางใจในการทำงานของพระยารัษฎาฯ เช่น พระยารัษฎาฯ เสนอขอให้
อำนาจพิเศษแก่เจ้าเมืองและข้าหลวงเทศาภิบาลในการที่จะปรึกษาร่วมกับผู้พิพากษา
ศาลมณฑลออกกฎหมายขึ้นใช้บังคับปกครองก่อน แล้วจึงแจ้งให้ทางรัฐบาลกลางทราบ
ภายหลังในกรณีที่เห็นเรื่องเร่งด่วน¹ เพราะว่ารามบุรและคนจีนในมณฑลภูเก็ตมีการ
ติดต่อกับหัวเมืองมลายูของอังกฤษมาก

นอกจากพระยารัษฎาฯ แล้ว พระองค์ยังขึ้นชมสมาชิกอื่น ๆ ในตระกูล
ณ ระนอง ที่รักใคร่สามัคคีกลมเกลียวกันดีในระหว่างพี่น้องกัน ถึงแม้ว่าบิดาจะถึง
แก่อนิจกรรมไปนานแล้วสมาชิกทุกคนก็มีความรักใคร่ยำเกรงพี่ชายใหญ่ของตระกูล
คู่บิดาคณที่สองนอกเหนือไปจากนี้พระองค์ยังขึ้นชมถึงความขยันขันแข็ง การดำรง
ชีวิตอยู่อย่างง่าย ๆ ถึงพระราชนิพนธ์ตอนหนึ่งที่พระองค์กล่าวถึงเมื่อปี พ.ศ. 2433
คราวเสด็จเยี่ยมบ้าน ณ ระนอง

...หลังหนึ่งเป็นที่อยู่ของพระศรี* และพระอภัยมณี** อยู่ด้วยกัน
เป็นเรือนผาจากปลุกยาว ๆ แบ่งกันอยู่คนละตอน ขึ้นไปคเป็นพื้น
ผาชั้นเดียว และไม่มีหน้าต่างปิดมิดมิดเต็มที่ไม่ได้เป็นบ้านขุนนาง
เลย...เป็นเรือนคนสามัญแท้ เป็นพระในการหาถิ่นมากกว่าที่จะหา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 รายงาน
การตรวจราชการของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบทูล
กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ (17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120) เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11/11
รายงานประชุมเทศาภิบาล ปีที่ 12 ครั้งที่ 1 (7 กันยายน ร.ศ. 125)

* หมายถึง พระศรีโลหภูมิ (ภอขมิขมิ) ต่อมาดำรงตำแหน่งเป็นพระยา
อภัยมณีคหิครักษา เจ้าเมืองกระบี่ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2433 เป็นต้นไป

** หมายถึง พระยารัษฎาฯ ขณะนั้นดำรงยศเป็นพระอภัยมณีคหิครักษา เจ้าเมือง
กระบี่

เรื่องประกอบความส...¹

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงเป็นผู้บังคับบัญชาโดยตรงของ
พระยารัษฎาฯ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435 - 2456 เป็นเวลา 21 ปี แต่พระยารัษฎาฯ
และครอบครัว ณ ระนอง รู้จักและให้ความเคารพนับถือมาตั้งแต่สมัยพระยาคำรง
สุจริต (คอซู้เจียง) ยังมีชีวิตอยู่ คือ ตั้งแต่พระยารัษฎาฯ ยังไม่เกิดเสียอีก

ความสัมพันธ์ระหว่างพระยารัษฎาฯ กับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช นั้น
เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2425 พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง) เป็นผู้นำน้องชายมา
กราบหาความรู้จักเท่ากับเป็นข้าราชการผู้ใหญ่คนแรกที่พระยารัษฎาฯ รู้จักตั้งแต่
ตนเองยังเป็นเพียงผู้ช่วยราชการเมืองระนอง ต่อมาปี พ.ศ. 2438 พระยารัษฎาฯ
ในฐานะเจ้าเมืองตรังได้เข้าพิธีตั้งเบี่ยงซึ่งจัดขึ้นคล้ายพิธีโกนจุก ที่วังวรดิศ² ครั้น
ปี พ.ศ. 2453 สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ก็ทรงเป็นองค์ประธานจัดแบ่ง
พินัยกรรมของพระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดี (คอซู้เจียง) ผู้เป็นต้นตระกูลของตระกูล
ณ ระนอง³

ความสัมพันธ์ของสองฝ่ายเป็นในรูปของความสัมพันธ์ในตำแหน่งหน้าที่การงาน
กับความสัมพันธ์ส่วนตัว * ทรงเป็นผู้บัญชาการของสมาชิกหลายคนในตระกูล ณ ระนอง

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จพระราชดำเนิน
ประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 หน้า 63

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 99/22 เรื่อง
ลงข่าวตีพิมพ์เบียดพระยารัษฎาฯ

³ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช และสมเด็จพระนารายณ์มหาราช วัดตึก
สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 7 หน้า 258 - 259

* เมื่อปี พ.ศ. 2475 สมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้เสด็จไปประทับ
ที่ป็นัง ยังกล่าวถึงลูกหลานในตระกูล ณ ระนอง ที่ยังให้ความเคารพและช่วยเหลือ
เท่าที่ทำได้ตลอดเวลา

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ทรงเสด็จประพาสหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตก และแวะไปเมืองปิ้ง เมืองสิงคโปร์ด้วยพร้อม ๆ กับเสนาบดีข้าราชการในท้องถิ่น เมื่อพ.ศ. 2452

พระยารัษฎา เจ้านายและเสนาบดีที่ออกมาทูลทูลเกล้าฯ ถวายการมณฑลภูเก็ต เมื่อพ.ศ. 2453

ในเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพกับ
ครอบครัว ณ ระนอง ในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครานุวัตติวงศ์
เคยทอดตามสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพถึงการทำงานของพระยารัษฎาฯ และ
ทรงเห็นด้วยกับสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพว่า พระยารัษฎาฯ เป็นข้าราชการ
ส่วนภูมิภาคคนหนึ่งที่มีความเฉลียวฉลาด มีความสามารถในการแก้ปัญหาต่าง ๆ และ
รู้จักรักษามลประโยชน์ของประเทศ รู้จักหาเงินนอกงบประมาณมาใช้ กังกระแ
ลตอนหนึ่งว่า

...พระยารัษฎาฯ เป็นคนฉลาดเฉียบแหลม รู้ที่ใดที่เสียที่สุด
เช่น เรื่องที่ขายที่ทำกรรมณพภูเกิดเดิม ตอนนั้นพระองค์ไต่เสด็จ
ไปภูเกิด คนเขาพูดวิจารณ์กันพระองค์คิดว่าคงทำไม่สำเร็จที่
เรียกเงินค่าทดแทนมากมาย เห็นว่าพระยารัษฎาฯ เขาเปรียบ
บริษัทฝรั่งมากเกินไป แค่ว่าการนั้นสำเร็จจนทนายนิค
เป็นแถว สามารถสร้างบ้านเมืองใหม่ ถนนใหม่ได้เป็นอย่างดี...
พระยารัษฎาฯ เป็นคนรู้จักรักษามลประโยชน์ของแผ่นดินเป็น
อย่างดี เช่น เคยได้ยินเสียงกับนายพินิจ ราชการเวลานั้นเป็น
ปลัดเทศาภิบาลที่ภูเกิด ถกเถียงกันเรื่องทำไร่เลื่อนลอยมีคน
คิดไม่ใหญ่โตเพื่อสมไฟเอาเข้ามากทำเป็นมั่ว ปลุกพืชผักชั่วปีเดียว
แล้วย่อยไปทำที่อื่น ปลอมให้เป็นที่ร้างไปด้วยเหตุคามิได้
ประโยชน์อะไร พระยารัษฎาฯสั่งห้ามทำไร่เลื่อนลอยอีก
นายพินิจค้านว่า ทำไร่ราษฎรไม่มีอาชีพ แล้วจะยกครอบครัวไป
จากมณฑล ทำให้ผู้คนน้อยลง พระยารัษฎาฯให้ออกไป ถ้าราษฎร
จะยกครอบครัวไปอยู่ที่อื่นคงจะมีไม่กี่ครอบครัว ก็ถือว่าปล่อยให้
ทำลายพื้นที่...¹

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ และสมเด็จฯ กรมพระยา
นครานุวัตติวงศ์ สารานุกรมไทย เล่ม 7 หน้า 159 - 160

อีกครั้งหนึ่งที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เสด็จไปตรวจราชการที่เมืองภูเก็ต พระยารัษฎาได้กราบทูลว่า "มีชาวออสเตรเลียจะมาขออนุญาตขุดแร่ที่ภูเก็ตวิธีใหม่ เป็น "ความคิดอย่างแปลกประหลาด"¹ คือ ใช้เรือขุดที่ขุดได้อาวุธเกิด ตามวิธีที่ใช้ในคัสเมเนียหลายแห่ง" พระยารัษฎาไม่ทราบว่าจะคิดสนใจอย่างไร เมื่อปรึกษากันแล้วสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงอนุญาตตามคำเสนอแนะของพระยารัษฎาที่มองการณ์ไกลว่า อาจจะสำเร็จและไทยเป็นฝ่ายได้ไม่เสียหายอะไร ซึ่งก็ได้ประสบความสำเร็จทั้งสองฝ่าย คือบริษัทเหมืองแร่ของกัปตันไมล์ก็เจริญร่ำรวยขึ้น ฝ่ายมณฑลภูเก็ตก็มีรายได้มากขึ้น ซึ่งการครั้งนี้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงชื่นชมในความสามารถของพระยารัษฎาว่ามีส่วนช่วยให้มณฑลภูเก็ตมีรายได้เพิ่มขึ้น

ความสัมพันธ์กับชาวต่างประเทศ

กัปตันไมล์ (Captain Edward T. Miles) เป็นชาวออสเตรเลียผู้ก่อตั้งบริษัททุ่งคาฮาเบอร์ เป็นเหมืองแร่ที่นำเรือขุดมาใช้เป็นเครื่องมือในการขุดแร่ เรียกว่า เหมืองเรือขุด Dredging วิธีนี้ได้แร่คุ้มมาก กัปตันไมล์ รู้จักกับพระยารัษฎา ตั้งแต่สมัยเป็นเจ้าเมืองตรัง ภายหลังกัปตันไมล์เลิกอาชีพการเดินเรือมาตั้งบริษัทเหมืองแร่ พระยารัษฎาให้ความสนับสนุนตั้งแต่แรกเมื่อปี พ.ศ. 2449 ต่อมากิจการเหมืองเรือขุดทำสำเร็จได้สินแร่จำนวนมากฐานะของบริษัทดีขึ้น จึงมีผู้มาขอสัมปทานทำเหมืองแร่ขุดอีกหลายราย ทำให้ฐานะของมณฑลภูเก็ตดีขึ้นด้วย

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระยานวิศรานุวัตติวงศ์
สังคณสมเด็จ เล่ม 7 หน้า 159 - 160

ศาสตราจารย์ อิวจิน บี. กันแนป, คี.ดี.
หัวหน้าคณะศาสตราจารย์อเมริกัน ในประเทศไทย

ดร.วิลเลียม เอ. บริกส์ เป็นมิชชันนารี
และเป็นนายแพทย์ผู้หนึ่งในหลาย ๆ คนที่รักษาพระยา
รัชฎา เมื่อปี พ.ศ. 2456 เมืองป็นัง

ดร. วิลเลียม เอ. บริกส์

ในทางส่วนตัวแล้วกับต้นไมล์สนิทชิดชอบกับตระกูล ณ ระนอง สายพระยา
 รัชฎาเป็นอย่างดี¹ พระยารัชฎาลามารถหาเงินเข้ามาพลได้เพิ่มขึ้นหลายเท่า
 เพราะการเปลี่ยนแปลงกรรมวิธีใหม่ในการทำเหมืองแร่ นั่นเอง ดังนั้นกับต้นไมล์
 ผู้ริเริ่มเหมืองขุดเป็นคนแรก จึงทำหน้าที่กลายเป็นที่ปรึกษาส่วนตัวของพระยารัชฎา
 ควบเกี่ยวกับกิจการเหมืองแร่ ขณะเดียวกันเป็นสื่อกลางในการตกลงแก้ปัญหาต่าง ๆ
 ที่เกิดจากการทำเหมืองขุด ถ้าเป็นการติดต่อกับนายเหมืองยุโรปด้วยกันมักจะมีกับต้น
 ไมล์เป็นที่ปรึกษาส่วนตัวและเป็นผู้ให้คำแนะนำเกี่ยวกับกิจการเหมืองแร่ กับต้นไมล์
 รักใคร่และยกย่องพระยารัชฎามาก ถึงกล่าวอวลยถึงพระยารัชฎาคนหนึ่งว่า
 "ข้าพเจ้าได้ซาบซึ้งในคุณที่ผู้ใดได้ไว้วางใจได้ไปผู้หนึ่งแล้ว"²

ดร.เคมเบท อี. แวลส์ คันแลป, ดี.ดี. * เป็นมิชชันนารีของคณะอเมริกัน
 แพรสไบที่เรียนมิชชัน ซึ่งเข้ามาอยู่ในประเทศไทยตั้งแต่ปี พ.ศ. 2418 ต่อมาได้
 ดำรงตำแหน่งเป็นหัวหน้าคณะศาสนาจารย์อเมริกันประจำประเทศไทย พระยารัชฎา
 ได้รู้จักกับ ดร.คันแลป ที่กันตังเมื่อปี พ.ศ. 2443 ทั้งคู่เกิดชอบพอกันจึงคบหาสมาคม
 เป็นเพื่อนใกล้ชิดสนิทสนม โดยที่ ดร.คันแลป เป็นผู้อาวุโสแก่กว่า 1 ปี หมอคันแลป

¹ สัมภาษณ์ คาโต๊ะ เปียน เจ้า ณ ระนอง เมื่อ 4 กรกฎาคม 2525
 ที่บ้านพักป็นัง

² ขุนเสนานุกรศักดิ์ ประวัติและงานพระยารัชฎา หน้า 110

* ดร.คันแลป เป็นคริสเตียนคนแรกที่ได้เข้ามาในจังหวัดตรัง ผลงานของ
 ท่านก่อนหน้าที่จะมาเผยแผ่ศาสนาในหัวเมืองฝั่งตะวันตก คือ ระหว่างปี พ.ศ.
 2434 - พ.ศ. 2446 ท่านได้จัดหาเงินช่วยสร้างโรงเรียนวัฒนาวิทยาลัยและ
 กรุงเทพมหานครวิทยาลัยที่กรุงเทพฯ ท่านเป็นมิชชันนารีอเมริกันที่สนใจการศึกษา
 ของไทยมาก...อ่านรายละเอียดใน ดร.เคนเนท อี. แวลส์ ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์
 ในประเทศไทย ค.ศ. 1828 - 1958 หน้า 45 - 51, 158 - 161

เคยช่วยชีวิตพระยารัษฎาไว้ครั้งหนึ่งเมื่อตอนที่พระยารัษฎาป่วยเป็นฝีที่แขนและ
หน้าอก คร.คันแลปสามารถช่วยรักษาด้วยยาแผนปัจจุบันให้หายขาดได้ภายใน
เวลารวดเร็ว ดังนั้นพระยารัษฎาจึงเกิดความประทับใจในพระคุณดังกล่าวและ
เกิดความคิดที่จะสร้างโรงพยาบาลรักษาราษฎรทั่วไปของมณฑลภูเก็ต โดยคิดจะ
ตั้งที่เมืองภูเก็ต เมืองตรัง ซึ่งหมอคันแลปขอเลือกเอาสถานที่ใกล้ ๆ กับตลาด
ทับเที่ยงในเมืองตรัง เป็นที่ตั้งโรงพยาบาลของมิชชันนารี และที่ตั้งของที่ทำการ
สภาคริสตจักรประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตกของมิชชันนารีอเมริกันด้วย โดยเริ่มสร้าง
ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2452

คร.คันแลป ได้เล่าถึงความสัมพันธ์ระหว่างเขากับพระยารัษฎา ไว้
ตอนหนึ่งว่า

...พระยารัษฎาเป็นคนมีอิทธิพลและมองการณ์ไกล จึงได้คิดถนน
สร้างโรงเรียนและออกกฎหมายบังคับให้ปรับปรุง เรื่องอาหารการกินอยู่
และเศรษฐกิจของประชาชนให้ดีขึ้น ท่านเชื่อมั่นว่ายารักษาโรค
ขนานที่ คร.คันแลป ปรับปรุงให้ท่านสามารถช่วยชีวิตของท่านไว้ได้ ท่าน
จึงเล็งเห็นว่า จะปลูกสร้างโรงพยาบาลให้ ถ้าทางมิชชันนารีจะทำการ
ณ ที่หนึ่งที่ใดในภาคของท่านโดยให้ คร.คันแลป เลือกสถานที่เอง¹

คร.คันแลป มีความรักความหวังดีต่อพระยารัษฎา ตลอดเวลา ได้มีส่วน
ช่วยพระยารัษฎาในบางเรื่อง เช่น เรื่องการรักษาพยาบาลราษฎร เรื่องการศึกษา
โดยพระยารัษฎาเป็นผู้เสนอให้ คร.คันแลปทำหน้าที่เป็นผู้ตรวจการศึกษาพิเศษ
มีอำนาจตรวจโรงเรียนรัฐบาลได้ทุกแห่งในมณฑลภูเก็ต มีอำนาจเสนอข้อบังคับ
ปรับปรุงและขยายกิจการได้ งานในหน้าที่นี้ คร.คันแลปได้เริ่มทำตั้งแต่วันที่ พ.ศ. 2453

¹คร.คันแลป ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์ในประเทศไทย ค.ศ. 1828 -
1958 หน้า 159

ดร.คันแลป เป็นผู้มีความสำคัญในการก่อตั้งโรงพยาบาลที่เมืองตรัง และ
ศูนย์กลางคริสต์ศาสนิกายโปรเตสแตนต์ประจำหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกได้สำเร็จ
ในปี พ.ศ. 2454 เขาถึงแก่กรรมหลังพระยาภิรมย์ภักดี* โดยฝังศพที่สุสาน
ริมภูเข ในอำเภอเมืองตรัง ในที่ดินแปลงหนึ่งของพระยาภิรมย์ภักดี ซึ่งท่านซื้อไว้ให้

ความสัมพันธ์ระหว่างพระยาภิรมย์ภักดีกับ ดร.คันแลปนั้น หนังสือพิมพ์
ฟอร์ทไทม์แอสซิเจต ได้ลงบทความไว้เมื่อปี พ.ศ. 2453 เนื่องจากการในวาระเปิด
ที่ทำการของสภาคริสตจักรประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตกที่เมืองตรัง ดังตอนหนึ่งของ
บทความนี้ว่า

"ดร.คันแลปได้ใช้เวลาชั้นสุดท้าย 8 ปี ณ สถานที่ทำการแห่งนี้
สำเร็จจนได้...โดยความเป็นมิตรและมีใจกว้างขวางของ
ขุนนางไทยผู้หนึ่ง ผู้ถือว่า การทำงานรักษาโรคโดยฉับไว
และมีสมรรถภาพสูงของ ดร.คันแลป ได้ช่วยชีวิตเขาไว้รอดตาย"¹

จะเห็นได้ว่าพระยาภิรมย์ภักดี มีเพื่อเป็นชาวต่างประเทศมาช่วยราชการ
บ้านเมืองของมณฑลภูเก็ตอย่างเต็มใจ ซึ่งเป็นผลมาจากความรักใคร่นับถือในความ
มีน้ำใจอันดีของทั้งสองฝ่าย

*ถึงแก่กรรมปี พ.ศ. 2461 หลังพระยาภิรมย์ภักดี 5 ปี ในชีวประวัติของ
ดร.คันแลป ได้บรรยายไว้ตอนหนึ่งว่า "ท่านได้ถึงแก่กรรมเมื่อ ค.ศ. 1918 ภายหลัง
ที่ได้ทำงานมาแล้ว 43 ปี และฝังศพไว้ที่จังหวัดตรัง ซึ่งเป็นที่ทำการที่ท่านได้สร้างขึ้นเอง
ณ ที่สุสานริมภูเข ซึ่งพระยาภิรมย์ภักดีประสิทธิ์หาญรักได้มอบให้" ...อ้างอิงจาก
ดร.เคนเนท อี. แวลล์ ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์ในประเทศไทย ค.ศ. 1828 -
1958 หน้า 162

¹ดร.คันแลป ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์ในประเทศไทย ค.ศ. 1828 -
1958 หน้า 159

ความสัมพันธ์ระหว่างพระยารัษฎา กับชาวจีน

พระยารัษฎา เป็นผู้ที่เกิดมาจากครอบครัวชาวจีนที่เข้ามาประกอบอาชีพในเมืองไทย ซึ่งพระยารัษฎา ก็ไม่ได้ปักมั่งหรือรังเกียจชาติตระกูลว่าสืบเชื้อสายมาจากชาวจีน ขณะเดียวกันพระยารัษฎา ก็มีความรู้ดีว่าเป็นคนไทยคนหนึ่งที่มีความรักในดินแดนถิ่นไทย นับถือศาสนาพุทธและมีความจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างยิ่ง¹ สำหรับการทำงานของพระยารัษฎา ในวันหนึ่ง ๆ นั้นก็ได้พบปะร่วมงานกับชาวจีนเสมอ เช่น การออกตรวจตราเหมืองแร่ การพบปะกับกรมกรจีน การประชุมปรึกษาหารือร่วมกับกรมการเมืองอื่น เป็นต้น

¹การวิเคราะห์จากเอกสารต่าง ๆ และคำสัมภาษณ์ดังนี้ กองจดหมายเหตุกรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 99/22 เรื่องลงข่าวคึกคักมเหยพระยารัษฎา และอื่น ๆ ร.ศ. 112 - ร.ศ. 119 เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 3.1/10 รายงานกระทรวงมหาดไทย เรื่องข้าราชการถึงแก่กรรม 7 ตุลาคม 2454 - 20 กุมภาพันธ์ 2465 เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 36 ก/5 รายงานพระยารัษฎานุประดิษฐ์ เรื่องเหตุการณ์ในเมืองจีน (21 เมษายน - 14 พฤษภาคม 2455) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมะลายู ร.ศ. 109 หน้า 44, 61, 63, 65 ขุนเสนานวงศ์ภักดี หน้า 25, 97, 102 และคำสัมภาษณ์คำโต้ะเขียนแจ้ง ณ ระนอง เมื่อ 4 กรกฎาคม 2525 ปิ่นัง ประเทศมาเลเซีย

ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453 - 2456) ในเวลาที่พระยารัษฎาปฏิบัติราชการด้วย 3 ปี พระยารัษฎา ได้รับมอบหมายให้ติดตามความเคลื่อนไหวของชาวจีนในเมืองปิ่นัง สิงคโปร์ และหัวเมืองมลายูว่ามีส่วนเกี่ยวข้องกับการเมืองของประเทศจีนหรือไม่อย่างไร เพราะพระองค์ทรงสนพระราชหฤทัยเกี่ยวกับความเคลื่อนไหวทางการเมืองของจีนซึ่งขณะนั้นได้มีการปกครองแบบประชาธิปไตย พระยารัษฎาได้ติดตามข่าวและพยายามไต่ถามชาวจีนที่มาจากเมืองจีน พ่อค้า นายทหารจีน เป็นต้น ถึงสภาพการเมือง ผลผลิตเสียที่แท้จริงเป็นอย่างไร ถึงรายละเอียดข้างล่างนี้ซึ่งมิได้หมายความว่า พระยารัษฎาไม่สนใจความเป็นชาวจีนของตนเองที่จริงควรจะเป็นฝ่ายชาวจีน หรือช่วยเงินเรียไร แต่พระยารัษฎากลับคำหนีและโจมตี ที่เป็นเช่นนี้เพราะท่านระลึกเสมอว่าตนเองเป็นคนไทยและไม่เห็นด้วยกับการปกครองของจีนสักหนึ่งอีกประการหนึ่งมีผู้นำกลุ่มของจีนบางคนหลอกลวงจริง นอกจากนี้เป็นเหตุผลทางการเมืองและเป็นการตอบสนองนโยบายของรัชกาลที่ 6 ที่ทรงไม่วางใจในพฤติกรรมของผู้นำจีนและคนจีนบางคนเช่น ดร.ซุนยัตเซ็น ผู้นำในการล้มล้างระบบกษัตริย์ (ตามพระราชดำริของพระองค์)¹ นายเหมืองบางคนก็เรียไรเงินจากนายเหมืองด้วยกันเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัวโดยส่อให้เห็นว่าจะมีการทุจริตถึงรายละเอียดที่ได้มาจากการสรุปใจความสำคัญของเอกสารฉบับนี้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 36 ก/5 รายงานพระยารัษฎาประคิษฐ์ เรื่องเหตุการณ์ในเมืองจีน (21 เมษายน - 14 พฤษภาคม 2455)

ประการแรก ขณะนี้จีนปกครองโดยรัฐบาลเก็กเหม็ง¹ ภายในประเทศ แบ่งเป็นมณฑลคล้ายกับประเทศเล็ก ๆ เช่นเดียวกับสหรัฐอเมริกา ไม่เหมือนมณฑลของไทย ในปี พ.ศ. 2455 มณฑลต่าง ๆ ของจีนยังไม่ได้รวมกันเป็นปึกแผ่นแน่นอน แต่ละมณฑลต่างจัดการปกครองกันเองตามใจชอบไม่ยอมอยู่ในระเบียบเดียวกัน เช่น บางมณฑลเชื่อฟังรัฐบาลที่เมืองปักกิ่ง บางมณฑลไม่เชื่อฟัง

ประการที่สอง มีข้าราชการจีนมาที่เมืองปักกิ่ง เพื่อมาชักชวนให้เข้าบริษัทบ้าง² ตั้งธนาคารบ้าง เพื่อทำเป็นเงินทุนและเรียกรไปอุดหนุนรัฐบาลจีน บางคนก็อ้างว่าจะให้ประธานาธิบดียวน ซี ไช บางคนอ้างว่านำไปให้ คร.ซุนยัตเซ็น

ประการที่สาม มีพ่อค้าจีน ทหารจีน มาสนทนาเพื่อหยั่งเสียงคนจีนในมณฑล กูเก็ค และหาช่องทางหาเงินเรียกรช่วยรัฐบาล

ประการที่สี่ มีพ่อค้าจีนมาชักชวนพระยารัชฎาฯ ให้ไปรับราชการที่เมืองจีน ถึงค่ากราบบังคมทูลของพระยารัชฎาฯ ว่า

...ทราบข่าวว่าตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้ามาอยู่ได้จัดการบำรุงขึ้นเรียบร้อย เจริญขึ้นมากกับว่าเมืองจีนถ้าได้คน เช่น ข้าพระพุทธเจ้าสัก 5 - 6 คนแล้ว ราชการคงจะสำเร็จโดยเร็ว กับชวนให้ข้าพระพุทธเจ้าไปรับราชการที่เมืองจีน...³

ประการที่ห้า ข้าราชการจีนที่มาปักกิ่ง สิงคโปร์ พบว่า คนจีนที่นั่นคือคนจีนที่มาจากเมืองจีน แต่ที่กรุงเทพฯ รู้สึกว่าคนจีนเป็นกันเองไม่รังเกียจคนจีนที่มาจากเมืองจีนโดยตรง ตามความเห็นจากพระยารัชฎาฯว่า รู้สึกเอนเดียวกับผู้สนทนาหรือไม่

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.36ก/5 รายงานพระยารัชฎาฯ เรื่อง เหตุการณ์ในเมืองจีน (21 เมษายน - 14 พฤษภาคม 2455)

² ก.

³ ก.

พระยารัษฎาฯ ไม่ออกความเห็นแต่ตอบว่า "ข้าพระพุทธเจ้านี้ก็เป็นไทยแต่เป็นลูกจีน"¹

เรื่องราวที่พระยารัษฎาฯ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นล้วนเป็นเรื่องของการเมือง* ทั้งสิ้น สำหรับการปกครองชาวจีนของพระยารัษฎาฯ นั้น ท่านเอาใจใส่และปกครองเหมือนเป็นญาติ โดยปกครองแตกต่างกันไปตามฐานะ หน้าที่รับผิดชอบ เช่น กรรมการจีนก็เอาใจใส่ในชีวิตความเป็นอยู่ การตั้งโรงพยาบาลให้ที่เมืองภูเก็ตโดยเรียกรายเงินจากนายเหมืองและกรรมการ การจัดงานเลี้ยงดูกรรมการในงานเทศกาลตรุษจีน การงกว่นเก็บอากรบ่อนเบี้ยในวันเทศกาลหรือวันหยุด เปิดโอกาสให้กรรมการเล่นการพนันได้โดยไม่ถูกหักเงินค่าใช้จ่ายใด ๆ เป็นต้น สำหรับนายเหมืองและพ่อค้าจีนก็ได้ยกย่องนายเหมืองและพ่อค้าจีนบางคนขึ้นเป็นกรรมการเมืองของจีนช่วยปกครองควบคุมชาวจีนมิให้ก่อเหตุร้าย และไม่ก่อกวน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารวังศาลที่ 6 ม.36ก/5 รายงานพระยารัษฎาฯ เรื่องเหตุการณ์ในเมืองจีน (21 เมษายน – 14 พฤษภาคม 2455)

* คาโต๊ะ เบียนเจง ณ ระนอง หลานชายของพระยารัษฎาฯ ให้สัมภาษณ์ว่า ในเอกสารลับเกี่ยวกับรายงานเมืองจีนนั้น เป็นเรื่องของการเมือง นโยบายของประเทศในขณะนั้นที่ไม่ปรารถนาจะให้ชาวจีนในเมืองไทยรบกวนตาม ชาวจีนที่ประเทศอื่น อันเป็นผลมาจากการเข้ามาปลูกมันฝรั่งของจีนเก็กเหม็ง ซึ่งพระยารัษฎาฯ มีความเห็นว่า เป็นจีนในปกครองของรัฐบาลทหารที่เปลี่ยนแปลงการปกครองล้มล้างสถาบันกษัตริย์ ในรายงานที่พระยารัษฎาฯ แจ้งมาล้วนแต่เป็นข้อมูลที่ได้จากการสืบราชการมา แต่ในชีวิตที่เป็นจริงแล้วพระยารัษฎาฯ ก็ยังรักชาวจีนในไทย และยินดีช่วยเหลือจนเจ็ดตลอดเวลา... คำสัมภาษณ์คาโต๊ะ เบียนเจง เมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม 2525 ที่บ้านป็นัง

กฎเกณฑ์ ๗

กตาวุธบาลเมือง มณฑลภูเก็ต

วันที่ ๓ เดือน ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

ขอเดชะ ข้าพระพุทธเจ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ถัดจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 จึงจากทอดกฐินที่เมืองเชียงใหม่
 ได้รับท้าวจากที่ต่างมาแลห่อผ้าจาก
 เมืองจีน มีอักษรมงคลและคณานุกรม
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายพร้อมกัน
 นมัสการ

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ขอเดชะ
 ข้าพระพุทธเจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ลายมือและลายเซ็นชื่อเป็นภาษาไทย ของพระยารัษฎา เมื่อพ.ศ. ๒๔๕๕
 ในหนังสือราชการของพระยารัษฎาหลังปีพ.ศ. ๒๔๓๕ ไปแล้ว เป็นลาย
 เซ็นชื่อภาษาไทยทั้งสิ้น

ที่มาของเอกสารนี้ : กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๓๖๐/๕

รายงานพระยารัษฎา เรื่องเหตุการณ์ในท้องถิ่น (๒๑ เมษายน - ๑๔ พฤษภาคม ๒๔๕๕)

ในการที่นายเหมือง พอค้า จะดำเนินการกิจการค้าหรือเป็นแหล่งเงินทุนแทนนายทุน
มีนัง หรือเจ้าเมือง — เจ้าภาษีเดิมที่หมดอำนาจทางเศรษฐกิจไปแล้วเมื่อ 10 ปีเศษ
ผ่านมา คือนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2434 เป็นต้นมา นายเหมืองและพอค้าเป็นผู้ก้าวขึ้นมา
มีบทบาททางเศรษฐกิจและการค้าแบบเก่า ทั้งรายละเอียดดังนี้

โฉมหน้าใหม่ของนายเหมืองจีน กรมการเมืองจีนในมณฑลภูเก็ต

ก่อนหน้านี้นายเจ้าเมือง — เจ้าภาษี เป็นผู้นำทางเศรษฐกิจ การปกครองและ
ผู้ประกอบการ โดยสอดคล้องกับระบบการปกครองแบบระบบเหมือง อำเภอ
ละเอียดยกในบทที่ 2 จากลักษณะการปกครองท้องถิ่นและการเปิดกว้างทางการเก็บ
ภาษีอากรโดยเจ้าเมืองส่งผลให้เจ้าเมืองเดิมเป็นผู้ควบคุมปัจจัยการผลิตส่วนใหญ่
โดยเจ้าเมืองได้ชักชวนคนจีนที่เป็นนายทุนนายเหมืองและแรงงานจากประเทศ
เพื่อนบ้าน เมืองมีนัง และประเทศจีนให้เข้ามาทำเหมืองด้วยการออกทุนให้เจ้า
คอยเก็บผลประโยชน์จากค่าเช่า ภาษี รายได้ต่าง ๆ ส่วนชาวจีนที่เข้ามาทำมา
หากินในอาชีพการทำเหมืองแร่ในระดับหน้าที่ต่าง ๆ นั้นในระยะแรกเริ่มส่วนใหญ่
ไม่มีทุนรอนเป็นของตนเอง แต่ด้วยความพยายามสะสมทุน ความมีมานะออกทน
ขยันหมั่นเพียรและความชำนาญในธุรกิจการค้า ชาวจีนเหล่านี้จึงเริ่มมีบทบาททาง
เศรษฐกิจเข้าแทนที่เจ้าเมือง — เจ้าภาษีหลายคนในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกที่กำลัง
เสื่อมอำนาจทางเศรษฐกิจไป ชาวจีนบางคนได้เข้ามารับหน้าที่เป็น "ลูกช่วง" คือ
ทำหน้าที่จัดเก็บภาษีอากรแทนเจ้าเมืองและเจ้าภาษีมาแต่ดั้งเดิมแล้วส่งผลประโยชน์
ที่ได้ให้เจ้าเมือง — เจ้าภาษี เมื่อผู้นำท้องถิ่นระดับเจ้าเมือง — เจ้าภาษีเสื่อม
บทบาทลง รัฐบาลเข้ามาทำหน้าที่แทน ชาวจีนที่เก็บภาษีส่วนใหญ่ก็ยังทำหน้าที่เก็บ
ภาษีอากรต่อไปเพราะว่าเป็นผู้ชำนาญในการจัดเก็บภาษีอากรมากกว่า ซึ่งต่อมา
ชาวจีนก็ได้รับมอบอำนาจในการเก็บภาษีแทบทุกประเภท เงินที่ได้จากการเก็บภาษี
คงจะไ้มากกว่ากำไรจากการค้าและไม่ต้องลงทุนมากเท่ากับทำเหมืองแร่ ขึ้นคอน
ในการเก็บภาษีอากรและยกเงินที่ส่งให้รัฐบาลในแต่ละงวด คงจะมีส่วนเหลือที่เป็น

ค่าตอบแทนหรือกำไรจากการจัดเก็บภาษีอากร เพราะฉะนั้นค่าตอบแทนที่ได้แต่ละครั้งเท่ากับเป็นการสะสมทุนในครั้งเริ่มแรก เมื่อมีมากขึ้นพอจะเป็นทุนทำเหมืองแร่ได้ก็ทำกิจการเหมืองแร่ด้วยและค้าขายภายในเหมืองอีกเป็นการเพิ่มทุนรายได้อีกทางหนึ่ง นับได้ว่าการเสื่อมสลายของระบบเหมืองแร่ได้ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ของเจ้าเมืองกับชาวจีนผู้เข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจแทนตนแต่กลับมีความสัมพันธ์อันดีต่อกันในลักษณะของการพึ่งพาอาศัยระหว่างฝ่ายหนึ่งที่ไม่ม้อำนาจทางการเมืองแต่มีอำนาจทางเศรษฐกิจกับฝ่ายที่เป็นผู้ปกครอง เป็นการขอความช่วยเหลือจากชนชั้นปกครอง โดยชนชั้นนี้มอบยศตำแหน่งให้นายทุนชาวจีน ทำหน้าที่ช่วยดูแลปกครองในเขตที่มีคนจีนอาศัยอยู่มาก¹ ส่วนนายทุนชาวจีนใช้ตำแหน่งทางราชการการได้เข้าไปสู่อำนาจทางเศรษฐกิจและ เกียรติยศ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 น. 25/20, ปัญหาเรื่องชาวจีนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร (8 กุมภาพันธ์ 2453 / 1 มีนาคม 2458)

* มีข้อสังเกตว่า ชาวจีนที่เป็นนายทุนสำคัญ ๆ ส่วนใหญ่ไม่มีกำลังเงินมากพอที่จะสร้างความแข็งแกร่งทางเศรษฐกิจให้กลุ่มของตนถึงแม้ว่าจะเป็นผู้ดำเนินการผลิตแร่ก็มาตั้งแต่เริ่มแรกจนถึงขั้นตอนการถลุงแร่แบบโบราณที่ทำให้ได้ผลผลิตน้อย แต่นายเหมืองจีนก็มีที่ดินร่นที่จะตั้งโรงถลุงแร่ดิบเองอย่างจริงจัง มีอยู่เพียงรายหรือสองรายที่พยายามตั้งโรงถลุงแร่อย่างใหม่ก็ได้เนื้อแรมมาก แต่ก็ทำได้ไม่นาน อีกประการหนึ่งนายเหมืองจีนมิได้สนใจมากพอที่จะเป็นผู้ดำเนินการขายเอง กลับส่งไปขายบิ๊นง ทำให้ได้ราคาไม่สูงเท่าที่ควร ทั้งนี้เพราะชาวจีนยังนิยมลงทุนค้าขายมากกว่าที่จะทุ่มทุนในการทำเหมืองแร่อย่างเดียว... อ้างจากกองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 7 สม. 2.28/29 บันทึกการสนทนากับพ่อค้าเมืองภูเก็ต ของจอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (มกราคม 2473)

ในที่นี้จะกล่าวถึงผู้นำของชาวจีนในมณฑลภูเก็ต เฉพาะที่เป็นผู้นำทางเศรษฐกิจ และมียศทางราชการคือ มีหน้าที่ทางการปกครองชาวจีนด้วย ซึ่งผู้นำชาวจีนเหล่านี้ ในระยะแรกที่เข้ามาทำมาหากินในพระราชอาณาจักรสยามจะเป็นชาวจีนจากเมืองปิ่น น้อยรายที่มาโดยตรงจากประเทศจีน เมื่อเข้ามาอาศัยในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกได้รับ เงินเดือนเดือนละประมาณ 30 - 40 เหรียญมาเลย์ นับเป็นรายได้ที่ค่อนข้างสูงเมื่อ เทียบกับรายได้ของกรมกรจีนที่มียาแต่ชาวจีนส่วนใหญ่ก็จะสะสมทุนไม่ได้เนื่องจาก คิดในอบายมุขที่นายเหมืองและทางรัฐบาลเป็นผู้จัดเอง เช่น ผีน สุรา การพนัน ทำให้ เงินทองหมดไปมากกว่าที่จะถูกสะสม แต่ก็มียุหลายคนที่สะสมทุนไว้ได้จนในที่สุดสามารถ ได้ไต่เต้าขึ้นมาเป็นนายเหมืองหรือพ่อค้าได้สำเร็จ ได้แก่

จีนเนี้ยวอี้ มาจากประเทศจีนเมืองเอ๋หมิง (Amoy) แล้วมาทำงานที่เมืองปิ่น หนึ่ง ะยะหนึ่ง จึงเข้ามาค้าขายโดยระยะแรกเข้าหุ้นกับหลวงอร่ามสาครเขต ภายหลัง แยกมาค้าขายและทำเหมืองแร่เอง ต่อมาเมื่อภรรยาเป็นชาวจีนที่เกิในไทย มีบุตร 3 คน ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เมืองภูเก็ตได้ 19 ปี มีฐานะร่ำรวยและพวกพ้องมาก จึงได้รับการ แต่งตั้งเป็นนายอำเภอเงินมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงบำรุงเงินประเทศ¹

จีนตันบุเชียน เดินทางมาจากเมืองปิ่น เข้ามาทำเหมืองแร่ ต่อมาเมื่อภรรยา ไทยเป็นนายเหมืองที่มีชื่อเสียงในภูเก็ต ได้เข้ารับราชการในตำแหน่งนายอำเภอเงิน เมืองภูเก็ต มีบรรดาศักดิ์เป็น หลวงประเทศภักดี²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 12 ตอน ข่าหลวงเมืองภูเก็ตว่าด้วยจีนเนี้ยวอี้เข้าลี้ภัยอังกฤษ

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 26 ว่าด้วย ให้พระยาภูเก็ต จินหัวหน้าแบ่งมรดกหลวงประเทศภักดี

พระอรรคมสารเชก (ตันเพ็กฮวก ตันไทย)
เป็นพ่อค้าเหมืองแร่ กรรมการพิเศษที่ปรึกษาราชการ
ของเจ้าคุณรัชฎาภิบาลประกิจ และเป็นกรรมการสุชาภิบาล สมัยแรก

จันทน์เพ็กขาว ต้นตระกูลกันหัย ในระยะแรกที่มาจากเมืองบึง เข้ามาทำอาชีพเป็นนายเหมือง เมื่อสะสมได้มากก็ตั้งโรงกลึงแร่และตั้งร้านค้าขายสินค้าต่าง ๆ ในระหว่างปี พ.ศ. 244 - 2453 เป็นผู้ที่มีที่ดินในการทำเหมืองแร่มากที่สุดคนหนึ่ง ต่อมาได้รับยศฐานบรรพชาศักร์เป็น พระอรามสาครเขต ตำแหน่งปลัดจีน ปัจจุบันบุตรหลายยังมีกิจการเหมืองแร่อยู่ที่เมืองภูเก็ต

จันทน์เลียนกั เริ่มประ กอบอาชีพทำเหมืองแร่ขนาดเล็กเองตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ 5 ต่อมาเป็นนายอกรโรงศิคราติบุก เป็นผู้ที่มีที่ดินในการทำเหมืองแร่มากที่สุดคนหนึ่งตอนปลายรัชกาลที่ 5 มีฐานะร่ำรวยมากมีบ้านพักเป็นแบบจีนขนาดใหญ่ ด้านหน้าของบ้านมีคลองขุดเพื่อสะดวกในการลำเลียงศิคราติบุกมาศิคราและส่งขายบึงมียศฐานบรรพชาศักร์เป็นหลวงขจร จินสากร ในตำแหน่งปลัดจีน ซึ่งมีอิทธิพลและอำนาจทางเศรษฐกิจสูงมากในเมืองภูเก็ตช่วงปลายรัชกาลที่ 5

จันทน์มาบูน เป็นจีนที่เข้ามาทำมาหากินเก่าแก่ตั้งแต่สมัยบิคมารคาของท่านที่เข้ามาตั้งรกรากอยู่ที่เมืองภูเก็ตประมาณต้นรัชกาลที่ 4 บิคมารคาได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ภูเก็ตถึง 35 ปี บุกรเบิกทำเหมืองแร่ จนมีกิจการเหมืองส่วนตัวขนาดใหญ่รวมทั้งมีที่ดินให้ผู้อื่นเช่าทำเหมืองอีกด้วย มียศฐานบรรพชาศักร์เป็นหลวงสนทรสมบัติร ตำแหน่งนายอำเภอจีน¹

จันทน์ขาววัน เดิมเป็นกรรมกรจีนอยู่ 11 ปี แล้วได้ไต่เต้าขึ้นมาเป็นนายเหมืองเล็ก ๆ จนมีฐานะร่ำรวยในภายหลัง มียศเป็นหลวงสนทรจินประชา ตำแหน่งนายอำเภอจีน

จันลิ้มเก เดินทางมาจากเมืองบึงมาทำเหมืองแร่อยู่ที่ภูเก็ต ต่อมาได้กลับไปอยู่เมืองบึง เพราะว่ามีคดีวิวาทเกี่ยวกับที่ดินทำเหมืองกับคนงานในบังคับของไทย² จึงขอกลับไปอยู่เมืองบึง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2/20/7 คอบพระอนุรักษโยธา ข้าหลวงให้เร่งทำแผนที่เหมืองสวนจันทน์มาบูน

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กฟ. เล่ม 20 ว่าด้วยให้พระยาภูเก็ตและกรมการจีนตัดสินคดีจันลิ้มเก

จะเห็นได้ว่าอำนาจทางเศรษฐกิจในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกส่วนใหญ่อยู่ในมือของชาวจีน ถึงแม้ว่าระดัมน้ำท่วมถึงจะมีการโอนอำนาจรับผิดชอบทางเศรษฐกิจจากเจ้าเมืองกลับไปสู่รัฐบาล แต่กลุ่มมือที่เป็นผู้จัดเก็บภาษีอากรส่วนใหญ่ยังเป็นชุกเคิม เพราะฉะนั้นจึงเกิดเป็นการสะสมทุนระยะยาว ไม่มีการขาดตอนถึงขนาดเปลี่ยนผู้จัดเก็บภาษีอากรใหม่เหมือนกับที่เปลี่ยนเจ้าภาษีใหม่ นอกจากนี้ชาวจีนยังมีความสามารถในการสะสมทุนได้อย่างรวดเร็วเมื่อได้ทุนมาแล้วยังรู้จักเพิ่มทุนด้วยการเปิดกิจการค้าต่าง ๆ อีกหลาย ๆ กิจการ ทำให้ชาวจีนบางคนร่ำรวยขึ้นอย่างมากมาย ชาวจีนรุ่นใหม่ในสมัยที่พระยารัษฎาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลนี้ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในเขตเมือง มีการศึกษาค้นคว้าดี และมีภาวชีวิตนรรมคล้ายคลึงกับชาวจีนที่ป็นังมาก

เท่าที่กล่าวมาแสดงว่านโยบายทางการปกครองคนจีนนั้น ใช้วิธีการที่นุ่มนวลกว่าเคม โดยให้หัวหน้าคนจีนปกครองกันเอง ซึ่งเป็นวิธีการของอังกฤษในมาลายูในการเลือกหัวหน้าคนแซ่ที่พวกจีนนับถือเป็นหัวหน้า หรือคนจีนที่มีฐานะดีปกครองกันเอง มีการตั้งศาลชำระความในย่านชุมชนของคนจีนเอง โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อป้องกันมิให้คนจีนที่ประกอบอาชีพสุจริตต้องถูกรบกวนโดยคนจีนอันธพาล เพราะอาจจะทนไม่ไหวจนต้องหนีไปอยู่ในปกครองของอังกฤษได้¹ ซึ่งเป็นวิธีหนึ่งที่จะทำให้กรรมกรจีนมีจำนวนลดลง การคัดค้านคดีของศาลจีนจะมีปลัดจีนและนายอำเภอจีนร่วมตัดสินคดี นอกจากนี้นายอำเภอจีนยังมีหน้าที่ดูแลให้คนจีนประกอบอาชีพโดยสุจริต ห้ามการลักลอบค้าฝิ่น สุรา รวมทั้งทำบาปชั่วร้ายชื่อคนจีนในบังคับบัญชาว่ามีจำนวนเท่าใด²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/11 และ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 18/4

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 4, เล่ม 18

เมื่อคนจีนมาอาศัยอยู่ในมณฑลภูเก็ตมากขึ้นทำให้เกิดชุมชนจีนกลุ่มใหญ่ มีการขอตั้งโรงเรียนจีนขึ้นในมณฑลภูเก็ตที่เมืองภูเก็ตเป็นแห่งแรกก่อนหน้าที่จะมีการขอจัดตั้งโรงเรียนจีนนั้น บุตรหลานของคนจีนได้เล่าเรียนหนังสือจากแหล่งต่าง ๆ 3 แหล่ง คือ เรียนกันตามบ้าน แหล่งเรียนความศาลเจ้าหรือการส่งไปเรียนที่ต่างประเทศ เช่น เมืองจีน เมืองปีนัง

พระยารัษฎาฯ ได้นำความชันกราบทูลสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขณะนั้น พิจารณาให้จัดตั้งโรงเรียนจีน ซึ่งพระยารัษฎาฯ เข้าใจเรื่องนี้ดี เพราะตัวท่านอยู่ในครอบครัวเชื้อสายจีนไม่เคยรับการศึกษาแบบไทย เพิ่งจะมาเรียนเมื่อปี พ.ศ. 2425 พอจะเขียนชื่อได้เท่านั้น ต่อมาปี พ.ศ. 2434 จึงอ่านเขียนภาษาไทยได้บ้าง ส่วนข้าราชการ พ่อค้า ในมณฑลภูเก็ตที่เป็นจีนหรือเชื้อสายจีนก็มีอยู่มากที่ไม่ได้รับการศึกษาตามแบบโรงเรียนไทย ทางราชการจึงมักประสบปัญหาที่บุคคลเหล่านั้นไม่สามารถเข้าใจกฎระเบียบนัก

ในที่สุทศมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงวินิจฉัยว่า ไม่ควรห้ามตั้งโรงเรียนจีน เพราะจะทำให้ต่างประเทศตำหนิได้ เนื่องจากทั่วโลกต่างก็ยอมรับว่าการศึกษาเป็นสิ่งที่ดีงาม ซึ่งอังกฤษก็ยอมให้มีการตั้งโรงเรียนจีนในปีนังได้อีกประการหนึ่งถ้าห้ามมิให้ตั้งโรงเรียนจีน อาจทำให้ชาวจีนไม่พอใจ ก่อให้เกิดความไม่สงบขึ้นได้¹ รัฐบาลจึงตกลงให้จัดตั้งโรงเรียนจีนขึ้นในเมืองภูเก็ตก่อนในปี พ.ศ. 2455 รัฐบาลได้ให้การสนับสนุนโดยอนุญาตให้ใช้ตึกเก่าของพวกอั้งยี่ที่รัฐบาลยึดไว้ครั้งเกิดจลาจลให้ปรับปรุงเป็นโรงเรียนจีน ทั้งได้วางระเบียบการควบคุมโรงเรียนจีนขึ้น ดังนี้

1. ให้โรงเรียนจีนที่จัดตั้งขึ้นมาขอจดทะเบียนเหมือนกับโรงเรียนอื่น ๆ ที่รัฐบาลจัดตั้งขึ้น

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพและสมเด็จพระเจ้าพาดกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สาส์นสมเด็จ เล่ม 3 หน้า 29

2. ให้คณะกรรมการโรงเรียนจีน และพ่อค้านายเหมืองที่ออกเงิน
ค่าใช้จ่ายให้กับโรงเรียน มีหน้าที่จัดการบริหารโรงเรียน
3. มิให้โรงเรียนจีนสอนหรือใช้หนังสือเรียนที่จะทำความเสียหายให้
กับประเทศ
4. การรับเด็กนักเรียนต้องรับทั้งเด็กลูกหลานจีนและเด็กไทยเข้า
เรียนเหมือนกันและการสอนต้องสอนทั้งภาษาไทยและภาษาจีน¹

ต่อมาในปี พ.ศ. 2461 รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์
เพื่อวางระเบียบการดูแลให้รัดกุมขึ้น ซึ่งลักษณะของการควบคุมโรงเรียนจีนตาม
พระราชบัญญัตินี้ 2461 นี้ พอจะสรุปเป็นข้อ ๆ ดังนี้

1. โรงเรียนที่จัดตั้งอยู่แล้ว ครูที่สอนจะต้องพิสูจน์ให้ว่ามีความรู้
ภาษาไทยพอที่จะพูด อ่าน และเขียน เพื่อประโยชน์ในการสอนและอบรมนักเรียนได้
2. ผู้จัดการโรงเรียนต้องสอนนักเรียนให้อ่านเขียนเข้าใจภาษาไทย
ได้คล่องแคล่ว รวมทั้งปลูกฝังความจงรักภักดีต่อประเทศ ด้วยการสอนให้เข้าใจหน้าที่
พลเมืองดี
3. กำหนดให้โรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นใหม่ แจ้งความจำนงค์ให้เสนาบติ
กระทรวงธรรมการทราบภายใน 2 เดือน เป็นอย่างน้อย²

เมื่อพิจารณาบทบัญญัติที่ใช้ควบคุมโรงเรียนจีน ตามพระราชบัญญัติ พ.ศ. 2461
แล้วพบว่า กระทรวงธรรมการมีความมุ่งหมายเพื่อควบคุมครูโรงเรียนจีน มิให้เป็นจีน
มากเกินไป พยายามกีดกันคนจีนแท้ ๆ ที่พูดภาษาไทยไม่ได้ มิให้สอนในโรงเรียนจีน

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จ เล่ม 3, หน้า 30

² พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. 2461 "ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 35
หน้า 113 - 116

หังเด็กจีนที่จะเข้าเรียนต้องเปลี่ยนชื่อเป็นไทย ซึ่งทำให้คนจีนต้องชวนขายปรับบุรุษตัวเองให้เป็นคนไทยมากขึ้นและปรากฏว่า การตั้งโรงเรียนจีนในระยะหลัง ๆ มีเพิ่มขึ้นอย่างแพร่หลาย โดยชาวจีนในเมืองต่าง ๆ เป็นผู้ตั้งขึ้นเอง ดังเช่น โรงเรียนคัมภีร์มหาวิทยาลัย เป็นของพระอร่ามสาครเขตร (ตันเพ็กฮวด)¹ โรงเรียนชั้นวาทกเกา เป็นโรงเรียนราษฎรที่พ่อค้าในจังหวัดศรีสะเกษร่วมกันสร้างเมื่อปี พ.ศ. 2462² ซึ่งสามารถชักจูงให้ชาวจีนส่งบุตรหลานของตนเรียนในเมืองดังกล่าวมากขึ้น แต่ผู้มีฐานะก็เป็นจำนวนมากในเมืองต่าง ๆ ของมณฑลกุ่ต๋อ ยังนิยมส่งบุตรหลานไปศึกษาต่อที่ป่ย์นังอยู่เสมอ

ความสัมพันธ์ระหว่างพระยาธิปไตยกับคนจีนเท่าที่วิเคราะห์แล้ว ความสัมพันธ์ของสองฝ่ายค่อนข้างจะไปในรูปที่ดี เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรกที่คนจีนในมณฑลนี้ยอมรับนับถือ เชื่อฟังมากกว่าข้าหลวงเทศาภิบาลอื่น ๆ การที่มีคนจีนลดน้อยลงเป็นเพราะช่องว่างระหว่างเชื้อชาติ ภาษา อาชีพ มีน้อย ไม่เห็นทางเท่าข้าหลวงเทศาภิบาลคนอื่นประกอบกับความสามารถส่วนตัวจึงหวั่นหวะของเวลาที่พระยาธิปไตยเข้ามารับตำแหน่งประกอบกันจึงทำให้การปกครองของท่านสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 คำกราบทูลของกรมหลวงดำรงราชานุภาพที่ 257/20589 วันที่ 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120

² รายงานกิจการจังหวัดศรีสะเกษประจำปี พ.ศ. 2505 "โรงเรียนราษฎรที่พ่อค้าร่วมกันตั้ง" หน้า 67 - 70

ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อยู่ใต้มังคัมภีร์ชา ผู้ร่วมงานและราษฎร

ในฐานะที่พระยารัษฎาเป็นผู้บัญชาการนั้น ท่านจะวางตัวเป็นคนเจ้าระเบียบ มีวินัย ทำงานเป็นระบบ เป็นคนละเอียดรอบคอบ และชอบคนขยัน ทั้งคำถามต่าง ๆ ที่ท่านถามราษฎร เมื่อท่านหักทลายแต่ละครั้ง

พระยารัษฎามีใจจะมีมนุษยสัมพันธ์อันดีกับผู้อยู่ในฐานะที่สูงกว่าท่านนั้นในฐานะที่ท่านเป็นผู้บังคับบัญชาที่รู้จักเห็นอกเห็นใจข้าราชการชั้นผู้น้อย ราษฎร เช่น การยอมรับฟังข้อเรียกร้องของกรรมกรจีนที่มาร้องเรียนว่าถูกนายเหมืองเอาเปรียบ ค่าชอ้งให้สร้างโรงพยาบาล เป็นต้น นอกจากนี้พระยารัษฎายังเป็นเพื่อนที่ไม่ล้มเพื่อนง่าย ๆ ทั้งกล่าวชมเชยขอคร. คันแลป นายสกินเนอร์ เบอร์รี กงสุลสยามอังกฤษประจำที่เมืองสิงคโปร์ คำบอกเล่าของกัปตันไมล์สชาวออสเตรเลีย ของเขงเกี่ยวคนจีนจากพวกเก็กเหม็ง เป็นต้น ล้วนแต่ชมเชยว่าท่านเป็นผู้ที่มีมนุษยสัมพันธ์อันดีกับเพื่อนฝูงเสมอ

ในฐานะที่ผู้วิจัยวิเคราะห์ห่อออกมาได้ว่า พระยารัษฎาเป็นคนที่เข้าสังคมเก่ง มีเพื่อนฝูงมาก มีเจ้านายที่เข้าใจและผู้อยู่บังคับบัญชา ผู้ร่วมงาน ลูกน้องมากมาย มีราษฎรที่ท่านปรารถนาจะเข้าไปช่วยเหลือ สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่ต้องอาศัยรายได้อันมากมายที่จะมาช่วยจุนเจือให้การวางตัวของท่านในแนวมั่งคั่งล่องไปด้วยดี จึงมีการศึกษาวิเคราะห์ต่อไปอีกเล็กน้อยว่าพระยารัษฎามีรายได้จากทางใดบ้าง

ปรากฏว่าฐานะทางเศรษฐกิจส่วนตัวและครอบครัวดี เพราะครอบครัวมีฐานะร่ำรวยมาก่อนและมีรายได้จากหน้าที่ต่าง ๆ เช่น รายได้ที่ได้จากการปฏิบัติราชการ ได้แก่ เงินเดือน เงิน 5% จากเงินภาษีอากร ยิงเก็บภาษีอากรคิบก ยางพาราได้สูง ยิงได้เงินเบอร์เซ็นต์สูง รายได้จากการค้าขายผลิตผลทางเกษตร เงินส่วนแบ่งจากกิจการทางโกทงวน

ส่วนฐานะทางเศรษฐกิจของมณฑลภูเก็ตในขณะที่ท่านเป็นข้าหลวงอยู่นั้นโดยเฉลี่ยมีรายได้สูง ราษฎร พ่อค้า นายเหมือง เกษตรกรมีรายได้ดี เพราะชดเชยได้มาก ข้อข่าวน้อยลง ยางพาราราคาดี สรุปแล้ว คือ รายได้สูงขึ้นในขณะที่รายได้บางส่วนอย่างลดลง การที่ราคาคิบกสูงเป็นเวลาดิคต่อกันหลายปีทำให้สถานะทางเศรษฐกิจคล่องตัว

ซึ่งในหัวเมืองที่ไม่ได้ผูกขาดกับการทำเหมืองแร่ แต่ปลูกยางพาราและพืชเศรษฐกิจ
อื่น ๆ ก็ขายได้ราคาดีด้วย จึงทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจโดยรวมของมณฑลภูเก็ต
อยู่ในระดับค่อนข้างสูง เป็นที่น่าพอใจของทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง และสภาพบ้านเมือง
ก็อยู่ในความสงบเรียบร้อย ทำให้ทุกคนประจักษ์ถึงความสามารถของพระยารัษฎาฯ
ในฐานะผู้นำการปกครองคนหนึ่งที่ประสบความสำเร็จในการทำงาน

ในช่วงร้อยปีที่ผ่านมา พระยาภิธานุประสิทธิ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) เป็นผู้นำการปกครองที่มีผลงานดีเด่นในประวัติศาสตร์การเมือง การปกครอง การเศรษฐกิจของไทย พระยาภิธานุเป็นสมาชิกคนหนึ่งของตระกูล ณ ระนอง ซึ่งในขณะนั้นมีความสำคัญต่อการปกครอง การเศรษฐกิจของท้องถิ่นมากตระกูลหนึ่ง ภูมิหลัง ประสบการณ์ในปณัยของพระยาภิธานุ ท่านมิได้รับการศึกษาจากโรงเรียนเช่นคนอื่น ๆ แต่ท่านได้เรียนรู้สิ่งต่าง ๆ จากการอบรมสั่งสอนและประสบการณ์ในชีวิตจริง โดยมีบิดาคือพระยาคำวงศ์สุริยา (คอซิมเจียง ณ ระนอง) เป็นครูคนแรกของท่านในการฝึกให้รู้จักทำการค้าขาย ศึกษาหาความรู้ในการค้าระหว่างประเทศ การทำกิจการเหมืองแร่ การปลูกฝังให้รักการเกษตร ประสบการณ์เหล่านี้มาเป็นองค์ประกอบให้พระยาภิธานุมีพื้นฐานของชีวิต ความเข้าใจและรู้จักแก้ไขปัญหาล่าง ๆ ซึ่งมีผลต่อการตัดสินใจและการทำงานของท่านในภายหลัง

พระยาภิธานุ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลในระยะที่ยังไม่พร้อมที่จะปฏิรูปการปกครองในส่วนภูมิภาคอย่างจริงจัง รัฐบาลได้ปล่อยให้เป็นการของข้าหลวงเทศาภิบาล ในการทำนุบำรุงบ้านเมือง โดยมีได้ให้ความสนับสนุนจัดสรรงบประมาณหรือหากำลังคนที่มีประสิทธิภาพช่วยเหลือข้าหลวงเทศาภิบาล ในเรื่องนี้มากเท่าที่ควร การปรับปรุงการคมนาคมและการสาธารณสุขในท้องถิ่นต่าง ๆ เป็นความคิดริเริ่มและความสามารถของข้าหลวงเทศาภิบาลโดยตรง ในฐานะผู้หาทุนและแรงงานมาดำเนินงาน ถ้ากิจการใดที่ทำรายได้ให้รัฐบาลมาก กิจการนั้นจึงจึงได้รับความสนใจจากรัฐบาล เช่นการออกพระราชนัดัติเหมืองแร่คึกเพื่อจัดระเบียบลิขสิทธิ์ที่ดิน ทางน้ำและการขนส่งที่เกี่ยวข้องกับอุตสาหกรรมเหมืองแร่ จากลักษณะการเปิดโอกาสให้ข้าหลวงเทศาภิบาลได้ทำงานอย่างค่อนข้างอิสระ ทำให้บทบาทของข้าหลวงเทศาภิบาลมีความสำคัญต่อการปรับปรุงเศรษฐกิจ การดำเนินการแก้ไขปัญหาด้านการปกครองในท้องถิ่น โดยส่วนรวมของมณฑลเกิดขึ้น สำหรับมณฑลภูเก็ต รัฐบาลตระหนักถึงความจำเป็นในการคัดเลือกผู้นำการปกครองที่ต้องมีพื้นฐานมั่นคงทางการ เมืองการปกครองนอกเหนือไปจากความสามารถเฉพาะตัวของข้าหลวงเทศาภิบาล ดังนั้นจึงคัดเลือกข้าหลวงเทศาภิบาลที่มีฐานะอำนาจ

มั่นคง ในท้องถิ่นแถบนี้มาเป็นผู้ดำเนินการปกครอง บริหารงานด้านต่าง ๆ แทนรัฐบาล โดยอย่างมีประสิทธิภาพ เช่นพระยาธรรมาธิราชในตระกูล ณ ระนอง ที่มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจและการปกครองเหมือนคนจีนกลุ่มอื่น ๆ ทางฝั่งตะวันตก นอกจากนี้ยังเป็นผู้ที่มีความสามารถและความชำนาญในการค้า และรู้จักปรับปรุงอาชีพที่กำลังดำเนินอยู่ เช่น กิจการเหมืองแร่ดีบุกให้มีประสิทธิภาพในการขุดหาแร่ได้มากขึ้น ได้ศึกษาหาทางในการประกอบอาชีพอื่นที่ไม่ใช่อาชีพการทำเหมืองแร่ เช่น อาชีพเพาะปลูกทำสวนยางพารา เป็นต้น ดังที่เคยมีผลงานเด่นชัดเมื่อครั้งที่เป็นผู้ว่าราชการ เมืองตรัง เคยชักชวนให้ราษฎรรู้จักใช้พื้นที่สำหรับเพาะปลูกแทนที่จะปล่อยให้รกร้าง จนราษฎรมีรายได้เพิ่มขึ้น

เมื่อพระยาธรรมาธิราชได้เข้ามาเป็นผู้นำการปกครองในหัว เมืองไทยฝั่งตะวันตก ตั้งแต่ ค.ศ. 2444 – พ.ศ. 2456 ตลอดระยะเวลาดังกล่าวนี้ ได้พยายามแก้ปัญหาเศรษฐกิจ ปักหลุมการปกครอง และปัญหาต่าง ๆ ด้วยวิธีช่วยตนเอง ทั้งด้านการค้า การเงินงบประมาณ ผลงานของท่านมีส่วนสัมพันธ์กับความสามารรถในการขอความร่วมมือสนับสนุนจากพ่อค้า นายเหมือง และชาวจีนในหัวเมืองแถบนี้โดยตลอด ทั้งยังใช้เป็นการชักจูงชี้ แต่เป็นลักษณะของการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน โดยผู้ให้ การสนับสนุนงานของทางราชการหรือส่วนรวมจะได้ประโยชน์จากกิจการนั้น ๆ ด้วย การที่ท่านใช้วิธีนี้ได้ดีก็ติดกับผู้อื่น เป็นเพราะมีพื้นฐานอำนาจของตระกูล ณ ระนอง ที่มีอยู่ในท้องถิ่นนั้นมาแต่เดิม ประกอบกับความเป็นผู้มีความสามารถเฉพาะตน ความเฉลียวฉลาด ความเฉียบขาด จึงทำให้ท่านมีผลงานเด่น ๆ หลายด้าน เช่น ด้านการค้าขาย การเกษตรกรรม และการปกครอง

ในด้านการต่างประเทศจะเห็นได้ว่า การที่รัฐบาลตัดสินใจเลือกพระยาธรรมาธิราชเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต เป็นที่พอใจของกงสุลอังกฤษประจำหัว เมืองฝั่งตะวันตก และพ่อค้าที่สำคัญ ๆ ในเขตนี้ และสิ่งสำคัญไม่น้อย เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขณะนั้น ได้กล่าวว่า กงสุลอังกฤษและพ่อค้าบางคนได้แสดงความยินดีกับพระองค์ และได้ให้ความหวังว่า มณฑลภูเก็ตคงจะมีสภาพดีขึ้น เจริญขึ้น เพราะเห็นความสามารถของพระยาธรรมาธิราช มาตั้งแต่เมื่อครั้งจัดการ เมืองกระบี่และเมืองตรังได้เรียบร้อยแล้ว แต่อย่างไรก็ตาม การตั้ง

พระยารัษฎานุประดิษฐ์เป็นสมุหเทศาภิบาล ก็มีพ่อค้าอังกฤษบางคนที่มีผลประโยชน์เกี่ยวข้องกับมณฑลนี้ไม่พอใจกับการแต่งตั้งครั้งนี้ก็ โดยอ้างว่า พระยารัษฎานุประดิษฐ์และครอบครัว ณะรอง ภูษาคการคำ อีกทั้งข้าราชการในมณฑลเป็นประโยชน์แก่กิจการส่วนตัวก็กีดกันผู้อื่นมิให้เข้าขายแข่ง แต่ก็ไม่ปรากฏว่าทางรัฐบาลกลางจะให้ความสำคัญกับคำร้องเหล่านี้ อย่างไร และเสียงคัดค้านนี้ต่อมาได้เงียบหายไป ทั้งนี้คงเป็นเพราะว่าท่านเป็นคนทำงานจริง มีผลงานจริง และชาวหลักฐานที่จะมายืนยันว่าท่านใช้อำนาจในทางที่ผิด เสียงคัดค้านและคำครหาต่าง ๆ จึงค่อยเงียบหายไป

ส่วนทางด้านการเศรษฐกิจในสมัยที่พระยารัษฎานุประดิษฐ์ เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตอยู่นั้น กิจการเหมืองแร่ดีบุกในหัวเมืองฝั่งตะวันตกมีความสำคัญต่อฐานะทางเศรษฐกิจของรัฐบาลและหัวเมืองแถบนี้เป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นที่มาของรายได้ส่วนใหญ่ทั้งยังมีส่วนสัมพันธ์กับการขายฝิ่น ให้กับกรมกรจีนในเหมืองแร่ดีบุก นับเป็นรายได้ที่สำคัญยิ่งอีกประเภทหนึ่งที่ได้จากหัวเมืองแถบนี้ ความสำคัญของกิจการดังกล่าวนับเป็นสิ่งที่น่าสนใจของชาวต่างประเทศ โดยเฉพาะอังกฤษซึ่งได้รับสิทธิพิเศษเหนือชาวยุโรปชาติอื่น หลังจากที่ได้ทำปฏิญญาลับกับอังกฤษใน พ.ศ. 2440 แล้ว ดังนั้นรัฐบาลจึงต้องหาวิธีป้องกันโดยการแก้ไขขอบเขตของต่าง ๆ ในกิจการนี้เสียก่อนที่จะอังกฤษจะเข้ามาแทรกแซงได้ดังที่เคยเกิดขึ้นในรัฐมลายูมาแล้ว ซึ่งไทยก็อาจารณหลุดพ้นจากการแทรกแซงของอังกฤษในกิจการดังกล่าวได้ ในขณะที่พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ยังเป็นสมุหเทศาภิบาลอยู่ โดยท่านได้คิดปรับปรุงกิจการเหมืองแร่ให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมเหมืองแร่ในมลายู จะได้มีฐานะมาลงทุนในหัวเมืองนี้มากขึ้น แนวทางการปรับปรุงกิจการค้านี้คือ กองหาทางจักรจะเบียดการท่าเหมืองแร่เสียใหม่ ทั้งด้านการอ้างสิทธิวิธีการและเรื่องแรงงาน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการประกอบกิจการเหมืองแร่สมัยนั้น โดยนำเอาหลักการที่ดีและใช้ไ้ไ้ผลแล้วของรัฐในอาณานิคมของอังกฤษในมลายูมาดัดแปลงให้เหมาะสมกับของไทย ซึ่งรัฐบาลเห็นชอบด้วยในการแก้ปัญหาดังกล่าว และได้ช่วยแก้ไขปัญหาดังกล่าวประการจากส่วนกลาง เช่น ออกพระราชบัญญัติเหมืองแร่ ซึ่งมีส่วนให้ชาวหลวงเทศาภิบาลแก้ปัญหามณฑลที่รับผิดชอบได้ดีขึ้น อีกทั้งช่วยเหลือแหล่งเงินทุนให้นายเหมือง โดยไม่ต้องการให้เงินทุนของอังกฤษหรือนายทุนที่เป็นคนบังคับของอังกฤษในบีนังและสิงคโปร์ มาเป็นมหาพ่อ

เศรษฐกิจของหัวเมืองแถบนี้ พระยารัษฎานุประดิษฐ์และรัฐบาลไต้หวันได้หาทางแก้ไข โดยอนุญาตให้มีการตั้งธนาคารเพื่อเป็นแหล่งเงินทุนดอกเบี้ยต่ำแก่นายเหมือง และป้องกันการขยายอิทธิพลของแหล่งเงินทุนเอกชน ซึ่งทำให้นายเหมืองเสียเปรียบมากเกินไป ทั้งรัฐบาลจะได้อาศัยธนาคารนี้เป็นส่วารับส่งเงินแผ่นดิน แทนธนาคารที่ป็นภัยคุกคาม ธนาคารที่ทั้งขึ้นขึ้นคือธนาคารชาร์เตอร์ที่ป็นมาเปิดสาขาภูเก็ตที่มณฑลภูเก็ต เมื่อ พ.ศ. 2450 อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่าธนาคารดังกล่าวไม่อาจแก้ปัญหาได้ ปัญหาแหล่งเงินทุนจึงเป็นไปแบบเดิม คือยอมเสียเปรียบในเรื่องราคาค่าผูกที่ผูกนายทุนต่างชาติ กับการกล่าวหาว่าทองตลาด ปัญหาที่เรื้อรังมาอีกเป็นเวลานาน

ผลงานด้านต่าง ๆ ที่พระยารัษฎานุประดิษฐ์ได้ทำไปในฐานะตัวแทนของรัฐบาล ที่มีทั้งการปกครองและด้านการเศรษฐกิจ มีปรากฏหลักฐานในกรประชุมเทศาภิบาล และการปฏิบัติราชการในมณฑล ในการประชุมเทศาภิบาลแต่ละครั้ง เสมอซึ่งท่านมักจะเป็นเสียงนำในการปรึกษาราชการต่าง ๆ ในที่ประชุม ท่านได้เคยเสนอแนะว่ารัฐบาลควรที่จะศึกษาและรับรู้ถึงความจำเป็นต่าง ๆ เพื่อการพัฒนาของแต่ละมณฑล นอกจากนี้ท่านยังได้รับความสนใจเชื่อถือจากรัฐบาลหลายเรื่อง เช่น การที่ท่านได้รับการแต่งตั้งจากที่ประชุมเทศาภิบาลให้เป็นประธานและกรรมการร่างพระราชบัญญัติหลายฉบับ ได้แก่ พระราชบัญญัติเหมืองแร่ พระราชบัญญัติที่ดิน เป็นต้น ในแต่ละครั้งที่ประชุมก็มักจะลงมติเห็นชอบกับการแต่งตั้งดังกล่าว ด้วยเหตุผลที่ท่านเป็นผู้ที่มีความชำนาญรอบรู้ในกิจการเหล่านั้นดีพอนั่นเอง

พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ได้ขึ้นมามีตำแหน่งเป็นผู้นำการปกครองในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก ในขณะที่สภาพแวดล้อมไม่เอื้ออำนวยให้การปกครองเป็นไปอย่างสะดวกง่ายดาย ล้วนแต่มีปัญหาลำบาก ๆ ที่มาจากความล่าช้าของบ้านเมืองไทย ซึ่งตรงข้ามกับรัฐอาณานิคมของอังกฤษที่อยู่ข้างเคียงมีความเจริญก้าวหน้า และมีสวัสดิการของสังคมดีกว่า ทั้ง ๆ ที่ต่างมีรายได้จากเหมืองแร่ดีบุก แต่เงินที่กลับคืนมาสู่ราษฎรไทยในหัวเมืองแถบนี้ น้อยกว่าราษฎรในรัฐอาณานิคมของอังกฤษ การคมนาคม การสาธารณสุข สาธารณูปโภคต่าง ๆ ล้าหลัง ปัจจุบันนี้จะช่วยให้กิจการเหมืองแร่ดีบุกผลิตได้สูง จนส่งกำไรรวดเร็วแทบไม่มี อีกทั้งมีการผูกขาดและโจรสลัดจากหนังสือพิมพ์ของอังกฤษในไต้หวัน และสิงคโปร์ประโคมข่าวยุยงตลอด

เวลา ภัยจากจักรวรรดินิยมมีมากขึ้นทุกที แต่ถึงเหตุนี้อาจไปรื้อฟื้นสวัสดิการ ความเป็นอยู่
ของประชาชนในหัวเมืองแถบนี้ขึ้น เมื่อพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ได้เข้ามาดำรงตำแหน่งผู้ว่าการ
ปกครองในหัวเมืองมณฑลภูเก็ต ตั้งแต่ พ.ศ. 2444 - 2456

ผลงานและโครงการต่าง ๆ ของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ซึ่งสำคัญถึงโลกาภิวัตน์ในเวลานั้นคือ
ผลงานของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ที่เกี่ยวข้องกับกิจการเหมืองแร่ภูเก็ต ได้แก่ แล่งเงินทุน แรงงานใน
กิจการเหมืองแร่ แล่งแร่ แล่งน้ำ นายเหมืองผู้ประกอบกิจการเหมืองแร่ ปัญหาที่เกิดจาก
ปัจจัยการผลิตต่าง ๆ นี้ พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ได้ใช้วิธีการแก้ไขอย่างเฉลียวฉลาด มีทั้งการเลือกวิธีการ
แบบเก่ามาใช้เครื่องมือ เครื่องจักรใหม่ ๆ เช่น การจัดการทำเหมืองลึก บางปัญหาแก้ไขวิธีใหม่
พยายามเอาใจฝ่ายที่เสียผลประโยชน์หรือเสียเปรียบมาก่อน เพื่อเรียกร้องความสนใจและเป็น
การผ่อนคลายความรุนแรงที่อาจจะเกิดขึ้นซึ่งที่เคยเกิดมาแล้ว เช่น กรณีการก่อกวนของกรรมกรจีน
พระยารัษฎานุประดิษฐ์ จะรับฟังคำร้องเรียนของกรรมกรจีนเสมอและยังปฏิบัติตามข้อร้องเรียนเหล่านั้นใน
บางกรณี เช่น คำร้องเรียนขอที่รักษาพยาบาลหรือโรงพยาบาลสำหรับกรรมกรจีน บางปัญหา
พระยารัษฎานุประดิษฐ์ จะใช้วิธีการรุนแรง เฉียบขาด เพื่อป้องกันเหตุร้ายที่จะลุกลามต่อไปได้ เช่น
การเกณฑ์นักโทษออกมาสร้างถนน ก่อสร้างสาธารณูปโภคต่าง ๆ พระยารัษฎานุประดิษฐ์ จะโฆษณาการ
ว่า ถ้านักโทษนี้ทำตามจับ ถ้าอดสูให้ขังไว้ ทำให้ปัญหาเกี่ยวกับนักโทษหมดที่แทนจะไม่มี

นอกจากผลงานด้านกิจการเหมืองแร่ภูเก็ตแล้ว ผลงานสำคัญอีกส่วนหนึ่ง คือ ผลงานด้านการ
เกษตรกรรม ซึ่งเป็นงานใหม่ของคนหัวเมืองที่มิอาจคาดเดาได้ เวลาที่นานมาแล้ว ไม่เคยมีการ
ส่งเสริมทางด้านนี้ และยังมีทัศนคติว่า ที่ดินของมณฑลนี้ไม่เหมาะสมต่อการเกษตรกรรม แต่
พระยารัษฎานุประดิษฐ์ สามารถปลุกความนึกคิดเก่า ๆ นี้ไปได้ ด้วยการส่งเสริมการทำนา การทำสวน
ยางพารา ซึ่งกลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของประเทศในเวลาต่อมา ผลงานที่เด่นชัดลงมาคือ
ผลงานในด้านการค้าขาย จากการที่หัวเมืองภูเก็ตถูกผูกขาดการค้าอาหาร เครื่องอุปโภค
บริโภคจากเมืองนี้แต่ฝ่ายเดียว พระยารัษฎานุประดิษฐ์ สามารถส่งเสริมให้หัวเมืองแถบนี้เป็นผู้ขาย
อาหาร เครื่องอุปโภค บริโภค แต่เมืองนี้บาง ก็น่าสงสัยส่วนครัว เบ็ด โถ ไข่ หมู วัว

คัมภีร์จาก (ไว้มุ่งหลังกา) ที่เป็นผลิตผลจากราษฎรทุกครัวเรือน อันเป็นผลมาจากการบังคับให้ราษฎร
ทุกครัวเรือนปลูกพืชผักสวนครัว นอกจากจะเป็นวิโลกภายในครอบครัว ไปท่องเที่ยวจากเมืองปิ่นแก้ว
ยังไปเป็นแหล่งผลิตส่งขายปิ่นแก้วอีกด้วย และปริมาณเรือกที่เก็บซื้อประมาณ ๗ ล้านกอบอง เนื่องจาก
ราษฎรทำนาเอง

ผลงานของ ๗ องค์มาของท่าเพียงเป็นหลักฐานยืนยันมาจนถึงทุกวันนี้ คือ ผลงานด้านการ
ส่งเสริม การคมนาคมและการสาธารณสุขโลก ถนนหนทางต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นในสมัยของพระยารัษฎา
ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2427 - พ.ศ. 2456 ปรากฏว่า ทุกวันนี้ถนนหนทางที่สร้างขึ้นแทบทุกสายในหัวเมือง
ไทยฝั่งตะวันตก จุดเด่นของผลงานด้านนี้คือ ท่านสร้างขึ้นโดยชาวจังหวัดสำคัญสองประการ คือ
ปัจจัยเรื่องเงินงบประมาณและกำลังเจ้าหน้าที่ ท่านสามารถแก้ปัญหาสำคัญนี้ได้ โดยเงินนอก
งบประมาณ คือเงินทดแทน (Compensation) และเกณฑ์กำลังราษฎร นักโทษมาช่วยในการ
สร้างทางคมนาคมและสาธารณสุขโลกต่าง ๆ

จากการวิจัยผลงานและโครงการของพระยารัษฎา มิใช่จะสำเร็จตามเป้าหมายทุก
โครงการไป มีบางโครงการที่ยังไม่เสร็จเรียบร้อย ท่านก็ถึงแก่อนิจกรรมเสียก่อน เนื่องจาก
ถูกยิงและมีอาการโรคอันแทรก ทำให้ท่านถึงแก่อนิจกรรมภายหลังจากถูกยิงมาแฉะห้าสิบห้าวัน
ด้วยโรคปอดบวม โรคกระเพาะอาหาร

ถึงแม้ว่าพระยารัษฎา จะถึงแก่อนิจกรรมไปแล้วก็ตาม แต่ผลงานและคุณงามความดีของท่าน
ท่านยังปรากฏอยู่ จากการวิจัยพบว่า พื้นฐานทางชาติตระกูล การอบรมเลี้ยงดู ความรอบรู้
ความสามารถเฉพาะตัว ทำให้พระยารัษฎา ประสบความสำเร็จในการทำนุบำรุงบ้านเมือง และ
ผลการทำนุบำรุงของท่าน ทำให้ราษฎรมีฐานะทางเศรษฐกิจสูงขึ้น หัวเมืองแถบนี้มีความมั่นคงปลอดภัย
มากกว่าเดิม และอำนาจหน้าที่ที่ท่านได้รับมอบหมายในฐานะ เป็นผู้ปกครองหัวเมืองไทยฝั่ง
ตะวันตก มีส่วนส่งเสริมให้ท่านประสบความสำเร็จในชีวิตที่ปกครองพัฒนาพัฒนาของประเทศไทย

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

เอกสารต้นฉบับ

ก. เอกสารที่ยังไม่ตีพิมพ์

เอกสารจากกองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

1. เอกสารรัชกาลที่ 4

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 3 สารตราตอบเมืองปะเหลียน
วาควยถวยนาคขาว จ.ศ. 1214

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 5 สารตราวาควยพระราชลัญจกร พระศรี
หลวงปลัดเมืองตรัง จ.ศ. 1215

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 3 ความขอสัญญาเจ้าพระยาสุริยวงศา
สมุหกลาโหม โทยพระนามพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามกับตันกิมเจง กงสุล
ฝ่ายสยาม ณ เมืองสิงคโปร์ จ.ศ. 1214

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 4 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีถึง
เจ้าเมืองพังงา จ.ศ. 1214 - 1215

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 5 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีถึง
พระยาบริรักษ์ภูธร หน้า 60 - 64 จ.ศ. 1214 - 1215

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 5 วาควยไต่เบงเขตแดนเมืองถลางและ
เมืองภูเก็ต จ.ศ. 1214 - 1215

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 เล่ม 6 สารตราวาควยพระราชทานลัญจกร
พระปะเหลียน ขาหลวงมหาดไทยเมืองพัทลุง จ.ศ. 1215

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 8 สารตราวาควยพระราชทานลัญจกร
หลวงสุนันทาประกร ปลัดเมืองปะเหลียน จ.ศ. 1217

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 13 สารตราว่าด้วยให้
เมืองพัทลุงบอกแยกส่วยอากรคานา เมืองปะเหลียนให้ชัก จ.ศ. 1219
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 17 สารตราว่าด้วยให้เมืองนครศรีธรรมราช
ชำระผู้รวมฉลากแยกขายที่เมืองตรัง จ.ศ. 1221
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 21 สารตราถึงเมืองนครศรีธรรมราช
ว่าด้วยให้พระเสนหาภคินีท้าวแรดขึ้นเมืองตรัง กระบี่ จ.ศ. 1223
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 22 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาถึง
พระยาภูเก็ต 9 มกราคม 2404 หน้า 91 - 94 จ.ศ. 1222 - 1224
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 22 หน้า 107 - 111 จ.ศ. 1222 -
 1223
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 23 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดี
ถึงกรมการหัวเมืองปักษ์ใต้ 9 สิงหาคม 2410 จ.ศ. 1228 - 1229
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 26 ว่าด้วยให้พระยาเทพอรชุนท้าวทางยาว
ทางเมืองชุมเมืองภูเก็ตหักให้เป็นเลขเมืองภูเก็ต จ.ศ. 1225
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 30 ใบนอกพระยาศรีสุรราชภักดีถึงพระยาภูเก็ต
(28 ธันวาคม 2408) จ.ศ. 1227
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 33 สารตราเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
ถึงพระยาภูเก็ต 31 ตุลาคม 2410 หน้า 227 - 234 จ.ศ. 1128 - 1129
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 33 สารตราว่าด้วยให้พระยาเทพอรชุนเป็น
ข้าหลวงออกไประงับจันทราที่ภูเก็ต จ.ศ. 1229
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 35 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาถึง
กรมการเมืองภูเก็ต (8 พฤษภาคม 2412) หน้า 275 - 276 จ.ศ. 1229 -
 1230
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 35 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาถึง
กรมการเมืองสระบุรี (24 เม.ย. 2411) หน้า 93 - 95 จ.ศ. 1229 - 1230

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 37 สารตราว่าด้วยหลวงเชต
ขันธักดิ์เป็นปลัดเมืองปะเหลียน จ.ศ. 1231

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 38 สารตราถึงผู้ว่าราชการเมืองถึงผู้ว่าราชการ
เมือง 5 เมือง ให้จัดการการเมืองแทนเสนายศเก็บเรียกเงินคานา จ.ศ. 1232

2. เอกสารรัชกาลที่ 5

2.1 เอกสารเขียนเล่มกรมพระกลาโหม

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 1 ว่าด้วยพระราชนาน
ทองลิ้ม เลื่อนหน้าที่ให้พระยาภูเก็ทโลหเกศทราภิการ จ.ศ. 1230 - 1231

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 1 ตอบเมืองสกลว่าด้วยผู้รายปล้นหนีมาอยู่
แขวงเมืองพัทลุง เมืองปะเหลียน จ.ศ. 1230 - 1231

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 2 เลขที่ 21 ประกาศตั้งนายอำเภอจีน
และปลัดอำเภอจีนเมืองภูเก็ต จ.ศ. 1232

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 4 สมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ไปตรวจ
ราชการสักเลขที่โขงใต้ 7 จ.ศ. 1242

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 7 ว่าด้วยให้พระยานครศรีธรรมราชเข้ามา
ปรึกษาราชการเมืองตรัง กระบี่ ปะกาไส จ.ศ. 1234

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 8 จีนสลักปล่อยฆ่าเรือคนจีนเก็บทรัพย์สินไปที่
ภูเก็ต จ.ศ. 1234

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 10 ว่าด้วยให้พระศรีธรรมบริรักษ์ปลัดเมือง
นครศรีธรรมราชไปรักษาเมืองตรัง ให้จับเรือลาคกระเวนโจรผู้ราย

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 11 ให้ชำระเงินอากรค่าน้ำ
ที่เมืองตรัง กระบี่ ปะกาไส ปากงาว แขวงเมืองนครศรีธรรมราช จ.ศ. 1236

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 11 ลารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาถึง
พระศิริธรรมบริรักษ์ ปลัดฯ ว่าด้วยให้พระศิริธรรมบริรักษ์ปราบเมืองนครศรีธรรมราช
ไปรักษาเมืองตรัง ให้จัดเรือลาดตระเวนโจรผู้ร้าย จ.ศ. 1236

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 11 ลารตราท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา,
ถึงพระยาวิชิตสงคราม มุวราชการเมืองภูเก็ต ว่าด้วยให้พระยาวิชิตสงคราม มาว่า
ภาษีทอพระยาอภัยภูคคหิรัญฯ จ.ศ. 1236

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 12 ทอนข้าหลวงเมืองภูเก็ตว่าด้วยเงิน
เนี้ยยี่เข้าดัปเยกอังกฤษ

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 13 ทะเลหน้าเมืองตรังเป็นทางเดินค้าขาย
ระหว่างเมืองภูเก็ต พังงา เกาะหมาก มีลัดคอยู่เสมอ จ.ศ. 1234

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 13 ถึงให้พระอิศราธิไชยเป็นผู้จัดการภาษี
ผลประโยชน์เมืองตรัง กระบี่ ปะกาไส ปากงาว จ.ศ. 1234

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 14 ว่าด้วยให้กัปตันเรือรบรับเงินภาษี
ส่งทาง ณ เมืองสิงคโปร์ จ.ศ. 1235

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 16 ว่าด้วยให้พระยาราชวังสรเร่งเงินภาษี
มาส่งทาง ฮ่องกง เมืองสิงคโปร์ จ.ศ. 1237

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 16 เรื่องว่าด้วยพระราชนัดดาบัตรตั้ง
พระอิสริยยศหิรัญฯ มุวราชการกระบี่ จ.ศ. 1237

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 16 ว่าด้วยส่งทหารออกไปเปลี่ยนทหาร
เมืองภูเก็ตกลับมากองทัพฯ จ.ศ. 1237

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 17 เกณฑ์ไพร่เมืองภูเก็ต พังงา ถวาย
ตะกั่วทุ่ง ตรัง ปะเหลียน กระบี่ มารักษาเมืองภูเก็ต 252 คน ในเทศกาลตรุษจีน
เพื่อป้องกันกาถอ้วาของคณจีน จ.ศ. 1240

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 18 ว่าด้วยให้ทำธรรมเนียม
รับสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ไปเมืองตรัง พ.ศ. 2421

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 เล่ม 18 ว่าด้วยให้เรือพิทยมรณยุทธออกไปเปลี่ยนเรือ
มูรธา ที่ประจำเมืองภูเก็ต จ.ศ. 1240

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 18 ว่าด้วยทอปปิพระยานครศรีธรรมราช
ยืมเงินคามาซื้อเข้าส่งเมืองตรัง จ.ศ. 1240

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 เล่ม 18 สารตราทานเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาฯ มา
ถึงพระยานครศรีธรรมราช กรมการ จ.ศ. 1240

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 19 สารตราทานเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาฯ
มาถึงพระยามลศรีสุริยวงศ์ ขาดหลวงเมืองตรังว่าด้วยให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ขาดหลวง
เร่งคืบยก อากรสวย มาทำเขาไกรลาส จ.ศ. 1239 - 1240

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 20 ว่าด้วยให้พระยาภูเก็ตและกรมการจันทกสิน
คดีจับลิบเก จ.ศ. 1241

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 23 สารตราทานเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาฯ
ตอนเมืองระนองว่าด้วย พระยาดำรงสุจริตฯ จางวางกราบถวายบังคมลาไปเมืองจีน
จ.ศ. 1241

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 23 ว่าด้วยให้ขาดหลวงอินจิเนียมาเซระเว
ท่าแฉนที่แขวงเมืองนครศรีธรรมราช เมืองกาญจนดิษฐ์ เมืองไชยา ถึงเมืองตรัง
จ.ศ. 1241

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 25 ว่าด้วยโปรดเกล้าฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์
หลวงมนตรีนิกโรโกษา ออกไปรักษาหัวเมืองทะเลตะวันตก จ.ศ. 1242

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 25 ว่าด้วยสั่งทำเรือลาดตระเวนทะเลตะวันตก
จ.ศ. 1242

จดหมายเหตุนางชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 25 สารตราเจ้าพระยา

อัครมหาเสนาบดีเจ้าพระยาวิบูลย์ธร จ.ศ. 1242

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 26 ว่าด้วยให้พระยาภูเก็จเงินหัวหน้าแบ่ง
มรดกหลวงประเทศก๊ก

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 27 ถึงพระยามนตรีสุริยวงษ์มั่งคั่งบวรการ
เมืองศรีเมืองแก้วเมืองมณฑล จ.ศ. 1242

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 29 ให้ข้าหลวงไปเรี่ยรับเงินภาษี
หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก 3 เมือง จ.ศ. 1242 - 1243

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 29 ตอบพระยาอัครมหาเสนาบดีว่าด้วย
ผลประโยชน์หัวเมืองตะวันตก จ.ศ. 1242 - 1243

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 29 ถึงเจ้าเมืองกรมการเมืองว่าด้วยพระยา
อัครมหาเสนาบดี ยื่นเรื่องราวผลประโยชน์บ้านเมือง 7 เมือง จ.ศ. 1242 - 1243

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 29 ให้ข้าหลวงไปเรี่ยรับเงินภาษี
หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก 4 เมือง จ.ศ. 1242 - 1243

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 34 สารตราท่านเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีตอบ
พระอนุรักษโยธา ขาดหลวงว่าด้วยกรมการ นายอำเภอ ราษฎรเมืองตะกั่วป่าเขา
งลี้กับพวกจีน จ.ศ. 1245

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 34 ถึงพระอนุรักษโยธา ขาดหลวงว่าด้วยสลัก
ที่เรือ สืบไต่ความประการใดแจ้งให้กงสุลสยามเมืองเกาะหมากทราบ จ.ศ. 1244

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 34 ให้กำนันลอบตักกับพวกฝรั่งไปทำ
แผนที่ปากอ่าวคลองน้ำ เมืองชุมพร เมืองหลังสวน เมืองไชยา เมืองระนอง
เมืองกระบี่ จ.ศ. 1244

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 34 ให้พระยาพิทลุง พระปะเหลียน ข้าราชการ
หลวงแพ่งเมืองปะเหลียน ราษฎรบ้านพลน ๗ เมืองศรี จ.ศ. 1244

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 42 ตอบพระยาอัครคต
ที่รักษา ว่าด้วยกราบบังคมลาจากภูวราชกรักรับ จ.ศ. 1245 - 1247

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 42 นำตัวหลวงนา นายใจ เป็นเจ้าภาษี
นายอากร จ.ศ. 1245 - 1247

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 42 หลวงนราธิกรณธิ์ ข้าราชการหลวงรักษา
หัวเมืองฝั่งตะวันตก บอกมายังท่านออกพันนายเวรขอได้นำขึ้นกราบเรียน พนา
สมุทกลาโหม จ.ศ. 1245 - 1247

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 42 หลวงนราธิกรณธิ์ ข้าราชการหลวงรักษา
รักษาราชการหัวเมืองฝั่งตะวันตก แจ้งสมุทพระกลาโหมว่า พระยารัตนเศรษฐีจัดการ
ทำภาษีคอเวอร်แมนที่เมืองตรัง เมืองระนอง จ.ศ. 1245 - 1247

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 44 ภาษีอากรเมืองตรัง จ.ศ. 1246 - 1247

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 44 ตอบพระยาอนุรักษโยธา ข้าราชการหลวงว่าให้
เบิกเงินภาษีอากร เมืองตรัง ซ่อวารสารจ่ายนักโทษที่ไม่มีญาติ จ.ศ. 1246 - 1247

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 44 ตอบพระยาอนุรักษโยธาให้ตั้งพิทักษ์ภาษีอากร
เมืองตรัง ออพิชกรรมพระกลาโหม จ.ศ. 1246 - 1247

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 44 หนังสือเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์พิพัฒน์สัตย์
ที่สมุทพระกลาโหมมาถึงพระอนุรักษโยธาข้าหลวง ซึ่งรักษาวาราชการเมืองตรัง
เรื่องภาษีผลประโยชน์เมืองตรัง จ.ศ. 1246 - 1247

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 44 เรื่องพระราชทานนามสัญญาบัตรตั้ง
พระอัครคตที่รักษา ภูวราชกรักรับ จ.ศ. 1246 - 1247

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 44 ให้พระอนุรักษโยธาข้าหลวงเรียกเก็บ
ภาษีผลประโยชน์เมืองภูเก็ตเป็นภาษี คอเวอร်แมน จ.ศ. 1245 - 1247

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 44 ตอบพระอนุรักษโยธา ข้าราชการหลวงห้าม
ขุนพันนายบ่อนอย่าให้ออกหอยจับที่เมืองตะวันตก จ.ศ. 1245 - 1247

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 46 ตอบพระอนุรักษโยธา
ข้าหลวง พระราชทานดวงตราภักดีภูมิขอมือจีน เมืองตรัง จ.ศ. 1246
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 46 ถึงพระอนุรักษโยธา ข้าหลวง ให้ไป
เมืองไทรบุรีตรึงเรื่องชักขวางการค้าขายรายลู่เขตแดนของอังกฤษ จ.ศ. 1246
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 48 สารตราทานเจ้าพระยาอัครมหาเสนา
ถึงข้าหลวงนำตั้งเจ้าภาษี ผลประโยชน์เมืองตรัง จ.ศ. 1247 - 1248
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 เล่ม 47 ถึงผู้ว่าราชการเมือง กรมการตั้งเสนาเคิม
ประเมินนา หัวเมืองชั้นใน ชั้นนอก 22 เมือง จ.ศ. 1247
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 50 ถึงเมืองพัทลุง เมืองปะเหลียน ให้ฟังคำ
บังคับบัญชาพระอนุรักษโยธา ข้าหลวงรักษาราชการ จ.ศ. 1247 - 1248
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 50 ประกาศข้าหลวงผู้ว่าราชการเมือง
ว่าควยให้พระสุรินทรามาตย์หลวงอำนาจสุรเสนี ข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองฝ่าย
ตะวันตก จ.ศ. 1247 - 1249
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 เล่ม 50 ถึงกงสุลฝ่ายสยามเมืองสิงคโปร์ เมือง
เกาะหมาก ว่าให้พระสุรินทรามาตย์ หลวงอำนาจสุรเสนีเป็นข้าหลวงรักษาราชการ
หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก จ.ศ. 1247 - 1249
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 51 สารตราทานเจ้าพระยาอัครมหาเสนา
ตอบพระอนุรักษโยธาคข้าหลวงว่า ให้ข้าหลวงออกมาชำระความหลวงวิเศษสุรการ
ณ เมืองตรัง จ.ศ. 1247 - 1248
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 51 ถึงเมืองพัทลุง เมืองปะเหลียน ให้
ฟังบังคับบัญชาพระอนุรักษโยธาคข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก
จ.ศ. 1247 - 1248
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 53 หนังสือพระยาพลเทพถึงพระสุรินทรามาตย์
พระอนุรักษโยธา ให้บังคับพระยาตรึงชำระความจีนอยู่ไซ้หุ้ใจหุ้ยจีนพุก จีนเขียน จำเลย
จ.ศ. 1249 - 1250

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 56 ประกาศตั้งกงสุล
อังกฤษหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก เมืองแขก จ.ศ. 1250

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 57 หนังสือเจ้าพระยาพลเทพตอบพระ
พระอนุรักษโยธา ให้ปรึกษาโทษหลวงพลสงคราม เมืองตรัง ร.ศ. 108

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 67 ตราตราทานพระยาอรรคมหาเสนาฯ
ถึงผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองพังงา ภูเก็ต ตรัง ระนอง ตะกั่วป่า กระบี่
พัทลุง ประเลี่ยน เรื่อง การใช้เรือรบระงับเหตุร้ายและรักษาราชการหัวเมือง
ฝ่ายทะเลตะวันตก จ.ศ. 1249

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 67 ท่านเจ้าพระยาสุรวงค์ไวยวัฒน์ถึงแก่
อสัญกรรม โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพลเทพเกณฑ์มาทำการแทนสมุห
พระกลาโหม จ.ศ. 1249

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 67 โจรผู้ร้ายปล้นเรือแขกกลิ้ง โดยพวกแขก
12 คน เจ้าของเรืออาศัยเกาะลิบง หน้าเมืองตรัง จ.ศ. 1249 - 1250

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 69 ภัยจากโจรผู้ร้ายที่ปล้นระหว่างเมืองตรัง-
ปีนัง จ.ศ. 1249 - 1250

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 69 เจ้าพระยาพลเทพเกณฑ์มา
สมุหพระกลาโหมถึงพระอนุรักษโยธา เจ้ากรมทวนทองชาย จ.ศ. 1249 - 1250

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 69 แอกนาลายบุษะวิกัณปล้นเรือตงกั
แขกกลิ้งในมัยคัมอังกฤษที่เกาะลิบง แคว้นเมืองตรัง จ.ศ. 1249 - 1250

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 69 คนในมัยคัมอังกฤษมาปล้นที่เกาะลิบง
ให้หลวงทวีปสยามกิจส่งกงสุล จ.ศ. 1249 - 1250

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 69 เงินฝักจะขอเก็บภาษีฝักไทยแบบภาษี
สมัททศรศรางฝักไทย จ.ศ. 1249 - 1250

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 69 หนังสือหลวงทวีปสยามกิจฯ กงสุลสยาม
ณ เมืองปีนัง ทูลมายังเสนาบดีต่างประเทศ เรื่องภัยจากโจรผู้ร้ายที่ปล้นบ่อย ๆ
จ.ศ. 1249 - 1250

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 70 - 71 ตรวจหางเพื่อ
รับเสด็จประพาสหัวเมืองตะวันตก ร.ศ. 108

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 70 แต่งตั้งเงินฝ้าย แซ่ตัน เป็นนายอำเภอจีน
ในภูเก็ต บรรดาศักดิ์เป็นหลวงสุนทรจิระประชา ปกครองคนจีน ร.ศ. 108

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 70 สืบสวนกรณีข้าหลวงพระอนุรักษโยธา
แจ้งว่าทหารเรือขอเงินค่าเลี้ยงอาหารแทนอาหารเก่าที่ได้รับจากเกาะหมาก ร.
ร.ศ. 108

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 70 สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา
ถึงพระสัจจาภิรมย์ ข้าหลวงท่าสายโทรเลข เรื่องการติดตั้งเครื่องสายโทรเลข
ในหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก จ.ศ. 1249

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 70 หนังสือท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา
ถึงพระยาสุรสิงหนาทภักดี (พระยาไทรบุรี) เรื่องการพระราชทานตราเหรียญ
กะปิตมาลาแก่พระยาสุรพลพิพัทธ์ผู้จับผู้ร้ายปล้นเรือแขกกลิ้งที่ปากน้ำเมืองตรัง
จ.ศ. 1249

2.2 เอกสารจากสารบาณสมคณิเทศ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 พศ. เล่ม 2 พระราชหัตถเลขาถึง
เจ้าคุณสมเด็จพระยามหากษัตริย์วงศ์ 24 มีนาคม 2423 จ.ศ. 1241 - 1241

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พศ. เล่ม 20 สารตราเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ถึง
ผู้ว่าราชการหัวเมืองมณฑลไทรบุรีตะวันตก 30 เมษายน 2415 จ.ศ. 1241 - 1242

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พศ. เล่ม 20 จดหมายของสมเด็จเจ้าพระยาถึงเจ้าพระยา
สุรวงศ์ไวยวัฒน์ 16 พฤษภาคม 2423 จ.ศ. 1241 - 1242

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พศ. เล่ม 20 จดหมายกราบบังคมทูลของสมเด็จเจ้าพระยา
บรมมหาจักรีวงศ์ 23 มีนาคม 2423 จ.ศ. 1241 - 1242

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 พศ. เล่ม 20 สมเด็จพระเจ้าพระยา
ออกไปจัดการเมืองตรัง ให้เอาเงินค่านาเมืองนครฯ มาซื้อเสบียงอาหารให้ชาวไพร่
ที่รักษาเมืองตรัง

เอกสารรัชกาลที่ 5 เล่ม 5 พระอมริวิไลยสรเกษ ข้าราชการใหญ่หัวเมือง
ฝั่งตะวันตกออกไปสำรวจเส้นทางจากเมืองตรังถึงเมืองนครฯ ตามคำสั่งของสมเด็จพระ
เจ้าพระยามหาคีรีศรีวังฯ จ.ศ. 1241 - 1242

เอกสารรัชกาลที่ 5 เล่ม 20 พระยาวิจิตรสงครามจางวางเมืองภูเก็ตถึงแก
ณัติกรม พระยาภูเก็ตโลหะเนตรารักษาราชการเมืองภูเก็ตปกครองต่อมา
จ.ศ. 1241 - 1242

เอกสารรัชกาลที่ 5 เล่ม 23 เลขที่ 5 หลวงทวีปสยามภิกษา เงินค่าตีบุก
ขายให้ทางโกหรงวนนำไปฝากไว้ที่ชาเตอร์แบงก์ และของกองเชียงไฮแบงก์
จ.ศ. 1247

เอกสารรัชกาลที่ 5 เล่ม 23 เลขที่ 10 กองคลังยามสิงคโปร์แจ้งว่า ได้รับ
เงินค่าตีบุกหลวงจากทางโกหรงวน และเงินภาษีที่ภูเก็ต พังงา ตะกั่วทุ่ง เอาไปฝาก
ไว้ที่ชาเตอร์แบงก์ กับธนาคารของกอง เชียงไฮแบงก์ แล้ว จ.ศ. 1247

2.3 เอกสารกระทรวงมหาดไทย

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.223/4 สมเด็จพระเจ้าพระยา
มหาคีรีศรีวังฯ กรวยบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จ.ศ. 1242

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2./2 ก/1 ใบบอกพระยาภูเก็ต 6๑ ถึงสมุหพระกลาโหม
จ.ศ. 1243

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/18 สำเนาประกาศของพระอนุรักษโยธา
ประกาศแก่กรมการผู้ใหญ่ ผู้น้อย นายอำเภอ กำนัน ราษฎรเมืองตะกั่วป่า
5 พฤศจิกายน 2425

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/18 สำเนาประกาศของ
พระอนุรักษโยธา แก่กรมการผู้ไทย เจ้าพนักงานและราษฎรไทย แยก เมืองตะกั่วป่า
5 พฤศจิกายน 2425

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/18 ใบบอกพระอนุรักษโยธา กราบเรียน
สมุหพระกลาโหม มีนาคม 2426

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1/18 ใบบอกหัวเมืองฝั่งทะเลตะวันตก ตะกั่วป่า
ตรัง ไทรบุรี ปีนัง (เกาะหมาก) พังงา กูเก้ต (จีนวาคม ร.ศ. 104 -
มิถุนายน ร.ศ. 107)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก./18 พ.ศ. 2425 ถึง พ.ศ. 2448
พระยารัตนเศรษฐีให้ข้อความ สถานที่ประชุมข้าราชการเมือง กรมการเมือง
รับพระราชทานนำพิณสังคีตยาปี่ละลองกรัง พ.ศ. 2425 - 2428

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12/ก. จดหมายของพระยารัตนโกษาธิบดี
กราบเรียนสมุหกลาโหม 29 มกราคม พ.ศ. 2428

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/18 ใบบอกหัวเมือง ฝั่งทะเลตะวันตก
ตะกั่วป่า ตรัง ไทรบุรี ปีนัง กูเก้ต (จีนวาคม 104 - มิถุนายน 107)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/18 ใบบอกหัวเมืองฝั่งทะเลตะวันตก
ร.ศ. 104 - 107 เรื่อง สั่งให้พระสุริเยนทรามาตย์ ข้าราชการเอกพระวิสุทธิ
กรมการพนักงานเจ้าท่า นักโทษไม่มีญาติ ราษฎรไทย เงินที่ขาดแคลน

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.23/11 พระยาพิชัยโกษา เจ้าหมื่นเสมอใจราช
หลวงนิริศราชกิจ อุนสุนทรโคจร ข้าราชการและนายไพร่ 59 คน มาราชการ
เมืองตะกั่วป่า ตั้งแต่ 15 จ.ศ. 2434

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/6 ใบบอกพระยาอนุรักษโยธา กราบเรียนสมุห
พระกลาโหม (16 ก.ย. ร.ศ. 109)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/11 คำกราบบังคมทูลของพระยามนตรีสุริยวงศ์
(22 สิงหาคม ร.ศ. 109)

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/109 พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลเกล้าถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองที่๓เหนือ 2 มกราคม ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/109 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
กราบบังคมทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จ
ตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ (2 มกราคม ร.ศ. 111)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.47/8 พระยารัษฎา กร่างเมืองกันตังห่างจากควนธานี
400 เส้น ลำเนาที่ 3/34 ท้าววราขการเมืองภูเก็ต (9 เมษายน ร.ศ. 111)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.47/18 ความเห็นของพระยามนตรีสุริยวงศ์ เรื่องการ
ลักเลขในหัวเมืองฝ่ายตะวันตก กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 9/1338 6 พฤษภาคม
ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/11 พระยาพิชัยโกษา ข้าหลวงรักษาราชการ
เมืองชายทะเลตะวันตกในกลาโหม 7 ค.ศ. 110 -- 15 ค.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.11/37 เรือเมล์เล็กพระยารัตนเศรษฐีเดินระหว่าง
ภูเก็ต ตะกั่วป่า (2 ก.ย. ร.ศ. 112)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/24 พระยารัษฎา มีความเห็นจัดการบ้านเมือง
แลให้พระยารัษฎาทำรายงานสินค้า เมืองตรัง เมืองปะเหลียน (28 ม.ค. 111 -
16 พ.ค. 112)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.42/18 พระยารัษฎาขอเบิกงบประมาณปี 2436 เพื่อใช้
ทำสะพานและถนนในตรัง

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/26 ราชการเมืองตรัง ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.99/22 เรื่องลงข่าวตักมเปี้ยพระยารัษฎานุประดิษฐ์
และอื่น ๆ ร.ศ. 112 - 119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.99/17 เรื่องเห็นควรให้มีเรือเมล์เดินระหว่างเมือง
ปัทม มาภูเก็ต ร.ศ. 112

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กองเอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/12 ใ้พระยาทิพโกษาเข้ามา
กรุงเทพแลให้หลวงนริศรว่าการแทนต่อไป (17 มีนาคม ร.ศ. 113 - 18 มีนาคม
ร.ศ. 113)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/74 เรื่องเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตรวจ
ราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.47/14 เรื่องผลประโยชน์และจัดการเรื่องต่าง ๆ ใน
เมืองสงขลา พัทลุง และนครศรีธรรมราช (16 เม.ย. - 20 ต.ค. 115)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/27 พระยาตรังจัดการราชการเมืองต่าง ๆ 20 มกราคม
2440 - 22 มกราคม 2440

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.44/21 พระยาศรีสัตนาคนหุตราชบัลลังก์
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 100 ลงวันที่ 29 สิงหาคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/19 พระยาทิพโกษาอนุญาตจ่ายเงินค่า
ซ่อมแซมถนน และสะพานมณฑลภูเก็ต (หัวเมืองมั่งตะตันตก) 25 พ.ย. 114 - 17
ก.พ. 18

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/11 พระยาทิพโกษาเป็นข้าหลวงรักษาราชการ
เมืองชายแดนตะวันตก รายงานว่า พระอัครมณฑลรักษาราชการเมืองกระบี่
ขอพระราชทานกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับการทำนุบำรุงเมืองตรัง ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 รายงานตรวจราชการมณฑลภูเก็ต ที่ 117/4181
(7 ก.ย. ร.ศ. 119)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 รายงานการตรวจราชการเมืองกระบี่ของ
พระยาอุตรกิจพิจารณา รักษาราชการแทนข้าหลวงเทศาภิบาล ที่ 117/1481 (7 ก.ย.
ร.ศ. 119)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/8 เรื่องเรขาคณิตเมืองปักษ์มาตรวจการ หน้าที่
กงสุลอังกฤษตามหัวเมือง ในพระราชอาณาเขตทางมณฑลภูเก็ต (14 ม.ค. 19 -
19 ม.ค. 119)

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/26 เรื่องราชการเมืองตรัง
(10 ส.ค. 111 - 12 ก.ค. 119)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.47/14 เรื่องผลประโยชน์และการจัดการต่าง ๆ ใน
มณฑลภูเก็ต (24 มีนาคม 120)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.3/14 พระราชบัญญัติทำเหมืองแร่ (25 ตุลาคม
ร.ศ. 119 - 19 กันยายน ร.ศ. 120)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.55.3/5 รายงานตรวจราชการของพระยารัษฎานุประดิษฐ์
ซึ่งกรมหลวงดำรงราชานุภาพทูลกรมขุนสมมติกุมภัณฑ์ (17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 จดหมายของพระยารัษฎานุประดิษฐ์กราบทูล
กรมหลวงดำรงราชานุภาพที่ 19/516 (2 ธันวาคม ร.ศ. 120)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.3/25 พระราชบัญญัติผูกขึ้น (12 กุมภาพันธ์ - 31
มีนาคม ร.ศ. 121)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.44/28 พระยารัษฎานุประดิษฐ์กราบทูลกรมหลวง
ดำรงราชานุภาพที่ป้าง ลงวันที่ 28 ตุลาคม ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.44/28 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง
กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 24 พฤศจิกายน ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.44/25 กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 218/6571 ลงวันที่ 8 เมษายน
ร.ศ. 122

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.3/19 พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ (31 ธันวาคม
ร.ศ. 120 - 18 สิงหาคม ร.ศ. 123)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/10 เรื่องรายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล
(27 กรกฎาคม ร.ศ. 120 - 20 พฤษภาคม ร.ศ. 123)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.11/12 รายงานการประชุมเทศาภิบาล 18 กันยายน
ร.ศ. 124

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.44/60 เจ้าพระยาจักรีศรีอริยวงศาคต

สมุหนายกอัศวมหาราชเสนาบดีถึงหลวงอินทรวินัย ผู้รับราชการเมือง กรมการเมือง

เมืองสตูล ตราใหญ่ที่ 1/6884 ส่งวันที่ 31 สิงหาคม ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 เรื่องขออนุญาตเรือกรมตำรวจให้พลตระเวน
มณฑลภูเก็ต ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/10 จดหมายเหตุบังคับมณฑลของกรมหลวงดำรง
ราชานุภาพ ที่ 252/20153 (12 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/11 หนังสือกราบบังคมทูลของพระยาวิชิต
รองเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการที่ 70/11265 (28 ตุลาคม ร.ศ. 128)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/13 รายงานการประชุมกระทรวงเกษตราธิการ
กับข้าหลวงเทศาภิบาล ร.ศ. 128

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.27/19 รายงานมณฑลนครศรีธรรมราช (10 มิถุนายน -
113 - 9 ตุลาคม 129)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/11 ผู้แทนเมืองสิงคโปร์และกงสุลอังกฤษมาเที่ยว
หัวเมืองฝั่งตะวันตก (ร.ศ. 129)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/11 เรื่องรายงานประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. 124
(15 กันยายน ร.ศ. 124 - 15 กันยายน ร.ศ. 129)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.21/6 จักราการเมืองสตูล (2 พฤษภาคม พ.ศ.
2453 - 6 มีนาคม พ.ศ. 2457)

2.4 เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.22.2/8 พระยาภิรมย์ภักดีเงินหลวง
ร.ศ. 109 ทำสัญญาเงินกู้

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.1/1 เรื่องผูกพันเงิน ร.ศ. 110

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4ก/24 จดหมายเหตุพระเทพโกษา
กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ที่ 363/1176 (18 ตุลาคม ร.ศ. 115)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4/ข/1 เรื่องภาษีอากรหัวเมืองชายทะเลตะวันตก
(17 ธันวาคม ร.ศ. 108 – 1 เมษายน ร.ศ. 112)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4/ข/4 เรื่องเร่งเงินภาษีอากรที่ค้างตามหัวเมือง
ชายทะเลตะวันตก (7 ธันวาคม ร.ศ. 110 – 20 พฤษภาคม ร.ศ. 111)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4 ข/4 กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์กราบบังคมทูล
บัญชีภาษีอากรในหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก (14 ธันวาคม ร.ศ. 110)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4 ข/6 เรื่องล้งวิจิตรแทนเงินและเรื่องต่าง ๆ ของ
หัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตก พระยารัษฎานุประดิษฐ์ขอลดภาษีอากรเมืองตรังและ
ประเหลียน เพราะราคาพริกไทยตกลง จนขาดกำไรเสีย รบผูกขาดค้าหอยมุก
ในเขตตะกั่วทุ่ง ถูกยึด หักงา กระบี่ ตรัง ปะเหลียน ยังคงให้พระยารัษฎานุประดิษฐ์
รับผูกขาดภาษีอากรเมืองตรังปะเหลียน ตั้งแต่ ร.ศ. 109 – ร.ศ. 114 ตามเดิม จดหมาย
กราบบังคมทูลของกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ ที่ 210/12982 (7 มกราคม ร.ศ. 111)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14 ก/14 เจ้าพระยาชลเทพฯ ดมฺพพระกลาโหม กราบบ
ทูลพระเจ้าอนงยาเชอกรมหมื่น สมมติอมรพันธ์ ที่ 213/32811 (18 มกราคม ร.ศ. 112)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4 ข/7 ล้งวิจิตรแทนเงินเรื่องต่าง ๆ ปี 113/3
(ภาษีอากรหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4 ก/8 การขายฝิ่นของห้างโกทงวนที่ ปีนัง ร.ศ.
111

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4 ข/8 เกณฑ์แผนภาษีอากรต่าง ๆ
ทางมณฑลตะวันตก ในปี ร.ศ. 115

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.26/5 จดหมายกราบบังคมทูลของกรมหมื่นเทววงษ์
วโรปการ ถึงกรมหมื่นสมมติอมรพันธ์ ที่ 43/2641 (20 พฤษภาคม ร.ศ. 114)

- จดหมายเทศน์หน้าชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4 ข/9 เรื่องงบบยอควานีอากร
ราชาริบัติหัวเมืองฝ่ายมณฑลตะวันตก (28 พฤศจิกายน ร.ศ.115)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4 ข/14 ข้าหลวงชายทะเลฝ่ายตะวันตก (7 - 15
 เมษายน ร.ศ.117)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.22.2/48 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง
พระยาศรีเทพไปรเวทที่ 160/1352 ลงวันที่ 26 ธันวาคม ร.ศ.125
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.26/1 เรื่องข้าหลวงเมืองภูเก็ตขอรับพระราชทานเบี้ย
ทองแดงไปจำหน่ายให้ราษฎรใช้ 200 ชั่ง
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.26/13 ประกาศใช้เงินตราสยามในมณฑลภูเก็ต ร.ศ.
 125 (26 กรกฎาคม ร.ศ.125)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.26/14 เรื่องจะใช้เงินบาทในหัวเมืองมลายู (8 มีนาคม
 ร.ศ.122 - 1 มีนาคม ร.ศ.126)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.26/15 เรื่องอัตราเงินแลกทอง (18 สิงหาคม ร.ศ.125-
 19 กุมภาพันธ์ ร.ศ.126)

2.5 เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ

- จดหมายเทศน์หน้าชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.10/5 เรื่องตั้งข้าหลวงเกษตราธิการ
ทรวจรราชการเพาะปลูก (11 - 30 ตุลาคม ร.ศ. 108)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.4.1/6 เรื่องการทำเหมืองในมณฑลภูเก็ตและขอพนักงาน
งานแผนที่ไม่ออก (18 มีนาคม ร.ศ.111 - 15 มีนาคม ร.ศ.115)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.6.1/1 เรื่องพระราชบัญญัติบ่อแร่ (15 มีนาคม ร.ศ.
 113 - 17 มีนาคม ร.ศ.117)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.6.1/3 สำเนาประกาศตั้งกรมโลหกิจ ภูมิวิทยา ที่
 1/963 1 มกราคม ร.ศ.119

จดหมายเทศน์แห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.44/59 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
ถึงหลวงอินทรวชิชยาน้อย ที่ 2/10620 ลงวันที่ 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 124

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.44/59 H.R.H. Prince Damrong To G.C. Hart
No. 6/10358 Bangkok, Feb., 1905 (ร.ศ. 124)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/50 Memorandum of Phaya Sri Sahadeheb
and Jens I. Westengard, Dec. 24, 1906

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/11 รายงานประชุมเทศบาลปีที่ 12 ครั้งที่ 1
(7 กันยายน ร.ศ. 125)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.223/48 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ถึงพระยาศรีสุทเทพ ไปรเวทที่ 160/1352 ลงวันที่ 26 ธันวาคม ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/50 พระยาศรีสุทเทพกับมิสเตอร์เวสเทินการ์ด
ไปตรวจราชการมณฑลภูเก็ต (6 - 7 กันยายน ร.ศ. 125)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/59 รายงานตรวจราชการของพระยาศรีสุทเทพ
และนายเวสเทินการ์ด ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 ขออนุญาตเรือกรมตำรวจให้พลตระเวน
มณฑลภูเก็ต (22 พฤศจิกายน ร.ศ. 112 - 24 ตุลาคม ร.ศ. 125)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 จดหมายของกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการถึง
กรมขุนสมมติอมรพันธ์แนบสำเนาของเวสเทินการ์ด (Mr. Jens I. Westengard)
ที่ 51/1263 2 พฤษภาคม ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/10 บันทึกคณะกรรมการที่ปรึกษาในการทำนุบำรุง
เศรษฐกิจมณฑลภูเก็ต (27 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 125)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/10 เรื่องรายงานราชการมณฑลภูเก็ต (16
พฤศจิกายน ร.ศ. 125 - 11 สิงหาคม ร.ศ. 129)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.44/60 รายงานเสนาบดีสภา ลงวันที่ 30 สิงหาคม
ร.ศ. 126

- เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.6.4/3 พระยาลูทักคัมมตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.6.5/5 พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ผู้ว่าราชการเมืองตรัง กราบเรียนพระยามนตรีสุริยวงษ์เรื่อง มีสเตอร์แอมลจวท ขอมุขากทำภาษีคึกหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตก พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ไม่เห็นด้วย (18 กุมภาพันธ์ ร.ศ.109)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.6.1/30 เรียงแร่คึกเกิดตามชายฝั่งเมืองพังงา ร.ศ.
- 119
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.6.3/38 โยนูตาคีให้ทำถนนนอกเขตจังหวัดเหมือนตามลักษณะ มาตรา 70 แห่งพระราชบัญญัติการท่าเหมืองแร่ ร.ศ.120
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.6.3/38 โยนูตาคีทำทางเรือหน้า (15 มกราคม ร.ศ.124)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.65/75 เรื่องมีสเตอร์มิลลิ่ง เฮาท์ ขอมิกรรมสิทธิ์ในการตั้งเตาถลุงคึก (30 สิงหาคม ร.ศ.126)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.6.5/95 มีสเตอร์มัวร์ (Mr. E Byron Moors) ชาวอเมริกัน ขอทำเหมืองแร่คึกในจังหวัดกาลาวันบลมณฑลภูเก็ต (11 มิถุนายน - 7 ตุลาคม ร.ศ.128)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.10.2/1 หนังสือกราบบังคมทูลของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ที่ 235/95/75 (7 มกราคม ร.ศ.128)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.10.2/4 กล้วยป่าในมณฑลภูเก็ตทำเป็นป่า (19 เมษายน ร.ศ.128)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.10.2/5 รายงานกะประมาณการปลูกต้นยางรับเบอเมืองตรัง (ม.ท.)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.6/3 เรื่องให้ผู้ว่าราชการเมืองเสฉวนหลวงแยต้อออกอาชญาบัตรให้แก่นันยังคัมโคกราวละไม้ 1 ปี (พ.ศ.2452 - 2454)

2.6 เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/7 จัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ
(กันยายน ร.ศ.117 - กุมภาพันธ์ ร.ศ.117)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/50 รายงานตรวจจัดการคณะกรรมการพระศาสนา และ
การศึกษาในมณฑลภูเก็ตของนายคิมหานุนายก ผู้อำนวยการเก่า ร.ศ.119 (ร.ศ.118 -
119)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ศ.12/50 รายงานการจัดการศึกษามณฑลภูเก็ต ร.ศ.126
ของพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ที่ 7/259 (10 เมษายน ร.ศ.127)

2.7 เอกสารกระทรวงโยธาธิการ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ.5-2/7 พระราชหัตถเลขาถึงกรม
หลวงเทเวศร์วังไชยปรการ วันที่ 29 กันยายน ร.ศ.115

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ.5.1/24 ความเห็นเรื่องสร้างรถไฟในพระราชอาณา
เขต (24 กรกฎาคม ร.ศ.120)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ.5.1/25 คำกราบทูลของพระยาศรีสทเทพลัทธิพลดล
ที่ 2449/11267 1 มกราคม ร.ศ.121 ต่อกรมขุนลพบุรีราเมศวร์

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ.5/24 จะต่อทางรถไฟจากเพชรบุรีไปแหลมมลายู
(28 กุมภาพันธ์ 124 - 21 กุมภาพันธ์ 124)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ.5/25 รายงานตรวจทางรถไฟแหลมมลายู ของมร.
กิตติน เลขาธิการกระทรวงโยธาธิการ (24 กันยายน ร.ศ.125)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ.1/25 เรื่องจัดการโยธาหัวเมือง (17 มีนาคม ร.ศ.
119 - 13 มิถุนายน ร.ศ.126)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ.1/39 จดหมายพระยาสุนทรวิจิตรกราบบังคมทูล สมเด็จพระ
บรมโอรสาธิราช ที่ 20/418 (13 มิถุนายน ร.ศ.126)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ.1/39 หนังสือกรมราชเลขาธิการถึงพระยาสุนทรวิจิตร
20/534 (14 มิถุนายน ร.ศ.126)

2.7 เอกสารกระทรวงยุติธรรม

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.25/23 จดหมายกราบบังคมทูลของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ 22.2/2782 (2 มิถุนายน ร.ศ.121)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.1/23 บริษัทสหเทศเทศตั้งเมือง สิงคโปร์ ขออนุญาตค้าขายในเมืองภูเก็ต (2 มิถุนายน ร.ศ.121-9 กันยายน ร.ศ.123)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.1/27 พ่อค้าในเมืองปิ่นร่องร้องเรียนลูกหนี้แลการค้าขายในเมืองภูเก็ต (26 กรกฎาคม – 16 พฤศจิกายน ร.ศ.124)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.2.12/33 รายงานสินค้าประเทศสยามแลนานาประเทศ (17 กุมภาพันธ์ ร.ศ.127 – 14 กันยายน ร.ศ.129)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.18/4 อังกฤษเปิดศาลกงสุลอังกฤษที่ภูเก็ต ระนอง ตรัง สตูล ปะลิศ เปิดเจรจาทุก 3 เดือนต่อครั้ง ร.ศ.129

2.8 เอกสารกรมราชเลขาธิการ เบ็ดเตล็ด

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.6 สมเด็จพระปรมหาวชิราวุธฯ จะไปจัดการเลหหัวเมืองฝั่งตะวันตก และจะไปจัดการเมืองตรัง

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/7 พระราชดำริเป็นรายงานระยะทางเสด็จเมืองภูเก็ต (19 เมษายน – 10 พฤษภาคม 109)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.2 เบ็ดเตล็ดส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำริเลขาตั้งแก่ ร.ศ.97 – 110 (พ.ศ.2421 – 2434)

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.8.1/28 พระยารัตนาทรีไปแต่งงานบุตรหญิงที่ปิ่นแก้วเรือพระม่าง โคนหินที่เกาะโลน 23 – 25 ธันวาคม ร.ศ.113 (พ.ศ.2437)

3. เอกสารรัชกาลที่ 6

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 6 ต.2.12/27 พ่อค้าในเมืองปิ่นร่องร้องเรียนลูกหนี้แลการค้าขายในเมืองภูเก็ต (26 กรกฎาคม 129 – 16 พฤศจิกายน ร.ศ.134)

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.1/10 รายงานกระทรวงมหาดไทย เรื่องราชการหัวเมืองถึงแก่กรรม (7 ตุลาคม 2454 – 20 กุมภาพันธ์ 2465)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.21/1 รายงานเมืองสตูล เรื่อง มร.จุก กงสุลอังกฤษ มาเมืองสตูล (25 กันยายน – 27 ตุลาคม 2453)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.6ก/7 เงินขอเปลี่ยนตรุษจีนเข้ามาเป็นวันที่ 1 มกราคม (18 ธันวาคม – 15 มกราคม 2455)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ.6/2 รักษาที่ดินสองข้างทางรถไฟสายใต้เพื่อประโยชน์ การทำเหมืองแร่และเรื่องราโชบายแห่งรัฐบาลในการที่ดินต่างประเทศทำแร่ในสยาม (11 สิงหาคม – 10 กรกฎาคม 2455)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ.6/4 ออกใบอนุญาตทำเหมืองแร่ชั่วคราว (7 ธันวาคม ร.ศ.129)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ.6/7 ความเห็นนายขอเดชาหลิมเรื่องหลอมดิบ (20 เมษายน – 17 กรกฎาคม 2461)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ.6/11 ปัญหากฎหมายที่เกี่ยวกับผู้ขอทำเหมืองแร่เกิน พระราชบัญญัติ (20 ธันวาคม 2462 – 26 มีนาคม 2467)

4. เอกสารรัชกาลที่ 7

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 7 กษ.4.1/72 เรื่องฎีกานายลิ้ม สกแซง ขอพระกรุณาธิคุณเรื่องเหมือง ในมณฑลภูเก็ต (29 มิถุนายน – 4 ตุลาคม 2471)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 7 แฟ้ม 166 หมายเลข 11/166 หนังสือรายงานของเสนา เสนาบดีกระทรวงธรรมการที่ 33/977 ลงวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2472 (บันทึก การตรวจราชการมณฑลภูเก็ต)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.1.66 เล่ม 1 เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทูลเกล้า ถวายบันทึกการสนทนากับพ่อค้ามณฑลภูเก็ต (14 – 19 มีนาคม พ.ศ. 2473)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.1/77 บันทึกความจำของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนคร นครสวรรค์วรพินิต เนื่องจากการสนทนากับพ่อค้าเมืองภูเก็ต (14 – 19 มีนาคม 2473)

เอกสารจากกองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร (ภาษาอังกฤษ) เป็นเอกสารชั้นต้น
ที่ยังไม่ได้อธิบาย

British Parliamentary Papers 2/15, Commercial Reports 1882.

_____ Papers 2/18, Commercial Reports 1885.

_____ Papers 3/11, Diplomatic and Consular Reports 1906.

_____ Papers 3/12, Diplomatic and Consular Reports 1906.

_____ Papers 3/18, Diplomatic and Consular Reports 1910.

_____ Papers 3/24 - 3/25, Diplomatic and Consular Report 1913 - 1914.

เอกสารจากสถาบันการศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เป็นไมโครฟิล์มจาก

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ประเทศอังกฤษ

F.O. 69/100 Report on the Suriyawong Family, with Reference to change
of Foreign Minister, 26 June, 1885.

เอกสารจากหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

หอสมุดแห่งชาติ, กอง จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เลขที่ 250 จ.ศ. 1201

_____ เลขที่ 278 จ.ศ. 1201

_____ เลขที่ 28 จ.ศ. 1204

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 เอกสารแนบหนังสือตัวเขียนและจารึก เลขที่ 129

บันทึก 7/2 (สมุดข้อเฝ้า) ประกาศเรื่องแต่งเรือรบให้ออกไปลาดตระเวนตรวจตรา

บ้านเมืองตามฝั่งทะเลตะวันตกและตะวันออก จ.ศ. 1223

หอสมุดวชิรญาณ หุ้จจดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีถึง

เจ้าพระยาบวรบุรีศรีธรรมราชา จ.ศ. 1175

_____ หุ้จจดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 เลขที่ 2/2 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนา

บดีเมืองไทรบุรี จ.ศ. 1173

_____ เลขที่ 2/3 สารตราเจ้าพระยาอัครเสนาบดีถึงกรมการเมืองกลาง

จ.ศ. 1173

หอสมุดวชิรญาณ หมายเหตุรัชกาลที่ 2 เลขที่ 5 สารตราเจ้าพระยาอัครเสนาถึง
พระยานครศรีธรรมราช จ.ศ. 1175

เลขที่ 8 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีถึงกรมการหัวเมืองปักษ์ใต้
จ.ศ. 1175

เลขที่ 9 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีถึงเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี
จ.ศ. 1175

หมายเหตุรัชกาลที่ 5 เล่ม 221 มีนาคม 22/1 พระราชทานโวาท
เรื่องเฉลิมพระชนมพรรษาแก่ราชการ พ.ศ. 2421

ข. เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

ขจร สุขพานิช (ผู้รวบรวม) "เอกสารกลาง" แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี
ปีที่ 2 เล่ม 2 เดือนกันยายน 2511

คุรุสภา, องค์การฯ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 พระนคร โรงพิมพ์คุรุสภา 2505
4 เล่ม

ชุมนุมประกาศรัชกาลที่ 4 พระนคร โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 1 พระนคร โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 2 พระนคร โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4 พระนคร โรงพิมพ์คุรุสภา, 2513

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน พิมพ์เป็นอนุสรณ์
ในงานฉานกัศพ หม่อมสนิท กุญชการ 6 มีนาคม 2510 โรงพิมพ์สรรพสามิต
2510, 108 หน้า

ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมะละกา
รัตนโกสินทร์ศก 109 พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าเฉลิมเชตรมงคล ทรงพิมพ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์
ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส พ.ศ. 2475 พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2475,
371 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาส

แหลมมลายู พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา 2512, 290 หน้า

พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. 108, 109, 117

120 รวม 4 ครวา พระนคร : โรงพิมพ์ไทย 2468, 410 หน้า

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง "ประกาศจัดตั้งอายุพิธีกรรมมณฑลภูเก็ต ร.ศ. 117" ราชกิจจา

นุเบกษา เล่ม 14 ร.ศ. 116, 21 เล่ม

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระนางเจ้าเสด็จกรมพระยา "บันทึกว่าด้วยการปกครองประเทศไทย
แต่โบราณ" ใน อักษรานุกรมศิลปากร หมวดโบราณคดี พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระ

พระราชทานเพลิงศพ นายอุทัยวรรณ อมาตยกุล (พระยาราชพินิจชัย) 7 ตุลาคม

2487 หน้า 4 - 14 โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ พระนคร 2487, 75 หน้า

เทศาภิบาล คลังวิทยา พระนคร 2495, 444 หน้า

ไทยรบพม่า พิมพ์ครั้งที่ 4 คลังวิทยา พระนคร 2505, 807 หน้า

ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 29 ตำนานเมืองระนอง องค์การคำคุรุสภา พระนคร

2511, 300 หน้า

ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 30 ตำนานเมืองระนอง ตอนที่ 4 องค์การคำคุรุสภา

พระนคร 2511, 316 หน้า

ภาพพื้นวังตัวเรข, จอมพล สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ราชินิกุลรัชกาลที่ 5

พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าหญิงรำไพประภา พิมพ์เนื่องในวันพระชนมายุครบ 5 รอบ

25 กรกฎาคม 2510 โรงพิมพ์บรรหาร พระนคร 2510, 213 หน้า

ศรี อมตยกุล และคณะรวบรวม รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช พระนคร : โรงพิมพ์

รุ่งเรืองรัตน 2505, 320 หน้า

นายกรัฐมนตรี, สำนัก จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในรัชกาลที่ 5 ปีมะโรง พ.ศ. 2411

ปีระกา พ.ศ. 2416 พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี 2516, 267 หน้า

วชิราวุธ, สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้า จกหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักใต้

ร.ศ. 128 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกเอก พระยาอุดมราชภักดี

(โก สุจริตกุล) โรงพิมพ์ตามภู พระนคร 2502, 264 หน้า

ศิลปากร, กรม ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 67 พระนคร : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์

2506, 610 หน้า

_____ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 73 พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2496,

300 หน้า

อุดมสมบัติ, หลวง (จัน) จกหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พระนคร โรงพิมพ์ศิwap 2505,

(พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานศพพระรัตนชัยมุนี อีสร์ญาณเถร) 273 หน้า

เอกสารชั้นรอง

ก. หนังสือทั่วไป

1. หนังสือภาษาไทย

เคน เนท อี เวลส์, ดร. ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์ในประเทศไทย 1828 - 1958

สภาคริสตจักรแห่งประเทศไทย พระนคร 1958, 320 หน้า

จำนง เทพหัสดินทร์ ณ อยุธยา 32 ปีแห่งชีวิตนักปกครอง โรงพิมพ์การพิมพ์ พระนคร

2519, ...2 เล่ม

ชลอ วนะภูมิ ชุมนุมจุฬาฯ ถวายพระนคร "หลักการบริหารกับวรรณคดีไทย" มงคลการพิมพ์

พระนคร 2511, 35 หน้า

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์

รัชกาลที่ 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นอนุวัจนจาตุรนต์

พฤศจิกายน 2478 โรงพิมพ์พระจันทร์ พระนคร 2478, 325 หน้า

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเรือเอกหลวงอาจณรังค์ (อิง ขว่งสุวณิช) 28 กรกฎาคม 2511 โรงพิมพ์บุญส่งการพิมพ์ พระนคร 2511, 356 หน้า

_____ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5 พระนคร โรงพิมพ์คุรุสภา 2504, 356 หน้า

_____ ลักษณะการปกครองสยามแต่โบราณ พระนคร โรงพิมพ์เลี้ยงเซี่ยงการเจริญ 2511 (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางดาว บุปผาเวส 1 ธันวาคม 2511), 185 หน้า

_____ ประวัติพระยานนทรีสุริยวงศ์ (ชั้น บุนนาค) โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร พระนคร 2483, 65 หน้า

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา และนริศรานุวัตินวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยา สาส์นสมเด็จพระเลม 6 องค์การคำของคุรุสภา พระนคร 2504, 312 หน้า

_____ สาส์นสมเด็จพระเลม 7 องค์การคำของคุรุสภา พระนคร 2504, 333 หน้า
 ธานินทร์ กรัยวิเชียร การปฏิรูประบบกฎหมายและการศาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเถลิงถวัลย์ราชสมบัติครบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์รวบรวมไม่ปรากฏโรงพิมพ์ 2511, 71 หน้า

ณัฐวิจิ สุธัชสงคราม ชีวิตและงานกงสุลไทยของพระยานุกลสยามกิจอุปนิเทศสยามรัฐ (ต้นกินเจง) กงสุลเยอเนอราลของไทยคนแรก ณ เมืองสิงคโปร์ รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์ กรุงเทพฯ 2525, 276 หน้า

แฟร์แบงก์, จอห์น. เค และคนอื่น ๆ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 2 แปลโดยศรีสุข วิชาประสิทธิ์ ไทยวัฒนาพานิช 2520, 315 หน้า

เฟรด คับลิว. ริกซ์ เขียน, อมร ไสภณวิเชษฐ์วงศ์ และเอกวิทย์ ณ กลาง แปล
การปรับตัวเข้าสู่ศักราชใหม่ของไทยสยามและพม่า โรงพิมพ์พัฒนาคมนสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย
 พระนคร 2519, 105 หน้า

เปียงยง ตั้งช้อยชัยสุรกีจบรรหาร หนังสือฉลองครบรอบ 60 ปี ของพระภัทรทิศสังวร
ผู้ให้กำเนิดภัทรีพิพิธภัณฑ์ วัดมณีมาวาส สงขลา ระลึกชาติ "หลักการค้นคว้าเรื่องราว
ของท้องถิ่นในทัศนะของพระภัทรทิศสังวร" พระนคร 2506, 280 หน้า

เวลดา, วอลเตอร์, เอฟ แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต สมาคมสังคมศาสตร์
 แห่งประเทศไทย 2514, 298 หน้า

เวลส์, ควอริช การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจน์
 สมเกียรติกุล และบุพา ชมจันทร์ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2519,
 404 หน้า

ศิลปากร, กรม จดหมายเหตุเจมส์โลว์ แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์ พระนคร โรงพิมพ์
 ศุภสภา 2519, 96 หน้า

_____ พระยาราชภักดี (พรานซิด โลว์) ผู้สำเร็จราชการเกาะพริ้นซ์ ออฟ เวลส์
 นันทา วรเนติวงศ์ เรียบเรียง พระนคร โรงพิมพ์ศุภสภา 2517, 76 หน้า

เสนานวงศ์ภักดี, ชุน ประวัติและงานของพระรัชฎาณุประภิษฐ์ พระนคร ไทยวัฒนาพานิช
 2513, 119 หน้า

สุนทรพิพิธ, พระยา วิญญาน แห่งนักปกครอง พิมพ์ครั้งที่ 1 องค์การคำศุภสภา
 พระนคร 2521, 325 หน้า

สุนทรเทพกิจจารักษ์, พระยา รวมข้อเขียนของพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ หนังสืออนุสรณ์
 ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงแมน สุนทรเทพกิจจารักษ์ พ.ศ. 2525 โรงพิมพ์
 ชวนพิมพ์ 2525 พระนคร, 285 หน้า

เอกวิทย์ ณ กลาง, รวบรวม รวมเอกสารเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เมืองกลาง
 พระนคร โรงพิมพ์ศิวพร 2510 (พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพพระยา
 อมรฤทธิธำรง (พร้อม ณ กลาง) 18 มิถุนายน 2510,) 296 หน้า

ชอลล์, คี.จี.อี. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แปลโดย คุณวรุณยุพา
สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่น ๆ ไทยวัฒนาพานิช 2522...2 เล่ม

2. หนังสือภาษาอังกฤษ

Bowring, Sir John. The Kingdom and People of Siam. London, Oxford
University Press, 1969...2V.

Ingram, James C. Economic Change in Thailand 1850 - 1970 Kuala Lumpur,
Oxford University Press, 1971. 352 p.

Purcell, Victor The Chinese in Southeast Asia. London : Oxford
University Press, 1951. 437 p.

_____. The Chinese in Malaya. Kuala Lumpur : Oxford University Press,
1967. 413 p.

Skinner, George William Chinese Society in Thailand : An Analytical
History. New York, Cornell University Press, 1957. 459 p.

Steinberg, David Joel and others. In Search of Southeast Asia. Kuala
Lumpur, Oxford University Press, 1975. 522 p.

๓. วิทยานิพนธ์และภาคินพนธ์

กรุณี แก้วม่วง ฐานะและความสำคัญของเมืองศรีรัง พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2440

ภาคินพนธ์ วิชาประวัติศาสตร์นิพนธ์ 2523, 200 หน้า อัดสำเนา

ประไพ รักษา ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ที่มีต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ปรินฎานิพนธ์ กค.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ประสานมิตร 2522, 381 หน้า อัดสำเนา

พรณี อวนสกุล กิจการเหมืองแร่กับกัมมีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภาคใต้ประเทศไทย

พ.ศ. 2411 - 2474 วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522, 327 หน้า

อัดสำเนา

วชิราวรรณ ศันตะหงษ์ นโยบายเศรษฐกิจที่มีต่อหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก สมัยรัชกาลที่ 5

วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522, 247 หน้า อัดสำเนา

วรรณคดี บุญมี ความสัมพันธ์กับอังกฤษในบางลักษณะสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว การป่าไม้และการเหมืองแร่ วิทยานิพนธ์ กค.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
 ประสานมิตร 2520, 503 หน้า อักসাเนา

สกรรจ์ จันทรัตน์ ปัญหาการปกครองมณฑลไทรบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2440 - 2452 วิทยานิพนธ์ กค.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
 ประสานมิตร 2522 อักসাเนา

สายจิตต์ เหมินทร์ การเดินรถไฟบุรี กั้นกัน ตรังถ่าน และปลิวของไทยให้แก่งกฤษ
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ อ.ม.-จุฬาลงกรณ์
 มหาวิทยาลัย 2507, 368 หน้า อักসাเนา

สุนทร หิรัญวงษ์ สถานการณ์ในช่วงสมัยปฏิรูปการปกครองมณฑลที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2434 - 2453 วิทยานิพนธ์ กค.ม.
 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2518 อักসাเนา

สมใจ ไพโรจน์ธีระวัชร์ บทบาทของพระเทวมหาดำรงกิจวันตกในการสร้างทางรถไฟ
ของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2517,
 หน้า อักসাเนา

สุภาภรณ์ คันศาคารักษ์ บทบาทของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ที่มีต่อรัฐบาลกลาง
และหัวเมืองภาคใต้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2520,
 อักসাเนา

Bunnage, Tej "The Provincial Administration of Siam from 1892 to 1915:
 A Study of the Creation, The Growth, The Achievement and The
 Implications for Modern Siam, of the Ministry of The Interior under
 Prince Damrong Rachamuphap" Doctoral disseatation, Oxfrord University,
 1968, 417 p.

ค. บทความในวารสาร

เกสสิค ลอเรน ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้ของไทย (2310 - 2383) แปลโดย
ยุพา ชุมจันทร์ วารสารธรรมศาสตร์ 4 (ตุลาคม 2517 - มกราคม 2518)
18 - 31

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา "พระยามนตรีสุริยวงศ์" และ
"ประวัติคุณหญิงเลื่อน" ดำรงราชานุภาพ พระนคร โรงพิมพ์สวนทองถิ่น 2511
ณรงค์ พวงพิศ "บทบาทคนจีนในการประมงภายในอ่าว" วารสารธรรมศาสตร์ 5
(ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519) 95 - 109)

Jeshurun, Chandran, "The Anglo - French Declaration of January 1896 and
the Indepence of Siam," The Journal of Siam Society, LVII (July,
1970), 105 - 126.

____ "Britain and The Siamese Maloy States, 1892 - 1904 : A Comment,"
The Historical Journal, 3 (1972), 471 - 491.

____ "British Foreign Office and The Siamese Moloy States. 1890 -
1892," Modern Asian Studies, (April, 1971), 142 - 150.

สัมภาษณ์

คาโตะเปียนเจ็ง ณ ระนอง หลานชายพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊)
สัมภาษณ์ที่ 20 Lebhraya Pykett Pulau Penang Malaysia สัมภาษณ์ เมื่อ
4 - 5 กรกฎาคม 2525

คุณสุรินทร์ อุตสาหัส นักธุรกิจอะดัมกันแห่งอิมพี๊ ชาวจังหวัดตรัง สัมภาษณ์ที่
Penang Club Penang Malaysia สัมภาษณ์ เมื่อ 4 กรกฎาคม 2525

คุณจินตพล ธรรมารักษ์ เจ้าของบริษัทกิตติคุณเกษตรกรรมตรัง จำกัด สัมภาษณ์ที่ 52
ถนนหน้าค้าย อ.กันทรังษ์ เมื่อ มิถุนายน - ตุลาคม 2525

Mr. Chan Hiang How นักธุรกิจชาวสิงคโปร์ สัมภาษณ์ โรงแรมเย็นไพร่ สามแยก

ถนนเจริญกรุง กรุงเทพมหานคร เมื่อ 10 พฤษภาคม 2524

คุณวิลาห์ รัตนกลีลา ภูเก็ท บุตรสาวของพระสกลสถานพิทักษ์ (ล้อยู่เกียก ณ ระนอง)

สัมภาษณ์ที่ท่าเรือกันตัง จังหวัดตรัง เมื่อ 25 พฤษภาคม 2524

คุณสุทธิ ชองการากุล ทนายความจังหวัดตรัง สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 174 ถนนพระราม 6

อำเภอเมือง จังหวัดตรัง เมื่อ 29 พฤษภาคม 2524

คุณพนนิส สุนทรนนท์ กำนันตำบลบ้านคาขาว สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 1 ถนนศักดิ์พลราชนทร์

อำเภอย่านตาขาว จังหวัดตรัง เมื่อ 24 พฤษภาคม 2524

ครูปลอด เศวตกุล สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 1 ถนนศักดิ์พลราชนทร์ อำเภอย่านตาขาว จังหวัด

ตรัง เมื่อ 24 พฤษภาคม 2524

คุณอรุณ สุนทรนนท์ สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 1 ใกล้อำเภอย่านตาขาว จังหวัดตรัง

เมื่อ 24 พฤษภาคม 2524

อาจารย์อมร สากรินทร์ อาจารย์ใหญ่โรงเรียนวิเชียรมาตุ อำเภอเมือง จังหวัดตรัง

สัมภาษณ์ที่อำเภอกันตัง จังหวัดตรัง เมื่อ 27 พฤษภาคม 2524

รศ.ดร.ประเสริฐ วิหารรัฐ ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย

ศรีนครินทร์วิโรฒ สัมภาษณ์ที่มหาวิทยาลัยศรีนครินทร์วิโรฒ เมื่อ 20 มกราคม

พ.ศ. 2524

ผศ.วิชัย หับเพ็ญ ภาควิชาบรรพารักษ์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทร์วิโรฒ

สัมภาษณ์ที่มหาวิทยาลัยศรีนครินทร์วิโรฒ เมื่อ 2 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2524

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก.

ตระกูล ณ ระนอง เข้ารับราชการ*

พระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดี (คอซู้เจียง) - เมืองระนอง

1. คอ ชิมเจง เป็นหลวงศรีโลหภูมิพิทักษ์ (ชิตา 1 คน)
2. คอ ชิมก้อง เป็นพระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดี (บุตรชิตา 26 คน)
 - 1) คออุชิน เป็นพระพิไชยชินเขตต์ (บุตรชิตา 15 คน)
 - ก. คอเขียนเตียด เป็นขุนบริรักษ์โลหะวิไลย ผู้ช่วยทางประเทศ
จังหวัดระนอง
 - 2) คออุหัง เป็นพระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดีจางวาง กำกับราชการ
เมืองระนอง (บุตรชิตา 21 คน)
 - ก. คอเขียนก้าว เป็นรองอำมาตย์เอกอยู่โรงพยาบาลศิริราช
 - 3) คออุจาย เป็นหลวงอัญญคตพิทักษ์ (บุตรชิตา 14 คน)
 - 4) คออุเหล เป็นพระยาประทีปนรภูบาล (บุตรชิตา 10 คน)
 - ก. เกอ ชิตา เป็นหม่อมหามในหม่อมเจ้าวิบูลย์ สวัสดิกุล
 - ข. ชัก ชิตา เป็นภรรยาจมีนรณพิชิต (คอบุเตียน) บุตรพระยา
จรุณราชโกศการ (คอชิมเต็ก ณ ระนอง)
 - ค. กูล ชิตา เป็นภรรยาพระศรีสยามกิจ ผู้ช่วยกงสุลสยาม
ณ สิงคโปร์ ซึ่งเป็นบุตรชายของพระยามหาอำมาตย์ธิบดี
 - ง. คลอง ชิตา เป็นหม่อมหามในหม่อมเจ้าชวลิต เกษมสันต์
 - 5) คออุเกียด เป็นพระสถลสถานพิทักษ์ (บุตรชิตา 2 คน)
 - 6) คออุกิ เป็นพระยาประวัตสุจริตวงศ์ (บุตรชิตา 8 คน)
 - 7) คออุบัว เป็นพระยาศรีโลหภูมิพิทักษ์ (บุตรชิตา 18 คน)

*ที่มา: จากคำสัมภาษณ์ดาโต๊ะเขียนเจ็ง ณ ระนอง ที่เมืองปีนัง มาเลเซีย
เมื่อ 5 กรกฎาคม 2525 เวลา 12.30 น. สัมภาษณ์โดย นางครุณี แก้วม่วง

- 8) คอยู่เบ่ง เป็นขุนอนุบาลสีมารักษ์ นายอำเภอบางเขน จังหวัดชุมพร
- 9) คอยู่ยพร (ญ) เป็นภรรยาหลวงวิจิตรภักดิ์ (เลียบ)
3. คอยู่มจิว เป็นหลวงศรีสมบัติ (บุตรธิดา 2 คน)
4. คอยู่มิม เป็นพระยาอภัยภูธรศึกษา (บุตรธิดา 16 คน)
 - 1) คอยู่เชียด เป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ 5 (บุตรธิดา 3 คน)
 - 2) คอยู่โฉ เป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ 5 (บุตรธิดา 3 คน)
 - 3) คอยู่กก เป็นพระยารัตนเศรษฐี (บุตรธิดา 10 คน)
 - 4) คอยู่มอ เป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ 5
 - 5) คอยู่ฉง เป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ 5
5. คอยู่มเต็ก เป็นพระยาจตุรราชโกศการ จางวางกำกับราชการเมืองหลังสวน (บุตรธิดา 26 คน)
 - 1) คอยู่จัน เป็นหลวงสโมสรวรราชกิจ กรมการพิเศษ จังหวัดหลังสวน (บุตรธิดา 10 คน)
 - 2) คอยู่เพี้ยน เป็นพระยาทวีวัฒนากร ผู้ช่วยอธิบดีกรมสรรพากร (บุตรธิดา 5 คน)
 - 3) คอยู่หุย เป็นหลวงนฤปดิษฐ์สวามิภักดิ์ นายอำเภอทุ่ง ปัตตานี (บุตรธิดา 2 คน)
 - 4) คอยู่เบ่งหัง (ลับ)-ธิดา เป็นภรรยาพระยาอนุภูลนิชยากรสรรพากรมณฑลพายัพ
 - 5) คอยู่โง้ย เป็นพระระนองบุรีศรีสมุทเขตต์ ผู้ว่าราชการเมืองชุมพร (บุตรธิดา 10 คน)
 - 6) คอยู่เบ่งหัง ธิดา เป็นภรรยาพระยาศิริชัยบุรินทร์ (เบี่ยน)
 - 7) คอยู่ฉ่า เป็นขุนรักษารัฐการ (บุตรธิดา 2 คน)
 - 8) เป้ม เป็นพระบูรพาธิศอากร นายอำเภอเมืองจังหวัดตราด (บุตรธิดา 4 คน)
 - 9) คอยู่เขี้ยว เป็นขุนไกรประชาล
 - 10) คอยู่ชก เป็นนายเรือตรีทหารบก (ธิดา 1 คน)

- 11) เอิบ ชิดา เป็นภรรยาของอำมาตย์เอกพื้น รัชมิภูมิ อัยการจังหวัดน่าน
6. คอซิมปี่ เป็นพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (บุตรชิดา 6 คน)
- 1) คออยู่จ่าย เป็นพระยารัษฎาธิราชภักดี
- 2) คอซุยอื่น ชิดา เป็นภรรยาพระสุนทรเทพกิจจารักษ์
- คออยู่จ่าย (พอ) มีบุตรคือ คอเปียนเจ้ง หรืออิท (ดาโต๊ะเปียนเจ้ง ณ ระนอง)

ภาคผนวก ข

เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) พ.ศ. 2325-2393*

มีบุตรและธิดา 30 คน ดังนี้

เจ้าจอมมารดา เจ้าจอมในรัชกาลที่ 3

1. คุณน้อยใหญ่ - เจ้าจอมมารดา
2. คุณน้อยเล็ก
3. คุณแยม
4. คุณพัน

เจ้าจอมกรมพระราชวังบวรมหาดคีฬเสด็จ

5. คุณพุ่ม
6. คุณปราง
7. คุณตลับ
8. คุณปริก
9. คุณทับทิม
10. คุณอ้อม

เจ้าจอมในรัชกาลที่ 4

11. คุณจับ ต่อมาเป็นคุณท้าว
12. คุณบัว เจ้าจอมมารดา

เจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

13. คุณคล้าย

*ที่มา : ผู้เขียนเรียบเรียงเฉพาะที่ต้องการให้เห็นความเกี่ยวของทางเครือญาติระหว่างราชวงศ์จักรี กับตระกูล ณ นคร

ธิดาที่เหลือ

14. คุณกลิ่น ท้าวศรีดีจจา ในรัชกาลที่ 3
15. คุณเหม
16. คุณเอม
17. คุณเสม
18. คุณเอี้ยก

บุตรชายที่รับราชการสมัยรัชกาลที่ 3 – รัชกาลที่ 4 2 คน

19. เจ้าพระยามหาศรีธรรม (คุณน้อยใหญ่) ต้นตระกูลโกมารกุล ณ นคร)
20. เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (คุณน้อยกลาง)

บุตรชายที่เป็นพระยา 5 คน

21. พระยาเสนามนตรี (คุณน้อยเอี้ยก) ต้นตระกูล จาทรงกุล
22. พระยาบริรักษ์ภูธร (แสง) เจ้าเมืองไทรบุรี พังงา
23. พระยาเสนานุชิต (นุก) เจ้าเมืองตะกั่วป่า
24. พระยาวิชิตสรไกร (กล่อม) ปลัดเมืองนครศรีธรรมราช
25. พระยากาญจนดิษฐ์ (พุ่ม) เจ้าเมืองกาญจนดิษฐ์

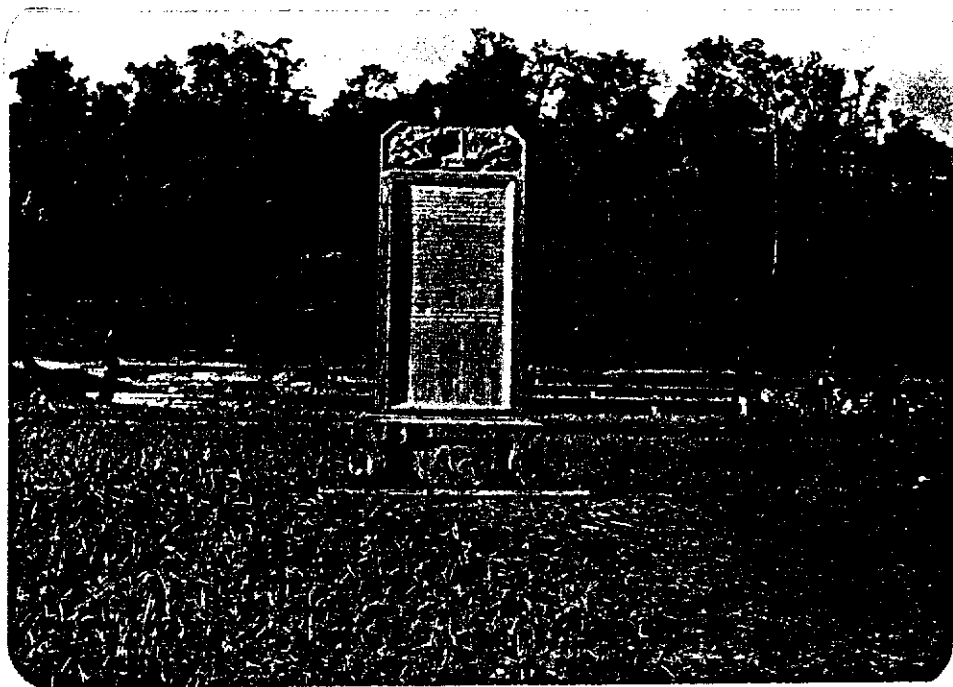
บุตรชายที่เป็นพระ 7 คน

26. พระอุทัยธานี (ม่วง) ผู้รักษาเมืองตรัง
27. พระวิชิตสรไกร (หงส์) ปลัดเมืองนครศรีธรรมราช
28. พระเจริญราชภักดี (ฉิม) ผู้รักษาเกาะสมุย
29. พระราชานุรักษ์ (พู่) ผู้รักษาเมืองท่าทอง
30. พระศรีสุพรรณดิษฐ์ (เสม) ปลัดเมืองกาญจนดิษฐ์
31. พระนิกรบริบาล (จันทร์) ผู้ช่วยราชการเมืองพังงา

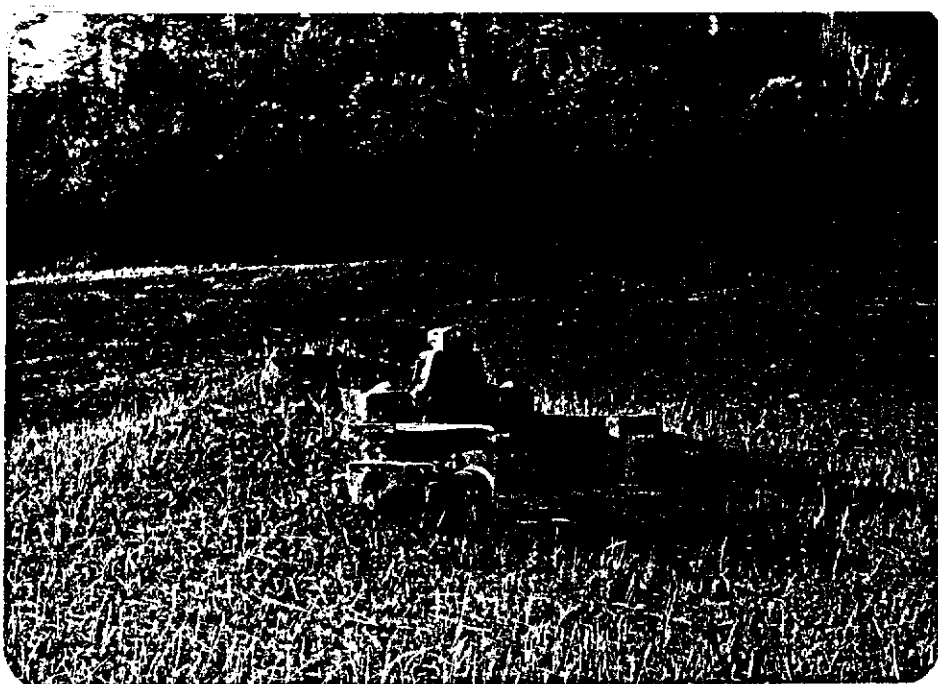
32. พระวิเศษฤทธิสงคราม (นม)

บุตรที่เหลือ 3 คน

- 33. คุณเดือน เป็นมหาคเล็กใน รัชกาลที่ 3
- 34. คุณเคช เป็นมหาคเล็กในรัชกาลที่ 3
- 35. คุณนม

ศิลาจารึกเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของพระยาคำรงสุจริตฯ มรณพบุรุษของ ๓ ระนอง ที่หน้า
สุสานเมืองระนอง เขาระดังทอง (อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับตระกูล ๓ ระนองในภาคผนวก ๓)

สวนชุย พระยารัษฎา
ที่ตั้งอยู่บนเนินเขาระดัง
ทอง ไม่ห่างจากสวนชุย
ของบิดา — มารดา

ภาคผนวก ค.

คำจารึก *

ประวัติพระยาคำรังสุจรีตมทิศรัถย์ (คอชู่เจียง)

วางวางเมืองระนอง

เรื่องชาติประวัติพระยาคำรังสุจรีตมทิศรัถย์วางวางเมืองระนอง ประกาศไว้ให้ท่านทั้งหลายจะอ่านหนังสือนี้ทราบทั่วกันว่า เดิมท่านพระยาคำรังสุจรีตมทิศรัถย์วางวางเมืองระนองนี้ ท่านเป็นจีนชกเกี้ยนเกิดในบ้านแอชู่ อำเภอรยะของ เขตแขวงเมืองเจียงจิ่ว ท่านเกิดนับตามวันข้างจีน เป็นวัน 25 ค่ำ เดือน 11 ปีมะเส็งนามเดิมชื้อชู่เจียง แซ่คอ ครั้นอายุครบ 25 ปี ได้เข้ามาจากเมืองเจียงจิ่ว มามีภรรยาตั้งบ้านเรือนท่ามาตาทินอยู่ ณ เมืองพังงาชานาน จนคอยเจริญขึ้นสืบมาถึง ณ วันอังคาร เดือน 3 ขึ้น 5 ค่ำ ปีมะโรง ฉศกศักราช 1206 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นหลวงรัตนเศรษฐี นายอากรที่บุกเมืองระนอง ขึ้นเมืองชุมพรได้ทำอากรที่บุกแขวงเมืองชุมพร เมืองกระบุรี เมืองระนอง รวม 10 ตำบล ทูลเกล้าถวายเป็นอากรที่บุกปีละ 43 ภาวภายหลังโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้ว่าราชการเมืองระนอง แต่ที่ตำบลลาดกรูดบางบางวัน พอนรัง ทั้ง 3 ตำบลนี้ยังไม่มีบ้านเรือนผู้คน ตำบลเมืองระนองเมื่อแรกหลวงรัตนเศรษฐีมาตั้งทำภาษีอากร เมื่อปีมะเส็งฉศกศักราช 1207 นั้น ก็ยังเป็นป่ากร้างว่างเปล่าอยู่มาก มีคนไทยจีนตั้งบ้านเรือนอยู่ 17 ครอบครัว เหมือนคลองมีบางเล็กน้อย ที่นั้นเป็นแขวงเมืองชุมพร ยังไม่เป็นภูมิม้านเมือง ไม่มีเรือกลสวน

* ที่มา: กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 บ.1.1/6

เล่ม 6 ระยะเวลาเที่ยวทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู ร.ศ. 109 หน้า 876 - 887

ไธนาท้าวเลที่ท้ามาหากิน ครั้น ๗ ปีชาล ฉศกศักราช 1216 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนยศหลวงรัตนเศรษฐี เป็นพระรัตนเศรษฐี ผู้ว่าราชการเมืองระนอง พระรัตนเศรษฐีมาตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองระนองแล้วเกลี้ยกล่อมชักชวนไทยจีนให้มาตั้งท้ามาหากินอยู่ที่แขวงเมืองระนองถึง 9 ตำบล มีบ้านเรือนคนตั้งเป็นภูมิลำเนาแน่นหนา ท้าเหมืองคิบุก สร้างสวนไร่นา ปลูกพืชผลต่าง ๆ สมบูรณ์เป็นภูมิลำเนาเมืองสนุกสำราญ ภาษีอากรผลประโยชน์แผ่นดินก็เจริญมากขึ้น ครั้นวันจันทร์เดือน 8 แรม 10 ค่ำ ปีจอจัตวา ฉศกศักราช 1224 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ เลื่อนยศให้เป็นพระยารัตนเศรษฐี ผู้ว่าราชการเมืองระนอง ยกเมืองระนองเป็นเมืองจัตวาขึ้นกรุงเทพฯ ครั้นบรรลุนิติภาวะที่ 5 ปัจจุบันนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนยศพระยารัตนเศรษฐีเป็นพระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดี จางวาง เป็นอธิบดีในเมืองระนองแล้วโปรดเกล้าฯ ตั้งพระศรีโลหภูมิบุตรที่ 2 เป็นพระยารัตนเศรษฐี ผู้ว่าราชการเมืองระนองแทนบิดา ท่านพระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดีนี้ ได้รับราชการมาตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ตลอดมาจนถึงรัชกาลที่ 5 ฉลองพระเดชพระคุณโดยกตัญญูทุกเวลาที่ ชื่อตรงคำรงสุจริต คิดให้ผลประโยชน์เจริญขึ้นเป็นคุณแก่แผ่นดินโดยมาก ควรเป็นที่สรรเสริญและเป็นแบบฉบับสำหรับข้าราชการทั้งปวง พระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดีอยู่ในจางวางเมืองระนองได้ 5 ปี 9 เดือน 16 วัน อายุ 86 ปี ถึงอสัญกรรม วันพฤหัสบดีเดือน 7 ขึ้น 8 ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศกศักราช 1244 มีบุตรชาย 6 คน บุตรชายที่ 1 (ชื่อคอซิมเจ็ง) เป็นหลวงศรีโลหภูมิ ผู้ช่วยราชการเมืองระนองถึงแก่กรรม บุตรชายที่ 2 (ชื่อคอซิมก้อง) เป็นพระยารัตนเศรษฐี ผู้ว่าราชการเมืองระนองแทนบิดา บุตรชายที่ 3 (ชื่อคอซิมจัว) เป็นหลวงศักดิ์ศรีสมบัติ ผู้ช่วยราชการเมืองระนองถึงแก่กรรม บุตรชายที่ 4 (ชื่อคอซิมซิม) เป็นหลวงศรีโลหภูมิพิทักษ์ ผู้ช่วยราชการเมืองระนอง บุตรชายที่ 5 (ชื่อคอซิมเต็ก) เป็นพระจรรุราชโกศการ ผู้ว่าราชการเมืองหลังสวน

บุตรชายคนที่ 6 (ชื่อคอซิมบี้) เป็นหลวงบริรักษ์โหลหวิสัย ผู้ช่วยราชการเมืองระนอง
 บุตรชายทั้ง 6 นี้ ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 สืบเชื้อสายวงศ์ตระกูลพระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดี ควรเป็นที่สรรเสริญว่าเป็น
 อนุชาบุตรตั้งอยู่ในโอวาทปิตามารดาและมีกตัญญูกตเวทีรักษาชื่อเสียงของปิตามารดา
 เชิดชูให้ปรากฏอยู่ในแผ่นดินสยามสืบกาลนาน

ได้จารึกแผ่นศิลาประกาศไว้ ณ วันจันทร์เดือน 9 ขึ้น 3 ค่ำ ปีมะแม

เบญจศกศักราช 1245

ภาคผนวก ง

พระยารัษฎานุปรินท์รายงานเหตุการณ์ในเมืองจีน *

ที่

ศาลารัฐบาลมณฑลภูเก็ต

วันที่ เดือน

รัตนโกสินทร์ศก 1

ชาวเมืองจีน

1 เวลานั้นมณฑลต่าง ๆ ต่างคนต่างจัดการตามชอบใจ ไม่เป็นระเบียบอันเดียวกัน บางมณฑลก็เชื่อบังคับบัญชาบ้างก็บางมณฑลก็ไม่เชื่อ ตามหนังสือพิมพ์ที่ลงนั้นเกือบจะไม่จริงโดยมากเพราะมีหลายพวก พวกนั้นพูดอย่างนั้นพวกนี้พูดอย่างนี้ โดยมากกว่าราชการสิ่งนั้นสิ่งนี้ได้จัดสำเร็จไปแล้วและว่าเงินเมืองนั้น ๆ ออกเท่านั้นรวบรวมได้เงินเท่านั้นเท่านั้นก็สำหรับจะลงใหญ่ที่ยังไม่ออกเงินกับให้ต่างประเทศเห็นจำนวนเลขเท่านั้น

2 ที่เมืองปิ่นมิงมีเงินมาจากเมืองจีนไว้ตัวว่าเป็นข้าราชการจะมาชักชวนเข้าบริษัททั้งธนาคารบ้างเรียรายเงินส่งไปอุดหนุนทหารเมืองจีนบ้าง ผู้ที่มานั้นอ้างตัวว่ายวนซีไซให้มาบ้างซุนยัตซันให้มาบ้าง เมื่อมาหลาย ๆ คนเข้าคนนั้นหาว่าคนนั้นไม่จริงคนนั้นหาว่าคนนั้นไม่จริง เวลานั้นไม่รู้ว่ใครต่อใครเป็นแน่ ตลอดจนเกือบจะไม่เชื่อกันทั้งนั้น ครั้งหนึ่งอ้างเหตุว่ามณฑลกว้างต้งนำถั่วมดทุก ๆ ให้มาเรียรายเงินเมื่อเรียรายได้เงินแล้วมีหนังสือส่งเงินไปยังตุ๊กกมณฑลกว้างต้งว่าเมื่อตุ๊กกรับเงินแล้วขอตอบให้ทราบก็ไม่ได้รับตอบ โทรเลขถามตุ๊กกไปอีกก็ไม่ได้รับตอบ ผู้ที่ออกเงินก็สิ้นสรีระชาลงไม่ทราบว่าเงินรายนั้นตกไปข้างไหน

3 เวลานั้นคันเซี่ยคสินมาอาศัยอยู่ทางโกทงวนเมืองปิ่นมิง คันเซี่ยคสินนี้ถ้านั้นแล้วก็ป็นญาติห่าง ๆ กับข้าพระพุทธเจ้า อายุราว 30 ปีอ้างว่าเป็นพวก

*ที่มา : กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.36 ก./5
รายงานพระยารัษฎานุปรินท์ เรื่องเหตุการณ์ในเมืองจีน (21 เม.ย.-14 พ.ค.2455)

เกิดเหม็งแลเป็นข้าราชการคอกเตอร์ขุนยัทธิขึ้นให้มาชักชวนเรียกแซ่ตั้งธนาคาร
 ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียกมาคุยกันที่บ้านจักรพงษ์ เขามองว่าการที่เราชักชวนนี้
 เป็นการจริง ส่วนคนอื่นชักชวนนั้นยังเป็นการไม่จริง แลเขาได้เล่าให้ฟังว่า
 เมื่อปีกลายเวลาเกิดศึกคอกเขาเองได้คุมกองทัพไปที่เมืองเจียงเจาฟู จวนเจาฟู
 ในมณฑลฝุกเกียน คุมพรรคพวกไป 200 เศษภายใน 10 วันที่ได้เมือง 2 เมือง
 ในเมืองไม่ได้ต่อสู้ พวกทหารของเขา 200 เศษนั้นเขาชักชวนพวกนาเกลือไป
 มีปืนของเขาเอง 50 กระบอก ไปแย่งเอาปืนของทหารเมืองนั้น 60 - 70
 กระบอกนอกจากนั้นเอาลูกบอมไป ลูกบอมนั้นเขาว่าทำได้เองแต่ไปขู่ว่าเขามาจาก
 เมืองนอก แลปืนนั้นก็สักแต่ว่าเป็นแต่มีหลายชนิด ลูกบอมตามทีกล่าวนั้นว่าทำอย่าง
 ง่าย ๆ ข้างในใส่กระเบื้องหัก ๆ เมื่อตีเมืองได้แล้วเขาได้รับตำแหน่งเป็น
 อ้าวไฮ้ถึง ในแขวงเมืองจวนเจาฟู ตำแหน่งอ้าวไฮ้ถึงนี้เหมือนกับกิ่งอำเภอของเรา
 มีเงินเดือน ๆ ละ 80 เหรียญ เขาไปเป็นอยู่ 3 เดือนไม่รู้ว่าจะรับเงินเดือน
 จากใคร เงินที่ติดตัวไป 100 เศษก็จ่ายหมดคดกลดต้องทิ้งนาที่กลับบ้าน แลว่า
 เวลานั้นเขาจะตั้งตัวเป็นตุตุก็ได้ เมืองจวนเจาฟูกับเจียงเจาฟูนี้ข้าพระพุทธเจ้า
 เคยไปมาแล้ว กว้างหนาแน่นกว้างขวางมากคล้ายคลึงกับกวางตุ้ง แต่ผู้คน
 น้อยกว่ากวางตุ้งแลมีนายพลทั้ง 2 เมือง

ฟังดูตามที่เขากล่าวนั้น ถ้าให้อิศารัฐไปแย่งเอาสักมณฑลหนึ่งก็คงจะได้
 เหมือนกัน

4 ตุตุนั้นใคร ๆ จะเป็นก็ได้ไม่ต้องให้ใครตั้งแตงใครมีกำลังจะตั้งตัว
 เป็นตุตทุที่เมืองนั้นเมืองนี้ก็ไม่ได้ไม่จำเป็นตุตทุต้องอยู่ที่เมืองมณฑล เวลานั้นถ้าจะฟังดู
 ให้ดีรัฐบาลเมืองจีนอยู่ในฐานลำบากมากเพราะไม่มีเงิน จะจัดอะไรก็คึกซัด

5 แลเขาเล่าว่าเมื่อปีกลายนี้ราษฎรในเมืองจวนเจาฟูปลุกผีได้กำไรมาก
 ปีนี้อีกกำลังปลุก เมล็ดผีมีราคาแพงขึ้นมาก เดิมหอละ 1 เหรียญ เวลานั้นหอละ
 1 เหรียญ เวลานั้นหอละ 6 - 7 เหรียญ

6 เขาว่าชาวที่เฝ้าล้อมกับหนังสือพิมพ์กล่าวว่าได้จัดการการต่าง ๆ นั้น สำหรับให้คนนอกเห็นว่าสำเร็จเท่านั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงแนะนำเขาว่าตามที่กล่าวนั้น น่าเสียใจที่หัวพวกจีนยังไม่เปลี่ยน ยังเป็นหัวเก่าสำหรับหลอกกันเล่นอย่างโบราณ การหลอกนั้นไม่ดี เวลานั้นคนเชื่อก็น้อยแล้วเจ้าจะมาชักชวนคนให้เข้าบริษัทนั้นเขาก็ไม่เชื่อถึงจะเชื่อแต่เวลานั้นคนเมืองสิงคโปร์นั้นก็ไม่มีเงินจะเข้าค่าย พวกที่มีเงินอยู่บ้าง เขาก็เอาไปค้าขายเองหรือให้เขาถูกเอาดอกเบี้ยที่เมืองนี้ดีกว่า ที่ไหนเขาจะเอาเงิน ไปตั้งที่เมืองจีนซึ่งนัยตาแลไปไม่เห็น ถ้าจะมีบ้างก็ในจำพวกคนชั้น ชั้นแรกก็จะ จักซื้อเขากับเขาบ้าง การหลอกกันนั้นไม่ดีให้จัดการปลูกผักกับทุนยักขึ้นเสียใหม่ ต่อไปถ้ามีงานอะไรต้องให้ให้เจ้าว่าที่มีหนังสือเป็นหลักฐานมายังพ่อค้าที่มีชื่อเสียง แลมีเงินที่เมืองนั้น ๆ เช่นเมืองสิงคโปร์มีต้นยักก็มเป็นต้น ถ้าจัดการเช่นที่เป็นมา แลเวลานั้นคนทั้งหลายก็หมดความเชื่อ เมื่อมีเรื่องจริงจริงขึ้นเขาก็ไม่เชื่อเสียอีกจะเป็น การลำบากของประเทศจีน

7 แลเขาเล่าต่อไปว่าเวลานั้นพวกทาคันรัฐบาลต้องจ่ายให้คนหนึ่งเดือนละ 1 เหรียญทุก ๆ คน ฝ่ายทหารมีอยู่ 60 หมื่นก็ยังไม่ได้รับเงินเดือนเต็ม นากล่าวว่า พวกนี้เมื่อออกเข้าแล้วจะเที่ยวแย่งชิงกันอีก

8 ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าชาวเมืองจีนที่กรุงเทพฯ ซึ่งพวกกันนั้น เป็นชาวมณฑลกวางตุ้งไคยมาก ชาวมณฑลอื่น ๆ ไม่ใคร่จะมี เหตุนี้ก็เพราะจีน ในกรุงเทพฯ เป็นคนมณฑลกวางตุ้งราว 95 เปอร์เซ็นต์ ที่เมืองสิงคโปร์แลบิ๊นัง มีชาวแปลก ๆ มากเพราะผู้ที่อ้างตัวเป็นข้าราชการนั้นมาเสมอ แลคนเมืองสิงคโปร์ บิ๊นังก็ได้ไปมาเมืองจีนอยู่เสมอ เขากล่าวกันว่าพวกที่อ้างตัวเป็นข้าราชการมาเที่ยว หากินที่กรุงเทพฯ สิงคโปร์บิ๊นังแลยวามีอยู่หลายพวก

9 ชาวมณฑลฝุกเกี้ยน ทุตุกมณฑลฝุกเกี้ยนนั้นชื่อซุนโตหยินเป็นพวกจงโฮ้ตุง แผลชื่อเสียงทุตุกที่ 2 เป็นพวกเก็กเหม้ง แผลชื่อเสียงนี้มีอำนาจมากทำการสิ่งใด ทำตามชอบใจผิด ๆ ถูก ๆ ไม่เชื่อฟังบังคับบัญชาทุตุก ๆ ไม่มีอำนาจจะห้ามปรามอะไร

ราษฎรไม่ชอบได้ฟ้องไปยังปักกิ่งหาว่าฉ้อโกงทำการทุจริตต่าง ๆ ทุกๆคนกลัวไม่มีอำนาจจะบังคับบัญชา ยวนซีไฮได้ให้เงินขุนสวนซึ่งเคยเป็นจังกมณฑลกวางตุ้ง มาแก้ก่อนคุมทหารมาไต่สวน เมื่อออกจากเซียงไฮ้ได้โทรเลขในนามของเงินขุนสวน มาให้พ่อค้าที่สิงคโปร์แลบิ๊นว่าเขาได้ยกทัพออกจากเมืองเซียงไฮ้มาพักเกียนไต้ เรี่ยรายเงินไปให้กองทัพ พวกที่รับโทรเลขนี้ได้ประชุมกันก็อีกใจต่างคนต่างแลดูหน้ากัน ไม่รู้ว่าจะทำอย่างไร บางคนว่าจะเรียรายบางคนว่าถึงเรียรายก็ไม่ได้เงิน เวลานี้ยังไม่ตกลงกัน แต่เงินขุนสวนนั้นมาถึงพักเกียนไต้แล้ว แพ้ชื่อเสียงโค่นี่ออกจากเมืองพักเจาไปเมืองฮองกง

10 พวกจีนเมืองบิ๊นยังวุ่นกันมาก บางคนถือธรรมเนียมแล้ววันคืนอย่างเก่า บางคนถือธรรมเนียมใหม่ แต่ธรรมเนียมใหม่นั้นบางอย่างทำทางออกจะเป็นลึงอยู่สักหน่อยจนถึงการศพไม่ใช้ธรรมเนียมโบราณ เอาหญ้าแด่ใบมะพร้าวไปห่อหีบแลเอาลูกมะเขือลูกกะทอนถั่วฝักยาวไปประดับ งานบ่าวสาวแต่งตัวใช้ธรรมเนียมโบราณเหมือนกับพวกจิวเซาแคง ฝ่ายผู้หญิงบางพวกห้ามว่าถ้าเจ้าบ่าวแต่งตัวเป็นจิวมาแล้วจะไม่ให้เข้าบ้าน เวลานี้เกิดเป็น 2 พวกขึ้น ฝ่ายพวกเกกเหม้งอยู่ข้างมากแต่เป็นคนเหลวไหลประชุมกันเมื่อไรค่อนข้างเสียเปรียบ

11 เมื่อข้าพระพุทธเจ้าอยู่กรุงเทพฯ ได้เห็นบาญชีอักษรจีนเป็นรายชื่อคนเข้าแทรกตั้งธนาคารของเมืองจีน เมื่อข้าพระพุทธเจ้าเห็นก็พิศวงอยู่บ้าง รู้สึกควยเกล้าๆ ว่าเรื่องนี้จะหลอกกันเล่นลงแต่จำนวนเลขไว้คงไม่มีเงินจริงเพราะมีชื่อพวกบิ๊นอยู่ 2 คน ซึ่งนับว่าเป็นพวกพ้องข้าพระพุทธเจ้าอย่างสนิท ในรายชื่อนั้นคนหนึ่งมีแซ่ 20 หมื่นเหรียญ อีกคนหนึ่ง 10 หมื่นเหรียญ แต่คน 20 หมื่นเหรียญล้มละลายเสียหลายปีแล้วแต่เป็นหัวหน้าเกกเหม้ง ส่วนคนที่ชื่อ 10 หมื่นเหรียญนั้นเล่าก็เป็นหนี้เขามาก คน 2 คนนี้ไม่มีคนเชื่อในการเงินที่ไหนจะมีเงินไปเข้าแซ่ เมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปถึงเมืองบิ๊นถามเขา ๆ ก็บอกว่าเรื่องนี้เขาไม่ทราบเลย

แต่เขาว่าการเมืองจีนมักจะเอาชื่อไปหลอกกันเล่นไม่ว่าเรื่องอะไร ข้าพระพุทธเจ้า
ออกส่งสารพวกจีนที่กรุงเทพฯ ความรู้ไม่ทันกับพวกสิงคโปร์บ้างไม่ว่าชาวอะไรซึ่ง
มาจากเมืองจีนแล้วก็เชื่อเสียทุกอย่าง แลไทยบางคนก็พลอยขึ้นเชื่อกับเขาไปด้วย
ไม่เหมือนจีนสิงคโปร์แลบินังที่รู้การแท้จริงไม่มีใครจะเชื่อทุกสิ่งและกลับไปให้พวก
เมืองจีนรับรองกันเลี้ยงตอบแทนด้วย คือซุขหลินเกิดที่อำเภอมาเลปูเลาเกาะบินัง
มาเลปูเลานั้นมีส่วนมะพร้าวโดยมากมีคนค้าขายเบ็ดเตล็ดบ้างจับปลาบ้าง ผู้คนราว
หมื่นเศษ มีจีนชื่อตันมีทรัพย์สัก 2 หมื่นเศษเป็นเศรษฐีในตำบลนั้นไม่มีใครเสมอ
เขาตั้งโรงจำนำ คนในตำบลนั้นรู้จักทุกคน ข้าพระพุทธเจ้าเคยได้ไปเที่ยว
มาเลปูเลาหลายครั้งก็ได้พักอาศัยที่บ้านเขา เขามีหลายชายคนหนึ่งชื่อซุขหลิน
อายุ 20 เศษเป็นเด็กฉลาดรู้จักหนังสืออังกฤษพอใช้ ได้เห็นข้าราชการเมืองจีน
มากินเลี้ยงที่เมืองบินังเสมอ ครั้นปีกลายนี้ซุขหลินก็ไปเมืองจีนไปบอกเขาว่าตัวเป็น
เศรษฐีที่บาเลปูเลาคนในตำบลนั้นรู้จักทุกคนและมีเงิน 20 ล้านจะไปสร้างตึกที่เมือง
ฮานฮาวเพราะที่เมืองฮานฮาวนั้นคราวรบกันตึกรามถูกไฟไหม้ฉิบหายโดยมาก
เมื่อซุขหลินไปแสดงตัวแลออกหนังสือพิมพ์ด้วยดังนั้นข้าราชการแลเศรษฐีในเมืองจีน
ได้รับรองเลี้ยงดูเหมือนกับพวกขุนนางจีนมากินเลี้ยงที่กรุงเทพฯ

12 เรื่องมองโคเลียซึ่งรัชเซียอุคหนุนั้นข่าวว่าพวกจีนโกรธมาก พวก
ตุตุกทั้งปวงพร้อมใจกันจะไปรบรัชเซีย เสด็จยังอาหารนั้นพวกราษฎรจะออก เรื่องนี้
ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามพวกหัวหน้าเกกเหม้งเขาว่าสำหรับรัชเซียให้รัชเซียเห็นว่า
พวกจีนพร้อมใจกัน ที่จริงเวลานี้ยังไม่รบไม่ได้เพราะไม่มีเงิน ถ้าจะเรียกราย
ก็ไม่ได้เงินแลมีข่าวหนึ่งว่าจะยกทัพไปจริงจะออกเรียกรายกันที่สิงคโปร์แลบินังอีก

13 พวกห่วยแลตุงที่ประเทศจีน เมื่อคอกเตอร์ขุนยัคชินไปปักกิ่ง
เห็นว่าพวก ห่วย แลพวก ตุง มีอยู่หลายพวกมีราชการอะไรขึ้นก็ทำให้เสียไป
เกือบทุกอย่าง จึงแนะนำให้ห่วยแลตุงนั้นเลิกเสีย แล้วตั้งขึ้นอีกชื่อหนึ่งเรียกว่า
ตงอิดตุง ให้พวกห่วยแลตุงต่าง ๆ มาเข้าสมาคมตงอิดตุงให้เป็นพวกเดียวกัน

ความคิดประสงค์เช่นนั้นแค่เป็นไปได้ เวลาถึงอีกตุนั้นเป็นไปได้ เวลาถึงอีกตุนั้นเป็นพวกทองเบ่งฮุยมาเข้าทั้งคืน พวกอื่นมีน้อย ทองเบ่งฮุยนั้นก็คือ
 ที่
 เกกเหม็งนั่นเอง ความเสียมากกว่าเมืองจีนเวลานี้มีแต่พวกทองอีกตุนั้น
 พวกห่วยอื่น ๆ ไม่มีแล้ว การที่เป็นจริงพวกห่วยแลพวกตุนั้น ๆ ยังมีอยู่ตามเดิม

(ลงชื่อ) พระยารัษฎาฯ

รายงานที่พระยารัษฎาฯ กราบบังคมทูลมาถึงพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีทั้งหมด 57 หน้า ในที่นี้ได้นำมาเสนอเพียงบางตอนที่เห็นว่าสำคัญ ๆ เท่านั้น

รายงานฉบับนี้เป็นการเล่าถึงเหตุการณ์ในเมืองจีนตั้งแต่เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นประชาธิปไตย จนถึง พ.ศ. 2455 ดังนี้

พระยารัษฎาฯ ได้แหล่งข่าวจากหัวหน้าเก๊กเหม้งที่เมืองปิ่นกั้งตั้งแต่เดือนสิงหาคม พ.ศ. 2455 ดังนี้

ข้าราชการจีนที่เมืองจีนและพวกคหบดีรวมกันคุ่มกันเป็นกลุ่มเป็นพวก เรียกว่า "ห่วย" และ "ตุง"* (พวก) ซึ่งกลุ่มหรือสมาคมหรือสถาบัน ทำให้การทำงานของผู้ว่าเมืองจีนติดขัด

ต่อมาพวกเก๊กเหม้งสามารถชนะพวกแพนจู (บวนเจา) ชื่อเก๊กเหม้งให้เลิกเสีย แต่มีข้อลับ ๆ ว่า "ตงเมงห่วย" และ "ตู้โปเสีย"

ตู้โปเสีย ทำหน้าที่รับและค้ำชูหนังสือข่าวต่าง ๆ เป็นพวกเก๊กเหม้งนั่นเอง ในเมืองจีนมีกลุ่มคนชั้นนำแบ่งเป็นกลุ่ม ๆ คือ

ก. ตงเมงห่วย เปียนเพงห่วย	พวกเก๊กเหม้งเดิม
ข. ตงอิตตุง จินฮั่วตุง	พวกข้าราชการเก่า
ค. จงไปตุง	พวกคหบดี
ง. จินไปตุง	พวกข้าราชการในกรุงปักกิ่ง
จ. จงเสียตุง	พวกข้าราชการบวนเจา
ฉ. กุนเซงตุง เจียงเซงตุง	พวกทหาร พวกนี้กำลังมาก
ช. พวกกลุ่มเล็ก ๆ อีกหลายพวก	

พวกจีนที่ปิ่นกั้ง มี "แซมเบอร์ออฟคอมมิส" หลายปีแล้วไม่สนใจเกี่ยวกับเมืองจีน เมื่อเร็ว ๆ นี้มีสมาชิกลัทธิพ่อค้าบางคนเป็นพวกตงเบงห่วย ที่จีนเอามาเกี่ยวข้องกับกันด้วย แต่สมาชิกอื่น ๆ ไม่ยอม

ที่มา : กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.36ก/5

รายงานพระยารัษฎาฯ ประดิษฐ์ เรื่องเหตุการณ์ในเมืองจีน

(21 เม.ย. - 14 พ.ค. 2455)

พวกห่วยและตุง ระดับหัวหน้าเป็นเสนาบดีในคณะรัฐมนตรี เกือบทุกแผนก
ถ้าผู้นำจีนจะทำอะไร พวกนี้มักคัดค้านด้วยเหตุผลต่าง ๆ กัน ในที่สุดงานก็ตกลง
อะไรกันไม่ได้

ถึง เชี่ยวหัว

เป็นข้าราชการเก่าคนหนึ่ง ตำแหน่งฟรีเมียร์ (พวกตุงอิตตุง)
เห็นว่างานราชการมัวแต่ถกเถียงกัน จะคิดทำอะไรไม่สำเร็จสักที จึงลาออก
ตำแหน่งนี้จากปักกิ่งออกมาอยู่เมืองเทียนสิน พรรคพวกของเขาเลยลาแต่ไม่ได้
ออก ยวนซีไชจึงบอกว่าถึงเชี่ยวหัวว่าควรลาคนเดียว ไม่ควรชักชวนคนอื่นให้ลา
ตามตัวเองด้วย แต่ก่อนยวนซีไชและคนจีนทั่วไปคิดว่า ลมจมล่ำบากเพราะพวก
แมนจู แต่เมื่อเป็นสาธารณรัฐแล้วกลับมาหยุดชะงักและงานติดขัดด้วยพวกกลุ่ม
และสมาคมเหล่านี้ ต่อมาถึงเชี่ยวหัวคิดจะไปอยู่เมืองกวางตุ้ง แต่ถูกชักชวน
จากพวกตุงอิตตุง ข้าราชการเก่าด้วยกัน ภายหลังจึงอยู่ที่เมืองเทียนสินต่อไป
เวลานั้นมณฑลเสฉวน เกียวรัฐ เกียวไช กวางตุ้ง ไม่ยอมขึ้นตรงต่อปักกิ่ง
เพราะเห็นความฉ้อโกงของกนยังมีมาก ถ้าไปเข้ากับปักกิ่งก็กลัวปักกิ่งจะเอาเงิน
ไปใช้

ธง 5 สีที่ไชแปลว่า 5 ชาที่รวมกัน จริง ๆ รวมกันไม่ได้ เฉพาะ
มองโกเลียและทิเบตไม่ยอมรับรวมด้วย และพวกข้าราชการแมนจูและชาวแมนจู
ยังหวังจะเอาแมนจูคืนมา ผู้นำคือเจ้าของกับเจ้าขุน ได้ลาสองไทเขาไปเมือง
ซินเกีย (เมืองมุกเด็นชะตาค) ไม่ยอมกลับปักกิ่ง ยวนซีไชจึงใช้วิธีบังคับจะตัด
ศีรษะเอเลวันเรียจึงยอมให้เจ้า 2 องค์กลับปักกิ่ง

พระยามารบัตินี้ 2 คือ เลียนทอง เป็นคนดีและฉลาด มี นั้บถ้อมมาก
ยวนซีไชก็ฉลาด

เงินเรียไ้รจากจีนโพ้นทะเลที่ล้งไปอุดหนุนราชการที่จีนตกอยู่กับผู้เรียไ้ร
โดยมาก ซึ่งขณะนี้ตามจับทางมลายู (ในเมเลย์และรัฐเสภาเซตเติล) กำลัง
วิจารณ์กันอยู่และขอตรวจตราบัญชี เช่น

กรณี คร.ชุนยัตเซน เป็นคนไม่มีทรัพย์ แต่บัดนี้มีเงินใช้สอยมาก
ได้มาอยู่ที่มาเก๊าโดยย้ายครอบครัวมาหมด คงจะได้รับเงินจากตั้งเขี้ยวหัว
(ข้าราชการเก่า)

เพราะมีข่าวลือว่าได้มาล้นเหรียญ ถ้าไม่ยกยอกเงินรายได้ก็ยกยอก
เงินรายได้รายหนึ่ง พวกสมาคมและกลุ่ม (หลั้ยและตง) ก็เร่งเร็วให้ตั้งเขี้ยวหัว
ส่งบัญชีรายได้รายจ่าย แต่ตั้งเขี้ยวหัวยังเฉยบิณฑล้วยอยู่

มีข้าราชการจีนมาเที่ยวบรรยายที่เมืองต่าง ๆ ในมาเลย์สเตรคและ
สเตรคเซกเติลเสมอ ๆ ว่า ใจความว่าของไห้คนจีนเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน
จีนที่มีทรัพย์นั้นขอให้กลับไปค้าขายและทำเหมืองแร่ต่าง ๆ ในบ้านเมืองที่เคยอยู่
ต่อไป ถ้าจีนไม่ลามกก็กัน รัฐบาลจีนจะพึงง่าย ๆ เพราะการทลายศึก (ล้มราชวงศ์
แมนจู) ง่ายกว่าการก่อสร้างขึ้นใหม่ (การก่อตั้งรัฐของคนจีน)

วอง จง ห่วย เป็นพวกเก็กเหม้งเดิมที่เมืองกวางตุ้ง ต่อมาอยู่ที่เมืองปิ่น
มาเป็นเวลานาน มีภรรยาอยู่ที่เมืองปิ่นด้วย ตนเองเป็นคนเฉลียวฉลาดในทาง
ราชการ ต่อมาเมื่อปีชวดคือ พ.ศ. 2454 ได้ปลดกระเป๋เจ้าขุนสมัยที่เก็กเหม้ง
ยังไม่ชนะ จึงถูกจับขังที่ปักกิ่ง ครั้นเก็กเหม้งชนะแล้วจึงพ้นโทษออกมารับราชการ
ตำแหน่งเลขานุการของวุติงฟาง ต่อมาเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2435 ได้กลับมา
ปิ่น บอกล่าพรคพวกที่ไม่อยากรับราชการเพราะเบื่อนายที่จีนสาธารณรัฐแบ่งแยกกัน
เหลือเกิน ทำให้งานไม่เดิน วอง จง ห่วย ตั้งใจจะไปศึกษาการปกครองแบบ
สาธารณรัฐที่ฝรั่งเศส เพื่อกลับมาปรับปรุงในจีน เขาได้บรรยายไปมาระหว่าง
เมืองกวางตุ้งกับเมืองปิ่น ต่อมาพระยารัษฎา ทราบจากจีนลิมบุนไห้ที่อยู๋เมืองปิ่น
พบกันที่เมืองตรัง เล่าให้ฟังว่ามีจีน 2 คนจะวางระเบียบดวงจงห่วยเพราะทราบว่า
ดวงจงห่วยจะไปเมืองกุเก็ค แต่ตอนนี้ได้รับรายงานแล้วว่า 2 คนนั้นกลับไปกวางตุ้งแล้ว

เตียวเซี่ยก เป็นจีนแคะ เค็มค้าขายที่เมืองปัตเตเวีย เมื่อครั้งฮอลันดา
โจมตีเมืองอักเจ เตียวเซี่ยกเป็นคนจัดหาเสบียงส่งกองทัพฮอลันดา ซึ่งตอนนั้นตั้งถิ่น
ค้าขายที่เมืองปีนังและมีกิจการสำคัญคือรับผูกภาษีเงินเมืองเคลิมาซันานมีกำไรหลายล้าน
เตียวเซี่ยกจัดตั้งกับพระยารัษฎาฯ ตั้งแต่เมื่อแยกที่ย้ายจากปัตเตเวียมาอยู่
ปีนัง

สมัยอยู่ปีนัง ได้กลับจีนเพื่อชื้อยศขุนนาง ได้เป็นกงสุลจีนที่สิงคโปร์ ครั้ง
ต่อมาช่วยศเป็นข้าหลวงใหญ่ในกระทรวงพาณิชย์การ เป็นผู้ช่วยจัดการรถไฟสาย
เมืองกวางตุ้ง ได้เงินจากกิจการค้าขายที่ปีนังไปตั้งร้านค้าขายที่เมืองจีนใหญ่โตมาก
ขณะนี้ไต่ย้ายกิจการบ้านเรือนจากจีนไปอยู่ที่เกาะฮุน เมืองฮ่องกงแล้ว เพราะกลัว
รัฐบาลบริหารบ้านเมืองไม่สำเร็จและกลัวภัยโจรผู้ร้ายชิง เกรงตนจะถูกแย่งชิงด้วย

เตียวเซี่ยกคือกงสุลจีนที่สิงคโปร์และข้าหลวงใหญ่กระทรวงพาณิชย์จีน และ
เป็นคนต้นคิดจัดการให้มีโรงเรียนจีนใหม่ที่ปีนังและสิงคโปร์ และให้เงินลัษเป็น
จำนวนหมื่นขณะที่มาอยู่เมืองปีนัง แต่พระยารัษฎาฯ ยังไม่ได้การตัดเขา

ขณะที่จีนเกิดปี คือ ราษฎรแตกสามัคคี ข้าราชการไม่สามัคคีกันและ
ไม่เข้าใจระบบการปกครองแบบประชาธิปไตย ๑ ในหมื่นคนจะเข้าใจคนหนึ่งเท่านั้น

รัฐบาลที่เป็นประชาธิปไตยต้องเป็นบ้านเมืองที่ราษฎรรู้จักการปกครองนี้
แต่ราษฎรในเมืองจีนยังโง่มาก ต้องการให้รัฐบาลเป็นครูสอน ปล่อยให้ปกครอง
กันเองคงจะจัดการไม่สำเร็จ ประชาชนทั่วไปในเอเชียโง่มากเกือบทุกประเทศ
ถ้าปล่อยให้อิสระปกครองกันเองคงจะไม่สำเร็จ ญี่ปุ่นซึ่งนับว่ามีความเจริญแล้ว
และมีรัฐสภาด้วย ยังไม่ฟังพระเจ้าแผ่นดิน ยังยกย่องพระเจ้าแผ่นดินเท่ากับเจ้าบน
สวรรค์ ความคิดเห็นทางการเมืองของราษฎรญี่ปุ่นระบบแบบญี่ปุ่น พระยารัษฎาฯ
เห็นด้วย

พระยารัษฎาฯ เห็นว่าเมืองจีนควรมีพระเจ้าแผ่นดินตามประเพณีเดิม
ยกตัวอย่างเช่น คนจีนที่เสียชีวิตในงานสงครามก็ได้รับการยกย่องวงศ์ตระกูล
ถ้าไม่มีพระมหากษัตริย์ใครจะเป็นคนประธาน

พระยารัษฎาฯ สนทนากับยอแซงเกี้ยวที่บึงนัง กรณีที่เขาเข้ามากรุงเทพฯ
คุยกันในเรื่องความเป็นไปของเมืองจีน เมื่อ พ.ศ. 2455 คือ

จีนเจียจี้เสง ได้นำจดหมายของ "วายุหยก" เพื่อนพระยารัษฎาฯ ที่อาศัย
อยู่ของกงมาให้

ในจดหมายแนะนำให้รู้จักยอแซงเกี้ยวกับตันไชฮุนและวายุหยกขอให้
พระยารัษฎาฯ ช่วยแนะนำสนับสนุนเพื่อน 2 คนนี้

พระยารัษฎาฯ และยอแซงเกี้ยวเห็นพ้องกันว่าไม่เคยเห็นจีนเมืองอันเลวทราม
เหมือนจีนที่กรุงเทพฯ ไม่รู้จักระเบียบปฏิบัติ เป็นจีนบ้านนอก

พระยารัษฎาฯ ได้ไต่ถามถึงทุกข์สุขของเพื่อนที่จีน เรื่องเก็กเหม็งและรัฐบาล
จีน ถามพระยารัษฎาฯว่า ทำไมคนจีนไม่ทำสัญญากับไทยเหมือนอย่างที่ยังกฤษทำ
เพื่อใช้กรรมสิทธิ์ได้ เอาแน่กับคนจีนไม่ได้ คนจีนนี้เอาแน่ไม่ได้ ถึงจีนที่เมืองไหน
ก็คิดจะทำอะไร แรก ๆ ก็ดี พอไปก็คิดจะเอาเปรียบกันเอง

ยอแซงเกี้ยวเคยเขียนหนังสือที่สหรัฐอเมริกา รัชการในกองทัพเรือ
กองเหนือ ต่อมาไม่ชอบรัฐบาลแมนจู จึงมาเข้ากับพวกเก็กเหม็งกับ คร.ซุนยัตเซน
เขาเป็นจีนเกิดเมืองมาเก๊า ขณะนี้อายุ 50 ปี

พระยารัษฎาฯ ถามว่า ยอแซงเกี้ยวถามว่า รัชกาลที่ 6 มีใจจะทำสัญญากับ
เมืองจีนหรือไม่ พระยารัษฎาฯ ตอบว่า

"ถ้าจะทำกันอย่างไร ถ้าทำแล้วพวกจีนคงลำบากเพราะการที่เป็นพวกจีน
มาจากเมืองจีนรัฐบาลนับว่าเป็นคนไทยคนหนึ่ง มีสิทธิเหมือนกัน จะไปไหนมาไหน
หรือจับที่ดินทำเหมืองแร่หรือไร่นา หรือค้าขายอะไรก็ได้ ถ้าทำสัญญาแล้วบางทีจะรู้สึก
ว่าพวกจีนเป็นคนต่างประเทศ การที่หากินมาแล้วคงไม่สะดวก"

พระยารัษฎาฯ ได้ตรวจสอบประวัติของยอแซงเกี้ยวจากนายเชียวฮุกเซ็งว่า
เดิมทำอะไร ได้ความว่า

เคยเรียนที่สหรัฐอเมริกาแล้วมาเป็นคอมโปรอโคที่หางจำหน่ายเครื่องเหล็ก
ของฝรั่งที่เมืองฮั่นเค้า ต่อมาทางเลิกกิจการ

คงไม่ได้รับราชการทหารเรือเพราะผูกสัมพันธ์เกี่ยวกับกิจการทหารเรือ
ท่าทางพูดจาคล่องแคล่วแตกการค้าเพราะถ้าเป็นพ่อค้าก็จะเป็นจริง

ตอนที่พระยารัษฎาฯ รู้เบื้องหลังของยงเชียงแก้วแล้วมีการสนทนากันอีก
ใจความสำคัญว่า

ที่กรุงเทพฯ มีคนจีนมาก ข้าราชการเชื้อจีนก็มาก

พระยารัษฎาฯ ตอบว่า ตนเองก็มีเชื้อจีน

คนจีนที่ไทยมีความเป็นอยู่ดีกว่าจีน

พระยารัษฎาฯ ถามว่าขณะนี้ของเกี้ยวทำอะไร เขาตอบว่า ตอนนี้เขามี
ตำแหน่งพนักงานในกองเจ้าท่า กองไปรษณีย์โทรเลข

พระยารัษฎาฯ ขวนว่า เหมือนแร่คึกที่หัวเมืองฝั่งตะวันตกมีมาก ถ้าเขา
กลับไปฟอร์ม มาท่าเหมืองแร่ คงจะรวยกว่าท่าอย่างอื่น ของเกี้ยวเห็นด้วย
กล่าวว่าถ้ากลับไปเมืองจีนจะชวนพรรคพวกไปผูกเกิด

การสนทนาระหว่างคอมปรอโคहांจ่าหน้ายเครื่องเหล็กของฝรั่ง (นายของ
เซงเกี้ยว) กับพระยารัษฎาฯ เมื่อ 15 ตุลาคม พ.ศ. 2455 (ร.ศ. 131)

"เขากล่าวว่าที่กรุงเทพฯ มีเชื้อจีนมาก ถึงข้าราชการก็มากเหมือนกัน
ข้าพระพุทธเจ้าจึงตอบว่าถูกแล้ว ถึงตัวข้าพระพุทธเจ้าบิดาเป็นจีนแต่ตัวเป็นไทย
รัฐบาลให้รับตำแหน่งอันสูง ซึ่งเข้าใจว่าประเทศอื่นยังไม่มี เขาก็อ้างจริง ตั้งแต่
เขามาอยู่กรุงเทพฯ เขารู้สึกว่าพวกจีนมาอยู่เมืองไทย รัฐบาลปกครองเหมือนกับ
พวกไทย นึกกับพวกจีนที่ไปอยู่เมืองอื่น"

"ข้าพระพุทธเจ้าว่า เวลานี้คึกมีราคามาก หาบละ 115 เหรียญเศษ
พวกที่ทำเหมืองแร่คึกมีกำไรมาก ที่มณฑลภูเก็ตพวกจีนราว 40,000 คนทำคึก
รวยมาก ถึงฝรั่งก็ได้ไปหารวยเหมือนกัน แต่ฝรั่งทำกับเครื่องจักร พวกจีน
ทำด้วยแรง"

"ที่ดินมณฑลภูเก็ตยังมีมากถ้าเขากลับไปเมืองจีนไปก่อตั้งบริษัทมาทำเหมือง
แร่คึกในมณฑลภูเก็ตคงจะรวยกว่าท่าการอื่น เขาก็อ้างดี เมื่อกลับไปเมืองจีนจะได้

ชักชวนพวกพ่อลงไปผูกเกศ"

"วูจุนไปเมืองจีน จงตกมณฑลกว้างทุ่งได้รับรองอย่างดี วูจุนจะไปไหน ก็ให้เรือรบวูจุนใช้... ข้าพระพุทธเจ้าจึงว่าเวลานี้วูจุนไปทำเหมืองแร่ดีบุกที่ มณฑลกุเก๋ต รัฐบาลได้ให้ที่ราว 1,000 ไร่ เรื่องวูจุนจะไปทำเหมืองแร่ดีบุก ที่เกาะไหหลำนั้นเป็นอันล้มเลิกเสียแล้ว เขาว่าจริง การที่จะทำเหมืองแร่ดีบุกนี้ ต้องมีถนน เมืองจีนเวลานี้ถนนยังไม่มีการทำเหมืองแร่ก็ทำไม่ได้ตัวเอง ข้าพระพุทธเจ้าจึงถามว่าเมื่อไรจะมีถนนจีนบ้าง เขาบอกว่าเรื่องทำถนนนี้ เวลายังนานนัก"

ภาคผนวก จ

รายงานอาการเจ็บป่วยของพระยาวิภาวดี ก่อนถึงแก่อนิจกรรม *

บ้านจักรพงษ์เมืองบึง

วันที่ 18 เมษายน พระพุทธศักราช 2456

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบทูล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระกำแพงราชานุภาพ ทราบฝ่าพระบาท

1. ตามที่ข้าพระพุทธเจ้ากราบทูลมาแล้ว เรื่องบิดาข้าพระพุทธเจ้าถึงแก่อนิจกรรม เมื่อวันที่ 10 เดือนนี้ ความทราบฝ่าพระบาทอยู่แล้ว
2. อาการป่วยที่ทำให้บิดาข้าพระพุทธเจ้าถึงอนิจกรรมนี้ ชันชันไม่น่าจะเห็นว่าเป็นการร้ายแรงถึงจะทำให้อนิจกรรมอย่างใดเมื่อวันที่ 5 ที่ 6 เมษายน รับพระราชทานอาหารน้ำรูป น้ำนมวัว โกงมากขึ้นกว่าแต่वनก่อน ๆ ทั้งสิ้น สาเนียงก็พูดแจ่มใสดีขึ้น แพทย์มาตรวจก็กล่าวว่าโรคอย่างอื่นไม่มีอีกแล้ว ยิ่งแต่กำลังซึ่งต้องรับพระราชทานอาหารให้เกิดขึ้นเท่านั้น แต่ครั้นวันที่ 7 เมษายน บิดาข้าพระพุทธเจ้ายังเกิดใจเสียรู้สึกว่าจะตาย ได้กล่าวลาตายแก่บรรดาพวกพ้องญาติมิตรที่ไปเยี่ยมว่าจะตายไม่รอดแล้ว แต่ในวันนั้นเองตั้งตนรับพระราชทานอาหารไม่ได้อีก ยากก็ไม่ยอมกินตามแพทย์สั่ง อุจจาระก็ไปมาครั้งขึ้นอีก มีอาการรอนใน ทำให้ดวงจิตรบกวนบ้าง เวลารู้สึกรอนขึ้นมาบังคับบีบให้น้ำแข็งใสตามตัวที่รู้สึกรอน พอรู้สึกเย็นก็บังคับบีบให้น้ำแข็งออก แลให้เขาเกลือกที่รอนหอมเขาปะทุตัวทันที บังคับให้ทำดังนี้เสมอ ๆ ด้วยเหตุนี้จึงบังเกิดเป็นหวัดขึ้นในวันที่ 7 เมษายนนั้นเอง แลเมื่อรับพระราชทานอาหารไม่ได้ราว 40 วัน มีแต่ถ่ายอุจจาระออกไปรวมทั้งสิ้นราว 800 ครั้ง กำลัง

* ที่มา : กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.1/10
รายงานกระทรวงมหาดไทย เรื่องข้าราชการหัวเมืองถึงแก่กรรม

ก็หมดไปเหลือน้อยไม่พอที่จะต่อสู้โรคหวัคไทรนะได้ หวัคทำให้เกิด "บรอนไคซิส" และ "นิวโมเนีย" ขึ้นในวันที่ 8 เข้าแพทย์มาตรวจเห็นเป็นเช่นนั้นก็เสียใจเป็นอย่างที่สุด และแสดงว่าชีวิตบิดาข้าพระพุทธเจ้าเห็นที่จะไม่รอดพ้น 3 วันไปได้ แลแพทย์หมอกทางที่จะเยียวยารักษาต่อไปนอกจากรับพระราชทานจำเป็นให้เป็นกำลังประทังไว้ ซึ่งบิดาข้าพระพุทธเจ้าจีบรับพระราชทานนิกเดียว ก็ไม่รับพระราชทานอีกต่อไป กำลังก็หมดไปหมดไปทุกที โรคนิวโมเนียก็กำเริบหนักขึ้น จนถึงวันที่ 10 ราวเวลาเที่ยงก็หมดสติ ตาลืมแข็งแลไม่เห็น หูตึงไม่ได้ยิน กระตึกกระเคี้ยตัวไม่ได้เลย มีเสมหะในคอแลหอบ ยังแกลมหายใจเข้าออก แทะหายใจสั้นเข้าทุกที จนเวลาบ่าย 3 โมง 35 นาที ก็ขาดใจถึงอนิจกรรม ศิริรวมเหตุผลที่บิดาข้าพระพุทธเจ้าถึงแก่อนิจกรรมนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นเกล้าว่า

1. ชันตันเป็นควยถูกยิงทำให้ใจเสีย
2. เวลาถูกยิงหลบลมกว่าไปโดยแรง ทำให้เครื่องในชำชอก แล โรคธาตุเสียซึ่งเป็นอยู่บางเล็กน้อยแต่ก่อนกำเริบมากขึ้น นิสัยบิดาข้าพระพุทธเจ้าอยู่ไม่นิ่ง เคยออกจากบ้านเรือนไปเที่ยวตรวจทำงานที่โน้นที่นี้อยู่ทุก ๆ วัน ครั้นมาถูกความป่วยบังคับให้อยู่กับที่ทีเดียว ประกอบกับเหตุข้างบนนั้นทำให้จิตริใจกลุ่มเหลือเกิน แลการกลุ่มใจชนิดนี้ถึงแม้ว่าบิดาข้าพระพุทธเจ้าสบายไม่ป่วยใช้อย่างใด ถ้าถูกบังคับให้อยู่กับที่ไม่ให้ทำการอยู่สักเดือนหนึ่งแล้วก็เห็นควยเกล้าว่า ว่าทนไม่ไหวเหมือนกัน

3. บิดาข้าพระพุทธเจ้านั้นตลอดเวลาที่เจ็บป่วย คิดแต่ราชการอยู่เสมอ เป็นนิศย์ เป็นห่วงราชการเป็นอย่างยิ่ง บ่นปรารภแต่ราชการเรื่อยไป โดยเสียคำว่าราชการต่าง ๆ ที่ไควางจะจัดจะทำยังหาได้จัดให้สำเร็จไปไม่ อยากจะจัดฉลองพระเดชพระคุณเสียให้สำเร็จในระหว่างที่ยังมีชีวิตอยู่ ก็เป็นอันจะไม่ได้ อยู่จัดฉลองพระเดชพระคุณเสียแล้วเพราะจะตายไปแล้วก่อนทั้งมีความวิตกเป็นห่วงถึงผู้ที่รับตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตต่อไปเป็นอันมาก ด้วยว่าแลไม่เห็น

ใครนอกจาก สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ จะมาเป็น
 เทศา ให้ก็ได้ แต่เกรงควยเกล้าฯ ว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุน
 ลพบุรีราเมศวร์ จะไม่เล็ดจ จนเมื่อไม่มีสติคิดแล้วยังมีความรู้สึกถึงให้โทรเลข
 หลหม่อมเจ้าประวิทย์ เกษมศรีให้โทรเลขมากราบทูลใต้ฝ่าพระบาทว่าจะไม่รอดแล้ว
 ขอรับพระราชทานเลือกคนให้รับตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตแทน แต่
 โทรเลขที่กราบทูลนี้ยังหาทันได้มิไปหลหม่อมเจ้าประวิทย์ไม่ บิดาข้าพระพุทธเจ้า
 ก็ถึงอนิจกรรม ข้าพระพุทธเจ้าสังเกตเห็นบิดาข้าพระพุทธเจ้าปรารถนาถึงราชการอยู่
 เช่นนี้ จึงรับพระราชทานกราบทูลมาใ้ทรงทราบใต้ฝ่าพระบาท การจะควร
 ประการใดแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

4. แร่หมกไปทุกที่ แลเป็นหวัคเกิดโรคนิวโมเนีย รวม 4 ข้อ
 ข้าพระพุทธเจ้าเห็นควยเกล้าฯ ดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า หลวงบริรักษ์โลหวิชัย

จากหนังสือราชการที่บุตรชายพระยารัษฎาฯ ได้กราบทูลมานั้น แสดงว่า
พระยารัษฎาฯ ถึงแก่อนิจกรรมด้วยสาเหตุหลายประการ มีไข้ชุกยิงจนถึงแก่อนิจกรรม
ทั้งคำยืนยันจากนายแพทย์จีนโป้ที่กราบบังคมทูลรายงานมา

สำเนา

บี๊นัง

วันที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2455

ข้าพระพุทธเจ้าจีนแสโป้ ขอประทานกราบทูล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระกำแพงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงทราบฝ่าพระบาท
ข้าพระพุทธเจ้ามาถึงบี๊นังวันนี้ ได้ตรวจอาการป่วยของพระยารัษฎาฯ ประคิษฐ์แล้ว
เห็นด้วยเกล้าว่าเป็นโรคอุจจาระพิการ ไฟธาตุเสียทั้งภายในก็เข้าทั้งหัวใจพิการ
กระทำให้มีไข้โตไสรายกาย อีกประการหนึ่งท่านพระยารัษฎาฯ ประคิษฐ์รับประทาน
ของแสดงอยู่เสมอ ๆ ห้ามไม่ฟังไม่เกรงใจใคร ถ้าผู้พยาบาลไม่จัดให้ตามใจ
ก็บังเกิดโทษร้ายแรงขึ้นทันที ถึงกับตาแข็ง ลมหายใจอัน ร่างกายลั่นสะเทือนนาน ๆ
แม้แต่วันนี้ก็เป็นอย่างนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้เห็นด้วยตาของข้าพระพุทธเจ้าเอง

เวลานี้แพทย์ฝรั่งกำลังรักษาอยู่ ส่วนข้าพระพุทธเจ้าเมื่อไปรดเกล้าฯ
ก็ฉลองพระเดชพระคุณไปโดยเต็มสติกำลังความสามารถ แต่ของรือให้หมอฝรั่ง
รักษาหมอดีมือเสียก่อน เมื่อเขาไปรักษาแล้วข้าพระพุทธเจ้าจะฉลองพระเดช
พระคุณภายหลัง ที่กราบทูลมานี้จะควรประการใด ขอพระบารมีปกเกล้าฯ เป็นที่พึ่ง

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า จีนแสโป้

ที่มา : กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.1/10
รายงานกระทรวงมหาดไทย เรื่องข้าราชการหัวเมืองถึงแก่กรรม

7 ต.ค. 2454 - 20 ก.พ. 2465

ภาคผนวก ฉ

รายงานกระทรวงมหาดไทย เรื่อง ข้าราชการหัวเมืองถึงแก่กรรม*

ที่ 8/438

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ 19 เดือนเมษายน พ.ศ. 2456

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยการศพมหาอำมาตย์โท พระยารัษฎานุประดิษฐ์ สมุหเทศาภิบาล
สำเร็จราชการมณฑลภูเก็ตนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้มีโทรเลขถามหลวงบริรักษ์ไธหวีสัย
ผู้บุตรถึงความประสงค์ของครอบครัวที่จะทำศพพระยารัษฎานุประดิษฐ์ หลวงบริรักษ์ไธหวีสัย
มีโทรเลขตอบมาว่า พี่ทำศพนั้นจะทำโดยลัทธิพระพุทธศาสนา ทั้งฝ่ายทักษิณนิกาย และ
อุครนิกาย ส่วนศพนั้นพระยารัษฎาฯ ให้ฝังไว้ที่เมืองระนอง วันที่ 17 พฤษภาคม
แต่กำหนดวันฝังนั้น เงินส่วยยังหาฤกษ์อยู่ ได้ความดังนี้

เพราะพระยารัษฎานุประดิษฐ์ถึงอนิจกรรมเนื่องต่อเหตุที่ถูกยิงในตำแหน่ง
ราชการ ถ้าพระราชทานเกียรติยศให้พิเศษกว่าแบบแผนที่เคยทำศพข้าราชการ
ผู้มีบรรดาศักดิ์อย่างเดียวกัน ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรจัดดังนี้

1. ให้เรือกลางรับศพแลเจ้าภาพจากเกาะหมาก ให้เรือรบกำกับ
ไปเมืองระนอง ยิงปืนสลุตเมื่อศพลงเรือ 17 นัด เมื่อศพขึ้นเมืองระนอง 17 นัด
เมื่อฝัง 17 นัด

2. ที่เมืองระนองจัดศาลาตั้งศพเป็นของหลวง ตั้งศพไว้แต่เวลาไป
ถึงจนไปฝัง

3. เมื่อศพขึ้นที่เมืองระนอง มีตำรวจภูธรแห่งศพกองร้อยหนึ่ง แลให้มี
ผู้แทนข้าราชการในมณฑลนั้นทุกเมืองเป็นคู่เคียง

*ที่มา : กองจดหมายเหตุ, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.1/10
รายงานกระทรวงมหาดไทย เรื่อง ข้าราชการหัวเมืองถึงแก่กรรม

4. **เครื่องแห่ศพที่พระราชทานไปจากกรุงเทพฯ คือ ฉัตร กลอง แลจำปี**
แห่แลประกอบตามแบบการเมรุ
5. **มีข้าราชการในราชสำนักเป็นข้าหลวงพิเศษต่างพระองค์ เชิญเครื่อง**
ขมาแลของพระราชทานทำบุญศพออกไปเมืองระนองอย่าง เมื่อทำศพพระยาเสนังรงค์ฤทธิ์
เมืองไทร การทำบุญให้ทานอย่างอื่นแลจัดที่เป็นของเจ้าภาพ
6. **ทำอนุสาวรีย์พระราชทานเป็นเกียรติยศแก่พระยาวิชิตานุประดิษฐ์ที่เมืองตรัง**
แห่ง 1
7. **ค่าใช้จ่ายในการรักษาพยาบาล พระยาวิชิตานุประดิษฐ์เป็นของหลวง**
พระราชทาน

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นควยเกล้าดังนี้

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า คำกราชานุภาพ

ภาคผนวก ข.

หนังสือแสดงความเสียใจจาก
เจ้านายและขอความจากหนังสือพิมพ์เนื่องจากอนิจกรรม
ของพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี

— — — — —

ข่าวสารสำนัก

สวนกุหลาบ

วันพฤหัสบดีที่ 10 เมษายน

เมื่อคืนนี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบด้วยความเศร้าสลดพระราชหฤทัย
อย่างสุดซึ้ง ซึ่งข่าวอนิจกรรมของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต
สุขภาพของท่านสมุหเทศาภิบาลได้เป็นที่น่ากังวลมาเป็นเวลานานแล้ว และท่านได้ถึง
อนิจกรรม ณ บ้านพักของท่านในเมืองปิ้ง ท่านผู้ล่วงลับเป็นผู้ที่ได้รับการไว้วาง
พระราชหฤทัยไม่เฉพาะในฐานะเป็นข้าราชการเท่านั้น แต่ยังทรงโปรดปรานในฐานะ
เป็นพระราชสหายด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้มีพระราชโอรสเลขไป
แสดงความเศร้าสลดพระราชหฤทัยต่อหลวงบริรักษ์บุตรหัวปีของผู้ล่วงลับแล้ว

ต่อไปนี้คือพระราชโอรสเลขของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
บ้านจักรพงษ์ ปิ้ง

รู้สึกเศร้าสลดใจอย่างยิ่ง ในการอนิจกรรมของบิดาของเจ้าซึ่งเรา
เชิดชูอย่างสูง ทั้งในฐานะเป็นข้าราชการและเป็นเพื่อน ทั้งนี้ นับว่าเป็นการสูญเสีย
ของตัวเราเองด้วย ขอได้รับความเศร้าใจอาลัยรักอย่างมากจากเรา

(พระปรมาภิไธย) วชิราวุธ

จากสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ — เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

หลวงบริรักษ์

บ้านจักรพงษ์ ปีนัง

ฉันได้ทราบข่าวด้วยความเสียใจอย่างยิ่ง ในอนิจกรรมของบิดาที่รักของเข
ซึ่งเป็นการสูญเสียราชการของบ้านเมืองอย่างไม้อาจจะหาตัวแทนได้ ทั้งเป็นการ
สูญเสียคนดีที่สามารถ และผู้เป็นมิตรมาเป็นเวลานานชั่วชีวิตหนึ่ง ความสนิทสนม
ในบิดาของเขาย่อมทำให้ฉันพลอยเห็นอกเห็นใจครอบครัวของเขาคาย ซึ่งขอได้รับความ
เสียใจอย่างแท้จริงจากฉัน

(พระนาม) ตำราจ

(หลวงบริรักษ์ ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยารัษฎานุประดิษฐ์)

จากพระราชชนนี โดยผ่านราชเลขาการ

สมเด็จพระราชชนนี ได้รับสั่งให้ข้าพเจ้าส่งพระราชโทรเลข แสดงความ
เศร้าสลดพระราชหฤทัยในพระนามของพระองค์ ในมรณกรรมของบิดาท่าน และขอ
ให้ได้รับความเสียพระราชหฤทัยต่อครอบครัวของท่านด้วย

จากกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ — เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ

ตามโทรเลขติดต่อกันระหว่าง นาย เอ.ดี.นิวบริออนเนอร์ กงสุลไทยประจำ
เมืองปีนัง กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ
โปรดให้แจ้งว่า "การสูญเสียอย่างไม้อควรแก่กาลเวลาของพระยารัษฎานุประดิษฐ์
ทำให้เราชาตมิตรผู้ดีที่สามารถ และขาดประโยชน์แก่บ้านเมืองไปผู้หนึ่ง ฉันมีความ
เสียใจเป็นอย่างมาก และได้ฝากม้าโทรหาขุทมาลกับหลวงสุนทรโกษา ซึ่งได้เดินทาง
จากกรุงเทพฯ มาร่วมงานศพของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ด้วยแล้ว ขอได้โปรดแจ้งให้

หลวงบริรักษ์บุตรของผู้ล่วงลับทราบว่า ฉันมีความเศร้าสลดในการสูญเสียครั้งนี้
อย่างมาก

(หลวงสุนทรโกษา ต่อมาเป็นพระยาประติพัทธภูบาล)

หมายเหตุ นอกจากนี้ยังได้รับสาส์นแสดงความเสียใจจากบุคคลสำคัญต่าง ๆ อีกมาก
เช่น จากสุลต่านแห่งเกตาร์ จากนายแม็กซ์เวลล์ ที่ปรึกษาอังกฤษ
จากสถานทูตอังกฤษ ฝรั่งเศส และญี่ปุ่นในกรุงเทพฯ

คำไว้อาลัยของ "แอน โอลด์ เรลิเคนท์"

อนิจกรรมของพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ในวัย
อายุ 57 ปี ทำให้ระลึกถึงเหตุการณ์เมื่อห้าสิบปีก่อน คือเมื่อสมัยที่บิดาของผู้ล่วงลับ
หรือพระยาระนอง ผู้ว่าราชการจังหวัดระนอง (คอซู่เจียง ณ ระนอง) ได้เปิด
ท่าเหมือนแร่ขึ้นที่จังหวัดนั้น โดยได้รับสัมปทานจากรัฐบาล ในครั้งนั้นการเดินทางใน
บริเวณหมู่เกาะเล็กเกาะน้อยต่าง ๆ ซึ่งเป็นที่ของสมของพวกโจรสลัด ซึ่งใช้เรือเป็น
พาหนะคอยสกัดปล้นสะกอมอยู่เนื่อง ๆ ท่านผู้ว่าราชการจังหวัดระนองได้พยายามอย่าง
สุดความสามารถที่จะปราบปรามโจรสลัดเหล่านั้นไว้ราบคาบ แต่ไม่ได้รับความสะดวก
เพียงพอ เพราะขาดเรือกลไฟ

ภัยจากโจรสลัดคงทวีขึ้นจนรัฐบาลแห่งสหราชอาณาจักรในมลายูได้จัดส่งเรือรบหลวง
สแปร์โรว์ฮ็อกออกมาช่วยทำการปราบปราม ผู้บังคับการเรือนี้ได้ติดต่อกับผู้ว่าราชการ
จังหวัดระนอง และได้รับความร่วมมือช่วยเหลือจากท่านเช่น จัดหาเรือและพลประจำ
เรือ เพื่อใช้ในการปราบปรามเรือของโจรสลัดจนได้ผลสำเร็จเป็นอย่างดี หลังจากนั้น
ผู้บังคับบัญชาการเรือสแปร์โรว์ฮ็อกได้ทำรายงานเสนอเรื่องราวต่อรัฐบาลสหราชอาณาจักร
ในการที่พระยาระนองได้ให้ความช่วยเหลือปราบปราม ซึ่งหาไม้ก็จะคงลำบากและ
สิ้นเปลืองกว่านี้หลายเท่า ต่อจากนั้นรัฐบาลมลายูจึงได้มีหนังสือมาขอบคุณพระยาระนอง

ซึ่งผู้เรียนเชื่อว่าครอบครัวของพระยาระนอง (คอชูเจียง ณ ระนอง) ผู้ล่วงลับได้
เก็บรักษาเอกสารนั้นไว้

พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี เป็นบุตรคนสุดท้องของพระยาระนอง และ
เป็นผู้ที่บิดารักใคร่ที่สุด ดังจะเห็นได้ว่าติดตามบิดาอย่างใกล้ชิดเสมอ เช่น เมื่อคราว
เดินทางไปประเทศจีน และประเทศอื่น ๆ อันเป็นเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้พระยา
รัษฎานุประดิษฐ์ขาดการเล่าเรียนในโรงเรียนภาษาอังกฤษ ซึ่งท่านเองมีความ
เลียดายเป็นอันมาก แต่อย่างไรก็ดี พระยารัษฎานุประดิษฐ์ก็สามารถเรียนรู้ภาษา
อังกฤษได้โดยการจดจำการสนทนาในระหว่างโดยสารเรือบริษัทยินเคีย ซึ่งทำการ
ติดต่อค้าขายกับจังหวัดตะวันตกของประเทศไทยในสมัยนั้น ต่อมาเมื่อเป็นข้าราชการไทย
ท่านก็ไม่มีเวลาที่จะเรียนภาษาใดมาพอ แต่ภาษาเท่าที่ท่านรู้อยู่แล้วก็สามารถปฏิบัติ
ราชการไปได้เป็นอย่างดี ท่านได้จ้างเลขานุการไว้คนหนึ่งเพื่อทำหน้าที่โต้ตอบภาษาไทย
และติดต่อภาษาอังกฤษเล็ก ๆ น้อย ๆ ด้วยเหตุผลเหล่านี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าท่านผู้ล่วงลับ
มีความปรีชาสามารถอย่างไรบ้างในสมัยนั้น

คำไว้อาลัยของกัปตันสไมล์ - เจ้าของบริษัท

ข้าพเจ้าได้ทราบด้วยความเศร้าสลดใจอย่างยิ่งว่า อาณา หนบาคพิข์ที่ได้ถูก
ทำร้ายเมื่อ 6 อาทิตย์มาแล้วนั้นไม่ได้ และได้ถึงแก่อนิจกรรมเสียแล้ว

โอกาสที่ข้าพเจ้าจะเดินทางไปประเทศออสเตรเลีย ข้าพเจ้าจะขอจารึก
คำไว้อาลัยต่อบุรุษผู้สำคัญยิ่งซึ่งได้ล่วงลับไปนี้ พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดีเป็นผู้ที่
กำเนิดในตระกูลสามัญ และถึงแม้จะได้รับการศึกษาเพียงเล็กน้อย ก็สามารถไต่ขึ้น
ไปสู่ตำแหน่งอันสูงสุดเท่าที่ผู้ที่เป็นคนในสกุลสามัญจะพึงสามารถทำได้ โดยอาศัยบุคลิก
ลักษณะพิเศษ จนกระทั่งเป็นที่เคารพนับถือของคนทั่วไป และเป็นที่โปรดปรานไว้วาง
พระราชหฤทัยของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ท่านผู้ดวงลับเป็นผู้ช่างใจความคิด มีอำนาจจิตอย่างแรงและไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย ในการปฏิบัติของท่าน จนกระทั่งมีเมฆาอุปสรรคต่าง ๆ ใดอย่างง่ายดาย ท่านไม่เห็นว่าการใดเป็นสิ่งที่เกินสติกำลัง ถ้าหากสิ่งนั้นอยู่ในอำนาจของท่านที่จะปฏิบัติให้ลุล่วงไปได้ และด้วยอำนาจจิตความเล็กเกี้ยวของท่าน ก็สามารถทำให้เกิดผลสำเร็จแก่งานได้ ซึ่งอาจจะล้มเหลว ถ้าหากคนอื่นเป็นผู้ทำ

อย่างไรก็ดี พระยารัษฎานุประดิษฐ์เป็นปुरुชนเหมือนเพื่อนมนุษย์ทั้งหลาย ซึ่งจะเป็นผู้ทำอะไรถูกเสมอไปมิได้ แต่กระนั้นคุณความดีของท่านย่อมแลเห็นประจักษ์แก่ตาของเราทั่วไป สิ่งที่ท่านได้สร้างไว้ เช่น ถนนหนทาง สะพาน โรงพยาบาล โรงเรียน และกิจการสาธารณประโยชน์อื่น ๆ ซึ่งเป็นประจักษ์พยานอยู่ตามจังหวัดต่าง ๆ ที่ท่านเคยปกครองมานั้นจะเป็นอนุสาวรีย์คุณงามความดีและความสามารถของท่านไม่ลบเลือน การสูญเสียพระยารัษฎานุประดิษฐ์ย่อมจะหาคนแทนท่านได้ไม่ง่ายนัก

อนิจกรรมของท่านสมุหเทศาภิบาล รัฐบาลไทยได้สูญเสียผู้บริหารที่สามารถไปผู้หนึ่ง สำหรับชาวยุโรปที่มีอาชีพอยู่ในภาคตะวันตกของประเทศไทยก็ได้ชาวที่ปรึกษาไปผู้หนึ่งและสำหรับบุคคลอื่นอีกหลายคน รวมทั้งตัวข้าพเจ้าเองได้ชาวมิตรที่ดีและเป็นผู้ที่ไว้วางใจได้ไปผู้หนึ่งด้วย

ข้อความจากหนังสือพิมพ์สตรีทส์เอโก

วันที่ 11 เมษายน ค.ศ. 1913

อนิจกรรมของพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี ซึ่งชาวเมืองปิ่นบุรีจักกันดีในนามซิมปิ่นนั้น ทำให้บุคคลสำคัญที่สุดผู้หนึ่งขาดหายไปจากภาคตะวันตกของประเทศไทย และรัฐมลายู ท่านเป็นผู้ที่สามารถอย่างพิเศษ เพราะถึงแม้ว่าจะได้รับการศึกษาอย่างไม่สมบูรณ์ ก็มีความหมั่นเพียรไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อยในการทำงานหนัก และมีลักษณะเป็นนักบริหาร โดยธรรมชาติ เป็นการชดเชยแก่การศึกษาของท่านได้ ในฐานะ

ในฐานะสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต ท่านรู้เรื่องราวของมณฑลนั้น และสามารถทำได้
อย่างขึ้นใจ ในระหว่างที่ท่านดำรงตำแหน่งนั้นหลายปี ได้ทำความเจริญรุ่งเรืองมา
ให้มณฑลนั้นในกิจการต่าง ๆ หลายสถาน ท่านบริหารการอย่างสามารถและ
ซื่อสัตย์สุจริตตลอดสองรัชสมัย และได้รับความไว้วางใจทั้งจากราชสำนักและปวงข้า
ของท่าน

การที่สมุหเทศาภิบาลคนใดที่จะมาสืบตำแหน่งแทนท่านต่อไปในอนาคตจะมีอำนาจ
และอิทธิพลเท่าเทียมพระยารัษฎานุประดิษฐ์นั้นคงเป็นได้ยาก ยิ่งกว่านั้นผู้ที่มาสืบ
ตำแหน่งก็อาจจะไม่อาจยึดบังเหียนการปกครองบ้านเมือง อันเป็นหัวใจสำคัญในการติดต่อกับ
กระทรวงและทบวงกรมต่าง ๆ ไว้ให้ได้เหมือนเดิม บางคราวกิจการต่าง ๆ
ซึ่งเป็นหน้าที่พระยารัษฎานุประดิษฐ์จะต้องปฏิบัติไปนั้น ท่านต้องใช้ความเด็ดเดี่ยว
เพื่อรักษาผลประโยชน์ของแผ่นดิน จนเป็นเหตุให้ผู้หวังความลดหย่อนผ่อนผันจากท่าน
ตลอดจนผู้ที่หวังค่ากำไรรื่น ๆ พวกกันทำนิติเดียนนโยบายของท่าน แต่อย่างไรก็ดี
ความปรีชาสามารถของท่าน แต่อย่างไรก็ดีความสามารถของท่านในฐานะที่
บริหารนั้น ไม่เคยมีใครสงสัยทั้งชาวยุโรป ชาวจีน และไทยต่างมีความรักใคร่
นับถือพระยารัษฎานุประดิษฐ์ทั่วกัน ฉะนั้นอนิจกรรมของท่านจึงย่อมเป็นการเศร้าสลด
ทั้งในเมืองปักษ์ และมณฑลภูเก็ตเอง ในฐานะที่เป็นท้องถิ่นซึ่งท่านได้นำความเจริญ
มาให้จนถึงถนัดกันว่า เป็นมณฑลซึ่งเจริญรุ่งเรืองที่สุดในประเทศไทย

ภาคผนวก ข.

พระยารัษฎา ในสายตาชาวต่างประเทศ
พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง)
โดย
ศาสตราจารย์ อิวจิน บี.คันแลป, ดี.ดี.
หัวหน้าคณะศาสตราจารย์อเมริกัน ในประเทศไทย

อนิจกรรมของ อาณา พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี ลมูเทศาภิบาล
มณฑลภูเก็ต เป็นความสูญเสียอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับมณฑลนั้น ในฐานะ
ที่ข้าพเจ้าเป็นผู้ที่ได้รู้จักคุ้นเคยกับท่านมาเป็นเวลากว่ายี่สิบปี ตลอดทั้งได้เดินทางไปพบ
เห็นจังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทย ซึ่งเคยอยู่ในความปกครองท่านมาแล้ว จึงได้ถูก
ขอร้องให้เป็นผู้เขียนชีวประวัติของนักปกครองผู้บริหารสามารถผู้นี้ ข้อที่จะถือว่า
พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดีเป็นคนจีนนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าไม่เป็นการถูกต้องนัก
จริงอยู่บิดาของท่านเป็นผู้มีกำเนิดในประเทศจีน แต่ในวัยหนุ่มของท่านผู้นั้นก็ได้ถือตัว
เป็นคนไทยโดยแท้ และจงรักภักดีต่อประเทศไทยอยู่ตลอดมา มิได้ย่อท้อในการทะนุบำรุง
ถิ่นฐานซึ่งท่านพำนักในครั้งกระนั้น ซึ่งบัดนี้เรียกว่าจังหวัดระนอง

บิดาของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ เป็นคนขยันหมั่นเพียรและชอบทำกิจการ
อยู่เสมอ ท่านไม่เพียงได้ช่วยส่งเสริมชาวจังหวัดระนองให้ทำเหมืองแร่และการกสิกรรม
เท่านั้น แต่ยังคงเป็นผู้ช่วยเหลือในการปกครอง และก่อให้เกิดความก้าวหน้าแก่ท้องที่
ในประเทศไทยไม่ใช่น้อย ด้วยเหตุนี้ไม่เฉพาะแต่ท่านผู้เป็นบิดาของพระยารัษฎานุประดิษฐ์
เอง จะได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดระนองเท่านั้น แต่ท่านยังมีบุตรอยู่อีกสี่คน

ที่มา : ชุมนเสนาณรงค์ภักดี, ประวัติและงานพระยารัษฎา หน้า 96 - 104

ซึ่งต่อมาความสามารถจนได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดต่าง ๆ ของรัฐบาลไทย เช่นเดียวกับตัวท่านผู้เป็นบิดา บุตรทั้งสี่คนนี้มีพระยาอภัยภูธร ผู้ว่าราชการจังหวัด กระบุรี พระยาจรูญฯ เป็นบุตรคนสุดท้ายซึ่งยังมีชีวิตอยู่ (ในครั้งนั้น) ได้ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดหลังสวนนานกว่าสามสิบปี พระยาคำรงค์ฯ ซึ่งเป็นผู้ว่าราชการ จังหวัดระนองอยู่หลายปี แล้วก็มาถึงพระยาวิชฌานุประดิษฐ์มหิศรภักดี ซึ่งเดิมเมื่อ อยู่ในวัยหนุ่ม เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดกระบุรี เป็นผู้ช่วยผู้ว่าราชการจังหวัดระนอง และต่อมาเป็นจังหวัดตะกั่วป่า โดยที่ท่านได้รับราชการด้วยความขยันหมั่นเพียรในฐานะต่าง ๆ ดังกล่าวนั้น ท่านจึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดตรังในปี ค.ศ. 1890 ซึ่งเป็นจังหวัดใหญ่ที่สุด ตั้งอยู่ทางภาคตะวันตกของแหลมทอง ในตำแหน่งหน้าที่ดังกล่าว พระยาวิชฌานุประดิษฐ์ได้แสดงให้เห็นความสามารถในกิจการหลาย อย่าง บุตรของท่านบิดาพระยาวิชฌานุประดิษฐ์ สองคนในสามคนได้รับแต่งตั้งเป็น สมุหเทศาภิบาลมณฑลชุมพร และมณฑลภูเก็ต และหลานชายของท่านที่ได้เป็นผู้ว่าราชการในจังหวัดต่างๆ ในปัจจุบัน (สมัยนั้น) ก็มีอยู่อีกสามคน

ด้วยเหตุนี้จึงเห็นได้ว่า ท่านผู้ล่วงลับเป็นผู้ที่มีกำเนิดจากตระกูลสูง อันเป็นตระกูลซึ่งให้กำเนิด ข้าราชการชั้นเจ้าเมืองของประเทศไทยถึงแปดคน ตระกูล ซึ่งเป็นผู้นำทางและนำความก้าวหน้าในทางการค้ามาให้จังหวัดภาคตะวันตกของ ประเทศไทย พระยาวิชฌานุประดิษฐ์มหิศรภักดีเกิดในประเทศไทย ประกอบด้วยความจงรักภักดีและความเสียสละต่อประเทศชาติตลอดชั่วอายุของท่าน ทั้งนี้ พิสูจน์จากการที่ท่านได้ใช้ชีวิตปลุกปล้ำเพื่อนำความเจริญก้าวหน้ามาให้แก่บ้านเมือง เป็นเวลาถึงสามสิบหกปี

ถึงแม้ว่าด้วยไหวพริบเฉลียวฉลาดในเชิงการค้า ท่านได้สามารถสร้างตัวจนมีฐานะเป็นเศรษฐีผู้หนึ่งก็จริง แต่กระนั้นท่านไม่ยอมให้การค้ำจุนมีส่วนเกี่ยวข้องกับหน้าที่ราชการของท่าน ยิ่งกว่านั้นความสามารถในเรื่องการเงินส่วนตัวกลับเป็นประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่ราชการของท่านยิ่งขึ้น ท่านผู้ล่วงลับรักคนไทยและ

และเมืองไทย ทั้งเป็นผู้จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และผู้บังคับบัญชาของท่านจนวาระสุดท้าย ท่านรู้ภาษาไทยดีและพูดชัด ไม่มีสำเนียงจีน จึงสามารถติดต่อกับคนทุกชั้น นับตั้งแต่ชั้นสูงสุดจนต่ำสุด โดยที่ท่านรู้จักนิสัยใจคอคนไทยอย่างดี และได้คลุกคลีกับคนทุกชั้นเช่นนี้ ท่านจึงสามารถรู้ได้ว่าใครมีความทุกข์ร้อนอย่างไร และต้องการอะไรบ้าง

ลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งประจำตัวพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ซึ่งทำให้ท่านเป็นนักปกครองที่สามารถ ก็คือ การรู้จักปรับตัวเองให้เหมาะกับกาลเทศะ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไว้วางพระราชหฤทัยในฐานะที่ท่านเป็นสมุหเทศาภิบาล และทรงรักใคร่ดูแลลงลึกลงไปในส่วนพระองค์อีกด้วย เหตุอีกประการหนึ่ง ที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัยเช่นนั้นก็เพราะว่าในประเทศภาคนี้ พระยารัษฎานุประดิษฐ์รู้จักชาวจีนและภาษาจีนเป็นอย่างดี รู้จักปรับตัวเองให้เข้ากับชาวจีนได้ นอกจากนั้นเพราะทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นผู้ที่จักเงินคุ่นเคยกับการปกครองแบบอังกฤษในเมืองปีนัง ตลอดทั่วไปทั้งสหพันธรัฐมลายู และในที่สุดเพราะท่านมีความรู้เกี่ยวกับประเทศไทยภาคนี้ดียิ่งนับตั้งแต่เยาว์

เมื่อสองปีก่อน ค.ศ. 1911 โดยที่สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตระหนักในบุคลิกลักษณะของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ เช่นเดียวกับพระบรมชนกนาถ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้แต่งตั้งเข้าดำรงตำแหน่งสมาชิกวุฒิสภาขององคมนตรี พระราชโอรสแสดงความรักใคร่สกลพระราชหฤทัยถึงบุตรของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ดังต่อไปนี้ แสดงให้เห็นได้อย่างดีว่าทรงโปรดปรานเพียงไร

เรามีความเศร้าสลดอย่างยิ่งในอนิจกรรมของบิดาของเจ้า ผู้ซึ่งเรายกย่องอย่างสูง ไม่เฉพาะที่เป็นข้าราชการเท่านั้น แต่ยังถือว่าเป็นเพื่อนคนหนึ่งซึ่งเรายอมสละใจที่ทองสูงลิ่วไปเช่นนั้น จงรับความเศร้าสลด และเห็นใจอย่างแท้จริงจว เราด้วย

(พระปรมาภิไธย) วชิรานุช

เมื่อวันที่ 1 มกราคม ปีนี้ (ค.ศ. 1913) ได้รับพระราชทานเครื่อง
ราชอิสริยาภรณ์มหาปรมาภรณ์ช้างเผือกชั้น 1 นอกจากนั้นผู้ลงลับยังได้รับ
พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์อื่น ๆ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว เช่น เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นสาม ราชอิสริยาภรณ์หุ่ยจุลจอมเกล้า
และพานทอง ราชอิสริยาภรณ์วิกรมกัญไย เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นสามของรัชกาล
ปัจจุบัน และราชอิสริยาภรณ์รัตนวราภรณ์

ข้าพเจ้าผู้เขียนได้เคยมีเกียรติร่วมการปรึกษาหารือต่าง ๆ ระหว่าง
สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ กับ พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี และ
ได้สังเกตเห็นความเคารพเชื่อถือนับถือซึ่งกันและกันของทั้งสองของไทยมีต่อกัน การปรึกษา
หารือเช่นนี้ส่วนใหญ่มักเกี่ยวกับเรื่องทะนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้า สมเด็จพระ
ยาคำรงฯ ทรงแสดงให้เห็นว่า พระองค์ท่านทรงเชื่อมั่นในความ
ความสามารถของท่านสมุหเทศาภิบาลที่จะบริหารให้เกิดความรุ่งเรืองในภาคนี้
ฝ่ายท่านสมุหเทศาภิบาลก็แสดงความสนใจต่อการแนะนำสั่งสอนของพระบรมครู
และเชื่อฟังพระโอวาทของพระองค์ท่านอย่างดียิ่ง โดยความใกล้ชิดกับชั้นสูง มี
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบัน (พระมงกุฎเกล้าฯ)
และ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ เป็นต้น ที่พระยารัษฎานุประดิษฐ์ได้รับความรู้
เป็นส่วนมาก และด้วยอิทธิพลเช่นนี้ พระยารัษฎานุประดิษฐ์จึงฉีกแผ่ไปจากผู้บริหาร
ปกครองแบบเก่า เพราะมีความคิดเห็นก้าวหน้าตามแผนใหม่ทุกระยะ

การประชุมซึ่งก่อให้เกิดผลดีแก่ประเทศไทยโดยส่วนรวมเป็นอันมากในสมัยนั้น
ก็คือการประชุมประจำปีระหว่างสมุหเทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ ณ กระทรวงมหาดไทย
โดยมีสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพเป็นองค์ประธาน ในการประชุมเหล่านี้
พระยารัษฎานุประดิษฐ์ได้แสดงความสามารถให้เห็นจนเป็นที่นิยมยกย่องในระหว่าง
สมุหเทศาภิบาลด้วยกัน ความคิดเห็นของท่านเกี่ยวกับปัญหาต่าง ๆ ล้วนแต่สมกับ
กาลเทศะ จนที่ประชุมต้องคอยฟังด้วยความสนใจยิ่ง ตลอดระยะเวลาสิบห้าปี
ที่รับราชการตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตนั้น พระยารัษฎานุประดิษฐ์ได้รับ

ความไว้วางใจจากผู้บังคับบัญชาโดยตรงของท่านถึงจะเห็นได้จากพระโทรเลขของสมเด็จพระยาราชราชานุภาพซึ่งทรงมีถึงบุตรผู้ล่วงลับว่า

ฉันได้รับทราบด้วยความสลดใจอย่างยิ่งในนิจกรรมของบิดาที่รักของเข
ซึ่งนับได้ว่าเป็นการสูญเสียหนักปรกครองผู้สามารถและเลี่ยมิตรของประเทศไทย
อย่างไม่ว่าจะหาตัวแทนได้ ความทรงจำในตัวบิดาของเรจะทำให้ฉัน
เห็นอกเห็นใจกับครอบครัวของเรเสมอ ซึ่งฉันขอแสดงความเสียใจอย่างยิ่ง
มา ณ ที่นี้ และฉันได้นำข่าวขึ้นกราบบังคมทูลโดยทันทีแล้ว

คำรกราชานุภาพ

เมื่อกล่าวถึงชีวประวัติของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ก็เป็นการสมควรที่จะจดจำ
กันว่า ในสมัยที่ท่านยังเป็นเด็กนั้น ประเทศไทยหาไม่มีโรงเรียนประชาบาลไม่ เพิ่งมี
เมื่อสามปีก่อน (ค.ศ. 1910) นี้เอง ที่ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้น ณ บ้านเกิด
ของท่าน เมื่อครั้งนั้นประเทศไทยยังไม่มีกระทรวงศึกษาธิการทำหน้าที่จัดโรงเรียน
ขึ้นทั่วประเทศดังที่เห็นอยู่ทุกวันนี้ (เมื่อเขียนถึงตรงนี้ทำให้คิดถึงบทสวดมนต์ของชาว
สกอตเมื่อสมัยก่อนขึ้นใจ ซึ่งกล่าวถึงการศึกษาของเด็กเป็นทำนองว่า "เจ้าเด็ก
ผู้เจริญวัยเอ๋ย ขออนุโมทนาสาธุด้วย เพราะเจ้ารู้อยู่ว่า เมื่อสมัยข้าเป็นเด็กนั้น
ข้าหามีโอกาสที่จะเจริญเหมือนพวกเจ้าไม่") ฉะนั้นจึงเห็นได้ว่า ในสมัยที่
พระยารัษฎานุประดิษฐ์เป็นเด็ก โอกาสที่จะเจริญก้าวหน้าสำหรับการศึกษาของท่าน
มีน้อยเหลือเกิน แต่ด้วยเหตุที่ท่านได้เป็นใหญ่เป็นโตถึงเพียงนี้ จึงเท่ากับท่านสร้าง
ตัวเองขึ้นด้วยลำแข้งโดยแท้จริง ความพยายามของท่านในการที่จะก้าวขึ้นบันไดไปสู่
ที่สูงนั้นบางครั้งอาจเป็นความพยายามที่ท้าวทัญน่ายกย่อง เพราะท่านไม่ยอมทอดอทอด
อุปสรรค ซึ่งผู้อื่นเห็นว่าเอาชนะไม่ได้ และท่านทำการใหญ่กล้าทำด้วยความ
พยายามอย่างยิ่งยวดด้วยและกระทำด้วยความมานะจนกว่าจะสำเร็จการนั้น
คุณลักษณะเช่นนี้ควร เป็นเยี่ยงอย่างอันดีของข้าราชการทุกชั้นของประเทศไทยทั่วไป

เมื่อพูดถึงร่างกายของท่านพระยารัษฎานุประดิษฐ์เป็นคนอ้วนใหญ่ ซึ่งสำหรับคนสามัญแล้ว ตามปกติมักจะไม่ว่องไวประเปรียว แต่ท่านสามารถเอาชนะอุปสรรคนี้ได้โดยเป็นผู้ไม่ยอมแพ้ พยายามเคลื่อนไหวทำงานท่าอยู่เสมอ ท่านตื่นนอนเริ่มกิจวัตรของท่านแต่ทานาฬิกา และเข้าประจำออฟฟิศจนถึงเที่ยงวัน หยุดนอนกลางวัน แล้วกลับเข้าทำงานต่อไปใหม่เวลา 15 นาฬิกา ในตอนกลางคืนบางครั้งจนถึงดึก ท่านยังคงปรึกษางานกับผู้ช่วยที่บังคับบัญชา สิ่งงาน หรือไม่กว้างแผนการสำหรับการทำงานในวันข้างหน้า

ถ้าจะพูดว่า พระยารัษฎานุประดิษฐ์เขียนอ่านหนังสือไม่ได้และไม่ได้รับการศึกษาก็ไม่เป็นการถูกต้องนัก เพราะตามความเป็นจริง ท่านสามารถพูดภาษาต่าง ๆ ได้ค่อนข้างดีถึงเก้าภาษา ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ มลายู ฮินดูสตานี และภาษาจีนต่าง ๆ อีกห้าภาษา ในระหว่างที่ท่านร่วมงาน บางครั้ง เห็นท่านสั่งพนักงานให้เขียนจดหมายตามคำบอกของท่านเป็นภาษาต่าง ๆ ถึง 2 ภาษา ท่านเรียงบทความต่าง ๆ โดยใช้คำบอกให้พนักงานเขียนตาม แล้วให้จัดพิมพ์ขึ้นเป็นภาษาไทย มีเรื่องเกี่ยวกับการปลูกข้าว (Rice Culture) "การเลือกเมล็ดพันธุ์พืช" และเรื่อง "การเลี้ยงสัตว์จำพวกอาหาร และสัตว์ใช้งาน"

เมื่อพระยารัษฎานุประดิษฐ์เดินทางตรวจการ เช่น โดยทางรถ ก็มักจะชอบนั่งในที่ที่จะมองเห็นบริเวณที่ผ่านไปได้อย่างทั่วเพื่อสังเกตสถานที่ ความขง้างสังเกตและจดจำ การมีความคิดฉับไว การตัดสินใจด้วยไหวพริบอย่างรวดเร็ว และความจำอันเยี่ยมยอดของท่าน เป็นสิ่งที่ช่วยให้ท่านสามารถปฏิบัติหน้าที่ราชการไปได้เป็นอย่างดี

ท่านเป็นนักศึกษาของโรงเรียนเพียงแห่งเดียวที่ท่านเคยผ่านมา โรงเรียนนั้นคือการสังเกตจดจำสิ่งที่ผ่านไปประจำวัน ข้าพเจ้าตามผู้คุ้นเคยกับพระยารัษฎานุประดิษฐ์ว่าเคยมีบางไหมที่ท่านได้พบปะสนทนากับพระยารัษฎาฯ โดยที่ข้าพเจ้าไม่ได้รับความรู้เพิ่มเติมจากท่าน

ในการตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปประเทศอินเดีย จีน สหพันธรัฐมลายู และ ชาว นั้น ท่านได้รับความรู้จากคำสั่งเจตจำของ ท่าน เป็นอันมาก ซึ่งท่านได้นำมาใช้ในการทะนุบำรุงบ้านเมืองในประเทศไทย ดังปรากฏ เป็นพยานหลักฐานอยู่ตามจังหวัดต่าง ๆ หลายจังหวัด ซึ่งเคยอยู่ในความปกครอง ของท่าน ถึงแม้ว่าพระยารัษฎานุประดิษฐ์จะเกิดหลังสมัยซึ่งประกาศใช้กฎหมายศึกษาพลี ในเมืองป็นัง ซึ่งให้การศึกษชั้นต้นโดยไม่ต้องเสียเงิน ก็จริงอยู่ ท่านมิได้เข้าเล่าเรียน จากเมืองป็นังและสิงคโปร์ แต่ก็เป็นสถานที่ซึ่งให้ความรู้แก่ท่านเป็นอันมาก ไทยมี คำพังเพยอยู่บทหนึ่งซึ่งนับว่าจะพอเข้าลักษณะของท่านอยู่ลงลับได้ คำพังเพยนี้กล่าวว่า "ถ้าใครค่อม้นำแม่น้ำเจ้าพระยามาแล้วก็เป็นอันใช้การได้" ซึ่งหมายความว่า ผู้ใดมีความรู้และคุ้นเคยกับกรุงเทพมหานครมาแล้วนับว่าเป็นคนทรงคุณค่าความรู้ ตามความ เป็นจริงกรุงเทพฯ ได้เป็นสถานที่ซึ่งท่านได้รับความรู้เป็นอันมาก และตัวพระยารัษฎานา เองก็มีความขยันหมั่นเพียรมาก ณ "สำนักศึกษาแห่งนี้"

ถ้าหากทฤษฎีและการปฏิบัติราชการในการบริหารปกครองของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ สามารถเป็นที่เข้าใจแก่คนทั่วไปได้ก็เท่าที่ควรแล้ว การคำห็นคติเตือนท่านในทางที่ผิด ก็คงจะมีน้อย เรื่องนี้ท่านมักจะปรารภกับข้าพเจ้าเสมอ ๆ ว่า "ฉันถือว่าราษฎรที่อยู่ ในความปกครองเป็นเด็กและเหมือนลูกหลานของตนเอง ฉันย่อมรู้จักว่าเด็ก ๆ พวกนี้ ว่าจะไรเป็นสิ่งที่เหมาะที่ควรแก่ความต้องการของเขา ฉะนั้นฉันรักว่าฉันต้องผูก รักลูกก็ท้องดี" คำพูดง่าย ๆ เช่นนี้ย่อมแสดงให้เห็นเข้าใจได้อย่างดีว่า ในการบริหาร ปกครองของท่านนั้น ท่านถือหลักปกครองอย่างบิดากับบุตร ซึ่งต้องมีการแนะนำ สั่งสอนและการลงโทษกันบ้าง ข้าพเจ้าเคยเห็นท่านสมุหเทศาภิบาลนั่งอยู่ตามบ้าน ของชาวนาเมือง ๆ เพื่อสั่งสอนเรื่องลักษณะของที่ดิน แนะนำให้รู้จักพันธุ์พืชที่ดี และส่งเสริมให้มีการเลี้ยงสัตว์ให้มากขึ้น ต่อมาท่านได้ให้เลขาการอ่านทฤษฎี คำว่า ซึ่งท่านได้สั่งให้เขียนขึ้นไว้เกี่ยวกับเรื่องนี้ ให้ข้าพเจ้าฟัง ซึ่งท่านตั้งใจ จะให้จัดพิมพ์ขึ้นเป็นภาษาไทย และยังได้ขอความร่วมมือของข้าพเจ้าให้ช่วยนำ ไปแจกจ่ายแก่ราษฎรอีกด้วย

ครั้งสุดท้ายที่ข้าพเจ้าพบพระยารัษฎานุประดิษฐ์เมื่อคราวที่ท่านเพิ่งกลับจาก
ตรวจราชการตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในระหว่างออกตรวจราชการคราวนี้ ท่านได้พบ
ที่ดินเหมาะสำหรับการทำนาแห่งหนึ่ง ด้วยความยินดีอย่างยิ่งซึ่งท่านหวังใจว่า
จะชักชวนราษฎรให้ไปจับจองคนละ 25 ไร่ ด้วยวิธีการปกครองแบบปิตาภบุนทร
เช่นนี้เอง ราษฎรได้เกิดความสนใจในการกสิกรรมมากขึ้น ในตำบลต่าง ๆ
หลายแห่งของจังหวัดตรัง ทั้งนี้มีใช้ท่านจะมีแท่งฎีกาการกสิกรรมบนแผ่นกระดาษ
เท่านั้นก็หาไม่ ท่านเองเปิดโอกาสให้ชาวนาทั้งหลายเข้าพบร้องเรียนและขอความ
แนะนำจากท่านได้เสมอ นอกจากนั้นในการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงบ้านเมืองก็ดี
ในการจัดสร้างโรงเรียนหรือตัดถนนก็ดี ท่านเป็นผู้พยายามลงมือด้วยตนเองเพื่อ
อธิบายให้ราษฎรเข้าใจการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงเหล่านี้ และยังได้ตั้งข้าราชการ
ผู้ใหญ่อื่น ๆ ให้ออกไปตามท้องถิ่นเพื่ออธิบายให้ราษฎรทั่วไปเข้าใจเช่นเดียวกัน
เพื่อให้เกิดความสนใจและความร่วมมือแก่ทางการอีกแรงหนึ่งด้วย

ด้วยเหตุเหล่านี้เอง ตรังจึงเป็นจังหวัดที่ขึ้นหน้าขึ้นตาในประเทศเพราะมี
ถนนหนทางดี และการตัดถนนเหล่านี้กระทำอย่างฉลาดเฉลียวเพราะทำไว้คอย
ักทางรถไฟ ซึ่งจัดสร้างขึ้นในภายหลังนั้นด้วย ในขณะเดียวกันนั้นพระยารัษฎานุประดิษฐ์
ยังมีศิลปนิยมในการตกแต่งบริเวณและสวนดอกไม้ จึงได้จัดสร้างสถานที่สำราญรมย์
เช่นนี้ขึ้นเพื่อคอยรับเสด็จเจ้านายและการไปมาของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่อื่น ๆ เพื่อ
แสดงความอารีอาบของท่าน

ครั้งสุดท้ายที่พระยารัษฎานุประดิษฐ์ออกเดินทางจากภูเก็ตไปตรวจราชการ
ตามท้องถิ่นนั้น ก่อนหน้าอนิจกรรมของท่านเพียงสองสัปดาห์เท่านั้น บรรดาพ่อค้า
ข้าราชการได้ทำการรับรองและเลี้ยงต้อนรับท่าน ในโอกาสเดินทางกลับอย่าง
ใหญ่โต ซึ่งพระยารัษฎานุประดิษฐ์ซาบซึ้งมาก ผู้กล่าวสุนทรพจน์ทุกคนเนื่องใน
โอกาสนี้ได้ยกย่องความสามารถในการปฏิบัติราชการของท่าน และแสดงความ
กตัญญูต่อผลงานที่ท่านได้ปฏิบัตินั้น ในการกล่าวทอนนั้นท่านสมุหเทศาภิบาลได้ตอบ

ด้วยการแนะนำเยี่ยงบิดากับบุตร และกล่าวไว้สั้น ๆ ว่า ความสำเร็จของชีวิตของท่านนั้นอยู่ที่ "การทำงานหนักอย่างจริงจัง และพยายามอย่างจริงจัง ไม่ว่าจะทำกิจการใด ๆ" เสมือนหนึ่งว่าคำปราศรัยของท่านครั้งนั้นเป็นการกล่าวครั้งสุดท้ายต่อบรรดาข้าราชการซึ่งอยู่ที่ตมบังคับบัญชาของท่าน

ทั้งโดยส่วนตัวและทางราชการก็ดี พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดีจะเป็นผู้ที่ไม่เคยทำความผิดเลยก็หาไม่ เพราะเป็นธรรมชาติของมนุษย์ผู้มีศรัทธาในสิ่งที่ตนปฏิบัติและมีเจตนารมณ์ในการปฏิบัติสิ่งนั้น ก็ย่อมจะต้องผิดพลาดบ้างเป็นความจริง บางครั้งพระยารัษฎานุประดิษฐ์จะถูกตำหนิอย่างมาก ซึ่งอาจเป็นด้วยเหตุผลที่ว่า ถึงแม้ท่านจะมุ่งหน้าปฏิบัติราชการอย่างหาว่าหาญและตั้งอกตั้งใจก็จริง แต่ท่านอาจจะไม่อ่อนโยนในการปฏิบัติเช่นนั้นเสมอไปได้ แต่ก็เป็นความจริงอีกเหมือนกันที่ว่า ผู้ตำหนิติเตียนท่านก็พยายามจะคอยจับผิดอยู่เสมอ จนมองข้ามความดีของท่านไปหมด เป็นที่น่าเสียดายที่ผู้คอยจับผิดพระยารัษฎานุประดิษฐ์มีมาก ส่วนผู้ที่เห็นคุณความดีของท่านมีน้อย ข้าพเจ้าเองเห็นว่าการตำหนิติเตียนกันด้วยความเห็นเพียงธรรมดาเป็นสิ่งที่ควร แต่กระนั้นก็มีสุภาษิตอยู่บทหนึ่งที่ว่า "คนเราควรมีสุดานไว้สักแห่งหนึ่ง เพื่อนำความชั่วของเพื่อนไปฝังไว้" ด้วยภาวนิตนี้ ข้าพเจ้าขอจบชีวประวัติของพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี

(ลงนาม) จิว ยืน ปิ. คั่นแลป

จังหวัดตรัง ประเทศไทย

วันเสาร์ที่ 19 เมษายน ค.ศ. 1913

ภาคผนวก ฅ

พิธีแห่ศพพระยาธิบดีฐานประคิษฐ์หิธรภักดิ์ จากปิ่นมาระนอง *

สำเนาที่ 5294

กระทรวงมหาดไทยรับวันที่ 11 มิถุนายน พ.ศ. 2456

พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส่ง วิริยศิริ) มีหนังสือกราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นผู้แทนกระทรวงมหาดไทย ออกมาช่วย
ฝังศพพระยาธิบดีฐานประคิษฐ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตนั้น พระเดชพระคุณเป็นล้น
เกล้าฯหาที่สุดมิได้.....

วันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2456 เวลาเช้าก่อนจะเคลื่อนศพออกจากที่ บุตร
หลานพระยาธิบดี จัดการเส้นไหว้ตามประเพณีจีน ครั้นได้เวลา 3 โมงเช้า 45 นาที
เดินขบวนแห่ศพจากเมรุไปยังที่ฝังศพที่เชิงเขาข้างทิศตะวันตกเฉียงเหนือทาง 60 เส้นเศษ
กระบวนแห่เดินไปถึงที่กินเวลา 1 ชั่วโมง 10 นาที ข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายริ้วกระบวน
แห่มาในช่องนี้ทราบฝ่าพระบาท มีข้อความที่ควรกราบทูล นอกจากริ้วกระบวนคือ
มิสเตอร์ พิศมอร์ส วิศวกรสูงสุด มณฑลภูเก็ต ได้รับคำสั่งจากรัฐบาลอังกฤษ ให้เป็น
ผู้แทนรัฐบาลอังกฤษมาช่วยในการฝังศพคน 1 กับมิสเตอร์สกอต เจ้าเมืองมลิวันคน 1,
มิสเตอร์สกอต ผู้เคยเป็นเจ้ากรมราชโลหกิจ แลบัดนี้มาทำเหมืองแร่อยู่ที่ระนองคนหนึ่ง
ได้มาช่วยในการฝังศพคราวนี้ และยังมีข้าราชการทุกหัวเมืองในมณฑลภูเก็ตกับพวกจีนพ่อค้า
เมืองปิ่น และเมืองภูเก็ตมาช่วยด้วยเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายมาด้วยซ้ำมาแล้ว
แต่พระยาทวี ป สยามกิจ วิศวกรสูงสุดเยเนรอลสยามที่เมืองปิ่น กับภรรยาหลวงของพระยา
ธิบดีฐานประคิษฐ์ หาได้มาไม่

* ที่มา : กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3:1/10

รายงานกระทรวงมหาดไทย เรื่องข้าราชการหัวเมืองถึงแก่กรรม 7 พ.ศ. 2454 - 2465
ส่วนรูปได้รับความอนุเคราะห์จากคำโต๊ะเขียนแจ้ง ฅ ระนอง

หนึ่งทางที่จะไปฝั่งพญานาค และฝนตกเป็นโคลนอันมาก พระยาพิไชยสงคราม จึงจัดรถให้ข้าหลวงพิเศษต่างพระองค์กับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ไปตามศพ คือ รถที่ 1 หม่อมเจ้าพงษ์พิณเทพ จมื่นศิริวัชรรัตน์ จมื่นมานิตย์ รถคันที่ 2 ไวสงงสุดอังกฤษกับ เจ้าเมืองมลิวัน รถคันที่ 3 ข้าพระพุทธเจ้ากับพระยาพิไชยสงคราม พระยาราชพิณิจัย คันที่ 4 รถพระยาบวรวิกรมุข และหม่อมเจ้าประวิทย์ทศเกษมศรี

นอกจากกระบวนแห่ยังมีราษฎรชาวระนอง และชาวมลิวัน ประมาณ 1000 คน ตามไปช่วยในการฝังศพด้วย เมื่อศพถึงที่แล้วเจ้าภาพทำการเส้นไหว้พระภูมิเจ้าที่ และ เส้นไหว้ศพตามประเพณีจนเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานยกศพเข้าคังในอุโมงขวางซุ้มแล้ว นายพลโทพระยาพิไชยสงคราม สมุหเทศาภิบาล เชิญสารตราพระราชสวีสัยใหญ่ฉบับหนึ่ง ว่าด้วยประวัติของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ที่ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณมาด้วยความดี ความชอบในราชการจนถึงอนิจกรรม และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายร้อยเอก หม่อมเจ้าพงษ์พิณเทพ เป็นข้าหลวงพิเศษต่างพระองค์ออกมาในการฝังศพ อีกฉบับหนึ่ง ว่าด้วยสมเด็จพระพันปีหลวง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จมื่นศิริวัชรรัตน์เป็นข้าหลวง พิเศษต่างพระองค์ออกมาช่วยในการฝังศพ รวม 2 ฉบับ มาให้ข้าพระพุทธเจ้าฯ ได้อ่าน สารตราทั้ง 2 ฉบับ ในที่ประชุมเสร็จแล้ว พระยาพิไชยสงครามได้มอบคืนสารตราให้ หลวงบริรักษ์ไฉนวิไลย ไว้เป็นที่ระลึกตามพระกระแสพระบรมราชโองการ

หม่อมเจ้าพงษ์พิณเทพ ทรงทอดผ้าขาวของหลวงบังสกุลเสร็จแล้วทรงวางเครื่อง ขมาศพกองร้อยตำรวจภูธรได้เป่าแตรทำวันทยาหวัธ แล้วข้าราชการจึงวางรูปเทียนขมาศพ ต่อไป แล้วเจ้าพนักงานจัดการกลบปากอวงซุ้มที่ฝังศพเป็นเสร็จการกลับมาที่พัก เวลาบ่าย 2 โมงเศษ นับว่าการฝังศพพระยารัษฎานุประดิษฐ์คราวนี้เป็นความสำเร็จโดยพร้อมเพรียง เรียบร้อยตามพระบรมราชประสงค์ทุกประการ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวาย พระราชกุศล

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ
ข้าพระพุทธเจ้า พระยามหาอำมาตย์

วิวกระบวนชักศพระยารัษฎา มีคั้ง^๕ (เมื่อ 29 พค. 2456)

ขงตะขาน

จีนแล

ป้ายอักษรจีน 8 คู่

โคมแปะเตงล้ง 1 คู่

ประตูละคร

พรตจีนกันสัปท 4 คู่

หัวหน้าพรตจีน

แท่งตำรวจจตุร

ตำรวจจตุรหนึ่งกองร้อย เรียง 4

รดตั้งรูปถ่ายของพระยารัษฎา

รดพระธรรมปาสาจารย์อันอภิธรรม

โปรยน้ำเก้อห้าม

โยงน้ำเก้อห้าม

กลองเขี้ยว 5 คู่ (ขุนวิเวกคุม)

จ่า

หลวงพิศนุเสณี

เครื่องสูง 5 ชั้น 3 คู่

(หลวงบริรักษ์ถือวิญญูตามาศพ (คนหาม 64 คน)

พันเงินคุมเครื่อง

เครื่องสูง 5 ชั้น 3 คู่

ขงเสีปา

รูปพระยารัษฎา

เครื่องยศ (เรียง 3/2 แถว)

คนถือพวงมาลา 17 คน เรียง 4

ญาติแกมมุนี

ผู้แทนพระองค์

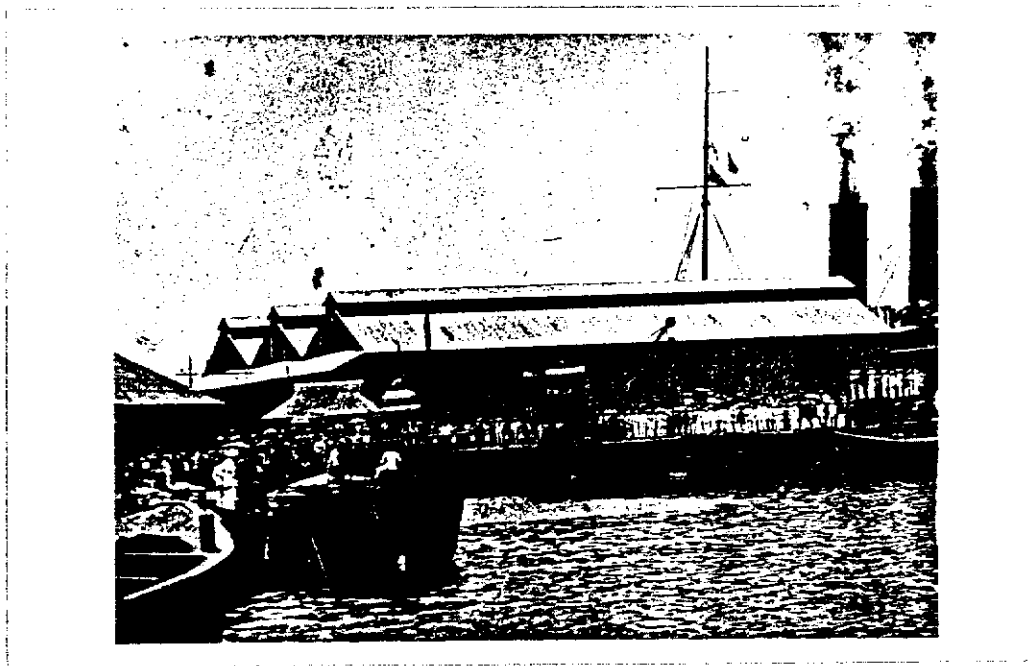
พระยามหาอำมาตย์

ข้าราชการ

พ่อคานายหาง

ในวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ.2456 ได้มีพิธีเคลื่อนศพพระยารัษฎานุออกจากบ้าน "จักรพงษ์"
ถนนนอแรม เมืองมัตริ่ง เพื่อเคลื่อนศพไปลงเรือ "อัลมา" (อังกฤษ)

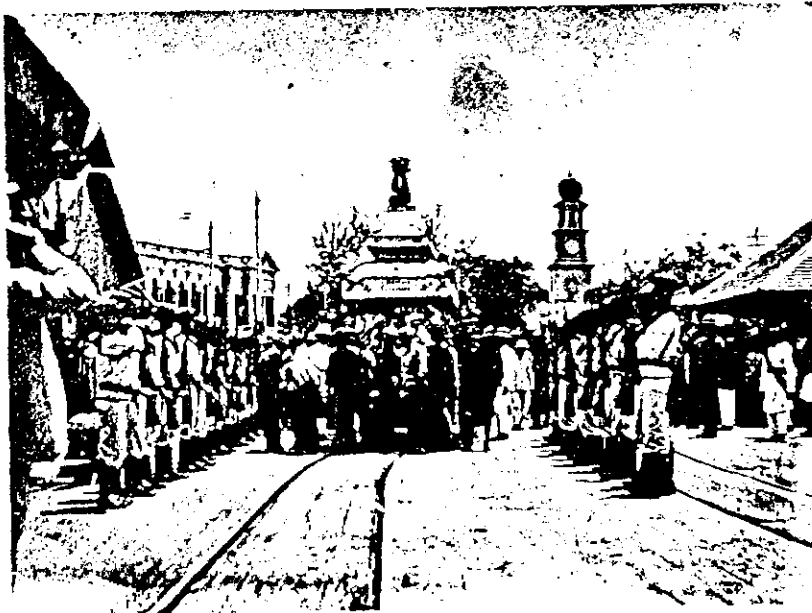

กระบวนแห่ศพของพระยารัษฎานุครั้งนี้มีการประดับประดาหีบศพ ขบวนศพอย่างวิจิตรพิศดาร
ได้แก่ ธงหิวอักษรจีนสีต่างๆ แตรวง คนกรรจีน

สองภาพนี้เป็นเครื่องประดับ
ต่างๆตกแต่งตามประเพณีจีน

ส่วนภาพทางซ้ายมือ เป็นภาพของหีบศพ
ซึ่งทำด้วยไม้ขนาดใหญ่ ใช้ผ้าสลับสี
แต่งคลุมจนมองไม่เห็นตัวหีบ และ
ต้องใช้คนหามประมาณห้าสิบคน

ในภาพนี้สองข้างทางมีทหารจาก
เรือรบหลวง"คลีโย" ภายใต้การบังคับ
บัญชาของเรือเอกบัสริช เข้าแถวเป็น
กองเกียรติยศคอยรับผู้ทำเรือ

ภาคผนวก ญ.

รายละเอียดเกี่ยวกับการสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้องกับพระยารัษฎา *

1. คาโต๊ะ เบียนเจ็ง ณ ระนอง (DATUK KHAW BIAN CHENG)

D.S.P.N., J.J.P. เป็นบุตรของพระยารัษฎาธิราชภักดี (คชอยู่จาย ณ ระนอง)

เป็นหลานชาย (หลานปู่) ของพระยารัษฎาฯ ขณะนี้มีอายุ 81 ปี ปัจจุบันพำนักอยู่ที่

Residence 20 Lebohraya Pykett Pulau Pinang Malaysia

จากการสัมภาษณ์และข้อมูลจากเอกสารในกองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร
ข้อมูลจากสำเนาสมเด็จฯ เล่ม 6 และประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 50 ท่านานเมืองระนอง
ได้กล่าวหาพิงไปถึงท่านมีดังนี้

พ.ศ. 2444 พระยารัษฎาฯ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ปีนี้เป็นปีที่คาโต๊ะ
เบียนเจ็งเกิด นับเป็นปีที่โชคดีของพระบาทสมเด็จพระยารัษฎาฯ ที่ได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นและ
ได้หลานชายคนแรก

พ.ศ. 2456 คาโต๊ะเบียนเจ็ง ณ ระนอง อายุ 12 ปี คุณปู่ถึงแก่อนิจกรรมที่บ้านจักรพงษ์ เมืองมืง

พ.ศ. 2460 คาโต๊ะ เบียนเจ็ง ณ ระนอง อายุ 16 ปี ได้รับเสด็จ
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เมืองระนอง เมื่อคราวที่พระองค์ท่านเสด็จประพาส
เลียบชายฝั่งตะวันตก แล้วแวะเยี่ยมดวงซุ้ยของตระกูล ณ ระนอง ที่เขาระฆังทอง
อำเภอเมืองระนอง

ปัจจุบัน ท่านเป็นผู้อุปถัมภ์สมาคมเทนนิสปีนัง และครั้ง จากการสัมภาษณ์
ท่านยังจงรักภักดีองค์พระประมุขของไทยและแผ่นดินคนไทยที่ครั้งหนึ่งคุณปู่เคยมารับใช้
ประเทศชาติจนมีผลงานเด่น ๆ หลายท่านอยู่ตลอดเวลา ท่านเป็นคนมีอัธยาศัยดี มีน้ำใจ
โอบอ้อมอารี และเป็นคนมีสุขภาพดีมาก

* ที่มา : จากการสัมภาษณ์เมื่อ ปี พ.ศ. 2524 - 2526 โดยผู้วิจัย

DATUK KHAW BIAN

DATUK KHAU BIAN CHENG

รายชื่อและภาพถ่ายให้ข้อมูลและคำสัมภาษณ์ ในบริเวณบ้านฉัน

สถานที่ เมืองศรีเมืองมิ่งเมือง พุทธศ. 2524

คุณวิลาศ รัตนกิจ ฅ ภูเก็ต บุตรสาวของพระสวดสวดานทิทักษ์ เจ้าเมืองศรีเมืองมิ่งเมือง
ปีพ.ศ. 2448 - 2455 ปัจจุบันคุณวิลาศ อายุ 78 ปี พักอยู่บ้านของพระ
สวดสวดานทิทักษ์ อำเภอกันตัง จังหวัดศรี

สถานที่ท่าเรือกันตัง

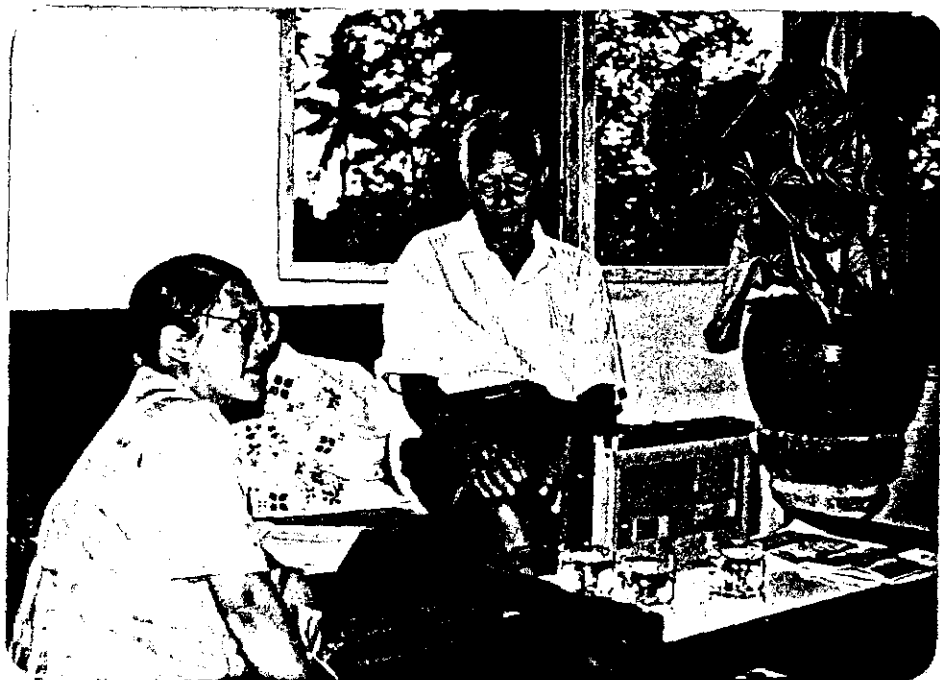
(ภาพบน)

: ภายในเรือประมง ที่ปากแม่น้ำศรีเมือง (ภาพล่าง)

2. คุณวิลาศ รัตนติกุล ณ ภูเก็ท เป็นบุตรสาวของพระสกลสถานพิทักษ์
 (คอยู่เกียต ณ ระนอง) เจ้าเมืองตรัง มารดา ชื่อ นางแถม ณ พัทลุง ขณะนี้คุณวิลาศ
 มีอายุ 80 ปี ปัจจุบันพักอยู่ที่ 253 ถนนตรังคภูมิ อำเภอกันทรัง จังหวัดตรัง

คุณทันนิต ๘ สุนทรนนท์ กำนันตำบลย่านคาขาว จังหวัดศรีสะเกษ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์พระราชพิธี
ซึ่งในขณะนั้นผู้ให้สัมภาษณ์ยังเป็นเด็กอายุประมาณ 10 - 12 ปี ปัจจุบัน
คุณกลั่น สุนทรนนท์ อายุ 84 ปี พักอยู่ที่อำเภอย่านคาขาว จังหวัดศรีสะเกษ

สถานที่ : บ้านกำนันตันนิต อำเภอย่านคาขาว (ภาพบน)
: บ้านกำนันตันนิต ผู้สูงอายุในภาพคือ คุณครูปลัด ฟ้าชาย (ภาพล่าง)
ของกำนันกลั่น และอีกท่านหนึ่งคือ คุณอรุณ สุนทรนนท์ บุตรชาย

คุณสุพร ช่องคารากุล พนายความประจำจังหวัดศรีสะเกษ ปัจจุบันอายุ 81 ปีพักอยู่ที่อำเภอ
เมืองศรีสะเกษ จังหวัดศรีสะเกษ (ในภาพ คนยืนกลาง)

สถานที่ : อำเภอเมืองศรีสะเกษ จังหวัดศรีสะเกษ

สถานที่ เมืองบึงฉลือ เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2525

คุณสุรินทร์ ลุคสาหะ นักธุรกิจ และนักหนังสือพิมพ์ มีความสนใจใฝ่ประวัติความเป็นมา
ของหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกและประเทศมาเลเซียมาก เคยมีผลงานทางวิชาการ
เกี่ยวกับการเมือง การปกครอง การเศรษฐกิจของพื้นที่แถบนี้ อายุประมาณ 45 ปี

สถานที่ : ริมทะเล
หน้า Pinang Club

ภาคผนวก ก
รายละเอียดเกี่ยวกับสุขาภิบาลอำเภอเมืองภูเก็ต

ที่

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ 5 เดือนมีนาคม ร.ศ. 130

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ได้รับเฝ้าบอกพระยารัษฎานุประดิษฐ์ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลภูเก็ต มีความคิดว่า คิดจะจัดการสุขาภิบาลในเมืองภูเก็ต เฉพาะตำบลในอำเภอเมืองขึ้นเพื่อเป็นการทดลอง พระยารัษฎานุประดิษฐ์ได้เชิญหัวหน้าพ่อค้าราษฎรมาประชุม เลือกตั้งกรรมการและปลุกษาหารือกันในเรื่องจัดการสุขาภิบาลรายนี้ คงเป็นการตกลงกันดังต่อไปนี้

1. ที่ประชุมได้เลือกตั้งกรรมการรวม 9 นายคือ
 1. หม่อมเจ้าประพิพัทธ์เกษมศรี ปลัดมณฑลภูเก็ตเป็นประธานายก
 2. นายบุญเพ็ง เป็นปลัดสุขาภิบาล
 3. ขุนสุนทรบรรณาท นายอำเภอเมือง
 4. หมอเยซีแบกส์ ดูแลฝ่ายการแพทย์
 5. มีสเตอร์ ปีกวาเลีย ดูแลการฝ่ายช่าง
 6. จีน เชียวเซอะ กำนันท้องที่
 7. จีน โคเกียว กำนันท้องที่
 8. มีสเตอร์ เอช ยี สกอต กำนันพิเศษ
 9. จีนตัน เป็กฮวด กำนันพิเศษ

ที่มา : กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.12.2/7
สุขาภิบาล อำเภอเมืองภูเก็ต (5 - 8 มีนาคม พ.ศ. 2454)

2. ไก่กะเซตที่จะจัดการสุขาภิบาลต่อไปนี้คือ

1. ถนนเยาวราชถึงตลาดสามกong
2. ถนนวิจิตรสงคราม ถึงโรงพยาบาลจีน
3. ถนนเทพกษัตรีถึงวัดโคกแซก
4. ถนนเจ้าฟ้าถึงสวนจีน เอ.หิน และซอยสามแยกทั้งปวง ทั้งที่ถนน

ทั้ง 4 กล่าวมาแล้ว เป็นรอบนอกของท้องที่การสุขาภิบาล ได้ตกลงกันว่าจะจัดในชั้นต้นนี้ คือ

1. รักษาความสะอาด

- ก. โรงฆ่าสัตว์
- ข. จักขอม
- ค. ทำท่อน้ำ
- ง. หาน้ำบริโภค
- จ. ตรวจอาหารต่าง ๆ
- ฉ. ตรวจสัตว์เป็นโรค
- ช. กำจัดการหมานสัตว์
- ซ. ขำระล้างโสโครกที่ต่าง ๆ
- ณ. กำหนดที่ทิ้งฝังศพ

2. การรักษาถนน สพาน สถานที่

- ก. สร้างถนน สพานและบำรุง
- ข. โคมไฟ
- ค. ระบายน้ำพาหนะในถนน
- ง. การบริการสถานที่ต่าง ๆ โดยทั่วไป

3. การพยาบาล

- ก. โรงพยาบาล
- ข. พยาบาลโรคที่ติดต่อกัน
- ค. จัดหาพยาบาลคนเกิด คนตาย

4. กองกับเพลิง
5. ตลาดขายของสด
6. สินค้าที่นำกลับอัตราย เช่น น้ำมันเปโตรเลียม และประทัด เป็นต้น
7. โรงหมิงนครโสเกณี
8. รถและเกวียน

ในจำนวนเงินที่ได้กะประมาณที่จะต้องจ่ายในการจัดการสุขาภิบาลในเวลาอันคือ

1. เงินเดือนเจ้าพนักงานและกุลี แผนกต่าง ๆ 24,864 บาท
2. ค่าใช้สอยต่าง ๆ 15,432 บาท
3. การจรรค่าก่อสร้าง 14,220 บาท

รวมเงินที่จะต้องจ่ายเป็นเงิน 54,516 บาท ดังปรากฏอยู่ในบัญชีงบประมาณรายจ่ายนั้นแล้ว เงินที่จะใช้จ่าย ในการนี้ในเขตสุขาภิบาลนี้ มีจำนวนบ้านราษฎร 2824 หลังคาเรือน ราษฎรชายหญิง 11,047 คน กรรมการได้ปรึกษา พร้อมกันกะประมาณเงินที่จะเก็บได้ตกลงกันดังนี้

1. บ้านเรือนที่อยู่ในเขตสุขาภิบาลที่ราคาค่าเช่าที่จะได้เป็นเกณฑ์เก็บ 10

ชัก 1 ปีหนึ่งราว 20,000 บาท

2. ค่าภาษีรถ, ภาษีเกวียน ปีหนึ่งจะเก็บได้ราว 4,000 บาท
3. ค่าอาชญาบัตรฆ่าสัตว์ ปีหนึ่งราว 20,000 บาท
4. ค่าเช่าตลาดจะเก็บได้ราว 8,000 บาท
5. ภาษีบำรุงถนนปีหนึ่งจะเก็บได้ราว 2,000 บาท

6. น้ำมันเปโตรเลียมที่พาเข้ามานั้น สุขาภิบาลจะบังคับให้มีความร้านและบ้านหนึ่งเพียงไม่เกินคราวละ 4 ปี นอกจากนั้นต้องให้เก็บไว้ที่โรงเก็บของสุขาภิบาลจะสร้างขึ้น และโรงเก็บของนี้จะได้อำนาจปีหนึ่งราว 516 บาท รวมเงินที่จะได้เป็นจำนวนเงิน 54,516 บาท

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าว่าตามที่ กรรมการได้ประชุมเขตสุขาภิบาล และเก็บเงินภาษีเรือนโรงร้าน และจะขอเก็บภาษีต่าง ๆ ตามที่ได้กราบบังคมทูลแล้วนั้น เป็นการสมควรแล้ว

เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าของพระราชนานพระบรมราชานุญาติจัดการสุขาภิบาล
ในเมืองภูเก็ต ตามพระราชบัญญัติสุขาภิบาลหัวเมืองศก 127 และขอพระราชทานพระบรม
ราชานุญาติประกาศอัตราเก็บเงินภาษีเรือน โรงเรือน และภาษีต่าง ๆ ตามที่กรรมการได้
กะอัตราตกลงกันนั้น และขอพระราชทานเงินที่จะได้จากภาษี เรือนโรงเรือน ภาษีรถ
เกวียน ภาษีบำรุงถนน และค่าเช่าตลาด กับค่าเก็บอาชญาบัตร โรงฆ่าสัตว์นั้นเพื่อบำรุง
สุขาภิบาล ในเมืองภูเก็ตสืบไป

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ข้าพระพุทธเจ้า ดำรงราชานุภาพ ขอเดชะ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาลในตำบลถนนยาวราชถึงตลาดสามกอง
ถนนวิชิตสงคราม ถึงโรงพยาบาลจีน ถนนเทพกษัตรีย์ ถึงวัดโลกแซก ถนนเจ้าฟ้า
ถึงสวนจีนเองหิน และถนนซอยสามแยก หั้วปวงที่ดินทั้ง 4 ท้องที่อำเภอเมืองภูเก็ต
เป็นรอบนอกของท้องที่สุขาภิบาล

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศทราบทั่วกันว่า ตามความ
ในพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมืองรัตนโกสินทรศก 127 มาตรา 2 มีความว่า
ถ้าจะโปรดเกล้าฯ ให้ใช้พระราชบัญญัติในตำบลใด เมื่อใด จะได้ประกาศในหนังสือ
ราชกิจจานุเบกษาและในท้องที่ ๆ จะใช้พระราชบัญญัตินี้ด้วยเป็นสำคัญนั้น

บัดนี้พระยารัษฎา บุญประสิทธิ์ ข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลภูเก็ต
มีใบบอกเข้ามากราบทูลว่าที่อำเภอเมืองเป็นที่ตั้งตลาด รัฐบาลมณฑล และเป็นที่ประชุม
การค้าขาย มีบ้านเรือนและผู้คนมาก สมควรที่จะจัดการสุขาภิบาลตามพระราชบัญญัติ
สุขาภิบาล ได้ด้วยตามความสมบูรณ์ของท้องที่ตำบลนี้ประการ 1 และเพราะเหตุ
เป็นที่ประชุมชนมากมักเกิดโรคภัยไข้เจ็บในที่เหล่านี้ ถ้าจัดการสุขาภิบาลขึ้นจะเป็น
การป้องกัน อันตราย แก่มหาชน ด้วยประการ 1 แต่การที่จะจัดสุขาภิบาลนี้ เป็น
การแรกตั้งขึ้นใหม่ ควรจะจัดตั้งในตำบลถนนยาวราช ถึงตลาดสามกอง

ถนนวิจิตรสงคราม ถึงโรงพยาบาลจีน ถนนเทพกระษัตรีถึงวัดโลกแสง ถนนเจ้าฟ้าถึงสวนจีน
เองหิน และถนนซอยสามแยก ทั้งปวงปรากฏให้เห็นชอบพร้อมกันว่า ควรจะจัดการสุขาภิบาล
ตามพระราชบัญญัติขึ้นในท้องที่เหล่านี้ก่อนอื่นแล้วจึงขยาย เขตต่อไปในมณฑลภูเก็ต พระยา
รักษานุประสิทธิ์ จึงได้มีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต

เมื่อได้ทรงทราบความตามใบบอกนี้ ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้จัดการสุขาภิบาล ที่ตำบล
ถนนยาวราชถึงตลาดสามกอง ถนนวิจิตรสงคราม ถึงโรงพยาบาลจีน ถนนเทพกระษัตรี
ถึงวัดโลกแสง ถนนเจ้าฟ้าถึงสวนจีนเองหิน และถนนซอยสามแยกทั้งปวง ตั้งแต่
รัตนโกสินทรศก 130 เป็นต้นไปดังนี้

1. สุขาภิบาลที่จะจัดตั้งขึ้น จัดอย่างสุขาภิบาลเมืองตามพระราชบัญญัติ
2. กำหนดเขตสุขาภิบาล ในขั้นต้นนี้คือค่านเหนือตอนหนึ่งของถนนเทพ

กระษัตรี ตั้งแต่วัดโลกแสง ลงมาถึงถนนภายในตลาด ใหญ่ค่านใต้ถนนภูเก็ต และ
ถนนสามแยก ทั่วออกตั้งแต่ถนนมนตรี ถนนวัง ถนนอำเภอ ถนนผู้ใหญ่นาน ค่าน
วันตกถนนวิจิตรสงคราม ถนนยาวราช ถนนแม่ฉนวน ถนนเจ้าฟ้า และถนนที่อยู่ในวง
ภายในนี้ทุกสายดังนี้ ถ้าต่อไปเมื่อจะขยายเขตสุขาภิบาลยิ่งกว่าตำบลเหล่านี้ออกไป
ทางใด เพียงใด จะได้ประกาศต่อไปโดยลำดับ

3. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินภาษีโรงเรือน ภาษี
พาหนะและภาษีบำรุงถนน ที่เห็นได้ในเขตสุขาภิบาล ให้เป็นผลประโยชน์สำหรับจ่าย
ใช้ในการสุขาภิบาลตามพระราชบัญญัติ

ประกาศ ณ วันที่ มีนาคม รัตนโกสินทรศก 130

เป็นวันที่ ในราชกาลปัจจุบันนี้

ประกาศแก่ตราเก็บเงินภาษีโรงเรือน ภาษีพาหนะ ภาษีบำรุงถนน

ในเขตสุขาภิบาล ตำบลถนนยาวราช ถึงตลาดสามกอง ถนนวิจิตรสงคราม ถึง
โรงพยาบาล ถนนโลกกษัตรี ถึงวัดโลกแสง ถนนเจ้าฟ้าถึงสวนจีนเองหิน และถนน
ซอยสามแยกทั้งปวงมณฑลภูเก็ต

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ให้ประกาศทราบทั่วกันว่า ตามที่ใต้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาลตามหัวเมืองรัตนโกสินทรศก 127 เฉพาะตำบลถนนยาวราชถึงตลาด สามกonge ถนนวิจิตรสงครามถึงโรงพยาบาลจีน ถนนเทพกษัตรีย์ ถึงวัดโคกแขก ถนนเจ้าฟ้าถึงสวนจีนเองหิน และถนนซอยสามแยกทั้งปวง เป็นสุขาภิบาลเมืองแล้วนั้น

บัดนี้พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลภูเก็ต มีใบขอเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ได้ประชุมเลือกตั้งกรรมการสำหรับจัดการสุขาภิบาลรวม 9 นายครบคณะ สำหรับสุขาภิบาลเมืองตามพระราชบัญญัติแล้ว และได้ประชุมกรรมการปรึกษาหารือเห็นพร้อมกันว่า เงินภาษีโรงเรือนร้านภาษีพาหนะและภาษีบำรุงถนนซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสำหรับบำรุงรักษาการสุขาภิบาลนั้นต่อไปควรเก็บโดยอัตราดังนี้คือ

1. บ้านเรือน โรงและที่ดิน ถ้าให้เช่าเก็บ 10 ซัก 1 ในราคาค่าเช่าเรือนโรง ร้านที่ดิน ที่ไม่ให้เช่า กรรมการถืออัตราราคาเช่า แล้วเก็บ 10 ซัก 1 ต่อปี ในราคานั้น

2. ภาษีรถ 4 ล้อ เก็บคน 1 ปีละ 18 บาท

3. ภาษีรถ 2 ล้อ เกวียน 2 ล้อ เก็บคัน 1 ปี ละ 12 บาท

4. ภาษีรถลาก เก็บคัน 1 ปี ละ 6 บาท

5. ภาษีบำรุงถนน เก็บจากหญิงนครโสเภณี คน 1 ปีละ 12 บาท ดังนี้

ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วยแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศเก็บเงินภาษีเรือนโรงร้าน ภาษีพาหนะ และภาษีบำรุงถนน สำหรับสุขาภิบาล แก่ผู้ซึ่งอยู่ในเขตสุขาภิบาล เมืองภูเก็ต มีอัตราตามที่ข้าหลวงเทศาภิบาลและกรรมการประชุมปรึกษาตกลงกันซึ่งได้ความว่า มาแล้วในประกาศนี้ แต่รัตนโกสินทรศก 131 เป็นต้นไป

ประกาศ ณ วันที่ มีนาคม รัตนโกสินทรศก 130

ทอระบายน้ำในเมืองนิงชิ่งเหมือนกับทอระบายน้ำในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก

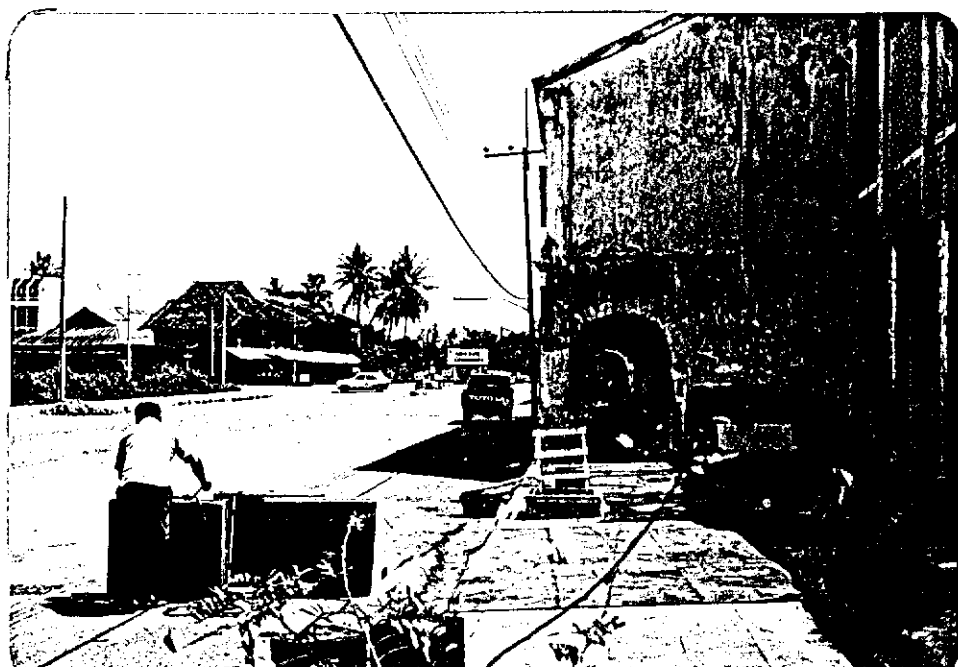

359

บริษัทบ้านเซ่งเฮง
กันตัง เมืองตรัง

เรือนแถวในเมืองตรัง

เรือนแถวในอำเภอกันตัง

เรือนแถวและโกดัง
สินค้าในเมืองนึ่ง

มณฑลหนึ่งในเมือง
นึ่ง

ศาลเจ้าและ
สโมสรคนจีน
ในเมืองนึ่ง

ศาลเจ้าจีน
กว้างทุ่ง
ศาลเจ้าจีน
ฮกเกี้ยน

→ สโมสรชาวจีน
ของมูลนิธิแห่ง
หนึ่ง

361

เรือนแถวในเมือง—
ระนอง

สองข้างทางในเมืองภูเก็ต

เรือนแถวในเมือง—
ระนอง

โรงพยาบาลท้มเที่ยง

โรงพยาบาลแห่งแรกที่ได้มีการนำบัณฑิตศึกษาดูการแพทย์แผนปัจจุบันของมณฑลภูเก็ต
ที่มา : นายวิลเลียม เซาวันชูเวช "คริสเตียนในจังหวัดศรีลังกา"

รายงานกิจการจังหวัดศรีลังกา ประจำปี 2505

พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) : ผู้นำการปกครองหัวเมืองไทย
ฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2444 - 2456

บทคัดย่อ

ของ

กรุณี แก้วม่วง

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้า
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
กุมภาพันธ์ 2526

จุดมุ่งหมายของปริญญานิพนธ์นี้ เพื่อศึกษาชีวประวัติและผลงานของพระยา
รัชฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ผู้นำการปกครองหัวเมืองมืง
ตะวันตก พ.ศ. 2444 – 2456 ศึกษาถึงการทำงานในฐานะข้าหลวงเทศาภิบาล
และความเฉลียวฉลาด ความสามารถของพระยารัชฎานุประดิษฐ์ที่มีส่วนช่วยสร้าง
ให้มณฑลภูเก็ตมีความเจริญก้าวหน้ามาก และมีความมั่นคงภายในหัวเมืองไทยมืง
ตะวันตก

จากการศึกษาวิเคราะห์พบว่า การที่พระยารัชฎานุประดิษฐ์ได้ดำรงตำแหน่ง
ผู้นำการปกครองในระดับมณฑลครั้งนี้ เพราะความเฉลียวฉลาด ความเป็นผู้มี
ความริเริ่มใหม่ ๆ อยู่เสมอและมีความสามารถเฉพาะตัวในด้านต่าง ๆ เช่น ด้าน
การปกครอง การโยธา การค้าขาย การเกษตรกรรม การเป็นผู้มีความสามารถ
พิเศษในด้านการจัดการเมืองแร่ดิบก สามารถทำงานร่วมกับผู้อื่นได้เป็นอย่างดี
และเป็นคนมีมนุษยสัมพันธ์ดีคนหนึ่ง

ภูมิหลัง ชาติกำเนิด การอบรมเลี้ยงดูจากตระกูล ณ ระนอง ที่กำลัง
มีอิทธิพลสูงและผลงานก็เด่นกว่าตระกูลอื่น ๆ ในขณะนั้น เป็นส่วนช่วยส่งเสริมให้
การดำเนินงานท่านขุนบ้านเมือง การแก้ปัญหาเฉพาะหน้าต่าง ๆ ในมณฑลภูเก็ต
สำเร็จลุล่วงไปได้ดีเป็นส่วนใหญ่

ถึงแม้ว่า พระยารัชฎานุประดิษฐ์จะถึงแก่อนิจกรรมไปแล้ว 70 ปี แต่นัก
ปกครอง นักบริหาร นักการเกษตรรุ่นหลังยังคงให้ความสนใจถึงวิธีการดำเนินงาน
ผลงานและโครงการบางโครงการที่ค้างอยู่ ห้าง ๆ ที่มีประโยชน์ต่อบ้านเมืองเพราะ
ขาดเงินงบประมาณจะกำลังเจ้าหน้าที่ทางเทคนิค ซึ่งสองปัญหานี้พระยารัชฎานุประดิษฐ์
เคยประสบมาแล้วจะสามารถแก้ไขปัญหาก็กล่าวได้ จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจศึกษา
ในรายละเอียดต่อไป สำหรับผู้ที่ศึกษาวิจัยผลงานของพระยารัชฎานุประดิษฐ์
ผู้นำการปกครองบ้านเมืองไทยมืงตะวันตก พ.ศ. 2444 – 2456

PERAYA RASADANUPRADITMAHITSORNPHAKDI (KOE SIM BEE NA RANONG) :

LEADING GOVERNOR OF THE WEST COAST PROVINCE OF THAILAND

B.E. 2444 - 2456

AN ABSTRACT

BY

DARUNEE KAEWMAUANG

Presented in partial fulfillment of the requirements

for the Master of Education degree

at Srinakharinwirot University

February 1983

This thesis is a biographical study of Phraya Rasadanupraditmahitsornphakdi (koe Sim Bee Na Ranong) who was the most outstanding administrator of the west coast province of Thailand during A.D. 1901 - 1913. The object of this work is focus on Phraya Rasada's career as a governor of the Phuket area of administration. His wisdom brought progress and security for the Phuket area.

The study finds that Phraya Rasadanupraditmahitsornphakdi which earn the title of the most outstanding ever initiative. He was a man of many abilities. Beside being an able administrator, he was also good at civil works, business, agriculture, and tin mining. He possess a good human relationship which help him get along very well with both his colleagues and subordinates.

Phraya Rasadanupradit was born into an elite and well cultured. As by that time his Na Ranong family was at its Peak due to the merits of the services it rendered to the kingdom. It also finds that his family background contributed considerably to his success in administrative career. During his time as the governor of Phuket area of administration he successfully solved many of the problem Phuket had.

Even though Phraya Rasadanupradit had passed away for same 70 years now, administrators and agriculturalists of the

later generation are still interested in his working techniques, the works be accomplished, and some unfinished projects due to the lack of money and manpower. Since Phraya Rasadanupradit had encountered these problems and was able to solve them, it is intriguing for those who are interested in the work of his to study these matters in detail.